

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

4 (16) 12 / 2022

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

4 (16) 12 / 2022

ШЫМКЕНТ, 2022
SHYMKENT, 2022

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; антропология; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану; тұлғатану; қазіргі Қазақстанның этносаяси және этномәдени процестері; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология» научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; антропология; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; познание личности; этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование: направление филологических наук, тематические рубрики: языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auevov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences» of the M.Auevov SKU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; anthropology; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history; cognition of personality; ethnopolitical and ethno-cultural processes of modern Kazakhstan; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative directions subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал 4 (16) 12 / 2022
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал 4 (16) 12 / 2022
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 4 (16) 12 / 2022

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы – ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунусбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Е. - М.Әуезов атындағы ОҚУ бірінші проректоры, з.ғ.к, доцент; Сүлейменов Ү.С. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Назарбек Ү.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Академиялық ғылымдар» департаментінің директоры. PhD доктор; Мырзахметов М.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Абайтану» ҒО басшысы, филология ғ.д., профессор; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Әлібек С.Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д., ОҚУ колледжінің директоры; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д., профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Мынбаев Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірберген М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Сарықұлов Қ.Р. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заңтану» факультетінің деканы, з.ғ.к., доцент; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының доценті, тарих ғ.к.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.к., доцент; Спанов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Философия және мәдениет» кафедрасының меңгерушісі. философия ғ.к., доцент; Турабаева Л.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мемлекеттік тілді оқыту» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к., доцент; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Техникалық мамандықтар үшін практикалық орыс тілі» кафедрасының аға оқытушысы; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Бегайдаров М.Ұ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тәрбие және жастар саясаты» департаментінің бас маманы, техн.ғ. магистрі, журналдың корректоры; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ, Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - ОҚМПУ оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Турсын Х.М.-Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Есеналиев А.Е. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі. заң ғ.к., доцент. ҚР Заң ҒА академигі; Қамзабекұлы Д. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Д.М.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзб.РҒА «Тарих» институтының «Кеңес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садыков Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Кенан Коч - Муғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынықмұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 4 (16) 12 / 2022
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 4 (16) 12 / 2022
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 4 (16) 12 / 2022

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Кожамжарова Д.П. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торгаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунусбаев С.М. - кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана». Старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Сулейменов У.С. - проректор по научной работе и инновациям ЮКУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научных исследований» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.техн.н., доцент; Назарбек У.Б. - директор департамента «Академические науки» ЮКУ им.М.Ауэзова, доктор PhD; Мырзахметов М.М. - руководитель научного центра «Абайтану», ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., профессор; Тлеубердиев Б.М. - профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Алибек С.Н. - профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.ист.н., директор колледжа ЮКУ; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКУ им.М.Ауэзова. Академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Мынбаев Н. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Султанов С.А. - ЮКУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О.- декан факультета «Филология» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М. Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКУ имени М.Ауэзова; доктор педагог.н., доцент; Сарыкулов К.Р. - декан факультета «Юриспруденция» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.юрид.н., доцент; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н.; Коныратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Спанов М.Ж. - заведующий кафедрой «Философия и культура» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Турабаева Л.К. - заведующая кафедрой «Обучение государственному языку» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог. наук, доцент; Айдарова А.Б. - профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - Заведующий кафедрой «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суубердиева А.А. - заведующий кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - старший преподаватель кафедры «Практический русский язык для технических специальностей» ЮКУ им.М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКУ им.М. Ауэзова, кандидат педагог.н.; Бегайдаров М.У.З - главный специалист департамента «Воспитание и молодежная политика» ЮКУ им. М.Ауэзова, магистр техн.н., корректор журнала; Тургараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожаберген жырау», д.юн., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б.- главный научный сотрудник Института «Литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К.-директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. -доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д. ист.н.; Есеналиев А.Е. - заведующий кафедрой «Правоведение» МКТУ им.Х.А.Ясауи, к.ю.н., доцент. Академик АЮН РК; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. -доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Аманжолова Д.А.-ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д.филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

/М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2022

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN

УДК: 94.[377.5:37] (575.1-25)
<https://orcid.org/0000-0002-0219-2910>
<https://orcid.org/0000-0001-5674-2976>

Тилеукулов Г.С.*, Тилеукулова Г.С.

к.ист.н., доцент ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

магистр истории, университет КАЗГЮУ им.М.С.Нарикбаева. Астана, Қазақстан

**ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КАЗАХСКИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КУРСОВ И
КАЗАХСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УЧИЛИЩА В ТАШКЕНТЕ**

***Автор-корреспондент: tgauharbek@mail.ru**

Аннотация: После октябрьского переворота и утверждения большевистской власти в России приобретает большое значение перестройка системы образования и просвещения на новый лад. На окраинах бывшей империи, в частности, Туркестанском крае вопросы народного просвещения стояли довольно остро. Шла ломка старой системы и утверждение нового подхода. Ташкент, как известно в то время являлся центром Туркестана, где представители национальной элиты: Турар Рыскулов-(председатель ТуркЦИК); Конгырходжа Ходжиков - (бывший представитель Туркистан Мухтариаты); Халел Достмухамедов - (бывший член правительства Алаш-Орда) и другие представители казахской интеллигенции внесли весомую лепту в становление и развития казахских педагогических курсов и педагогического училища в г.Ташкенте в 1918-1920гг. Считаем, что опыт формирования народного образования заслуживает пристального внимания на современном этапе развития независимого Казахстана.

Ключевые слова: просвещение, педагогические курсы, педагогическое училище, казах, Туркестан, Наркомнац, Ташкент

Введение. С установлением советской власти в октябре 1917 года, большевистская партия прекрасно понимала, что для ее упрочения огромную значимость приобретает широкое распространение социалистических идеалов. В связи с чем на передний план выдвигалась задача создания и развития новой системы образования, которая должна была стать приоритетной опорой советской власти в воспитании и «перевоспитании» людей. То есть все структурные звенья образовательной системы, создававшейся в послеоктябрьские годы, несли на себе идеологическую печать новой власти.

Советская школа изначально строилась на жестко классовых принципах, была нацелена на утверждение монополии коммунистического мировоззрения. При этом, несмотря на многообещающие декларации о том, что колониальные «народы бывшей царской России обретают права устраивать свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно», ... «по образу своему и подобию», в реальной жизни она претворялось на формально-декоративной основе, допускалось глубокое унижение национального достоинства, целенаправленно проводилась политика по отрыву народов «национальных окраин», в том числе казахов, от плодоносных пластов векового духовного наследия.

Правда, было бы ошибочным утверждать, что в советской программе радикального

обновления народного образования вообще не содержались рациональные зерна. Новая образовательная политика, при всех своих концептуальных изъянах, содействовала решению ряда назревших проблем, отвечающих принципам модернизации образовательной сферы в русле общемировых процессов. Так, безусловно, прогрессивным было требование о необходимости ликвидации в области образования сословных привилегий и преодоления массовой неграмотности, об отделении религиозных организаций и учебных заведений от государства, о повсеместном охвате детей школьного возраста учебой и т.д. Но втиснутые в узкие рамки коммунистического учения ни претворялись на идейно-деформационной основе, что заметно выхолостило заложенный в них позитивный потенциал.

В этом отношении важно заметить, что при всей авторитарности и колониальной направленности царского режима все-таки в Туркестане проявлялся плюрализм типов и структуры учебных заведений: наряду с русскими образовательными подразделениями действовали мектебы и медресе, нацеленные на духовное и нравственное возвышение личности, освоение молодежью национальных и религиозных духовных ценностей, зарождалась новая перспективная модель национального образования. Под воздействием революции 1905 г. и особенно вслед за свержением царского самодержавия в феврале 1917 г. определились тенденции демократизации школьного дела.

После же октябрьского переворота многие прогрессивные проявления школьного строительства оказались заблокированы. В частности, сразу вслед за провозглашением советской власти, большевистское правительство повело курс на решительное уничтожение двух «дореволюционных» образовательных структур и тотальное утверждение социалистической системы народного образования, отличительными чертами которого выступали предельная унификация всех типов учебных заведений, примат узкоклассового подхода, глубокая политизация учебно-воспитательного процесса).

Однако процессы закладки новой унифицированной образовательной системы носили противоречивый характер, особенно на начальном этапе. С одной стороны, тогда возобладали разрушающие начала, а с другой стало больше уделяться внимание учету национального фактора, хотя и в рамках социалистических представлений. Так, в целях отражения чаяний и интересов «трудовой» части коренного населения края на V-м Краевом съезде Советов был образован Туркестанский комиссариат по национальным делам в составе правительства Туркестанской республики.

Внимание к национальному фактору особенно усилилось вслед за X-м съездом РКП(б) (Российская коммунистическая партия (большевиков) (1921 г.), на котором специально, обсуждался вопрос активизации национальной политики в деле социалистического переустройства общества. В частности, основываясь на его решениях, при Президиуме ТуркЦИКа (Туркестанский Центральный Исполнительский Комитет) были образованы национальные отделы. В числе Киргизской (Казахский- авт.) отдел. В обязанность Киротдела входило: «а) Контроль и наблюдение за деятельностью всех правительственных учреждений Туркеспублики в части, касающихся в отношении киргизского (казахского) населения Туркестана; б) Руководство культурно-просветительской работой среди киргизской бедноты и т.д.» Членами Киротдела ТуркЦИКа были утверждены Н.Тюрякулов, Г.Сафаров, С.Ходжанов, С.Асфандияров и др. Секретарем назначен Х.Достмухамедов.[1, 23].

Наркомпрос Туркестанского края был создан уже на заре установления советской власти, в ноябре 1917 года. Начало кардинальной реконструкции краевой образовательной системы было положено декретом СНК ТАССР (Совет Народных Комиссаров Туркестанской Автономной Советской Социалистической Республики) от 14 мая 1918 года [2,47].

В нем говорилось о необходимости организации советской единой общедоступной школы. В соответствии с чем, отменялись «все стеснения и преграды к поступлению

желающих учиться в том или другом классе любого учебного заведения» [3,68].

К августу 1918 г., одной из важнейших задач Комиссариата народного образования являлась подготовка учителей для школ. Для обеспечения всеобщего обучения необходимо было иметь более 3-тыс. учителей. Эта необходимость была продиктована самой жизнью. Однако такое огромное количество необходимых педагогических кадров отсутствовало. Решение данной проблемы руководство видело в создании краткосрочных курсов, которые должны были быть открыты в крупных городах Туркестанской республике. Идея создания краткосрочных курсов была предложена видным государственным деятелем Туркестана Тураром Рыскуловым, который подчеркивал необходимость привлечения молодых кадров, желающих служить делу просвещения. По предложению Турара Рыскулова, для оказания помощи в открытии казахских педагогических курсов был приглашен один из опытных работников народного образования Назир Тюрякулов. Непосредственно им была подготовлена смета расходов для обучения первых 9-ти учеников, обучавшихся с сентября 1918 по май 1919 гг. Расходы на 9 месяцев учебы составило 59774 руб [4,21].

Теоритический анализ. В контексте общих процессов подготовки национального отряда учителей увеличилось внимание и к кадровому обеспечению казахских школ.

Первые казахские педагогические курсы появились в сентябре 1918 г. В частности, решение об их организации было принято на заседании коллегии Наркомпроса ТАССР от 12 ноября 1918 года. В утвержденном на этом заседании постановлении, которое называлось «Об открытии в Ташкенте Киргизских (Казахских- авт.) педагогических курсов», указывалось: «а) открыть краевые киргизские педагогические курсы 20 ноября;... г) поручить членам коллегии Насыр Ходжаеву и Садыку Абдусаттарову осуществлять общее наблюдение и контроль за курсами; е) практику курсантов установить в ближайшем киргизском училище; ж) принять число курсантов не менее 60-ти человек» [5] .

Курсы с шестимесячным сроком обучения были открыты 20 ноября 1918 года при русском Педагогическом училище. Они составили его отдельное отделение. Первый состав слушателей включал 30 человек. Для преподавания в казахских курсах были приглашены преподаватели из Перовска - Кунгур-Ходжа Ходжиков, из Хивы - Азиз Байсеитов, из Шымкента-Сегизбай Айзунов и др. [6,34]

В целях организации и налаживания конкретной организационно-педагогической работы 2 декабря 1918 года была образована специальная «Педагогическая коллегия», председателем которой и временно заведующим курсами был избран Иса Тохтыбаев, а членами: Хайретдин Болганбаев, Султанбек Ходжанов, Кунгур-Ходжа Ходжиков, Фазыл Култасов и Емберген Табынбаев.

Уже к маю 1919 года Краевые казахские педагогические курсы окончили 145 человек, давшие подписку, что после их окончания они обязуются работать учителями в казахских школах. Среди этих курсантов числился и первый вожак казахской молодежи Гани Муратбаев. Он был направлен учителем в город Казалинск.

Курсанты Краевых казахских педагогических курсов комплектовались представителями не только из южных уездов Туркестанского края, но и Юго-Восточных, Западных, Северо-Западных уездов. После окончания курсов они должны были вернуться в свои родные уезды и работать там учителями. Об этом свидетельствует выписка Постановления из журнала №96 заседания Коллегии Наркомпроса от 6 июня 1919 года, где говорится: «Выпуск киргизских педагогических курсов предоставить в распоряжение отделов просвещения тех уездов, откуда курсанты прибыли для удовлетворения нужд в туземных педагогов» [7,97] .

Важно подчеркнуть, что, несмотря на тяжелое экономическое и военное положение, Комиссариат Народного Просвещения ТАССР оказывал посильную материальную помощь курсантам казахских педагогических курсов. На это указывает выписка из журнала №91 заседания коллегии Наркомпроса Туркестанской республики от 24 мая 1919 года, в которой говорится: «Денежное довольствие выдать каждому курсанту из расчета со дня открытия

курсов по день выпуска по 600 рублей в месяц на каждого за вычетом расходов на содержание. Обмундирование курсантами должно быть сдано, т.к. понадобится для вновь поступающих» [8,125].

Последний выпуск указанных курсов состоялся в мае 1919 года. В частности, 28 мая на заседании педагогического совета Краевых курсов был заслушан вопрос «О выпуске слушателей курсов и выдачи им свидетельства на звание учителей». Свидетельства были выданы 27 курсантам курсов.

На очередном заседании педсовета от 30 мая 1919 года обсуждался вопрос «О слушателях курсов, отсутствовавших по уважительным причинам в день испытания и акта». Совет постановил: Рассмотрев список слушателей курсов, отсутствовавших в день испытания и акта по известным причинам и принимая во внимание мнение преподавателей о каждом из них в учебном году, постановлено выпустить, удостоив звания учителя начальной киргизской школы следующих лиц:..» [9,130]. Таким образом, еще 15 курсантам были присвоены звания учителя.

1 июня 1919 года стал новой важной вехой в истории педагогических курсов. В тот день казахское педагогическое отделение при русском педагогическом училище, с целью более масштабной подготовки казахских педагогических учительских кадров, согласно решению правительства Туркестанской Республики, было реорганизовано в самостоятельное Педагогическое училище с дополнительным открытием одногодичных краевых педагогических подготовительных курсов. Директором училища был назначен опытный работник образования Иса Тохтыбаев. Через несколько месяцев постановлением коллегии Наркомпроса от 11 ноября 1919 года он одновременно стал исполнять функции инструктора инструкторского отдела Комиссариата, курирующим вопросы организации просвещения среди казахского населения края.

В обновленный педагогический состав училища входили сотрудники, имевшие за плечами богатый опыт на ниве просвещения. Одним из таких ярких личностей являлся К.Ходжиков. Выпускник Туркестанской учительской семинарии, которую закончил с золотой медалью, а потом стал в ней первым и единственным преподавателем-казахом. Юрист, блестяще отучившийся на юридическом факультете Санкт-Петербургского университета. Был известен в Туркестанском крае своей адвокатской и правозащитной деятельностью. Депутат, член Мусульманской фракции 1 Госдумы. Участвовал в строительстве мечети в Санкт-Петербурге. Знаток нескольких восточных и европейских языков. Сделал важные открытия в области ориенталистики, расшифровал надписи Регистана в Самарканде, выпустил первый русско-узбекский словарь. Открыватель новометодных джадитских школ в Перовском уезде, в кишлаке Карнак, в Андижане. Общественно-политическая и научная стороны его жизнедеятельности напрямую связаны с высоким авторитетом педагога-просветителя, ученого-краеведа и блестящего знатока истории, культуры и языков среднеазиатских народов [10,145]. Вот такой послужной список был у К.Ходжикова, которому доверили вести занятия по дисциплинам история и география в педагогическом училище.

Другой представитель казахской элиты - Халел Досмухамедов. Выпускник Санкт-Петербургской военно-медицинской академии. Участник Всероссийского съезда мусульман в Москве. Делегат 1-го Всеказахского съезда, член правительства «Алаш-Орда». В педагогическом училище выполнял обязанности врача. Также были распределены дисциплины и среди других преподавателей училища. Например, Ибадулла Кульджанов (учитель географии), Шамгали Сарбаев (родной язык), Азиз Байсеитов (математика), Малик Унгабаев (русский язык), Динмухаммед Адилев (ист. культ.), Исимхан Иманов (воспитатель), Абдурахман Мунайпасов (воспитатель), Анель Асфендиярова (воспитатель), Заркум Бамбетов (родной язык), Мирхайдар Ашрапов (родной язык), Гани Муратбаев (математика), Султанбек Бутарбеков (воспитатель), Султанбек Ходжанов (арифметика), Б.Омаров (математика), Франц Лахут (учитель музыки) и др. [11,49].

Результаты и обсуждение. Педучилище действовало около 1,5 года. Но за этот небольшой срок им была осуществлена заметная работа по подготовке учителей низшего и среднего звена. Здесь действовала разнеуровневая система обучения, включающая 6-и месячные подготовительные курсы, трехмесячные курсы по повышению квалификации, стационарная система подготовки школьных учителей.

Последними только к лету 1920 года были вручены свидетельства о «пригодности к учительской деятельности» 59 курсантам [12]. К моменту реорганизации в училище обучалось свыше 200 слушателей. Его педагогический коллектив был полон творческих планов. Так, на одном из последних заседаний школьного совета краевых педагогических курсов, который состоялся 21 июля 1920 года, было решено «провести выпуск курсантов I и II группы 15 августа сего года». Одновременно по предложению Х.Досмухамедова было решено «организовать лазарет на 8 кроватей для каковой цели отвести 5 комнат с коридором и клозетом в здании училища». В соответствии, с чем было предложено «врачу Достмухамедову составить список необходимого для лазарет инвентаря и просить комиссариат здравоохранения об отпуске необходимых медикаментов и других больничных принадлежностей». Кроме того, прорабатывался вопрос о создании при училище краевых курсов лазарета [13].

Выводы. Однако в принципе ресурсные возможности училища по кадровому насыщению казахских школ были ограниченными.

Во-первых, сам численный состав курсантов училища оставался явно недостаточным. При отсутствии иных крупных центров педагогической подготовки казахских учителей, это училище могло относительно обеспечить лишь школы, расположенные в городах. Сельские же школы ощущали острейший кадровый дефицит. Но подобное ненормальное положение указывалось, в частности, в выступлениях делегатов, состоявшегося 28-30 января 1921 года съезда казахской бедноты. Так, обсуждая вопрос «О просвещении киргизской бедноты», многие ораторы отмечали, что «школы у Наркомпросов существуют, особенно в киргизских кишлаках и аулах, на бумаге, фактической ... более $\frac{3}{4}$ школ бездействуют». В числе одной из приоритетных причин сложившейся ситуации назывались категорическая нехватка преподавателей [14].

Во-вторых, как в общереспубликанской системе подготовки учительских кадров для национальных школ, так и для казахских учебных заведений, основной формой выступало тогда преимущественно краткосрочное курсовое обучение. Оно позволяло в какой-то мере ослабить кадровый дефицит преподавательского состава, но не могло обеспечить должного квалификационного уровня. Прежде всего, курсовое обучение не давало систематических и глубоких знаний ни по специальности, ни в области методики. Потребностью времени в этих условиях становилась необходимость развертывания сети стационарных учебных заведений, способных обеспечить этот уровень. Базовые основы советской системы педагогического образования для национальных школ Туркеспублики стали закладываться в начале 20-х годов XX столетия. Наряду с педагогическими училищами, они включали специализированные национальные институты просвещения. В числе первых из них стал Казахский институт просвещения-Казинпрос, образованный на базе Казахского педагогического училища.

Список литературы:

1. Тилеукулов Г., Тилеукулова Г. Из истории казахского педагогического института в Ташкенте. Алматы, 2005, 120 стр.
2. Первый казахский институт в Ташкенте. Сборник документов и материалов. Под ред. С.Тилеукулова. Ташкент. 159 стр.
3. Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллигенции в Туркестане. Сборник документов и материалов. Под ред. С.Тилеукулова. Шымкент, 2004

4. Набиев Ф.Х. Социалистическое строительство в Узбекистане в годы гражданской войны (1918-1920 гг.) Ташкент, 1989, С.93
5. К.Б.Орузбаева-Даниярова, А.С.Даниярова. Базаркул Данияров - первый педагог. Портрет на фоне эпохи. Бишкек, 2021, 460 стр.
6. Ходжикова С.К. Три выдающихся зятя великого Серали Лапина (Конгырхожда Ходжиков, Санжар Асфандияров, Султанбек Ходжанов). QAZAQTANÝ respublikanskiy nauchnyy журнал. № 2 (2), 2019, 140-149
7. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). Москва.Изд. АПН, 1960 г. С.19
8. Коныратбаев О.М. Борьба тюрко-мусульманских деятелей за суверенитет в Туркестане (1917-1920 гг.) Мың жылдық белес. Ұжымдық монография. Шымкент, 2021, С.403

Referens list:

1. Tileukulov G., Tilekulova G. Iz istorii kazakhskogo pedagogicheskogo instituta v Tashkente. Almaty, 2005, 120 str.
2. Pervyy kazakhskiy institut v Tashkente. Sbornik dokumentov i materilov. Pod red. S.Tileukulova. Tashkent. 159 str.
3. Zhizn' i deyatel'nost' predstaviteley kazakhskoy natsional'noy intelligentsii v Turkestane. Sbornik dokumentov i materialov. Pod red. S.Tileukulova. Shymkent, 2004
4. Nabiyev F.KH. Sotsialisticheskoye stroitel'stvo v Uzbekistane v gody grazhdanskoj voyny (1918-1920 gg.) Tashkent, 1989, S.93
5. K.B.Oruzbayeva-Daniyarova, A.S.Daniyarova. Bazarkul Daniyarov - pervyy pedagog. Portret na fone epokhi. Bishkek, 2021, 460 str.
6. Khodzhikova S.K. Tri vydayushchikhsya zyatya velikogo Serali Lapina (Kongyrkhozhda Khodzhikov, Sanzhar Asfandiyarov, Sultanbek Khodzhanov). QAZAQTANÝ respublikanskiy nauchnyy zhurnal. № 2 (2), 2019, 140-149
7. Bendrikov K.Ye. Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865- 1924). Moskva.Izd. APN, 1960 g. S.19
8. Konyratbayev O.M. Bor'ba tyurko-musul'manskikh deyateley za suverenitet v Turkestane (1917-1920 gg.). Min zhildik beles. Uzhimdiq monografiya. Shymkent, 2021, S.403

Түйін: Қазан төңкерісінен кейін Ресейде большевиктік билік орнағаннан кейін оқу-ағарту жүйесін жаңаша қайта құрудың маңызы зор. Бұрынғы империяның шетінде, Түркістан өлкесінде, халық ағарту мәселелері айтарлықтай өткір болды. Бұрынғы жүйенің бұзылуы және жаңа тәсілді бекіту күн тәртібінде өзекті болып тұрды. Ташкенттің, ол кезде Түркістанның орталығы болғандықтан, маңызы өте жоғары болған, түркі халықтарының шуғырланған мекені. Онда ұлттық элитаның өкілдері: Тұрар Рысқұлов - (ТүркЦИК төрағасы); Қоңғырқожа Ходжиков - (Түркістан Мұхтариятының бұрынғы өкілі); Халел Досмұхамедов - (Алаш-Орда үкіметінің бұрынғы мүшесі) және басқа да қазақ зиялыларының өкілдері 1918-1920 жылдары Ташкентте қазақ педагогикалық курстары мен педагогикалық училищенің қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосты. Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде халыққа білім беруді қалыптастыру тәжірибесі ерекше назар аударуға тұрарлық деп есептейміз.

Кілт сөздер: ағартушілік, педагогикалық курстар, педагогикалық училище, қазақ, Түркістан, Наркомнац, Ташкент

Abstract: 100-150 слов(11 p.t.)After the October Revolution and the establishment of Bolshevik power in Russia, the restructuring of the system of education and enlightenment in a new way is of great importance. On the outskirts of the former empire, in particular, the Turkestan region, the issues of public education were quite acute. There was a breakdown of the old system and the approval of a new approach. Tashkent, as you know, at that time was the center of Turkestan, where representatives of the national elite: Turar Ryskulov - (Chairman of the TurkCEC); Kongyrkhoja Khodzhikov - (former representative of the Turkistan Mukhtariat); Khalel Dostmukhamedov - (former member of the government of Alash-Orda) and other representatives of the Kazakh intelligentsia made a significant contribution to the formation and development of Kazakh pedagogical courses and a pedagogical school

in Tashkent in 1918-1920. We believe that the experience of forming public education deserves close attention at the present stage of development of independent Kazakhstan.

Keywords: 7-10 словедucation, pedagogical courses, pedagogical school, Kazakh, Turkestan, Tashkent

УДК: 94:338.43 (574.5)

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

Торгаутова Ш.А.*, Боранбаев С.Р.

магистр, начальник научного центра «История и этнология»

ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

д.филолог.н., доцент, директор Научно-исследовательского института

«Социально-гуманитарные науки». ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ИЗ ИСТОРИИ ПОЯВЛЕНИЯ БАДАМСКОГО «МРСХО»
В ПОСЕЛКЕ «ЗАБАДАМСКИЙ» В ЧИМКЕНТСКОМ И САЙРАМСКОМ РАЙОНЕ
НА ТЕРИТОРИИ НЫНЕШНЕГО Г.ШЫМКЕНТ
И ВКЛАД В РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КАЗССР**

Автор-корреспондент: torgautova82@mail.ru

Аннотация: в статье содержатся данные результатов научного исследования об истории появления Бадамского «МРСХО» в поселке «Забадамский» в Чимкентском и Сайрамском районе на территории г.Шымкент и вклад в развитие сельского хозяйства КАЗССР. Материалы публикуются впервые и имеют попытку первичного анализа со стороны автора к историческому прошлому исследуемого региона. Автор попытался дать хронологическое развитие откормсовхоза, его историческую значимость по развитию сел в целом на территории г.Шымкент. Проведен источниковедческий и историографический анализ по архивным документам, использованы статистические данные. Проведена работа по выявлению некоторых данных из развития «МРСХО», которые дают информацию о социально-экономическом положении хозяйственной территориальной единицы, которая внесла свой вклад в развитие всего сельского хозяйства страны, причинно-следственные связи по ликвидации хозяйства, оценка ущерба в социально-демографическом развития региона, а также попытка объективного анализа исследователя для возврат своего названия Бадамского округа нынешнему населенному пункту.

Ключевые слова: МРСХО, Бадам, село, Шымкент, Сайрамский район, откорм скота, население

Введение. Казахстан один из крупнейших территорий по земельным и природным ресурсам Центральной Азии имел всегда интерес с приграничных стран. Так в период уже перехода к советской власти Казахстан представлял интерес как сырьевой и производственный сектор экономики, где особое внимание также было уделено развитию сельско-хозяйственной отрасли.

После 1922 года в период установления советской власти на территории Казахстана велась масштабная работа по переустройству частного хозяйства в государственное. Разрабатывались программы по созданию «советских хозяйств - совхоз», работающие по заказу и оснащению государства в целом всей необходимой сельско-хозяйственной продукцией. По данным сельско-хозяйственной энциклопедии, изданной еще в 1932 году определение советскому хозяйству было таково - совхоз (акроним от советское хозяйство) - государственное сельскохозяйственное предприятие в СССР. В отличие от коллективного хозяйства - «колхозов», являвшихся кооперативными объединениями крестьян, созданными на средства самих крестьян, совхоз был государственным предприятием.

Работающие в совхозах были работниками, получавшими фиксированную заработную плату в денежной форме, в то время как в колхозах до середины 1960-х использовались трудодни[1,9].

Развитие совхозного направления была одной из важных направлений развития сельско-хозяйственной отрасли Казахстана в 30-е годы XX века, которые впоследствии остались действующими и одними из крупных даже и по подготовке кадров ныне. Многие хозяйства создавались на основе конфискованных у местных зажиточных крестьян. Задача пролетарского государства состояла в том, чтобы используя материальную базу крупных помещичьих хозяйств, возобновить производство в них на совершенно иных началах, создать хозяйство социалистического типа.

Теоретический анализ. В Южно-Казахстанской области первые попытки организации государственных садоводческих хозяйств относятся к 1918 году в ходе национализации имений крупных земельных собственников. Так в Южно-Казахстанской области например был национализировано садоводческое хозяйство «Капланбек», «Кенсай» - имение крупных помещиков начала XX века братьев Ивановых[2,384]. Огромное количество прошли и массовые объединения мелких единоличных хозяйств в кооперативные хозяйства.

С августа 1927 года в Сырдарьинском округе был организован Сырдарьинский племенной животноводческий трест - племживтрест, задачей которого было создание крупных животноводческих хозяйств, способных вести в широком масштабе работу по улучшению породы скота. Трест объединял 5 совхозов. Сам «Трест» происходит от английского слова - (trust) - одна из форм монополистических объединений, в рамках которой участники теряют производственную, коммерческую, а порой даже юридическую самостоятельность, реальная власть в тресте сосредотачивается в руках правления или головной компании. «Положение о государственных промышленных трестах» от 29 июня 1927 года[3,1] и совместный декрет ЦИК СССР и СНК СССР от 27 июля 1927 года [4,2] предусматривали предоставление государственным предприятиям большей самостоятельности путём внедрения в их деятельность хозяйственного расчёта. К середине 1-й пятилетки 1929-1934 года тресты превратились в промежуточное звено административного управления. Эти тресты однако не имели управленческих функции в системе государственного управления СССР, и их экономическая деятельность целиком подчинялась союзным и республиканским министерствам и государственным комитетом.

Новый этап в развитии совхозов начался в годы первой пятилетки, когда совхозное строительство развернулось на свободных землях и преследовало цели создания мощных источников продовольствия и рычагов сплошной коллективизации.

По данным «Справочника по истории совхозов Южно-Казахстанской области (1918-1994гг.)» Шымкент, 2012 изданного под редакцией Торетай К., - Управлением архивов и документации Южно-Казахстанской области, сведения включают историю организационного строительства совхозов на территории об организации, укрупнении, разукрупнении и ликвидации совхозов в разрезе административно-территориального деления Южно-Казахстанской области за 1918-1994 годы. Составителями были изучены фонды областного и районных Советов народных депутатов, их отделов и управлений сельского хозяйства, органов статистики, фонды совхозов, списки землепользователей. Особую ценность представили документы директивного характера партийных органов, постановления Правительства СССР, Казахской ССР и Республики Казахстан, решения областного исполнительного комитета и областной администрации, районных исполнительных комитетов и администраций, протоколы общих собраний работников совхозов, земельные балансы и другие документы, содержащие сведения об организации и реорганизации совхозов, их производственном направлении и подчинённости. Сведения в справочнике систематизированы по районам, а в разрезе районов - наименования совхозов в алфавитном порядке. Вплоть до 1 января 1992 года территория Южно-Казахстанской

области и до 19 июня 2018 года неоднократно меняла административно-территориальное деление, часть совхозов передавалась из одного района в другой. Эти преобразования отразились также и на научном исследовании вышеказанного «Бадамское» МРСХО и затрудняло поиск необходимых сведений[5,5].

Керимбаев Д.М., в своем труде «Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах» Алматы, 1995г., отметил: выработке своеобразного облика казахской топонимике способствовали: 1) кочевничество - многовековой традиционный тип хозяйственно-культурной деятельности казахского этноса, также другие стороны хозяйственной и духовной жизни народа, 2) географическая среда (равнинно-степной горный и мелкосопочный рельеф территории Казахстана), в топонимах содержатся названия атрибутов материальной культуры казахов, что позволяет также говорить о национальной специфике казахской топонимии[6,78].

Сведения о Чимкентском районе (Шымкент ауданы) дают несколько фактов об образовании 17 декабря 1930 года ныне территории Чимкентской области ныне города Шымкент, Бадамского и Беловодского районов с центром город Чимкент, относившегося к Сырдарьинскому округу Туркестанской области образованной в XIX веке. Чимкентский район просуществовал до 10 марта 1932 года. Еще в досоветский период здесь проживали племена **среднего жуза**: **каныраты** (коктинулы, котенши); **найманы** (баганалы), племена старшего жуза: **шанышкылы**, **дулаты** (**сикым**, **жанис**, **шымыр**), **ошакты**, **сиргели**, **ысты**. «Бадамское» МРСХО в «Забадамском» поселке был расположен в нижнем течении реки «Бадам», которая берет начало на северо-западном склоне хребта Каржантау на высоте около 2700м от города Шымкент, таким образом название поселение относится к гидрономическому термину. Более подробное описание реки можно найти в энциклопедическом словаре *Брокгауза и Эфрона*, составленного еще в XIX веке, где отмечается: «...Бадам - левый приток реки Арысь, правого притока Сыр-Дарьи, вытекающий из западных склонов Таласского Алатау» [7,91], далее **«Чимкент - уездный город Сыр-Дарьинской области, в 114 верстах к северу от Ташкента... на реке Бадам... Чимкент лежит в области третичных образований, которые на правом берегу Бадама прикрываются лёссом»**, о социально-экономической значимости в 90-е и 2000-е годы в статье А.Гончарова «От Бадама до Арыся» [8,3].

По мнению Рысбергеновой К. «...топонимы советского периода делились на 3 группы: топонимы, посвященные и названные в честь вождей революции, приуроченные к очередным съездам партии, комсомола, посвященные годовщинам революций. Целенаправленность и заданность подобных номинаций была очевидна, и не могла обогатить проподала естественная диниманика в процессе номинации, которые отходили от национальных истоков в имятворчестве»[9,114]. Однако название «Бадамское» и «Забадамский» поселок этих изменений не коснулось, так как первоначальное название имело гидрономическое название, происходившее от реки Бадам.

1 февраля 1932 года Чимкентский район упразднен. С 10 марта 1932 года часть бывшего Чимкентского района образованы в Бадамский районный центр города Чимкент. На территории Чимкентского сельского района существовал «Чимкентский откормочный совхоз», исполнительного комитета Чимкентского городского Совета депутатов трудящихся, который уже входил в Южно-Казахстанскую область и в областную контору «Заготското-откорм» Казахской ССР до 1938 года. Одна из частей Чимкентского района 14 января 1938 года образовала Чимкентский сельский район, центр Янги-Шахар Южно-Казахстанской области ныне одного из микрорайонов города Шымкент. В 1951 году район включил 8 сельских советов так называемые в тот период - В 1951 году район включил 8 сельских советов так называемые в тот период - Алтын төбе - Алтын-Тюбинский, Қайнар бұлақ - Кайнар-Булакский, Қара төбе - Кара-Тюбинский, Қатын көпір - Катын-Купрюкский, Қызыл жар - Кзыл-Жарский, Қызыл су - Кзыл-Суский, Көмеш бұлақ - Кумыш-Булакский и Тассай - Тас-Сайский.

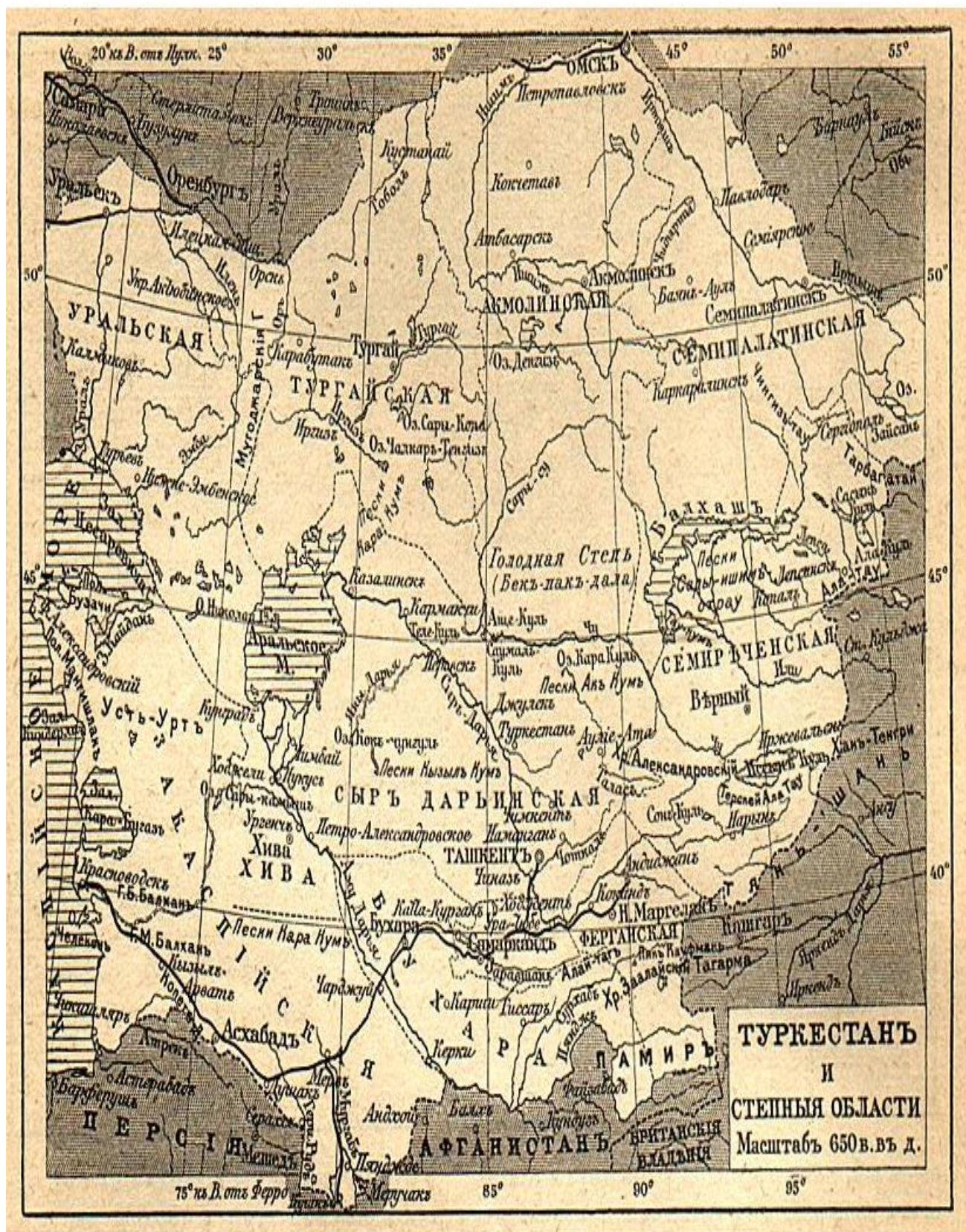

Рисунок - 1. Туркестан и степные области

По всесоюзной переписи населения 1939 года, в Чимкентском районе проживало 22 128 человек. См.далее Таблица 1. Национальный Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР был также разнообразен:

Таблица - 1.

Всесоюзная перепись населения 1939 года.
Национальный состав населения районов, городов и
крупных сел союзных республик СССР

Национальность / район (населенный пункт)	Численность
	весь район
Всего	22128
Русские	3586
Украинцы	1089
Азербайджанцы	5
Узбеки	5374
Таджики	2
Казахи	11251
Татары	247
Немцы	47
Корейцы	86
Прочие (для областей, где население распределено ТОЛЬКО по НЕСКОЛЬКИМ национальностям)	441

В эти же годы параллельно 17 января 1928 года образован Манкентско-Сайрамский район, центр - кишлак Манкент Сырдарьинского округа. В июне 1928 года Манкентско-Сайрамский район, центр переведен в село Сайрам. 23 июля 1930 года центр **Сайрамского района** снова село Манкент. В октябре 1935 года центр Сайрамского района переведен в село Белые Воды Южно-Казахстанской области.

10 марта 1932 года на карте Казакской АССР, части Российской СФСР была создана Южно-Казакская в последствии 3 мая 1962 года Южно-Казахстанская область. Уже в 1932 году в Южно - Казахстанской области было 19 совхозов, в которых стали обращать внимание на организационно-техническое укрепление.

В 1940 году в области имелось 15 совхозов различного направления. В условиях военного времени 1941-1945 гг. сократилась производственная база совхозов, так как значительная часть тракторов и автомобилей была изъята для нужд армии, призыва в армию механизаторов, руководящих кадров и специалистов.

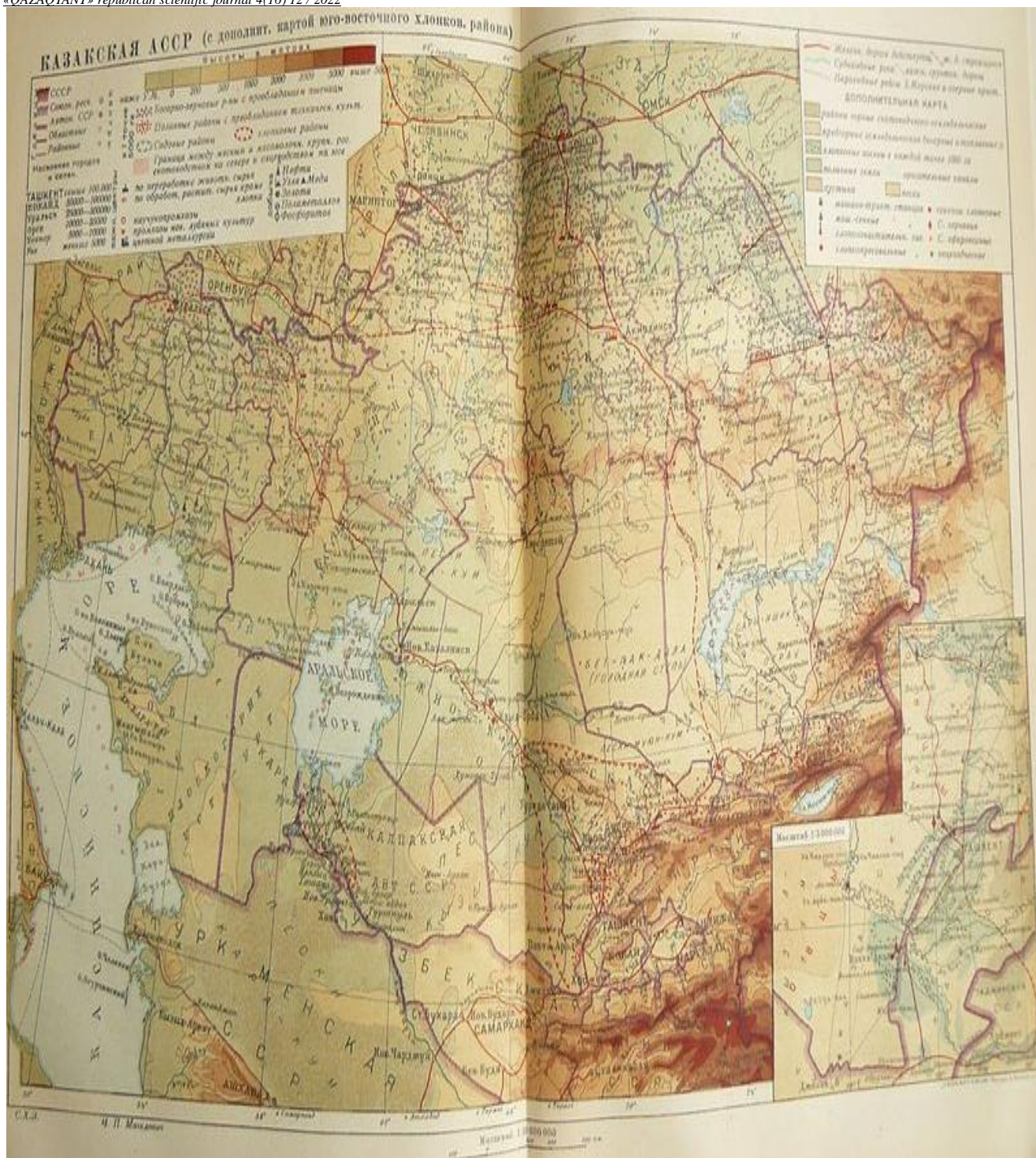

Рисунок - 2. Казакская АССР в 1932 году. Карта. Источник: СЭ 1 изд. Т.2. 1937

В 1946 году в области было 26 совхозов с различным направлением деятельности. Большая часть совхозов имела каракулеводческое направление, их было 11: зерновых - 1, хлопковых - 1, молочно-мясных - 1, овцеводческих - 3, каучуковых - 4, муловодческих и верблюдоводческих - 2, плодoviноградарных - 3. В послевоенный период совхозы в Казахстане в основном работали в целях укрепления и превращения в многоотраслевые хозяйства. Развивалась сеть плодоовощных, картофелеводческих, овцеводческих и каракулеводческих, а также специализированных совхозов. В то же время значительно уменьшилось число мясных, свиноводческих и коневодческих совхозов [10,41-56].

В 1953 году прекратили свою деятельность каучуководческие совхозы. Создание каракулеводческих совхозов позволило увеличить заготовки смушек за послевоенные годы более чем, в два раза. К концу 1953 года совхозы области по средним показателям вышли к довоенному уровню производства, они экономически окрепли, стали крупными сельскохозяйственными предприятиями, особенно в области животноводства. Имелись сбои по производству пшеницы, так как не осваивались плодородные земли региона [11,100]. Уже в 1954 году в период освоения целины были организованы четыре целинных зерновых совхозов: имени Жданова в Каратасском районе; «Алгабас», имени Джамбула, имени Маленкова (в последствии «Бугунский») в Чаяновском районе, у которых в 1957 году производственное направление было изменено на овцеводческое-тонкорунное. С весны 1957 года в Южно-Казахстанской области было создано 8 хлопководческих и 6 каракулеводческих совхозов на базе многоземельных, экономически слабых колхозов и обслуживающих их МТС. В это же время 13 ноября 1957 года, когда южная часть Чимкентского сельского района упразднилась и «Чимкентский откормочный совхоз». Необходимо отметить, что к 1959 году в Южно-Казахстанской области было уже создано 51 совхоз, зерновых - 5, хлопководческих - 15, плодовых и плодоваягодных - 4, виноградарных и плодовоиноградарных - 4, молочных и мясомолочных - 2, овцеводческих - 3, каракулеводческих - 18 [11,336].

29 апреля 1962 года в Сайрамский район, «Чимкентский откормочный совхоз» переименовывается в откормочный совхоз «Бадамский» (заготовка и откорм скота) на территории поселка «Забадамский» города Чимкент Сайрамского района [13, ЮКОГА,Ф.920] по мнению К.Рысбергеновой топонимы советского периода делились на 3 группы: топонимы, посвященные и названные в честь вождей революции, приуроченные к очередным съездам партии, комсомола, посвященные годовщинам революций. Целенаправленность и заданность подобных номинаций была очевидна, и не могла обогатить пропадала естественная диниманика в процессе номинации, которые отходили от национальных истоков в имятворчестве. Но «Бадамское» и Забадамский поселок этих изменений не коснулось, так как первоначальное название имело гидрономическое название и происходило от реки Бадам.

Позднее 2 января 1963 г. на базе его были созданы откормочные пункты - «Амансайский» Ленинского района, «Тюлькубасский» Тюлькубасского района, части земель совхозов «Буржарский», имени XXI партсъезда Бугунского района, имени Карла Маркса Сары-Агачского района [13а, ЮКОГАФ.920,Ф.1022].

С 1963 года совхоз уже относился к Чимкентскому областному тресту откормочных совхозов и заготовок скота и птицы «Главскот». В тот же время в 1964 году было сооружено Чардаринское водохранилище, что открыло большие перспективы в развитии новой сельскохозяйственной культуры - риса и организации новых рисоводческих совхозов. С 1965 по 1975 годы их было организовано шесть: «Восход», «Казахстан», «Кзыл-Кумский», «Комсомольский», «50 лет Октября», «Целинный» [14,336].

Результаты и обсуждение. Необходимо отметить, что для создания социально-значимых проектов и развития сельского хозяйства и в целом жизненно важных отраслей и продвижения в целом в СССР, 22 января 1973 года вышло Постановление ЦК КП Казахстана № 33, Совета Министров Казахской ССР и Казахского республиканского совета профессиональных союзов (утратило силу после постановления Кабинета Министров РК № 910 от 30 октября 1992 г.), где было отмечено о усилению работы по «...пропаганде достижений науки, техники, передового опыта в отраслях народного хозяйства республики, обмену опытом и обучению передовым методам труда, способствующим внедрению в производство всего нового на выставках достижения», вот оказывается откуда начались все «выставки достижений» а также и были выявлены недостатки: «...мало пропагандируются прогрессивные технологии производства продуктов земледелия и животноводства, научная организация труда и управления, не

раскрываются с достаточной полнотой технология и организация производства продуктов животноводства и кормов на промышленной основе, не находят широкого применения активные средства показа достижений передовых совхозов и колхозов, министерство сельского хозяйства Казахской ССР, недостаточно используют выставку как базу для пропаганды достижений науки и техники, редко проводят отраслевые семинары, смотры и школы передового опыта, в ряде павильонов экспонаты демонстрируются в течении длительного времени, теряя свою новизну и актуальность. Далее в постановлении было решено в «...целях повышения роли выставки достижений народного хозяйства Казахской ССР в мобилизации работников промышленности, строительства, транспорта, сельского хозяйства и др., отраслей народного хозяйства республики на успешное выполнение решений XXIV Съезда КПСС ЦК КП Казахстана, обратить особое внимание на результаты выполнения народно-хозяйственного плана 1973 года, то есть решающего года пятилетки, на освещение научно-технического прогресса в сельском хозяйстве, методов и средств, обеспечивающих высокие результаты в работе колхозов и других сельскохозяйственных предприятий, а также промышленных предприятий и строительных организаций, выполняющих заказы села. Учредить дипломы почета выставки достижений народного хозяйства казахской сср передовикам производства, а также предприятиям промышленности, строительства, транспорта, колхозам, совхозам, предприятиям и организациям казсельхозтехники, водного и лесного хозяйства для более высоких показателей» [15, 4].

Уже 70-е годы Казахстан вышел на первое место по производству мяса и мясошерстной продукции наряду с Сибирью и Монголией. На первом месте по числу мясопроизводящих совхозов и по размерам в их территории СССР стоял Казахстан - (22% всех совхозов и 45% территории), далее Сибирь (25% всех совхозов и территории) и Заволжье (18% совхозов и 12% всей территории), а для более эффективного роста сельскохозяйственной продукции. **С 5 мая 1976 года по Постановлению Совета Министров Казахской ССР «Об организации специализированных государственно - кооперативных объединений по доращиванию, откорму и заготовкам скота Чимкентской области» на базе совхоза «Бадамский» создано - «Сайрамское межрайонное специализированное государственно-кооперативное объединение по доращиванию и откорму скота» - Сайрамское МРСХО, уже относящегося к Сайрамскому району Южно-Казахстанской области с центром село Белые Воды**[16, 2].

Таким образом, роль совхоза «Бадамское» МРСХО имело огромное социально-экономическое значение, развивая не только откорм площадки, но и развивая деятельность уже по выращиванию племенного вида крупно и мелкорогатого скота, производством кормов на основе выращивания зерновых культур - пшеницы, овса, кукурузы, виноградарства, садоводства.

В последующие годы продолжалось укрепление материально-технической базы совхозов, превращение их в многоотраслевые современные производства. Управление совхозами также претерпели изменения: от РАПО (с 1986 года) до РСХУ. 10 декабря 1991 года Казахская Советская Социалистическая Республика была переименована в Республику Казахстан. А 16 декабря 1991 года принят Конституционный Закон Республики Казахстан «О государственной Независимости Республики Казахстан». В сложившихся условиях распада бывшего Союза Советских Социалистических Республик и получения независимости Республики Казахстан, произошли кардинальные изменения и в экономике Казахстана. В период получения Независимости Казахстана, в период разъединения и разрыва, сложившихся десятилетиями межобластных и межгосударственных программ производства и сбыта сельско-хозяйственной продукции, из-за трудностей возникших с отрасли, а именно подорожанием бензина, износа и нехватки машинного оборудования, не возможности самокупаемости изготавливаемого

продукта, многие сельские хозяйства региона, были вынуждены объявить себя не дееспособными работать далее в условиях рыночных отношений. Рабочие и сельчане остались без работы, без средств существования. были подвергнуты. И для создания в тех непростых условиях независимо развиваемого молодого государства создавались программы развития малого бизнеса.

В целях подъёма и укрепления экономики аграрного сектора, Правительством Республики Казахстан была принята программа по разгосударствлению и приватизации государственных сельскохозяйственных и других предприятий агропромышленного комплекса республики. Таким образом, с 1992 года началось осуществление принципа «отдать землю тем, кто её возделывает». В соответствии Указа Президента Республики Казахстан №616 от 8 февраля 1992 года «О неотложных мерах по приватизации имущества государственных сельскохозяйственных, перерабатывающих и обслуживающих предприятий агропромышленного комплекса» и Постановлением Кабинета Министров Республики Казахстан от 13 февраля 1992 года №113, 114, в Южно-Казахстанской области была проведена работа по разгосударствлению и приватизации совхозов, процесс разгосударствления и приватизации совхозов был проведён в два этапа: первый этап-1992-1993гг. и второй этап - 1994-1995 гг [17, 2].

На основании решения главы Южно-Казахстанской областной администрации «Об утверждении «Перечня совхозов по Южно-Казахстанской области, подлежащих разгосударствлению и приватизации» были утверждены перечни низкорентабельных, хронически убыточных хозяйств, расположенных в отгонном животноводстве, в зоне экологического бедствия, организаций и предприятий не подлежащих приватизации. При приватизации совхозов, расположенных в отгонном животноводстве, в зоне экологического бедствия и хронически убыточных хозяйств предоставлялись скидки в размере 70 % от оценочной стоимости. Это были в основном совхозы Алгабасского, Арысского, Кызыл-Кумского, Сузакского, Туркестанского, Чардаринского районов. В мае 1995 года та же участь и коснулась «Сайрамское МРСХО» Сайрамского района также как и многие районы прошли процесс разгосударствления и приватизации, то есть из крупного совхоза государственного заказа не осталось старого названия, фактически ликвидировано 30 лет существования огромного сельско-хозяйственного предприятия. На месте создавались малые кооперативы - коллективные хозяйства, акционерные общества, ассоциация крестьянских хозяйств. поэтапная приватизация имущества и земель совхозов, и передача их в частную собственность землевладельцам была полностью завершена в конце 1995 года Таким образом, к началу 1996 года совхозы области прекратили свою деятельность.

Необходимо повторить, что территория Южно-Казахстанской области с периода 10 марта 1932 года - до 1 января 1992 года неоднократно меняла административно-территориальное деление, часть совхозов передавалась из одного района в другой. Эти преобразования отразились на исследовании документов, затрудняло поиск необходимых сведений. И вновь 19 июня 2018 года указом президента 1-го Президента Казахстана Южно-Казахстанская область была переименована в Туркестанскую, а её административный центр был перенесён из Шымкента в город Туркестан. Шымкент был выведен из состава Южно-Казахстанской области, получив статус города республиканского значения[18]. Таким образом села «Бадам» упразднено в 2014 году включено в состав города Шымкент. Многие представители народностей этого региона были вынуждены переселиться в более благоустроенные районы в поисках работы и заработка. По переписи населения 1999 года было 3369 человек из них - 1640 мужчин и 1729 женщин, а в 2009 года было 1677 человек, из них 839 мужчин и 838 женщин[19, 21].

После 2014 года территория бывшего «Бадамского» МРСХО, взявшего начало еще с 30-х годов XX века и официально созданного в 1962 году вернулась в свою территориальную единицу в город Шымкент, но еще не вернуло своего исторического

гидрономического названия - Бадам, накладывая тень на исторически сложившееся название данной местности.

Выходцы, жители этого края - Бадамского МРСХО - «Забадамского» поселка становится непонятно, что регион стал каким то чуждым нашей общей истории края, не имея своего старого названия, которое действительно имела огромное стратегическое и социально-экономическое значение для всего Казахстана в целом.

Выводы. Созданное специально для откорма и племенного развития крупного и мелко-рогатого скота, обеспечивавшего многие регионы КазССР и направлявшее продукцию на территорию приграничных территорий. В период разгосударствления предприятия, населения этого совхоза очень переживало за дальнейшую жизнь рабочих и жителей поселка, кормовых баз, строительного двора, дома культуры, машинного оборудования, тракторов, комбайнов, и самих посевных угодий.

Многие факты о том, что хозяйство не дееспособное, конечно же было на деле совсем неподтвержденным. Огромное количество техники распродавалось, хозяйство было признано комиссией банкротом, посевные площади отданы в пай жителям села, для развития индивидуальных хозяйств, в последствии которые просто сейчас распродались под жилые кварталы. Конечно же, через призму почти полувекового существования огромного хозяйства и его перевода на приватизацию было и имело не совсем правильное, возможно и умышленно развальное решение. Кроме того, река Бадам в период перестройки вплоть до 2013 года по анализу качества поверхностных вод на территории Туркестанской области, проводимых РГП «Казгидромет» Министерством экологии, геологии и минеральных ресурсов РК выявило загрязнения поверхностных вод на территории Туркестанской области проводились на 8 водных объектах (рр. Сырдарья, Келес, Бадам, Арыс, Аксу, Бугунь, Катта Бугунь и Шардаринском водохранилище). Были показаны по единой классификации качество воды водных объектов на территории уже Туркестанской области за 2019 год, где реку Бадам отнесли к 4 из 5-ти классов реки Бадам С.443. «..обнаружены магний - 38,95 мг/дм³, фенолы - 0,0013 мг/дм³, на качество воды реки Бадам влияют сбросы стоков частного сектора, расположенного в водоохранной зоне реки, незаконная свалка бытовых отходов, мойка автомашин. Для понижения уровня грунтовых вод в городе имеются 29 скважин вертикального дренажа. Откачка дренажных вод производится в реки Кошкар-ата и Карасу. Для исключения загрязнения водных источников города ливневыми и дренажными стоками требуется строительство городской ливневой системы канализации и локальных очистных сооружений в точках водовыпуска сточных вод в водоприемники».

Таким образом, территория части реки Бадам и его населенных пунктов перейдя к городу Шымкент являясь раньше на балансе Южно-Казахстанской области, уже согласно Генеральному плану города от 2019 года должна была пройти программу зелёных насаждений, которое как оказалось из общего пользования в городе в расчете на 1 человека составляет 1,3 м², теперь зеленые насаждения в Шымкенте высаживаются ежегодно на улицах, в ущельях и по берегам реки Бадам. Помимо озеленения за созданными зелеными насаждениями предусматриваются мероприятия по увеличению площади «зеленого пояса» и строительству новых парковых зон, бульваров и скверов, чему и стало строительство бульвара вдоль реки Бадам на выезде к южным воротам и въезде на территорию бывшего «Забадамского» поселка. [20, 549].

Сегодня нам, молодому поколению Казахстана, дана возможность работать на благо своей Родины, какой бы она не была - с богатой или бедной историей. Потому, что именно там мы родились, сделали первые шаги в детские сады, №25 СШ имени К.Э.Циолковского, субботники, экскурсии, именно там были привиты ответственность за порученное дело, трудолюбие, почитание и уважение к старшему достигшего своим трудом многих достижений поколению, любовь к родному краю. Сегодня мы видим, что города растут, молодёжь уезжает из родных сел, а сельское хозяйство поднимается лишь

малым количеством теми кто, когда-то смог отстоять свои хоть и тогда в тяжелые 90-е годы малые хозяйства, пережил все трудности и сейчас опять развивается. Многие имена и семьи, которые принимали участие в развитии села, навсегда останутся в истории этого региона и страны в целом, как передовые и заслуженные труженники Бадамского - МРСХО, имеющие право быть отмеченными в истории процветания этого региона.

Список литературы:

1. Шутков Е. Справочник по истории совхозов Южно-Казахстанской области. (стр. 9)
2. Положение о государственных промышленных трестах» от 29 июня 1927 г.
3. Цыперович Г.В. «Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Из истории организационных форм промышленности за последние 50 лет» С.436
4. Совместный декрет ЦИК СССР и СНК СССР от 27 июля 1927 г.
5. Торетай К. и др. Управление архивов и документации Южно-Казахстанской области. Южно-Казахстанский областной государственный архив. Справочник по истории совхозов Южно-Казахстанской области (1918-1994гг.). Шымкент. 2012
6. Керимбаев Д.М. «Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах» Алматы, 1995г. С.142
7. Бадам, река // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.
8. Гончаров А. По Бадаму от гор до Арыси // Южный Казахстан: Областная общественно-политическая газета. 2013. 21 августа. Архивировано 4 марта 2016 г.
9. Рысбергенова К. Историко-лингвистическое исследование топонимов Южного Казахстана. Алматы. Ғылым, 2000, С. 216
10. «На новых путях» Выпуск. III. Москва. 1923. стр. 31-47, «Народное хозяйство» 1922. №2. стр.14, «Управление народным хозяйством СССР. 1917-1940 гг.: Сб. докум. Москва. 1968. стр. 103,
11. Сельскохозяйственная энциклопедия 1 изд. 1932-1935 М. ОГИЗ РСФСР
12. РГАЭ РФ (быв. ЦГАНХ СССР), фонд 1562, опись 336, Д.Д. 966-1001. Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств («Национальный состав населения по СССР, республикам, областям, районам»), Д.Д. 256-427 (табл. 26 «Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов»)
13. Южно-Казахстанский областной государственный архив – ЮКОГА.
14. Об исключении отдельных населенных пунктов из учетных данных - ИПС «Әділет». adilet.zan.kz. Дата обращения: 18 февраля 2022. Архивировано 18 февраля 2022 года.
15. Постановление ЦК КП Казахстана № 33, Совета Министров Казахской ССР и Казахского республиканского совета профессиональных союзов 22.01.1973.
16. Постановление Совета Министров Казахской ССР «Об организации специализированных государственно - кооперативных объединений по доращиванию, откорму и заготовкам скота Чимкентской области» 5.05.1976.
17. Указ Президента Республики Казахстан №616 «О неотложных мерах по приватизации имущества государственных сельскохозяйственных, перерабатывающих и обслуживающих предприятий агропромышленного комплекса» от 8 февраля 1992 года, Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан от 13 февраля 1992 года №113, 114
18. База КАТО. Агентство Республики Казахстан по статистике. Архивировано 25 декабря 2013 г.
19. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Агентство Республики Казахстан по статистике. Архивировано 13 мая 2013 г.

20. Министерство экологии, геологии и природных ресурсов РК. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов РК за 2019 г. 588 стр.

Referens list:

1. Shutkov Ye. Spravochnik po istorii sovkhovov Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti. (str. 9)
2. Polozheniye o gosudarstvennykh promyshlennyykh trestakh» ot 29 iyunya 1927 g.
3. Tsyperovich G.V. «Sindikaty i tresty v dorevolutsionnoy Rossii i v SSSR. Iz istorii organizatsionnykh form promyshlennosti za posledniye 50 let» S.436
4. Sovmestnyy dekret TSIK SSSR i SNK SSSR ot 27 iyulya 1927 g.
5. Toretay K. i dr. Upravleniye arkhivov i dokumentatsii Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti. Yuzhno-Kazakhstanskiy oblastnoy gosudarstvennyy arkhiv. Spravochnik po istorii sovkhovov Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti (1918-1994gg.). Shymkent. 2012
6. Kerimbayev D.M. «Kazakhskaya onomastika v etnokul'turnom nominativnom i funktsional'nom aspektakh» Almaty, 1995g. S.142
7. Badam, reka // Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona: v 86 t. (82 t. i 4 dop.). SPb., 1890-1907.
8. Goncharov A. Po Badamu ot gor do Arysi // Yuzhnyy Kazakhstan: Oblastnaya obshchestvenno-politicheskaya gazeta. 2013. 21 avgusta. Arkhivirovano 4 marta 2016 g.
9. Rysbergenova K. Istoriko-lingvisticheskoye issledovaniye toponimov Yuzhnogo Kazakhstana. Almaty. Gylym, 2000, S. 216
10. «Na novyykh putyakh» Vypusk. III. Moskva. 1923. str. 31-47, «Narodnoye khozyaystvo» 1922. №2. str.14, «Upravleniye narodnym khozyaystvom SSSR. 1917-1940 gg.: Sb. dokum. Moskva. 1968. str. 103,
11. Sel'skokhozyaystvennaya entsiklopediya 1 izd. 1932-1935 M. OGIZ RSFSR
12. RGAE RF (byv. TSGANKH SSSR), fond 1562, opis' 336, D.D. 966-1001. Perepisi naseleniya Rossiyskoy Imperii, SSSR, 15 novyykh nezavisimyykh gosudarstv («Natsional'nyy sostav naseleniya po SSSR, respublikam, oblastyam, rayonam»), D.D. 256-427 (tabl. 26 «Natsional'nyy sostav naseleniya rayonov, rayonnykh tsentrov, gorodov i krupnykh sel'skikh naselennykh punktov»)
13. Yuzhno-Kazakhstanskiy oblastnoy gosudarstvennyy arkhiv – YUKOGA.
14. Ob isklyuchenii otdel'nykh naselennykh punktov iz uchetykh dannykh - IPS «Әділет». adilet.zan.kz. Data obrashcheniya: 18 fevralya 2022. Arkhivirovano 18 fevralya 2022 goda.
15. Postanovleniye TSK KP Kazakhstana № 33, Soveta Ministrov Kazakhskoy SSR i Kazakhskogo respublikanskogo soveta professional'nykh soyuzov 22.01.1973.
16. Postanovleniye Soveta Ministrov Kazakhskoy SSR «Ob organizatsii spetsializirovannykh gosudarstvenno - kooperativnykh ob"yedineniy po dorashchivaniyu, otkormu i zagotovkam skota Chimkentskoy oblasti» 5.05.1976.
17. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan №616 «O neotlozhnykh merakh po privatizatsii imushchestva gosudarstvennykh sel'skokhozyaystvennykh, pererabatyvayushchikh i obsluzhivayushchikh predpriyatiy agropromyshlennogo kompleksa» ot 8 fevralya 1992 goda, Postanovleniye Kabineta Ministrov Respubliki Kazakhstan ot 13 fevralya 1992 goda №113, 114
18. Baza KATO. Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike. Arkhivirovano 25 dekabrya 2013 g.
19. Itogi Natsional'noy perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike. Arkhivirovano 13 maya 2013 g.
20. Ministerstvo ekologii, geologii i prirodnyykh resursov RK. Natsional'nyy doklad o sostoyanii okruzhayushchey sredy i ob ispol'zovanii prirodnyykh resursov RK za 2019 g. 588 str.

Түйін: Мақалада Шымкент және Сайрам аудандарындағы «Забадамский» кентінде Бадам «МРСХО» пайда болу тарихы туралы ғылыми зерттеу нәтижелерінің деректері келтірілген

Шымкент қаласының аумағында және ҚазССР ауыл шаруашылығының дамуына қосқан үлесі. Материалдар алғаш рет жарияланады және автордың зерттелетін аймақтың тарихи өткеніне алғашқы талдау жасауға тырысады. Автор бордақылау кеңшарының хронологиялық дамуын, жалпы Шымкент қаласының аумағындағы ауылдарды дамыту бойынша тарихи маңыздылығын беруге тырысты. Мұрағат құжаттар бойынша деректану және тарихнамалық талдау жүргізілді, статистикалық деректер пайдаланылды. Еліміздің барлық ауыл шаруашылығының дамуына өз үлесін қосқан шаруашылық аумақтық бірліктің әлеуметтік-экономикалық жағдайы, шаруашылықты жою бойынша себеп-салдарлық байланыстар, өңірдің әлеуметтік-демографиялық дамуындағы залалды бағалау, сондай-ақ зерттеушіні объективті талдау әрекеті туралы ақпарат беретін «МРСХО» дамуының кейбір деректерін анықтау бойынша жұмыс жүргізілді. Бадам округінің атауы қазіргі елді мекенге берілген.

Кілт сөздер: МРСХО, Бадам, ауылы, Шымкент, Сайрам ауданы, мал бордақылау, халық

Abstract: the article contains data from the results of a scientific study on the history of the appearance of the Badamsky «MRSHO» in the village of Zabadamsky in the Shymkent and Sairamsky districts on the territory of Shymkent and contribution to the development of agriculture of the Kazakh SSR. The materials are published for the first time and have an attempt of primary analysis on the part of the author to the historical past of the studied region. The author tried to give the chronological development of the fattening farm, its historical significance for the development of villages in general on the territory of Shymkent. The source and historiographical analysis of archival documents was carried out, statistical data were used. Work has been carried out to identify some data from the development of the «MRSHO», which provide information about the socio-economic situation of the economic territorial unit that contributed to the development of the entire agriculture of the country, cause-and-effect relationships for the liquidation of the economy, damage assessment in the socio-demographic development of the region, as well as an attempt to objectively analyze the researcher for the return its name of the Badamsky district to the current locality.

Keywords: MRSHO, Badam, village, Shymkent, Sairam district, cattle fattening, population

ӘӨЖ: 314 (091)

<https://orcid.org/0000-0001-5660-694X>

<https://orcid.org/0000-0003-3764-4726>

Балыкова А.М.* , Тапалова А.А.

тарих ғ.к., қауымдастырылған профессор, БҚИТУ. Орал, Қазақстан
ізденуші, Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы, Қазақстан

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІ

*Автор-корреспондент: akkain-b@yandex.ru

Түйін: Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орал қаласының демографиялық жағдайына талдау жасалады. Отан соғысы жылдарында орын алған Орал өңіріндегі демографиялық үдерістерді зерттеудің өзіндік мәні бар. Біріншіден, Батыс Қазақстан аймағы тікелей майдан шебіне жақын өңір болатын. Екіншіден, Қазақстанның басқа бөліктерімен салыстырғанда соғыс жылдарында батыс аймақта халық санының күрт қысқаруы орын алды. Үшіншіден, қала халқында демографиялық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен жаңарулар орын алды. Соғыс жылдарында қала халқының этнодемографиялық сипаты өзгерістерге ұшырап, урбанизациялық үдерістер одан әрі жалғасты. Қалаларда ірі өнеркәсіптер жүйесі қалыптасып, жұмысшы табының саны өсті. Ұлы Отан соғысы жылдары қазақтар басқа ұлттарға қарағанда ең көп мөлшерде мобилизацияланды (барлық мобилизацияланғандардың 32,4 %-ы). Сәйкесінше қайтымсыз адам шығыны да басқа ұлттармен салыстырғанда жоғары болды (барлық қаза болғандардың 18,6 %-ы). Үшіншіден, соғыс жылдары аймақтағы қала халқының этникалық құрамы үлкен өзгерістерге ұшырады.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, Орал қаласы, демография, этнодемографиялық жағдай, көші-қон, депортация, қала халқы, өнеркәсіп, халық санағы, эвакуация

Кіріспе. Отан соғысы жылдарында орын алған аймақтағы демографиялық үдерістерді зерттеудің мәні зор. Қазақстанның батыс аймағының бұл жылдардағы Қазақстанның басқа аймақтарынан ерекшелігі, оның тікелей майдан шебіне кіруімен байланысты еді. Екіншіден, Қазақстанның басқа өңірлерімен салыстырғанда соғыс жылдарында батыс аймақта халық санының күрт қысқаруы орын алды. Үшіншіден, бұл жылдарда қала халқында, жекелеген қалаларда кең көлемді демографиялық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен жаңарулар орын алды. Соғыс жылдарында қала халқының демографиялық сипаты өзгерістерге ұшырап, урбанизациялық үдерістер одан әрі жалғасты. Қалаларда ірі өнеркәсіптер жүйесі қалыптасып, жұмысшы табының саны өсті.

1939 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанның халқы 6 151 102 адамды құраса [1,21], мемлекеттік статистикалық комитеттің 1941 жылғы 1 қаңтардағы мәліметі бойынша 6 425 000 адам болды [2,35]. Соғыс жылдары бойы Қазақстаннан әскери комитеттердің деректері бойынша 1 196 164 адам әскер қатарына алынды. Толық емес мәлімет бойынша оның 329 508 адамы қаза болып (шайқаста, жарақаттан, аурудан және тұтқында қаза болғандар мен тұтқыннан оралмағандар), 271 503 адамы хабарсыз кеткен [2, 35-36].

Батыс Қазақстан аймағындағы жекелеген облыстар бойынша соғыс жылдарында қанша адамның, оның ішінде, қанша қалалықтардың әскер қатарына алынғандығын анықтауда қиындықтар бар. Солардың ең бастысы барлық облыстарда 1995 жылы «Жеңістің 50 жылдығына» арналып шығарылған «Боздақтар» жинағы. Жинақтарда облыстар бойынша әскерге алынғандардың саны жан-жақты нақтыланып, барынша толық берілген. Дегенмен, бұл бағыттағы ізденістер бүгінгі өзінде жалғасуда.

«Боздақтар» жинағы бойынша Батыс Қазақстан облысынан майданға 1941-1945 жылдары 74083 адам алынған. Ал, жалпы 1938-1945 жылдары ұрыс даласында 76635 адам шайқасты. **Оның ішінде, 1941 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша 67575**

адамдық тұрғыны бар Орал қаласынан 11015 адам әскер қатарына алынды. Бұл жалпы қалалықтардың 16,3 %-ы. Осы дерек бойынша облыстың жалпы әскери шығыны 36548 адам (әскер қатарына алынғандардың - 47,7 %-ы). Оның 15695-і (42,9 %) ұрыстарда өлгендер, 2803-і (7,7 %) госпиталдерде өлгендер, 157-сі (0,4 %) тұтқында өлгендер, 17893-і (48,9 %) хабарсыз кеткендер [3, 22-23 бб.; 2, 35-36 бб.]. Статоргандардың мәліметі бойынша Батыс Қазақстан облысында халық саны 1941 жылдың 1 қаңтарына қарай 395631 адамды құрады. Оның 15 мыңнан астамы облысқа 1940 жыл бойы қоныс аударып келгендер. Соғыс жылдары бойы осы халық саны 1945 жылғы 274284 адамға дейін азайды. Осылайша, халық саны 121347 адамға дейін қысқарған [4, 159 б.]. Олардың арасында жоғарыда келтірілген 36548 адамды құраған соғыс шығыны да бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Батыс Қазақстан халқын зерттеуші тарихшы-демограф М.Н. Сдықов осы мәселеге қатысты соғыс қарсаңында әскер қатарында 8735 оралдықтың болғандығын, соғыс жылдарында тағы 67946 адамның шақырылғандығын, олардан басқа әскери комитеттермен өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін 13605 адам және қорғаныс кәсіпорындарындағы жұмыс үшін облыстық атқару комитеттері арқылы 15979 адамның мобилизацияланғандығын анықтай келе, облыс бойынша 97,5 мың адам майданға алынған деген тұжырым жасайды [4, 161 б.].

Шын мәнінде бұл көрсеткіштің әлдеқайда жоғарғы екендігі анық. Оның үстіне бұл санға кез-келген уақытта майданға аттануға дайын болған тыл еңбегіндегі халықтың еңбекке жарамды бөлігін қосқан жөн.

Соғыс басталысымен майданға азаматтардың қаладан көптеп алынуына қалалықтардың соғыс жағдайына бейім келуі (мысалы, жалпы дайындығының жоғарғы болуы, т.б.) де шешуші ықпал етті.

Соғыс жылдары басқа ұлттармен салыстырғанда әскери шығын қазақтар арасында басым болды. Оның ең басты себебі қазақтардың майданға көптеп алынуы болатын. Мысалы, сол кезеңде өзбектермен салыстырғанда қазақтардың жалпы саны аз болғанмен, майданға екі есе көп мөлшерде мобилизацияланған. Одан басқа қазақтар арасындағы әскери шығынның көп болуының тағы бір себебі, көпшілігі ауылдық жерден келгендіктен қазақтардың әскери дайындығының төмен деңгейде болуы, орыс тілін, орысша әскери бұйрықтарды түсінбеуіне байланысты орын алған. Осындай факторларға байланысты түрлі ұлттар арасындағы әскери шығын тең болмады: орыстарда - 6 %, украиндықтарда - 8 %, белорустарда - 10 %, қазақтарда - 12 % [5, 174 б.].

Соғыс жылдарындағы аймақтағы қала халқының қысқаруына халықты еңбекке мобилизациялаудың да ықпалы болды. Тылдағы жұмыс кезінде еңбек ету және әлеуметтік жағдайдың күрделілігіне байланысты халықтың бұл тобының түрлі ауруларға шалдығу, өлім-жітім факторлары орын алды. Оның үстіне тылда еңбек етушілердің көпшілігі әйелдер мен жас балалар болатын. Мысалға, соғыс жылдары Батыс Қазақстан облысында байланыс жүйесінде қызмет етушілердің 88 %-ы, Орал механикалық зауыты жұмысшыларының 61 %-ы, Орал ет-консерв комбинатының жұмысшыларының 53 %-ы, өнеркәсіптік комбинат жұмысшыларының 65 %-ы әйелдер болды. Түрлі мамандықтар бойынша оқу курстарында дайындалған мамандардың да көпшілік бөлігін әйелдер құрады. 1943-1944 жылдары облыстың өнеркәсіптік кәсіпорындары мен жол-көлік саласында 8 мыңнан аса әйелдер қызмет етті [6, 142 б.]. Негізінен қалаларда шоғырланған ауыр және жеңіл өнеркәсіп нысандарында, көлік саласында әйелдер көптеп еңбек етті.

Соғыс жылдары тылдағы жұмыстарға қалған халықтың еңбекке жарамды бөлігінің барлығы тартылды. Мысалы, Орал өңірінде 29 мыңнан аса халық тылдағы еңбекке жұмылдырылды. Жалпы, 1941-1945 жылдары облыстағы еңбекке жарамды халықтың шамамен 90 %-ы мобилизацияланған болатын [4, 161-162 бб.].

Осылайша, статистика халық санының қысқаруы бейбіт халық арасындағы шығындар есебінен де орын алғандығын көрсетіп отыр. Бұл құбылысты демографиялық кему ретінде бағалау дұрыс. Себебі, халықтың бұл категориясы арасындағы шығын

санына қайтыс болғандармен қатар, көші-қон үдерістері есебінен қоныс аударған тұрғындар да кірді. Халықтың көші-қоны майдан шебінің жақындауына байланысты батыс аудандардан қашудан, қорғаныс кәсіпорындарындағы жұмыс үшін Қазақстан мен Оралдың көршілес аймақтарына еңбек мобилизациясынан, еңбекке жарамды халықтың бір бөлігінің КСРО-ның азат етілген аудандарын қалпына келтіруге қатысудан және басқалардан көрінді. Тағы бір себебі тылдағы халық арасындағы өлім-жітім деңгейінің жоғары болуы еді. Бұл денсаулық сақтаудың нашарлауымен, аштық жағдайы, ауыл мен өнеркәсіптегі ауыр еңбек, карточкілік қамтамасыз етумен байланысты болды. Тылдағы жұмыс күшінің негізін әйелдер және жас балалар құраған еді. Ауыл еңбеккерлері кейде өз еңбектері үшін жалақы алмай, тіркеу кітаптарына жұмыс істегені жөнінде белгі ғана соғылды. Бұл жылдары эвакуацияланған халықтарға да оңай болған жоқ. Олардың еңбек және тұрмыс жағдайлары өте төмен болатын. Соғыс жылдарында халықты карточкі бойынша қамтамасыз етудің өзі үнемі сақталып қала бермеді. Кейбір жағдайда қалаларда жұмысшыларға күніне тек 600 грамм нан берілді. Ауыл халқы болса өзін-өзі қамтамасыз етті. [4, 162 б.].

Жалпы, Қазақстанда халықты қамтамасыз етудің карточкалық жүйесі облыс орталығы болған қалаларда 1941 жылдың 1 қаңтарынан бастап енгізілген еді. 1942 жылдың басына қарай республика халқының 55 %-ы ғана мемлекет тарапынан нанмен қамтамасыз етілді [7, 92 б.].

Сондықтан, қалалардағы халық санының қысқаруына соғыс жағдайында туындаған осындай көптеген объективті факторлар әсер етті. Соған қарамастан соғыс жылдары қалалардағы халық саны эвакуацияланғандар, соғыстан мүгедек болып оралғандар, ауылдан қалаға қоныс аударушылар есебінен тез толығып отырды. Бұл үдерісті қалалардың соғыс қарсаңындағы халық саны мен соғыстан кейінгі жылдағы көрсеткіштерін салыстыру арқылы бағамдауға болады. **Мысалы, 1939 жылғы санақ бойынша Орал қаласының халқы 67575 тұрғын болса, 1946 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша олардың саны 66613 адамды құраған [8, 7 п.].** Сонда Орал қаласының халқы осы уақыт аралығында 962 адамға кеміген болып тұр. Бұл тұста Орал қаласы халқының соғыстың соңғы жылдарындағы күшті көші-қон үдерістерінің есебінен толығып отырғанын ескеру керек.

Орал қаласы халқының қазіргі заманғы демографиялық құрылымына соғыс жылдарындағы көші-қон үдерістері де маңызды ықпал етті. Бұл кезеңдегі көші-қон үдерістері майдан шебіндегі халықтардың Қазақстанға эвакуациялануынан және халықтарды күштеп жер аудару оқиғалары арқылы жүзеге асты. Соның нәтижесінде, этникалық құрылым күрделеніп, халық құрамында жаңа ұлттар мен ұлыстар пайда болды, негізгі ұлттардың арақатынасының өзгерісі одан әрі жүрді. Соған сай, жергілікті ұлт - қазақтардың үлесі қысқарды.

Халықтарды эвакуациялау үдерістерінің нәтижесінде Орал қаласы халқының саны өсті. Сипатына қарай эвакуацияның үш негізгі бағыты айқындалады: жекелеген босқындар, КСРО-ның батыс аудандарының бейбіт тұрғындарын ұйымдасқан түрде шығысқа көшіру және өндірістік кәсіпорындар, мекемелермен бірге инженер-техник мамандар мен жоғарғы білікті жұмысшыларды отбасыларымен бірге эвакуациялау. Соғыс жылдарында Қазақстанға халықтарды эвакуациялау негізінен соңғы екі бағыт арқылы жүзеге асырылды. Әсіресе, соңғы үшінші бағыт қала халқының демографиялық дамуына көп өзгерістер әкелді. Эвакуацияланған халықты қабылдау үшін эвакуапунктер құрылды. Бірақ, босқындар толқынының күшеюіне байланысты облыстарда арнайы қоныс аудару басқармалары ұйымдастырылып, жұмыс істей бастады. Олар тікелей Қазақ КСР-ның Халық комиссарларының кеңесі мен КСРО ХКК Қоныс аудару басқармасына бағынды. Батыс Қазақстан облысында бұндай басқарма 1941 жылдың шілдесінде құрылды [4, 165 б.].

Бұл жергілікті органдардың жұмысында бастапқы уақытта бірқатар кемшіліктер де

орын алады. Яғни, эвакуацияланған халықты қабылдау мен орналастыру ісін жүзеге асырудың бастапқы кезеңінде жергілікті жерлерде «асыра сілтеушіліктер» көрініс берген. Бұл мәселе Қазақстан ХКК және Компартия Орталық комитеті деңгейінде қаралып, арнайы «Қазақ КСР-дағы эвакуацияланған халықты қабылдау, орналастыру және жұмыспен қамту ісіндегі кемшіліктер туралы» қаулы да қабылданады. Қаулыда облыстық және аудандық кеңестік партиялық органдардың аталмыш мәселеге мұндай көзқарасы «жөнсіз және қылмысты» деп бағаланды. Қаулыда орын алған кемшіліктер ретінде тиісті органдардың аталмыш шараның маңызын түсінбейтін біліксіз мамандармен қамтамасыз етілуі, сондайлардың пара алумен, тағы басқа заңсыз әрекеттермен айналысуы, эвакуацияланғандарды қалаларға қабылдау мен орналастырудан бас тарту фактілері келтірілген [9, 39-40 пп.]. Соған қарамастан, көптеген ұжым қызметкерлерінің ерен еңбектерінің арқасында эвакуацияланғандарды қабылдау және орналастыру ісі елімізде дұрыс жолға қойылды. Нәтижесінде, жүз мыңдаған эвакуацияланған халық барынша қамтамасыз етіліп, кейіннен туған жерлеріне оралуға мүмкіндік алды.

Соғыс жылдары Қазақстанға әскери іс-қимылдар жүріп жатқан аудандардан және майданға жақын аймақтардан 1 млннан аса адам эвакуацияланды [10, 389 б.]. 1943 жылдың 1 шілдесіндегі мәлімет бойынша, Қазақ КСР территориясында эвакуацияланған халықтың 466 155 адамы орналастырылған. Қазақ КСР-не эвакуация басынан барлығы 532 506 адам көшірілді [11, 433 б.].

Зерттеу нәтижелері. Батыс Қазақстан облысына да халықтарды эвакуациялау қарқынды жүргізіліп, 1941 жылы тамыз айының алғашқы жартысында 1178 адам көшірілді. Олардың ішінде 526 адам Орал қаласына орналастырылды. Оның 186-сы ерлер болса, 340-ы әйел адамдар болатын. Бұл уақытқа дейін облысқа 2647 адам эвакуацияланған еді. Бұдан кейінгі уақыттарда Орал қаласына көшірілгендердің саны тұтас облыс территориясына эвакуацияланғандар санына қарай ауытқып отырды. Мысалы, 1941 жылы тамыз айының екінші жартысында қалаға 906 адам келсе, қыркүйек айының бірінші жартысында – 776, екінші жартысында – 441, қазан айының бірінші жартысында – 373, қараша айының бірінші жартысында – 61, ал екінші жартысында – 969 адам орналастырылған. Деректерге сай, Батыс Қазақстан облысына 1942 жылдың қаңтар айының екінші жартысына дейін барлығы 17320 адам эвакуацияланған. Олардың 6853-і ерлер болса, 10467-сі әйел адамдар болатын [12, 18-55 пп.]. Сонда эвакуацияланғандардың 60,4 %-ын әйел адамдар құраған.

Соғыстың алғашқы айларындағы Орал қаласына халықтың эвакуациялану қарқынын төмендегі кестеден (1-кесте) [13, 69,92,98-99 пп.] көруге болады.

Кесте - 1. Орал қаласына халықтардың эвакуациялану қарқыны

Қала	Қала халқы	Механикалық өсім		
		Эвакуацияланған халық		
		Қалаларға	Ауылдарға	Барлығы
1	2	3	4	5
01.08.1941 ж.				
Орал қаласы	60,0	943	711	1654
Батыс Қазақстан қала халқы				2943
01.10.1941 ж.				
Орал қаласы	60701	5131	3551	8682
Батыс Қазақстанның				17400

қала халқы				
01.11.1941 ж.				
Орал қаласы	64064	5295	4207	9502
Батыс Қазақстанның қала халқы				22195
01.12.1941 ж.				
Орал қаласы	67919	9359	25901	35260
Батыс Қазақстанның қала халқы				63227

Кестеден көрінгендей, Орал өңіріне эвакуацияланған халық саны күз айларынан бастап күрт өсіп, ай сайын бұл көрсеткіш ұлғайып отырды. Сәйкесінше, механикалық өсім есебінен облыстардың қала халқының саны да өсті. Эвакуацияланған халықтың біраз бөлігінің ауылдық елді мекендермен қатар, қалаларға да орналастырылғандығын көруге болады. Қалаларға бөлінген халық негізінен облыс орталықтарына орналастырылды.

Эвакуацияланған халықтың негізгі толқыны Қазақ КСР-не 1941 жылдың тамызынан - 1942 жылдың қаңтарына дейінгі кезеңде келді. Бұл уақыт аралығында Қазақстанға 386492 адам эвакуацияланған болса, Орал өңіріне 66468 адам орналастырылған еді [14, 4 п.]. Бұл көрініс Батыс Қазақстан облысының эвакуацияланған халықты қабылдаудың ірі орталығы болғандығын дәлелдейді.

Төмендегі кестеден Орал қаласына эвакуацияланғандардың, соғыс жылдарындағы жалпы көші-қон деңгейін бағамдауға болады (2-кесте) [15, 23-26, 37-40, 51 пп.]. Халықтарды эвакуациялаудың толқыны соғыс жылдарында, соғыстан кейінгі алғашқы жылдарда тоқтамағандығын көрсетеді. 1942-1943 жылдардан кейін де эвакуацияға байланысты көші-қон үдерістері жүрген екен.

**Кесте - 2. Батыс Қазақстан облысындағы қала халқының
1941-1946 жж. көші-қоны**

Қалалар және қала халқы	Келгендер саны	Кеткендер саны	Механикалық өсім
1941 ж.			
<u>Батыс Қазақстан облысы</u> Орал қ.	22095	15299	6796
1943 ж.			
<u>Батыс Қазақстан облысы</u> Орал қ.	9332	9288	44
1946 ж.			
<u>Батыс Қазақстан облысы</u> Орал қ.	10434	5351	5083

Соғыстың аяғына қарай және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары эвакуацияланғандардың туған жерлеріне қайтуына, соғыстан қайтқандардың тарихи отанына оралуына байланысты туындаған көші-қон күшейе түсті. Кестеден соғыс жылдарында көші-қон айырымының (сальдо) оң болғандығы көрінеді, яғни үнемі механикалық өсім орын алып отырған. Кетушілер ішінде туған жерлеріне қайтып оралған эвакуацияланған халық, басқа облыстарға немесе басқа республикаларға тылдағы еңбекке жолданған эвакуацияланғандар, жергілікті халық, өз еркімен қоныс аударушылар болды.

Эвакуацияланған халықтар негізінен ауылдық жерлерге орналастырылды. Себебі қалаларда адамдарды орналастыруға қажетті орындар бола бермеді. Қалаларға соғысқа қажетті заттар мен құрал-жабдықтар шығаратын маңызды кәсіпорындар және бұл мекемелердің жұмысшылары орналастырылды.

Эвакуацияланған халықтың негізгі бөлігін әйелдер мен жас балалар құраған еді. Соның нәтижесінде, халықтың жыныстық және жастық құрылымы көп өзгеріске ұшырады. Халық санының толығуы негізінен балалардың арқылы жүзеге асты. Өйткені, соғыс жылдарында ата-ана қамқорлығынан айрылған балалар саны артты. Кейбір жағдайда майданға жақын аудандардан балалар үйлерінің тұтас құрамы көшірілді. Батыс Қазақстанға көшіріліп әкелінген 386492 адамның 136,5 мыңнан астамын балалар құрады [10, 391 б.].

1941 жылы Батыс Қазақстан облыстарындағы қалаларға 1941 жылдың өзінде толық емес мәлімет бойынша 56574 бала эвакуацияланған. Оның ішінде Орал қаласына 16 жасқа дейінгі 5473 бала келген [16, 24-59 пп.]. Балалар үйінің көпшілігі Харьков, Тула, Полтава, Ворошиловград, Могилев, Хотимск және басқа да қалалардан көшірілді. Алғашында жатын орын, жылы киім-кешектер жетіспеді. Орал комсомолдары қалалық білім беру бөлімімен бірлесе отырып, қысқа уақыт ішінде халық арасынан 1 мыңнан астам жылы сыртқы киім, аяқ киім жинады. Балаларды тұрақты ыстық тамақпен қамтамасыз етіп отырды.

Аймаққа келген балалардың біразы ата-анасынан айырылған балалар еді. Мысалға, Орал қаласына 1941 жылдың 1 тамызына дейінгі уақыттың өзінде ата-анасынан айырылған 97 бала келген. Оның 57-сі ер балалар болса, 39-ы қыз балалар болатын [12, 15 п.]. Уақыт өткен сайын эвакуацияланған балалар саны арта түсті. Олардың негізгі бөлігі балалар үйлері мен интернаттарда орналастырылды [4, 171 б.]. 1943 жылы облыста 18 балалар үйі болды, онда 1760 бала тәрбиеленді [17, 112 п.]. Ал, 1945 жылғы 1 маусымдағы мәлімет бойынша облыстағы 15 балалар үйінде 1513 тәрбиеленуші тәрбиеленсе, түрлі мектеп-интернаттарда 1034 бала өмір сүрді. Барлығы 2547 бала. Оның 456-сы Орал қаласындағы төрт балалар үйінде тәрбиеленді [18, 33, 35 пп.]. Әрине, бұл уақытқа дейін өңірдегі эвакуацияланған балалар туған жерлеріне қайтарылған болатын. Батыс Қазақстан облысында эвакуацияланған балалардың 30 пайызға жуығы кейін тұрақты өмір сүруге қалған деген қорытынды бар [4, 172 б.].

Соғыс жылдарында аймақтағы балалар үйлерінің жағдайы мүшкіл болатын. Балалар үйлері мен интернаттардың ауыр жағдайы мұрағат деректерінде [18, 1-2, 23, 33, 35 пп] айтылады. Мысалы, Орал қаласында орналасқан балалар үйлері толық қаржыландырылмады, балаларға төсек-орын жетіспеді, азық-түлік, киім-кешекпен қамтамасыз ету уақытылы жүргізілмеді, балаларға медициналық көмек көрсетілмеген. Соған байланысты көмек сұраған мәлімдемелер тиісті мекемелерге көптеп түсіп жатты.

Эвакуацияланған халықтың қатарын аймаққа көшіріліп әкелінген кәсіпорындар жұмысшылары да толықтырды. Дегенмен, соғыс жағдайында кәсіпорындардың жұмысшылар құрамын толық көшіру қиын болды. Кәсіпорындардың құрал-жабдықтарымен бірге тек біліктілігі жоғары санаулы маман-кадрлар көшірілді. Қалған жұмысшылар майданға алынды немесе тылдағы еңбекке жұмылдырылды. Мысалы, 1941 жылдың 17 қыркүйегіне дейін Қазақстан территориясына 36 кәсіпорын келсе, оның ішінде 8 кәсіпорын Батыс Қазақстан аймағына жолданған. Осы кәсіпорындармен бірге Орал қаласына – 6430 маман, инженер-техникалық жұмысшылар және қызметкерлер келген [19, 3 п.].

Соғыс жылдарында эвакуацияланған халық КСРО-ның түрлі республикалары мен облыстарынан келді. Орал өңіріне келгендердің де түрлі аймақтардан болғандығын төмендегі кестеден (3-кесте) [20, 37-38, 42 пп.] көрсетеді.

Кесте 3. Эвакуацияланған халықтың Батыс Қазақстан облысы бойынша бөлінісі (1942 ж. 1 қаңтардағы мәлімет)

№ р/р	Эвакуацияланған халықтың шыққан республика және облыс атаулары	Облыстар
		Батыс Қазақстан
1.	Украин КСР	8578
2.	Белорус КСР	2607
3.	Карел-Фин КСР	116
4.	Эстон КСР	117
5.	Латвия КСР	46
6.	Литва КСР	58
7.	Молдова КСР	2271
8.	РКФСР	3917
9.	Шыққан жерлерін көрсетпегендер	7
	Барлығы	17717

Кестеден көрінетіндей, облыстарға сол кезеңдегі одаққа кірген республикалардың көпшілігінен босқындар келген. Бірінші кезекте Украинадан, одан кейін РКФСР мен Белоруссиядан көшірілгендердің саны басым.

РКФСР-нан келушілердің көбі Ленинград және Мәскеу облыстары мен Ленинград, Мәскеу қалаларынан, майдан шебіндегі қалалар – Курск, Орлов, Воронеж, Тульск, Ростов, Мурманск, Калинин, Смоленскіден эвакуацияланушылар құрады [20, 11 п.]. 1941 жылдың өзінде Батыс Қазақстан облысына 25 ұлт өкілдері келген екен [4, 167 б.]. Өлкемізге көптеген ұлттар мен ұлыстардың келуі жалпы халықтың, оның ішінде қала халқының этникалық құрамының өзгеруіне әкелді. Нәтижесінде, Қазақстанның көпұлтты халқының қалыптасу үдерісі жалғасты.

Соғыс жылдарындағы Орал қаласы халқының демографиялық сипатының өзгеруіне кеңес өкіметінің соғыс қарсаңында бастаған жоспарлы еңбек қоныстандыру саясаты мен 1930 жылдары басталған халықтарды күштеп жер аудару саясатының жалғасуы да ықпал етті. Патшалық Ресейдің отарлық саясатының жалғасы болып табылған қоныстандыру саясатының нәтижесінде Қазақстанда 1941 жылдың 1 сәуіріне қарай осында кулак ретінде жер аударылған 180 015 еңбектік қоныстанушылар тұрып жатты [10, 387 б.].

Соғыс қарсаңында алғашқылардың бірі болып немістер жер аударылды. «Поволжья аудандарында тұратын немістерді жер аудару туралы» тиісті органның 21-160 нөмірлі жарлығы 1941 жылы 28 тамызда шықты. Л.Берияның жазбаша нұсқауы бойынша қоныс аударылған немістердің көпшілігін Қазақстанға орналастыру көзделді. 1941 жылдың 25 қазанына қарай Қазақстанда 467 мың Поволжья немістерін қабылдау жоспарланды [21, 196 б.]. Немістерді жер аудару 1942 жылы да жалғасқандығы белгілі.

Батыс Қазақстан облысына немістерді көшіру екі кезеңде жүзеге асты. Біріншісі – жаңадан келген немістерді орналастыру болса, екіншісі – бұрыннан тұрып жатқан қаладағы немістерді аудандарға, алыс ауылдарға қарай көшіру болатын. Орал өңіріне қоныстандырылған Еділ бойы немістері Мәскеу, Саратов, Энгельс қалаларынан, Озинкий, Палласовский аудандарынан келген еді. Бұл қоныс аудару 40 жылдардың соңына дейін жалғаса берді.

Жергілікті немістерді көштеп көшіру 1941 жылы қарашада басталды. Орал қаласында тұрақты тұрып жатқан немістерді үш күннің ішінде Подстепное ауылына көшіру міндеттелді. 18 қарашада Орал қаласына бір неміс те қалмады. КСРО-ның әркелкі

аудандарының, оның ішінде Орал қаласында қоныстанған немістердің көпшілігі Жымпиты ауданына көшірілді.

Соғыс уақытында поляктарды да жер аудару жалғасты. Бұл уақытқа дейін Қазақстанда поляктардың ірі диаспорасы орналасқан еді. 1942 жылы қарашада Саратов облысынан Қазақстанға 2014 поляк көшірілді [10, 389 б.]. Сонымен, Қаз.КСР ІХК-ның 1942 жылғы 28 қаңтардағы анықтамасы бойынша біздің елімізде 103 757 поляк ұлтының өкілдері болды. Оның ішінде Батыс Қазақстан облысында - 159 адам өмір сүріп жатты [55, 141 б.].

Олардан басқа 1943-1944 жылдары Қазақстанға қалмақтар, шешендер, ингуштар, қарашайлықтар, балқарлықтар, қырым татарлары, болгарлар, гректер, армяндар, түрік-месхеттіктер, күрділер, хемшидтер, әзірбайжандықтар, т.б. жер аударылды [10, 387]. Арнайы қоныс аударылғандардың жағдайы өте ауыр болды. Олар жергілікті халық, эвакуацияланғандар сияқты соғыстың барлық ауыртпалығын көтерді. Оларға тұрғын-жай, азық-түлік жетіспеді, мыңдаған адамдар аштық пен аурудан өлді.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орал қаласы халқының санындағы өзгерістерді төмендегі кесте мәліметтерінен бағамдауға болады. Соғыс жылдары Орал қаласы халқының саны 67 575 адамнан 66613 адамға кеміген (жалпы шығын - 962 адам) [22, 6 б.]. Ал Орал қаласынан майданға 11015 адам аттанса, майдан даласынан 5972 адам оралмаған. Орал қаласы халқының санының азаюына соғыс жылдары көшірілген халықтардың кері Отандарына оралу үдерістері де ықпал етті.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орал қаласы халқының демографиялық ахуалы төмендегі кестеден көрінеді:

Кесте - 4. Ұлы Отан соғысы жылдарында Батыс Қазақстан облысы бойынша халық санының кемуі (адам)

Қала	1941 жылғы 1 қаңтардағы халық саны	Әскерге алынған халық саны	Соғыстан оралған халық саны	Жалпы шығын	1946 жылғы 1 шілдедегі халық саны	Халық санының кемуі
Орал қаласы	67575	11015	5043	-5972	66613	-962
Батыс Қазақстан облысы	395631	76635	16417	-60218	285830	-114048

Сонымен, Ұлы Отан соғысы жылдарында Орал қаласының демографиялық үдерістерін талдай келе, бірқатар қорытындылар шығаруға болады. Біріншіден, Орал өңірінің майдан шебіне жақын орналасуына байланысты мұнда ерекше демографиялық ахуал қалыптасты. Екіншіден, Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда Орал өңірінен майданға көп адамның алуына байланысты халық саны қысқарды. Ұлы Отан соғысы жылдары қазақтар басқа ұлттарға қарағанда ең көп мөлшерде мобилизацияланды (барлық мобилизацияланғандардың 32,4 %-ы). Сәйкесінше қайтымсыз адам шығыны да басқа ұлттармен салыстырғанда жоғары болды (барлық қаза болғандардың 18,6 %-ы). Үшіншіден, соғыс жылдары аймақтағы қала халқының этникалық құрамы үлкен өзгерістерге ұшырады.

Қорытынды. Соғыс жылдарындағы республика халқының ұлттық құрамында орын алған өзгерістер қазіргі Қазақстандағы халықтың көпұлтты сипатының қалыптасуының шешуші кезеңі болды. Халықтың ұлттық құрамының өзгерісіне Қазақстанға майдан шептерінен халықтардың эвакуациялануы, еңбектік қоныстандыру мен халықтарды күштеп жер аудару саясатының жалғастырылуы ықпал етті. Нәтижесінде,

республикада қазақ халқының үлес салмағы да азайып, демографиялық сипат өзгерді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Всесоюзная перепись населения 1939. Основные итоги. Москва. Наука, 1992. 254 с.
2. Боздақтар: Жинақтама том. Алматы. Қазақстан, 1995. 480 б.
3. Боздақтар. Батыс Қазақстан облысы. Орал, 1995. 285 б.
4. Сдықов М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). / М.Н. Сдықов. Алматы. Ғылым, 1995. 220 с.
5. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды) / М.К. Козыбаев. Алматы. Ғылым, 2006. 272 с.
6. Букаткин П.Р. Западноказакстанцы в годы суровых испытаний. / П.Р.Букаткин. Уральск. 2005. 199с.
7. Султангазиева М.Н. К истории снабжение городского населения Казахстана в годы Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг. / М.Н.Султангазиева // Вестник КазНУ. 2004. №4.
8. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 850-қор, 1-тізбе, 821-іс.
9. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. 708-қор, 5-тізбе, 1188-іс.
10. Алексеенко А.Н., Масанов Н.Э. Миграционные и этнодемографические процессы в советский период / История Казахстана: народы и культуры. / А.Н.Алексеенко, Н.Э.Масанов. Алматы. Дайк-Пресс, 2001. 608 с.
11. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. Сборник документов и материалов. Алма-Ата. Наука, 1964. 596 с.
12. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 693-қор, 1-тізбе, 2197-іс.
13. Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 698-қор, 14-тізбе, 244-іс.
14. Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 1987-қор, 1-тізбе, 17-іс.
15. Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 698-қор, 14-тізбе, 242-іс.
16. Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 698-қор, 14-тізбе, 243-іс
17. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 850-қор, 9-тізбе, 124-іс.
18. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 850-қор, 9-тізбе, 367-іс.
19. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. 708-қор, 5-тізбе, 1191-іс
20. Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 698-қор, 14-тізбе, 251-іс.
21. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы. Арыс-Қазақстан, 1998. 428 с.
22. Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1945 г. Алма-Ата: Каз.ОГИзд., 1945. 100 с.

Referens list:

1. Vsesoiuznaia perepis naselenia 1939 g. Osnovnye itogi. Moskva. Nauka, 1992. 254 s.
2. Bozdaktar: Jinaqtama tom. Almaty. Kazakstan, 1995. 480 b.
3. Bozdaktar. Batys Kazakstan oblysy. Oral, 1995. 285 b.
4. Sdykov M.N. Naselenie Zapadnogo Kazahstana: istoria formirovania i razvitia (1897-1989 gg.). M.N. Sdykov. Almaty. Gylym, 1995. 220 s.
5. Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedenia istorii Kazahstana (Izbrannye trudy). M.K. Kozybaev. Almaty. Gylym, 2006. 272 s.
6. Bukatkin P.R. Zapadnokazahstansy v gody surovyyh ispytani. P.R.Bukatkin. Uralsk: 2005. 199s.

7. Sultangazieva M.N. K istorii snabzhenie gorodskogo naselenia Kazahstana v gody Velikoi Otechestvennoi Voiny 1941-1945 / M.N.Sultangazieva // Vestnik KazNU. 2004. №4.
8. Batys Kazakstan oblystyq memlekettik muragaty. 850-qor, 1-tızbe, 821-ıs.
9. Kazakstan Respublikasy Prezidentiniń muragaty. 708-qor, 5-tızbe, 1188-ıs.
10. Alekseenko A.N., Masanov N.E. Migrasionnye i etnodemograficheskie prosesy v sovetski period / İstoria Kazahstana: narody i kultury. / A.N.Alekseenko, N.E.Masanov. Almaty. Daik-Pres, 2001. 608 s.
11. Kazahstan v period Velikoi Otechestvennoi voiny Sovetskogo Soiuz. 1941-1945. Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata. Nauka, 1964. 596 s.
12. Batys Kazaqstan oblystyq memlekettik muragaty. 693-qor, 1-tızbe, 2197-ıs.
13. Kazaqstan Respublikasy ortalyk memlekettik muragaty. 698-qor, 14-tızbe, 244-ıs.
14. Kazakstan Respublikasy ortalyk memlekettik muragaty. 1987-qor, 1-tızbe, 17-ıs.
15. Kazakstan Respublikasy ortalyk memlekettik muragaty. 698-qor, 14-tızbe, 242-ıs.
16. Kazakstan Respublikasy ortalyk memlekettik muragaty. 698-qor, 14-tızbe, 243-ıs.
17. Batys Kazakstan oblystyq memlekettik muragaty. 850-qor, 9-tızbe, 124-ıs.
18. Batys Kazakstan oblystyq memlekettik muragaty. 850-qor, 9-tızbe, 367-ıs.
19. Kazakstan Respublikasy Prezidentinin muragaty. 708-qor, 5-tızbe, 1191-ıs
20. Kazakstan Respublikasy ortalyk memlekettik muragaty. 698-qor, 14-tızbe, 251-ıs.
21. Deportirovannye v Kazahstan narody: vreme i sudby. Almaty. Arys-Kazakstan, 1998. 428 s.
22. Kazahskaia SSR. Administrativno-teritorialnoe delenie na 1 ianvarä 1945 g. Alma-Ata. Kaz. OGİzd., 1945. 100 s.

Аннотация. В статье дается анализ демографической ситуации города Уральска в годы Великой Отечественной войны. Изучение демографических процессов в регионе, имевших место в годы Отечественной войны, имеет свое значение. Во-первых, Западно-Казахстанская область была непосредственно близкой к линии фронта. Во-вторых, по сравнению с другими частями Казахстана в годы войны в западном регионе произошло резкое сокращение численности населения. В-третьих, произошли демографические, социально-экономические изменения населения города. В годы войны этнодемографический характер городского населения претерпел изменения, и урбанизационные процессы продолжились. В городах сложилась система крупных отраслей промышленности, возросло количество рабочего класса. В годы Великой Отечественной войны казахи были мобилизованы в большей степени, чем другие национальности (32,4% от всех мобилизованных). Соответственно, необратимые человеческие потери также были выше, чем у других национальностей (18,6% всех погибших). В-третьих, в годы войны этнический состав городского населения региона претерпел большие изменения.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Уральск, демография, этнодемографическая ситуация, миграция, депортация, городское население, промышленность, перепись населения, эвакуация

Abstract: The article analyzes the demographic state of the city of Uralsk during the great Patriotic war. Studies of demographic processes that occurred during the great Patriotic war and are of independent significance in the Uralsk region. First, unlike other regions of Kazakhstan at this time of Western Kazakhstan, its direct entry to the front. Second, during the war, there was a sharp decline in the population in the Western region compared to other parts of Kazakhstan. Third, the city's population has undergone demographic, socio-economic changes and updates. During the war the ethnic and demographic character of the population of the city has undergone changes, continuing urbanization processes. Cities have developed a system of large industrial enterprises, and the number of working groups has increased.

Key words: Great Patriotic war, Uralsk, demography, ethnodemographic situation, migration, deportation, urban population, industry, census, evacuation

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫН АҚТАУ РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ REHABILITATION OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION

ӘОЖ: 63.3 (5к)

<https://orcid.org/0000-0002-7713-8302>

Асылбеков Е.С.*

тарих магистрі, тарих пәні мұғалімі. А.П.Чехов атындағы № 21 ЖОББМ.

Шымкент, Қазақстан

«АЛЖИР» ЛАГЕРІ МЕН ОНДАҒЫ АЗАП ШЕККЕН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӨМІР ТАРИХЫНАН ДЕРЕКТЕР

*Автор-корреспондент: esbol7878@mail.ru

Түйін. ХХ ғасырдың 30-40 жылдарында КСРО басшылығы Қазақстанды лагерь еліне айналдыруға әрекет жасады. Осылайша, ел аумағында Карлаг, Степлаг, Жезлаг және т. б. лагерлер бірінен соң бірі ашылды.

Олардың бірі «АЛЖИР» деп аталатын әйелдер лагері қазіргі Астана қаласының маңында орналасқан. Мұнда саяси айыптармен сотталған әйелдер Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен әкелінді. Олар елдің әйгілі мемлекет және қоғам қайраткерлерінің әйелдері, аналары, қыздары болды.

Мақалада Солтүстік Қазақстанның Ақмола облысындағы «АЛЖИР» әйелдер лагерінің тарихы, тарихнамасы, мұрағаттық құжаттары талданады. Тақырыптың тарихнамасы сексенінші жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейін жарияланған отандық және шетелдік зерттеушілердің жұмыстары арқылы қарастырылады. Деректер ретінде Қарағанды, Ақмола облыстық мұрағаттарының және Астана қалалық мұрағатының қорларынан аталған лагерьдің тарихы туралы баяндайтын құжаттар алынды.

Кілт сөздер: Алжир, әйелдер, қудалау, халықтың жауы, лагерь, тұтқын, Ақтау

Кіріспе. Қасиетті қазақ даласы талай зұлмат кезеңдерді бастан өткерді. Соның бірі ХХ ғасырдың 30-50 жылдардағы қуғын-сүргін мен ашаршылық құрбандары. Қазақ халқына көп қасірет пен қайғы әкелген сұрқия саясаттың озбырлығынан қаншама көкірегі ояу, көзі ашық, ойшыл азаматтарымыз мерт болды.

Тәуелсіздік таңы атқаннан кейін біз арыстарымызды ақтауға кірістік. Кезінде жазықсыз жазаланған мыңдаған азаматтың есімін ел жадында жаңғырттық. Қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау үшін Мемлекеттік комиссия құрылды. Комиссия солақай саясаттан жапа шеккен қазақстандықтарға қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіруге тиіс. Бұл - мемлекеттің ғана міндеті емес, бүкіл қоғамның парызы. Осы ғылыми жұмыс Отанын сатқандардың Ақмола лагері немесе «АЛЖИР»-дегі жазықсыз аналар, әйелдер, әпке-қарындастар, қыздардың ауыр жағдайы, *әйелдердің* ақталу процесі барысындағы құнды дерек көздері негізінде жазылған.

Теориялық талдау. 1937 жылғы 15 тамыздағы КСРО-ның ІХК-ның № 00486 бұйрығы Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне қарсы жаппай қуғын-сүргінді бастауға мұрындық болды. Бұл құжат ең алдымен саяси айып тағылғандардың әйелдерінің кінәсін еш дәлелдемей-ақ қамауға алуға және лагерлерге жіберуге құқық берді.

Ақмола облысы, Малиновка ауылының аумағында (Астана қаласынан 40 км) өткен ғасырдың 1937-1953 жылдары аралығында ОСОМ, яғни отанын сатқандардың отбасы мүшелерін бас бостандығынан айыру үшін құрылған ірі арнайы бөлімдердің бірі орналасқан. Ол отанын сатқандардың әйелдеріне арналған Ақмола лагері (АЛЖИР).

Ақмола лагері (Алжир) арнайы бөлімшесі жұмыс істеген барлық кезеңде одан 5 мыңға жуық әйел өткен.

ОСОМ (әйелдері, аналары, әпке-қарындастары, қыздары) әлеуметтік қауіптілік дәрежесіне қарай кемінде 5-8 жыл мерзімге лагерьлерде бас бостандығынан айыру жазасына кесілді. Шындығында әлеуметтік қауіпті ОСОМ емес, сотталған адам екенін ескерген. Егер сотталушы өлім жазасына кесілген болса, көбінесе олар осы бап бойынша ең жоғары мерзім - 8 жыл алатын. Егер сотталушы жазасын лагерьде өтесе, онда ең қысқа дегенде 3 жылға дейін мерзім алатын. Лагерьдегі әйелдер бостандыққа шыққанға дейін күн санап, жазасын өтегеннен кейін оларды жаңа өмір күтіп тұр деп сенді. Алайда Алжир тұтқындарын босату процесі айтарлықтай кешіктіріліп, көптеген қиындықтар туғызды.

Әйелдерді лагерьден босату бір реттік іс-әрекет ретінде емес, кезең-кезеңімен жүзеге асырылды және бұл жазалау мерзіміне ғана емес, КСРО НКВД-ның тиісті нұсқаулығына да байланысты болды.

КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1930 жылғы 7 сәуірдегі шешімі бойынша, белгіленген жаза мерзімі өткеннен кейін тұтқын лагерь әкімшілігінің бұйрығымен ешқандай тергеусіз, сот шешімін күтпей-ақ дереу босатылды немесе Біріккен мемлекеттік саяси басқарма шешімімен босатылды. Бұл бұйрық көп жылдар бойы қолданыста болды.

1941 жылы 22 маусымда КСРО НКВД және КСРО Прокуратурасының № 221 директивасы шықты, оған сәйкес «контрреволюционерлерді, қарақшыларды, рецидивистерді және басқа да қауіпті қылмыскерлерді лагерьлер, түрмелер және колониялардан босатуды тоқтату керек» деді [1]. Бұл бұйрық ОСОМ әйелдеріне де қатысты болды, олар қауіптілігі бойынша бандиттермен және рецидивистермен теңестірілді, ал ең аз дегенде 3 жыл мерзімге ие болғандар, егер соғыс басталғанға дейін мерзімі аяқталмаса, әлі де лагерьлерде қалуы тиіс болды.

1942 жылы 29 сәуірде № 221 Директиваға өзгерту ретінде жаңа № 185 Директивасы шықты, онда былай делінген: «1941 жылғы 22 маусымдағы 221 Директиваға сәйкес лагерьлерде, түрмелерде және колонияларда жазасын өтеген тұтқындар қамаудан босатылды, соның ішінде мемлекетке опасыздық, террор, тыңшылық, диверсия, троцкистер, оңшылдар мен қарақшылар үшін сотталғандарды қоспағанда, олар соғыстың соңына дейін қамауда болатындығын хабарлады. Жазасын өтеген барлық тұтқындар соғыс біткенге дейін лагерь аймағына бекітіліп, кетуге құқығы жоқ азаматтық тұлғалар ретінде НКВД лагерьлерінде жұмыс істеуге қалдырылсын» [1, б. 160].

1942 жылғы 11 қарашада № 185 директиваға қосымша НКВД мен КСРО Прокурорының № 494/121С.с. тағы бір нұсқауы шықты, оған сәйкес НКВД-ның лагерьлері мен колонияларында еркін жалдау бойынша жұмыстарға қалдырыла отырып, директива тәртібімен № 185 болып босатылған тұтқындарға қолдарына паспорт бермеуге, лагерьлер (колониялар) тек тиісті анықтама берумен шектелуі тиіс болды. [1, б. 167] Жалпы алғанда, мерзімі аяқталған 60 мыңға жуық тұтқын болды, бірақ олар лагерьде ерікті жалдамалы жұмысшы күйінде қалуға мәжбүр болды. [2]

1945 жылғы 7 шілдедегі «Гитлерлік Германияны жеңуге байланысты рақымшылық жасау туралы» жарлық көптеген тұтқындарды жазадан босатты, сонымен қатар революцияға қарсы қылмыстар, социалистік меншікті ұрлау, бандитизм, жалған ақша жасау, қасақана кісі өлтіру, қарақшылық үшін сотталған адамдардың қалған мерзімін жартылай қысқартты [3]. Өкінішке орай, көптен күткен рақымшылық саяси қылмыстар үшін сотталғандарды айналып өтті, ең көп 8-жыл мерзімге сотталған әйелдердің көпшілігінің уақыты бітсе де, арнайы бұйрық шыққанға дейін сол жергілікті жерде қалуы керек деді.

Ақырында, 1946 жылғы 24 маусымда «КСРО НКВД директивасының күшін жою туралы №00585/00251/107С.с. КСРО-ның ішкі істер министрінің, КСРО-ның мемлекеттік қауіпсіздік министрінің және КСРО Бас Прокурорының 1941 жылғы 22 маусымдағы №

221 және 1942 жылғы 29 сәуірдегі № 185 және одан кейінгі толықтырулар енгізу туралы қамаудағылардың кейбір санаттарын қамау орындарынан босатуды жөнінде бұйрық шықты. Жазасын өтеген және лагерьге еркін жалдану жағдайында жұмыс істеу үшін қамауға алынған адамдарды оларға паспорт туралы ережеге сәйкес режимдік шектеулер қолдана отырып, жұмыстан босату ұйғарылды. Оларға (жеке іс бойынша қолхатпен) КСРО-ның кез-келген аймағында, режимдік жерлерден басқа, тұруға рұқсат етілгені, кету кезінде тиісті құжаттар мен жол жүру билеттерін бергені туралы хабарланды. Жаза мерзімін өтеген, бірақ соғыс аяқталғанға дейін түзеу-еңбек лагерлерінде ұсталғандарды қамаудағылар мен ерікті жалдамалылар жағдайында босату-біртіндеп жүргізілсін және 1946 жылғы 1 қазанға дейін аяқталсын. Алдағы уақытта сотталғандарды КСРО ПМ қамау орындарынан олар үшін белгіленген жаза мерзімі аяқталған күні босатсын» [4, б. 165].

Тұтқындардың есеп карточкаларында ешқандай заң бұзушылық байқалмады: егер 8 жыл лагерьде жазаға кесілген әйел, мысалы, 15.11.37 жылы сотталған болса, онда сол күні, 8 жылдан кейін, ол босатылды деп есептелді және карточкаға 15.11.45 жылы босатылды деп жазылған жазба енгізілді. Ресми мерзімі аяқталғаннан кейін әйелді тікенді сымның екінші жағына қоныстандырды. Ерікті жалдамалы ретінде ол өзінің толық босатылуын күтіп, бұрынғы орнында жұмысын жалғастырды.

Тұтқындарды мерзімінен бұрын босату туралы мәселеге келетін болсақ, ол әйгілі 58-бап бойынша сотталған әйелдерді де айналып өтті. Кеңес мемлекеті мен құқығының тарихында әйелдерді мерзімінен бұрын босату туралы құжаттары белгілі. Мысалы, 1923 жылы 5 наурызда КСРО БОАК-ның әйелдерді мерзімінен бұрын шартты түрде босату туралы Декреті шықты.

Бір жылдан кейін, 1924 жылғы 22 ақпанда ОСК-ның тағы бір Декреті шықты, онда былай делінген: «өткен жылғы тәжірибенің негізінде рақымшылық жасау салдарынан қамаудан босатылғандардың, кездейсоқ немесе мұқтаждығы бойынша қылмыс жасағандардың, жұмысшылар мен шаруа әйелдерінің адал еңбекке оралғанына көз жеткізгеннен кейін, ССРО Одағы ОСК Төралқасы қаулы етеді және осы жылы шартты түрде босатылсын». «Әйелдер мерекесі күніне жарты немесе одан да көп жаза мерзімін өтеп жатқан шаруалар мен жұмысшылар қамаудан босатылсын, олардың жаңа қылмыс жасау мүмкіндігі қауіп төндірмейді». [5]

Бұл 20 ғасырдың 20-жылдарындағы жағдай болды. Бірақ 30-шы жылдары, репрессиялық машина қарқын алған кезде, босатудың мұндай тұжырымдары мен себептері мүмкін болмады. Мысалы, КСРО Кеңесінің президиумында тұтқындарды мерзімінен бұрын босату туралы мәселе туындаған кезде Сталин өзінің түзетуін жасады: «біз жаман жасап жатырмыз, мұнымен лагерьлердің жұмысын бұзамыз. Бұл адамдарға босату, әрине, қажет, бірақ мемлекеттік шаруашылық көзқарасымен жаман. Ең жақсы адамдар босатылады, ал нашар адамдар қалады. Олар жұмыста қалдыратындай етіп, бұл істі басқаша қарауға болмас па екен? Осы жобаны бүгін мақұлдамай, Халық комиссариатына адамдарды орнында қалуға мәжбүр ететін басқа құралдарды ойлап табуды тапсырайық» деді. Бұл іс-әрекетке арналған ұсыныс нұсқаулық ретінде қабылданды. 1938 жылғы 25 тамыздағы «НКВД лагерлері туралы» жарлықпен «КСРО НКВД лагерлерінде жазасын өтеп жатқан сотталған адам сот белгілеген мерзімді толығымен өтеуі керек деп шешілді» [3].

Бұл ереже Берияның яғни, СССР Ішкі істер комиссарының 1939 жылғы 15 маусымдағы № 0169 бұйрығымен бекітілген [6].

Міне осы кезде ОСОМ ретінде сотталған әйелдер лагерьлерді толтырған кезде, олар үшін лагерь бастығы немесе 3 бөлім бастығы өтініш бере алатын жағдайларды қоспағанда, тұтқындардың барлық санаттарын мерзімінен бұрын босатуға тыйым салу туралы бұйрық шықты. Осылайша, Ақмола бөлімшесінде 1939 жылдың екінші жартысынан бастап ерекше режимді алып тастаумен қатар, тағы бір маңызды оқиға орын алды: жазаның қалған мерзімін жер аударуға ауыстыру.

Мерзімінен бұрын босату мәселесін әйгілі ресейлік ғалым А. И. Солженицин талдады, ол «1939 жылғы кері шығарылым - бұл органдар тарихындағы керемет жағдай! Бірақ бұл антипоток аз болды, шамамен бір-екі пайыз». [7, б.83]

Зерттеу әдістері. Сонымен, 1946 жылғы 24 маусымдағы № 00585/00251/107 бұйрыққа сәйкес, лагерьлердің максималды мерзімін алған әйелдер 1946 жылы босатылып, босату туралы анықтама, сондай-ақ құқығынан айыру туралы төлқұжат алып, жаңа өмір бастауға мәжбүр болды, өйткені бұрынғы өмірін жалғастыру мүмкін болмады. Егер лагерьде әйел тезірек босатылуға және бұрынғы өміріне оралуға үміт артса, әсіресе оны сол бап бойынша сотталғандар қоршап алып, онымен барлық жағдайы салыстырмалы түрде тең болғандықтан, оның көптен күткен бостандығына қол жеткізгесін, өзін жалғыз қалдырды.

Ол мерзімін өткізіп, жасамаған қылмысы үшін толық өтедім деп ойлап, бостандыққа шыққанда басқа әлемге түсті. Ал ол әлем оған жабық болды, себебі «халық жауы» деген таңба өмір бақи, яғни лагерьден кейін де қалды. Кеңестік жала жабудың арқасында Кеңес өкіметінің жауы деп жарияланған адам олардың пікірінше, социалистік жүйенің идеалдарына опасыздық жасаған деп барлық адамдардың жеккөрушілігін тудыратын, ел «халық жауларын» айыптап, әшкерелеу керек деген ойға үйренді. Кеңес халқы нағыз қылмыскерлерді түсініп, кешіре алды, бірақ «отанын сатқандарды» жек көруді үйренді. Жек көру сезімі олардың отбасы мүшелеріне де таралды.

Республикалардың астаналарында және басқа да ірі қалаларда тұруға тыйым салатын «минус 39» белгісі бар паспортты алған әйелдер барлық шын болмысымен бұрынғы үйлеріне барып, туыстарына оралуға тырысты. Егерде ол өз үйіне және өзінің туыстарына келіп, және сол туыстарымен бірге өмір сүре алатын болса, өзін бақытты деп есептеді. Әрине мұны істеу оңай болған жоқ, біріншіден, барлығы қамауға алынғанға дейін өмір сүрген ірі қалаларға бара алмады, екіншіден, баратын жері болмады, туыстары да, достары да, тіпті пәтерлері де болмады. Үшіншіден, туыстары әрқашан ашық көңілмен күткен жоқ. Жиі жұмысқа қабылданбады, тұрғылықты жерге тіркеуге қоюдан бас тартты.

Мысалы, Алжирдің тұтқынында болған М.Л.Даниленкода осылай болды. Оның естеліктерінен: лагерьден босатылғаннан кейін ол Украинаға келді. Онда оның ата-анасы мен ұлы қалған еді. Бірақ 1946 жылы құрғақшылықтан туындаған аштық мұндағы адамдардың ең жақсы қасиеттерін қалдырмады. Оның мұнда келуі өзі үшін де, туыстары үшін де тиімсіз болды.

Ұлы оны мойындамады, оған ата-анасы да көмектесе алмады және көмектескісі де келмеді. Мария Львовнаға Ақмолаға оралудан басқа ештеңе қалмады, яғни оның қайта келуі оған да, айналасындағыларға да қалыпты жағдай болды. [6, б.141]

Армандар мен үміттер бір күнде құлдырады, олардың орнына ертеңгі күнге деген үміт пен сенімсіздік пайда болды. Өмір сүру үшін жұмыс істеу керек болды, бірақ бір жерге жұмысқа тұру өте қиын еді.

Лагерьден кейін де әйелдер бір-біріне көмектесуге тырысты. Жұмысқа орналасып, кішігірім үй алса, олар лагерьдегі достарын шақырып, біраз уақыт бірге тұрды. Осылайша Ақмолада және оған жақын орналасқан ауылдарда Алжирдің бұрынғы тұтқын әйелдері орналасып қалды. Біразы кейін елдеріне қайта оралғанымен, көбісі өмірінің соңына дейін сонда қалды.

Тұтқыннан босаған Қ.И.Мальцевой естеліктерінен мысал келтірейік: «екі шағын балалармен баспанасыз, аздаған ақша сомасымен қалған. Енді қайда бармақ? Алматыдағы достарына баруға тыйым салынған. Свердловскідегі туыстары да бұның келгеніне онша разы болмайды. Сондықтан Ақмолада қалуға тура келді. Мен жұмыс іздеп кәсіпорындарға бардым, бірақ кадрлар бөлімінде олар менің анықтамамды көргесін, қақпадан шығарып жіберді. Амал жоқ вокзалда ұлдарымен бірге қонуға тура келді. Тек нан мен суға амалдап ақшасын жеткізді. Соңғы ақшасын ұрыға алдырды. Қалтасында бір тиын қалмады» [8].

Бұндай жағдай жалғыз емес еді, мұндай жағдай көптеген әйелдерге тән болды. Жалпы бақытсыздық оларды бір-біріне мәңгілікке жақындатты. Тұтқыннан босатылғаннан кейін, осында Ақмолада қалғандар жиі бірге жиналып тұрды. Галина Рачкованың қызының әңгімесінен: «мереке күндері көптеген дәмді тағамдар дайындалды, өйткені бұл әйелдер сонша уақыт аштықта болды. Барлық мерекелерді бірге өткізді» [8a]

Нәтижелер мен талқылау. «Босатылғаннан кейінгі әрбірінің ерік-жігері сақталмады», - деп атап өтті И.Н.Шубрикованың ұлы Константин. Көпшілігінен балалары бас тартты, ал басқаларының тіпті туыстары да қалмады. Біреулері Мәскеуге, Ленинградқа кетті. Анам екеуміз де жиналды. Оған әкем бұрын жұмыс істеген жерде-Фрунзе, Куйбышев, Новосибирскіде тұруды ұсынды. Ирина Николаевна тікелей партия комиссиясы төрағасының кабинетінде қызулана айтты: «Мен өмір бойы қайда өмір сүрдім, сонда қаламын», - деді. Олар оған мұнда үй салды, өмірінің соңына дейін осында агроном болып жұмыс істеп, қайтыс болды. Ал соңынан біразға дейін хаттар келіп жатты. Бұрынғы бөлімше бастығы Баринов жайлы көпшілігі жазды. Оны әйелдер құрметтеді, себебі, ол белгілі бір дәрежеде гуманист болды, бірақ бұйрықтың аты бұйрық екенін бәрі білді. Юзипенконың жайлы да жазды, тіпті ол анамнан оның қандай да бір еңбегін растауды талап етті»[9].

Айтпақшы, Алжир басшыларына баға берген әйелдердің барлық естеліктерінде пікір сәйкес келді және келесідей болды: «Юзипенко бізбен менмендікпен сөйлесті, бізге «азаматшалар» дегеннен басқа ештеңе айтпады. Тағы бір бастық Баринов болса бізбен жұмсақтау сөйлесті. Ол бізге: қыздар, әйелдер қалай тұрып жатырсындар деп әрдайым сұрап тұрды. Кей кездерде тіпті бірқатар жеңілдіктерге де барды»[8]. Бұл бұрынғы тұтқын К.И Мальцеваның және басқа лагерьде болғандарға тән ортақ пікір.

М.Т.Юзипенконың бұрынғы тұтқындармен хат-хабарлары сақталған, хаттар негізінен 60-шы жылдары жазылған. Достық мазмұнда жазылғаны көрініп тұр. Іс жүзінде бұл хаттардың барлығы жазу машинкасында басылғандықтан бір-біріне өте ұқсас. Бұл хаттарды егер де біреу оған арандатушылық сұрақтар қойған жағдайда көрсету үшін дайындап, үйінде сақтап қойған[10]. Жұмыстан кейін ол Целиноградта қалды, онда қайтыс болғанға дейін тұрды. Сонымен, лагерьден босатылғаннан кейін де әйелдерді қоғам қабылдамады және «халық жауы» деген таңбаны одан әрі қарай алып жүруді жалғастыра берді.

Революцияға қарсы қылмыстар үшін қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарды ақтау 50-жылдардың ортасында болғаны және КОКП-ның XX съезінен кейін, сонымен қатар 1956 жылғы 30 маусымда қабылданған «жеке басына табынуды және оның салдарын еңсеру туралы» партияның ОК-нің қаулысынан кейін ерекше жанданғаны белгілі. ОСОМ ретінде сотталған әйелдердің барлығы дерлік 50-ші жылдардың екінші жартысында ғана ақталды. Оларды айыптау жөніндегі істерді әскери трибунал қайта қарады, қамауға алу туралы Арнайы Кеңестің қаулылары алынып тасталды және ақтау туралы анықтамалар берілді.

Кейбіреулеріне 1937-1938 жылдары шығарылған үкімдердің, оларды «халық жауы» деп санаған үкімдерді жою үшін он жылдан астам уақыт күтуге тура келді.

Жаппай қуғын-сүргін жылдарында саяси себептермен сотталған адамдардың барлығын толық ақтау жарияланған бақытты күнге дейін бәрі бірдей өмір сүре алмады.

1987 жылғы 28 қыркүйекте КОКП ОК Саяси Бюросының «30-40-шы жылдар кезеңінде орын алған және 50-ші жылдардың басындағы қуғын-сүргінге байланысты материалдарды қосымша зерделеу жөніндегі КОКП ОК Саяси Бюросының комиссиясын құру туралы» қаулысы шықты, онда КСРО прокуратурасы мен мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне азаматтардың шағымдары және өтінішінің бар-жоғына қарамастан, істерді қайта қарау жөніндегі жұмысты жалғастыруға нұсқау берілді. [11, б.15-16]

Қорытынды. Жаппай қуғын-сүргін кезінде әділетсіз сотталған азаматтарды толық ақтау жолындағы маңызды қадам КОКП ОК Саяси Бюросының 1989 жылғы 5 қаңтардағы қаулысы болды, онда «тарихи, құқықтық әділеттілікті қалпына келтіру қазір үлкен саяси

мәнге ие болды. Біздің социалистік құқықтық мемлекет қалыптастыру жолындағы ілгерілеуіміз, қоғамдық сананың дамуы көп жағдайда осыған байланысты». Барлық жазықсыз сотталғандардың толық ақталуын, олардың мәңгі есте қалуын жұртшылық, зардап шеккендердің туыстары мен жақындары күтуде. [11,17-18]

1990 жылдың 1 қаңтарына КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1989 жылдың 16 қаңтарындағы Жарлығына сәйкес 87288 адам ақталды. «Үштік» алқалар мен ерекше кеңестердің шешімдері бойынша қуғын-сүргінге ұшырағандарды, сондай-ақ сот және прокурорлық органдардың шешімдерімен жауапкершілікке тартылған 31342 адам болды. [11,328]

1990 жылғы 13 тамызда КСРО Президентінің «20-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің барлық құрбандарының құқықтарын қалпына келтіру туралы» Жарлығы шықты, онда партияның XX съезі бастаған жұмыс дәйексіз жүргізілгенін және 60-жылдардың екінші жартысында шын мәнінде тоқтағанын және материалдарды қосымша зерделеу жөніндегі арнайы комиссия 80-жылдардың ортасынан бастап қайта басталғанын атап өтті. Қуғын-сүргінмен байланысты мыңдаған жазықсыз сотталғандар ақталды және саяси істер бойынша ОГПУ-НКВД-МГБ органдарының соттан тыс шешімдері заңсыз деп танылды. [6,155]

1991 жылы 18 қазанда қабылданған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Ресей Федерациясының Заңы саяси себептер бойынша барлық сотталғандарды ақтау бойынша жұмыстың аяқталуы болды. Осыған ұқсас заң Қазақстанда 1993 жылғы 14 сәуірде қабылданды, ол заң бойынша 1917 жылғы 25 қазаннан (7 қарашадан) кейін Саяси қуғын-сүргіндерге тікелей ұшыраған барлық адамдарға осы қуғын-сүргіндердің барлық құрбандарын ақтау, оларға келтірілген моральдық және материалдық залалдың қазіргі уақытта барынша мүмкін болатын орнын толтыруды қамтамасыз ету мақсатында қолданылды.

«Ата-аналарымен немесе олардың орнындағы адамдармен бірге бас бостандығынан айыру орындарында, айдауда, жер аударуда немесе арнайы қоныс аударуда болған балалар да саяси қуғын-сүргіннің құрбандары деп танылады»[12]. Шынында да, осы заң шыққаннан кейін, қазір репрессия жылдарында «саяси қылмыстар» үшін сотталған әрбір адам тиісті органдарға хабарласып, ақталу туралы анықтама ала алды.

Кейіннен, Президент Н. Ә. Назарбаевтың Жарлығымен 1997 жыл республикада жалпыұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы болып жарияланды [13].

Сол жылы республика азаматтары мен қоғамдық бірлестіктерінің өтініштерін ескере отырып, саяси қуғын-сүргін құрбандарын мәңгі есте қалдыру мақсатында Президент Н.Ә. Назарбаевтың 31 мамырды Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні деп белгілеу туралы Жарлығы шықты.

Осылайша, Алжирдің тұтқындары жазасын өтегеннен кейін де лагерьден әрдайым босатыла бермейді. Бұрынғы тұтқындардың едәуір бөлігіне деген қоғамда түсініспеушіліктер кездесті. Билік тарапынан тұрғылықты мекенге тіркеуді шектеу, ірі қалаларда тұру, жұмыс істеу, оқуға және т. б. тыйым салу бойынша әкімшілік шаралар болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сборник законодательных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. 223 стр, С.158
2. Земсков В.Н. Гулаг. (историко-социальный аспект). Социологические исследования. 1991 г. № 6. С. 10-27, 22
3. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938-1956). Москва. Госюриздат. 1959, С. 407
4. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. 223 стр.

5. Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917-1959). Москва. Госюриздат.1959 г. С. 118
6. Кукушкина А.Р.Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»:история и судьбы. Караганда. 2002. С. 136
7. Солженицын А.И.Архипелаг Гулаг. 1918-1956 г.г. опыт художественного исследования.В 3-х т. Москва. Советский писатель. Новый мир. 585 с
8. Смагулова Г. Не утихающая боль. Целиноградская правда. 1989 г. 26 апреля
9. Коваров В.Правда «АЛЖИРА». Ленинская смена. Москва. 1988 г. 2 июня
10. Государственный архив г. Астаны. Ф.370. Д.50
11. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. Москва. Политиздат,1991 г. 461 стр.
12. «О реабилитации жертв массовых политических репрессий».Закон Республики Казахстан. Казахстанская правда. 1993 г. 1 июня
13. Указ Президента РК « Об объявлении 1997 годом Общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий»// Юридическая газета РК. 1997 г. 8 января.
14. Хабаршы.Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ № 3 (43). 2005 ж. 111-116 б.

Referens list:

1. Sbornik zakonodatel'nykh aktov o repressiyakh i reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy. 223 str, S.158
2. Zemskov V.N. Gulag. (istoriko-sotsial'nyy aspekt). Sotsiologicheskiye issledovaniya. 1991 g. № 6. S. 10-27, 22
3. Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938-1956). Moskva. Gosyurizdat.1959, S. 407
4. Sbornik zakonodatel'nykh i normativnykh aktov o repressiyakh i reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy. 223 str.
5. Sbornik normativnykh aktov po sovetskomu ispravitel'no-trudovomu pravu (1917-1959). Moskva. Gosyurizdat.1959 g. S. 118
6. Kukushkina A.R.Akmolinskiy lager' zhen «izmennikov Rodiny»:istoriya i sud'by. Karaganda. 2002. S. 136
7. Solzhenitsyn A.I.Arkipelag Gulag. 1918-1956 g.g. opyt khudozhestvennogo issledovaniya.V 3-kh t. Moskva. Sovetskiy pisatel'. Novyy mir. 585 s
8. Smagulova G. Ne utikhayushchaya bol'. Tselinogradskaya pravda. 1989 g. 26 aprelya
9. Kovarov V.Pravda «ALZHIRA». Leninskaya smena. Moskva. 1988 g. 2 iyunya
10. Gosudarstvennyy arkhiv g. Astany. F.370. D.50
11. Reabilitatsiya. Politicheskiye protsessy 30-50-kh godov. Moskva. Politizdat,1991 g. 461 str.
12. «O reabilitatsii zhertv massovykh politicheskikh repressiy». Zakon Respubliki Kazakhstan. Kazakhstanskaya pravda. 1993 g. 1 iyunya
13. Ukaz Prezidenta RK « Ob ob'yavlenii 1997 godom Obshchenatsional'nogo soglasiya i pamyati zhertv politicheskikh repressiy»// Yuridicheskaya gazeta RK. 1997 g. 8 yanvaryaya.
14. Khabarshy. L.N.Gumilev atyndaғы YeUU № 3 (43). 2005 zh. 111-116 b.

Аннотация. В 30-40-е годы XX века руководство СССР предприняло попытку превратить Казахстан в страну лагерей. Так на территории страны один за другим открывались лагеря Карлаг, Степлаг, Жезлаг и др.

Один из них женский лагерь, который в народе назывался «АЛЖИР», располагался недалеко от современного города Астаны. Сюда привозили женщин, осужденных по политическим обвинениям, со всего Советского Союза. Это были жены, матери, дочери известных государственных и общественных деятелей страны.

В статье анализируются история, историография, архивные документы женского лагеря

«АЛЖИР» в Акмолинской области Северного Казахстана. Историография темы рассматривается через работы отечественных и зарубежных исследователей, опубликованные с восьмидесятых годов по настоящее время. В качестве данных взяты документы из фондов Карагандинского, Акмолинского областных архивов и Астанинского городского архива, рассказывающие об истории указанного лагеря.

Ключевые слова: Алжир, женщины, преследование, враг народа, лагерь, заключенный, оправдание

Abstract: In the 30-40s of the twentieth century, the leadership of the USSR attempted to turn Kazakhstan into a country of camps. Thus, Karlag, Steplag, Zhezlag, etc. camps were opened one after another on the territory of the country.

One of them was a women's camp, which was popularly called «ALGERIA», located near the modern city of Astana. Women convicted on political charges from all over the Soviet Union were brought here. They were wives, mothers, daughters of famous statesmen and public figures of the country.

The article analyzes the history, historiography, archival documents of the women's camp «ALZHIR» in the Akmola region of Northern Kazakhstan. The historiography of the topic is considered through the works of domestic and foreign researchers published from the eighties to the present. As data, documents were taken from the funds of the Karaganda, Akmola regional archives and the Astana city archive, telling about the history of this camp.

Key words: Algeria, women, persecution, enemy of the people, camp, prisoner, justification

ТҰЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY

ӘОЖ: 821.512.122 «18»

<https://orcid.org/0000-0001-7549-4621>

<https://orcid.org/0000-0001-5405-116X>

Өмірзақов С.Д., Бибулова М.*

филолог.ғ.д., доцент. «Абайтану» ғылыми орталығының басшысы.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, «Абайтану» ғылыми орталығының қызметкері.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ИКРАМ ИШАННЫҢ ӨМІРБАЯНЫ, ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

*Автор-корреспондент: bibulova79@bk.ru

Түйін: Мақалада Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің өкілі, шарғи білімі терең, аса ірі «кітаби ақындардың» бірі Икрам ишанның өмірбаяны мен шығармашылығы туралы тұңғыш рет қысқаша мәлімет берілді.

Алдымен ақынның өмірбаяны ғылыми негізде анықталды. Патшалы Ресейдің, кейінгі кеңес одағының аса қатыгездікпен жүргізген отарлау идеологиясына шығармашылық қызметі арқылы қарсы тұрған, назымдары арқылы Ислам дінін қарсы қоя отырып күрескен. Медресе-мешіт салу арқылы ұрпақ санасын таза ұстаудың кілті шайыр еңбектері арқылы көрініс берген. Шежірелік деректер қолжазба мұралардағы деректермен салыстырылып берілді. Шығармаларында Ислам дінінің парасат пен ізгілік секілді адамзатты екі дүниеде де рухани тазалыққа шақыратын асыл құндылықтарын уағыздайды. Халық ол салдырған мешітті «Икрам Ишан мешіті» деп қастерлеп жұма намазға барып тұрды. Ал, мектепке балаларын оқытып, «Ағарту ісі» деп қастерледі, назымдарын жатқа алып тоқыды.

Кілт сөздер: Отырар, медресе, мешіт, назымдары, Балтакөл, Ақкөл, Рахманқұл, қожалар, Әбділһай, Қасым ишан, Азаматұлы Рәмат.

Кіріспе. Алдымен ақынның әлі күнге белгісіз өмірбаянына тоқталайық. Түркістан облысындағы Кентау қалалық әкімшілігіне қарасты Байылдыр ауылында ғұмыр кешкен еңбек ардагері, ұстаз Жапаров Әбділһай (Өтен) Шәмшідінұлының отбасында атадан балаға сақталып жеткен қожалардың ұрпақ тарату шежіресінде және осы шежіре негізінде жазылған «Ұлы Пайғамбар және ұрпақтары», «Шұбар атты Мәлім Сейіт қожалардың (Қасым ишаннан бері) шежіресі» (2014) деген кітаптарда Икрам ишанның түп атасы Өзірет Әліден тарайтындығы айтылады. Бергі атасы Сейіт Ешмұхаммәд (Ересім Сейіт - Шұбар атты Мәлім Сейіт). Ересім Сейіттен - Бөбей Сейіт; одан - Төлөк Сейіт; одан - Дінмұхаммәд Сейіт; одан - Мұхаммадәлі Сейіт; одан - Махсұтәлі Сейіт; одан - Дәулетәлі Сейіт; одан - Махтұм Сейіт; одан - Дінмұхаммәд Сейіт; одан - Үмбетәлі Сейіт; одан - Бөбей Сейіт; одан Мұстафа; одан Қасым ишан; одан Ташмұхаммәд Сейіт, Қосмұхаммәд Сейіт, Есім ишан, Икрам ишан. Бізге шежіреден дерек берген Жапаров Әбділһай (Өтен) Шәмшідінұлы Қасым ишанның Ташмұхаммәд Сейіт деген баласынан яғни Икрам ишанның ағасынан тараған ұрпақ.

Икрам ишанның алты әйелі болған. Солардың төртеуінен перзент көрген. Бірінші әйелі Мариядан - Әлиакпар, Әлиасқар; екінші әйелі Айсакайдан - Әбдімәлік, Маһмұт (Мамыт); үшінші әйелі Қадишадан (Қатша) - Әбибулла; төртінші әйелі Кенжеден - Убайдулла есімді балалары болған. Бұл Жапаров Әбділһай (Өтен) Шәмшідінұлынан алынған дерек. Икрам ишанның әкесі Қасым да, шешесі Несібелі бибі де ата-тегіне

тартып, өз заманының білімді кісілері болған екен. Икрам ишанға да ата-анасының осы қасиеті дарыған. Белгілі жазушы, әдебиетші, саттартанушы Әдіһам Шілтерханов музейге Шәдітөре Жаһангерұлының «Өсиетнамасының» қолжазба көшірмесін тапсырғанда мынадай анықтама жазылған парақшаны қоса беріпті: «Шәдітөре Өсиетнамасы. Жазып алған Икрам ишан. Балтакөлде имам болған. Сейіт қожа. Өзі шайыр, өзі ғалым адам болған. Ахатов Әбдусадық көшірген. Икрам ишанның қолжазбасы Ерназардың баласында, Шәуілдір сөзы»[1,18]. Өзі осы қожалар әулетінен шыққан Әдіһам ағамызға біздің қосып, аларымыз жоқ. Жапаров Әбділһай (Өтен) Шәмшідінұлының дерегі бойынша Қасым ишан 1898 жылы, баласы Икрам ишан 1941 жылы қайтыс болған.

Түркістан, Отырар ауданының Балтакөл ауыл округіне қарасты Ақкөл елді мекенінің тұрғыны, еңбек ардагері, кезінде атасы Тобағабыл Икрам Ишанның пірадары болған Азаматұлы Рәмәт қарияның Икрам ата мешітінің кірпішін қаласқан әкесі Азаматтың өз аузынан естіген дерегіне қарағанда мешіттің бұрынғы орны Сырдарияның жағасына таман, көпірден жоғары, дарияның сол жағында бір шақырымдай жерде болған. Тасқын судан мешіт құлайтын болған соң, Икрам ишан елді ұйымдастырып 1924-26 жылдары қазіргі орнына қайта салдыртқан. Қаражатты ел жинаған. Қышты дарияның жағасындағы ескі мешіттен алып келген. Жетпегенін құмнан да күйдірген. Қышын әперуге Божбаннан, Көтеннен, Жетімдерден бір-бір адам, Қаңлыдан Қоқанбай деген кісі қатысқан. Қоқанбай кейін Балтакөл өткелінде ұзақ жылдар, зейнеткерлікке шыққанша қайықшы болған. Өте сабырлы, қайратты, мейірімді, қайырымды кісі екен. Уақытпен санаспаған. Зәру жолаушыларды қайықпен түнде де өткізіп отырған.

Мешіттің қабырғасы көтерілгенде Икрам ишан «қызыл белсенділердің» қатты қудалауына ұшырайды да, мешіт құрылысын аяқтауды баласы Әлиасқарға тапсырып, өзі Ташкент жағына кетеді. Содан көп уақыт өтпей сонда қайтыс болып, Төле бидің қасына жерленген. Икрам ишан кетерінде елімен қимай қоштасып: «Мешіттің күмбезін көре алмай кеттім-ау!» - деп армандап кеткен екен...

Икрам ишанның баласы Әлиасқардың академик ғалым Рахманқұл Бердібайға азан шақырып ат қойғаны туралы бір дерек «Ұлы Пайғамбар және ұрпақтары» деген кітапта берілген. «Бірде белгілі ғалым, профессор Рахманқұл Бердібаевпен әңгіме-дүкен үстінде, осы Әлиасқар туралы сөз қозғалды. Ондағы әңгіме төркіні мынадай еді: «Дүниеге келгенімде маған азан шақырып, ат қою үшін, Түркістаннан арнаулы түрде Әлиасқарды алдыртқан екен. Сөйтіп маған «Рахманқұл» деп ат қойыпты. Мұның мәнісі, ғұлама оқымысты адамдар кітаптан алғанындай «Рахман» - Алланың көптеген көркем есімдерінің бірі, ал екіншісі «соның құлы» деген сөз. Яғни, «Рахманқұл» деген сөз «Алланың құлы» деген мағынаны береді. Міне, шырағым, ат қоюдың қандай кереметтей сыры бар екенін біліп ал, - деді ғалым» [2,21].

Икрам Ата мешітінің жанында медресе болған. Бұл оқу орны Ақкөл медресесі деп аталған. Қазан төңкерісінен кейін медресе жабылып, оның орнына бұрынғы медресе атымен кеңестік оқу жүйесі бойынша «Ақкөл» бастауыш мектебі болып ашылған. Кейін «Тоғай» бастауыш мектебі болып аталған. Сірә атеистер діни мектептің атын да өшіргісі келсе керек. Медресе түлектерінің бірі Рәмәттің туысқан ағасы Ерубайұлы Дәуренбек деген кісі болған екен. Дәуренбек өте білімді болған. Жалпы, медресені бітіргендердің қай-қайсысы болса да сауатты болыпты. Медресеге Айтжан дамолла сабақ берген. Бұл кісі атақты Әубәкір қарының әкесі. Икрам ишанның отбасында бір кепе кітабы қалған. Рәмәт қарияның айтуынша бұл рухани құндылықтардың бір парасы «Қызылдың қырғыны» кезінде ХХ ғасырдың 30-жылдары қазіргі Ақкөл (бұрынғы «Балтакөл» совхозының №2 фермасы. А.Ж.) ауылының шығыс жағындағы ескі арықтың ішіне ақ киізге оралып, бірнеше сандыққа салынып көміліп жасырылған. Қалғанын ұрпақтары қасиеттеп таратып алып кеткен. Сол ұрпақтарының бірі, Икрам Ата мешітінің қазіргі шырақшысы Тәжіқожаұлы Оразқожа мен әйелі Жанайдарқызы Тәжіқожақеліні Роза екеуі аталарынан қалған сол кітаптарды ұзақ жыл сақтап, музей директоры Абдулла Жұмашов арқылы

Руханият Әбу Насыр әл-Фараби мұражайына тапсырған.

Дінтанушы ғұлама Абдулла Жолдас айтқан бір деректе Ташкент - Самарқанд автомобиль жолының бір бұрылысында «қазақ ишанның моласы» деген бір қорым бары және бұл қасиетті орын туралы жергілікті өзбектердің арасында мынадай бір аңыз бары айтылады: «Өзбектер Икрам ишанды «Қазақ ишан» (Козок эшон) дейді екен. Кейін Икрам ишан қайтыс болған соң ол жерленген жерді де «Қазақ ишанның (Козок эшонның) моласы» деп атаған. Бұл бір жер болып кеткен ескі мазарат екен. Осы маңнан Ташкент-Самарқанд автомобиль жолының құрылысы жүргенде ескі мазараттың бір шеті жол астында қалу қауіпі төнеді. Сонда мазар маңындағы елдің қариялары жиналып келіп, жол құрылысы бастығына бұл ескі қорымды бұзуға болмайтынын, мұнда бір қасиетті Икрам Ата деген қазақ ишанның жерленгенін, сондықтан мүмкін болса, жолды қиыстау салуын өтінеді. Оған жол құрылысы бастығы көнбей, жол құрылысшылары бар техникасымен мазараттың жол өтетін шетін бұзып-жарып тегістей бастайды. Бірақ жол құрылыс машиналары-скрепер, грейдер, бульдозер, т.б. сынып, бұзылып ақыры жолды мазараттан бұрыстау салуға тура келеді. Бұл аңызды Абдулла Жолдас Ташкент жағының бір ғұламасынан естіген. Бұл туралы кей деректер жоғарыда аталған «Ұлы Пайғамбар және ұрпақтары» деген кітапта да (2007) айтылады.

Теориялық талдау. Икрам ишанның шығармашылығына шолу.

Икрам ишанның аты көбіне мерзімді баспасөзде жарияланған зерттеу мақалаларда, ғылыми әдебиеттерде ол салдырған Икрам Ата мешітіне байланысты айтылады. Оның себебі шайыр шығармаларының өз зерттеушілерінің қолына түгел түспегендіктен болса керек. Мәселен, Икрам Ата мешіті туралы мерзімді баспасөзде алғаш рет толымды ғылыми дерек берген археолог ғалым Мұхтар Қожа өзінің Отырар аудандық «Отырар алқабы» газетінің 1991 жылғы 31 қаңтарындағы санында жариялаған мақаласында мешіттің архитектуралық құрылысына ғылыми негізде біршама талдау жасай келіп, «мешіт қашан салынған? Икрам Ата кім?» деген сұрақтарға жауап іздеп, Қазақ Кеңес Энциклопедиясынан таба алмағанын, тек таяуда жарыққа шығатын Шымкент облысының ескерткіштері кітабының баспаға ұсынылған нұсқасындағы Икрам Ата мешітіне арналған мақала тым шағын ғана екенін, онда мешіт XIX ғасырда салынса керек деген жорамал мен мешіт қасында медресе болғаны туралы мәлімет берілгенін, Икрам Ата мешіті туралы ең нақты дәлелді пікірлерді №4 Балтакөл мектеп-интернаты жанынан (Қазіргі Отырар ауданының Шәуілдір қыстағындағы Ө. Жәнібеков атындағы лицей-интернат) тарихи-өлкетану музейін ашқан белгілі тарихшы, өлкетанушы Адасқан Алтаевтың музейге жазған хатында кездестіргенін айта келіп, мақаласында хаттың мына мәтінін келтірген: «1910 жылы Балтакөлдің халқы Ақтас (Жаңақорған ауданы) деген жерден Қасым ишанды көшіріп әкеледі. Сауат ашу әрі дінді жүргізу үшін дарияның жағасынан мешіт тұрғызады. 1914 жылы қайтыс болған Қасым ишанның баласы - Икрам ишанның жігіт кезінде ыза судан мешіт құлайды. 1924-1925 жылдарға дейін жөнді мешіт болмайды. Қазіргі мешітке елден қаражатты Көтен, Божбан, Жетімдер, Қаңлы тағы басқа рулардан жинайды. Ташкенттен ұста әкеліп, 1926 жылы Икрам ишан жаңадан мешіт салдырады. Алдыңғы кішкене күмбезді Маңқытайдан - Ерғара, Байназар, Үндемес, Жетімдерден - Манияр, Аманжол, Бурабай салдырған». Ғалым мақаласының соңында 1990 жылдың көктемінде Икрам Атаға арнайы барғанын, талай жыл қойма болған ескерткіштің адам төзгісіз жағдайда күтімсіз қалғанын, осы төзімсіз жағдай жөнінде жергілікті Балтакөл кеңестік Кеңесіне хат жазғанын, оған әлі жауап жоғын ашынып жазған[3]. Біз қашан да тарих пен мәдениет ескерткіштерін зерттеп те, сақталуына қамқорлық жасап та жүретін археолог ғалым Мұхтар Қожаның сәулеттік жағынан да, Ислам құндылықтары жағынан да әлемдік маңызы бар ескерткіштердің бірі Қожа Ахмет Иасауи кесене-мешітінің реставрация (қайта жаңғырту), консервация (тұмшалау) жұмыстарындағы кемшіліктерді айтып, ескерткішке талай-талай ара түскенін білеміз.

Қойма демекші, Кеңестік кезеңде Икрам Ата мешіті Балтакөл совхозының азық-түлік

сақтайтын қоймасы болған. Оның себебі, Балтакөл совхозы әкімшілік жағынан бұрынғы Қызылқұм (қазіргі Отырар) ауданына қарағанымен, Қызылқұмды жайлаған малшы-шопандарға мемлекеттік қордан бөлінген азық-түлік базасы Түркістанда болатын, Өйткені Түркістан Балтакөлге жақын. Бірақ ол кезде Сырдарияның Балтакөл өткелінде қазіргідей көпір болмағандықтан, ел ары-бері пароммен қатынайтын. Кейін жиналмалы фонтом көпір салынды. Бұл көпір де өзенге мұз қатарда, қысқа қарай жиналып алынатын да, қыста өткелдегі қатынас қиындап, азық-түлік тасу кейде мүмкін болмай қалатын. Сондықтан азық-түліктің қысқы қоры алдын-ала Түркістаннан совхоз қоймасына, Икрам Ата мешітіне тасып алынып сақталатын. О бастан Икрам Ата мешітінің қойма болғанына наразы болған Адамқан Алтаев талай-талай мешітке барып, ескерткіштің сақталуын қадағалап тұрған. Мәселен, Адамқан аға мешітке барған сайын қоймашыларға азық-түлікті (қап-қап ұнды, жәшік-жәшік басқа да азық-түлікті т.б.) мешіт қабырғасына тақап жинамауды, ортасына арнайы ағаш сөре жасап, соған жинауды немесе қабырғасына салмақ түсіп, құлайтынын айтып отырған. Бұл талабын кейін совхоз басшыларына айтып жүріп орындаттырған да.

Ол кісі мешітке барған сайын бір қышы мүжілмесін, бұл жай кейін қайтадан мешіт болады дейді екен. Кейін өлкетанушы ұстаз ескерткіштің сыртын қоршаттырады. Бірақ амал не Адамқан ағаның көзі кеткен соң Икрам Ата мешіті қараусыз қалды. Оның үстіне мешіттегі қойманың меншік иесі совхоз тарады. Сыртын қоршаған шарбақ сөгіп алынды. Міне, осы кезеңде Мұхтар Қожа сияқты зиялы қауым ескерткіштің қараусыз қалғаны туралы мерзімді баспасөзде мақалалар жазып, құзырлы орындардың назарын аударып, ескерткіш мемлекеттік қорыққа алынды. Айналасы қайта шарбақталып, мешітке қайта жаңғырту жұмыстары жүргізілді. Бұл жұмыстарды ұйымдастыруда Икрам ишанның ұрпағы Мұзапбаров Тәшкенбай қария көп еңбек сіңірді.

Ал, «Қ.А.Иасауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің III курс студенті» деп қол қойған Асқат Сәдібеков өзінің «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1998 жылғы 9-мамырдағы санында «1998 жылы халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деген айдармен басылған «Еленбей жүрген ескі кесене» деген мақаласында Икрам ишанның 1850-1920 жылдары өмір сүргенін, әкесі Қасым ишанның 1770 жылы дүниеге келгенін, қай жылы дүние салғаны белгісіз екенін айта келіп, мешіт туралы мынадай дерек келтіреді: «Мақұлбек деген көнекөз қарияның айтуынша, кесененің іргетасы 1920 жылы қаланып, 1924 жылы біткен. Кесенені Икрамның баласы Асқар қары салдырған көрінеді. Іргетасын Бұхара ұстасы Әбдірайым деген кісі қалаған екен. Ал, ауылдағы алып күштің иелері атанған Қоқанбай және Қожаберген деген аталарымыз салмақты қызыл кірпішті 12 метрлік биіктікке жеткізіп беріп тұрған»[4,129-130]. Сондай-ақ, Асқат Сәдібеков мақаласында Икрам ишан туралы ел аузында сақталған аңыз-әңгімелерді де сөз еткен.

Ғылыми әдебиетте Қазақстан Республикасы ұлттық академиясының жанындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты, Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігіне қарасты Қазақ жобалау-қайта қалпына келтіру институты, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы бірігіп шығарған «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштері шежіресінің» 1994 жылы қазақ және орыс тілдерінде шыққан 1 томында Г.М.Камалова мен Б.Т.Тұяқбаеваның «Икрам мешіті» деген мақаласы берілген. Онда мешіттің XIX ғасырда салынғаны, жанында медресе жайының жартылай қирандысы сақталғаны, қышының өлшемі 27x13x6,5 см. екені айтылып, мешіт құрылысына қысқа ғана сипаттама берілген. Ал, Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институтының Ғылыми Кеңесінің шешімімен 2007 жылы қазақ-орыс тілдерінде басылған ғылыми-энциклопедиялық сипаттағы «Оңтүстік Қазақстан облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағында» басылған археолог-ғалым Мұхтар Қожаның «Икрам Ата мешіті» атты мақаласында Икрам ишанға қатысты аса құнды ғылыми деректер айтылады. Мәселен, М.Қожа Икрам Ата мешітінің XIX ғасырда емес, XX ғасырдың басында 1926 жылы салынғанын, Сыр бойына мәшһүр Икрам ишан

балаларды оқытатын үй мен жаңа мешіт салу мақсатында жергілікті халықтан қаражат жинап мешіт салдырғанын айтады. Икрам Ата мешітінің суреті тарихшы-этнограф ғалым, өнертанушы, қоғам мен мемлекет қайраткері Өзбекәлі Жәнібековтың «Ежелгі Отырар-Древний Отырар» деген кітабында (1997) «Балтакөл. Жұмамешіт. XX ғ. басы» деп берілген.

Нәтижелер мен талқылау. Біз жоғарыда Икрам Ата (ишан) және оның мешіті туралы біршама деректерді сөз еттік. Ал, ел ішінде «Икрам ишанның назымы» деген атпен қалған тағылым өлеңдеріне тоқталайық. Түріктің «назым» (өрнекті өлең) сөзінен шыққан бұл поэзиялық жанр туралы белгілі сыншы, әдебиет зерттеуші, фольклоршы, филология ғылымдарының докторы, академик Рахманқұл Бердібай өзінің «Сарқылмас қазына» атты жинақ кітабында (1983): «Шайыр Тұрмағамбет Ізтілеуовтың алғаш рет шыққан өлең жинағына (1972) «Назым» деп ат қойыпты. «Назым» деген сөз қазақтың ескіше сауатты оқушысына ежелден ұғымды болатын. Таяу, Орта Шығыстың көп елдері поэзияны осы күнге дейін назым деп атайды. Қазақтың кітап сүйер сауатты қауымы арасында ерте кезден мәлім болып келген «Назым» атауы поэзия терминінің синонимі ретінде қайта жанданып, тіліміздің тірі қорына еніп кетуі ғажап емес», - депті [5.58]. Әдебиет зерттеуші ғалым айтқандай бұл атаудың тіліміздің тірі қорына еніп кеткені болуы керек, бір ғасырдан бері Икрам ишанның көңіл сазын білдіретін ғибрат, тағылым өлеңдерінің ел жадында «Икрам ишанның назымдары» деген ұғыммен сақталып осы заманға жетуі.

Икрам Ишан назымдарын ақынның ұрпақтарынан, термеші-жыршылардан, дастаншыл дарындардан, күйма құлақ шежіре қарттардан жазып алып, көзінің қарашығындай сақтап бізге - музейге тапсырған соғыс, еңбек ардагері, фольклор жинаушы, дінтанушы Жалтыров Асан еді. Жалтыров Асан 1908 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданының Қандөз ауылында туылған. Ауыл молдасынан, Отырардағы Оспан әжі медресесінен сауатын ашып, білім алған Асан арабша өте сауатты болған. Әдебиетші Абдулла Жұмашев құрастырып, алғы сөзін жазған «Қызыл жыршы» деген кітапша (2009), «Қазыналы Оңтүстіктің» томында Жалтыров Асан туралы мынадай дерек бар: «Бізге Қызыл жыраудың Әкімгереймен айтысының, «Кәрілік туралы» толғауының толық нұсқасын берген Асан қария Ұлы Отан соғысына қатысқан соғыс және еңбек ардагері. Кешегі қан майданда ел тәуелсіздігі үшін фашистермен төрт жыл айқасып, туған елге жеңіспен оралды. Елге оралған соң да, ел ризығымен жанқиярлықпен еңбектенді.

Бірде Қызыл жырау мұрасын жинау мақсатымен Асекеңе барғанымызда егер менің азды-кемді еңбегімді елеп, жылы сөз айта қалсаң, Мінайдарды қос. Себебі: «Сенің ескіше сауатың бар ғой, «Абсабат» колхозында (Сөз болып отырған «Овцевод» совхозы) Қызыл ақын деген өткен екен, соның сөзін жинап, ел кәдесіне асыр. Мен сонда ферма басқарып, Герой болдым ғой», -деп ақыл берген еді.

Иә, Асекең әруақ болған қадірменді майдандас досы, Социалистік Еңбек Ері Қарамолдаев Мінайдарды осылай есіне алып отырады екен. Мінекең 1985 жылы мәңгілікке көз жұмғанда аяулы досын арулап қойысты. Қаралы жиында Мінекеңнің елге сіңірген ерен еңбегі туралы тебірене айтты. Адамның адамгершілік асыл қасиеті деген осы болса керек.

Асекең «Әміре-Әмзе» секілді эпикалық дастандарды жатқа айтатын, бүкіл пайғамбар шежіресінен сөз қозғап, қасиетті дініміздің тарихын тірілкен аса зиялы кісі, ел қариясы. Отырар ауданының құрметті азаматы. Ол кісі Мырзабек Байжанұлының шығармашылығын ғана емес, Айтбай, Айдарша, Жұмаділлә, Шәді т.б. сөз зергерлерінің, Икрам ишан, Әубәкір қары, Бұйрабай әжі секілді ілім дарыған кісілердің сөзін жинаған ел фольклоршысы.

Құл Қожа Ахмет Иасауи Арыстанбаб секілді әулие, ақын бабаларының кесене-мешіттерінің күмбезін көріп, хикметтерін оқып, Қызыл жырау, Айтбай, Айдарша, Байбосын, Жұмаділлә, Балтабай, Садуақас сынды ақындармен, ілім дарыған Әубәкір қары, Бұйрабай әжілермен дәмдес болған. Отырартөбе қалажұртының қыш-құмырасын

жинап қасиеттеп сақтап өскен Асан Ата жасынан қасиетті ислам құндылықтарын қастерлеп, өлеңге көркем сөзге жаны құмар болып өскен. Ол кісінің музейге тапсырған Икрам ишан назымдарының өзі бес жүз беттен асады. Ал, хисса-дастандары өз алдына бір бөлек дүние.

Икрам ишан назымдарының біршамасын жинап, араб әрпінен аударып музейге аманаттаған тағы бір кісінің бірі жоғарыда айтқан Байылдырлық (Кентау) Жапаров Әбділлай (Әтен) Шәмшідінұлы. Әбілхайдың өзі де, әкесі Шәмшідін де ақындығы бар кісілер екен. Бұл өнер иелерінің өлеңдерін Шәмшідіннің Шәкірхан деген баласы жоғарыда аталған өзі жинақтап баспаға дайындаған «Шұбар атты мәлім Сейітқожалардың (Қасым ишаннан бері) шежіресі» деген кітабында жарияланған. Шәмшідіннің өлеңдерінде өзінің Ұлы Отан соғысына аттанғанда елге, туған-туыс, бауырларға деген сағыныш саздары, қан майданда қанқұйыла жаумен шайқасдағы ерлік қимылдары, жараланып госпиталда жатқандағы жан қиналысы жырланады. Осындай ақын жандылықтарына арқасында Шәмшідіннің әулеті Икрам ишан аталарының назымын қадіріне жетіп, оны келешек ұрпаққа жеткізіп кетті. Бұл үшін біз Ұлы Отан соғысының ардагерлері, асқан қаһармандық ерлігімен ел тәуелсіздігін қорғап қалған, Жалтыров Асан мен Жапаров Әбділлай Шәмшідін ұлының рухына бас иіп, шексіз алғыс айтамыз.

Сонау XVI ғасырда қабырғасы қаланып, бүкіл таяу, Орта Шығыс және Орта Азия елдері үшін қасиетті оқу орны болған Бұхарадағы әйгілі «Мир-Араб», Көгелташ медреселерінің түлектері назымшыл дарын Тұрмағамбет Ізтілеуов дастаншыл дарын Нұралы Нысанбайұлы, дінтанушы ақын Шәдітөте Жаһангерұлы, Сарыкөл медресесін ашқан ұстаз Оспан әжі Бегалыұлы, 1913-1917 жылдардағы Қаратау, Қазығұрт атырабы мен Сыр бойы жайлаған аштықтың эпопеясын жазып кеткен Ергөбек Құттыбайұлы, Мырзабек (Қызыл жырау) Байжанұлы секілді т.б. рухани мәдениетіміздің көрнекті өкілдерімен замандас, рухани пікірлес, тағдырлас болған, солардың қатарында медреселік білім алған, медреседе Иасаудың сопылық тарихаты мен «Диуани хикметін» оқыған Икрам ишан Қасымұлы да өз заманының өзекті ойларын жарлығын ойшыл ақын болды.

Мәселен: «Алла!» деумен ішке нұрды толтырмасаң, Оллаһи-биллаһи, сенде ғашықтықтың нышаны жоқ, деп Құл Қожа Ахмет Иасауи (Исауи) өзінің 96-хикметінде, айтқанындай (аударған Әбжан Құрышжанов), сондай-ақ. Тәжіктің ұлы академик жазушысы Садриддин Сайдмұрадұлы Айнидің досы Тұрмағамбет Ізтілеуовтың 1907 жылы жазылған «Назымындағы»: «Кірмесе көңіліме хақтың ісі, Өлімді ойламайтын емес едім», - деген жыр жолдарындағыдай Икрам ишан Алланы-Хақ Тағаланы толық танып, біліп рухы жағынан тазарып, ішке нұрды толтырып кимили инсані (Абайда толық адам - Мекемтас Мырзахметұлы) қалпына жетіп барып, өзінің назымдарын жаза бастаған. Оған ақынның тақырыбымен де негізгі сарынымен де түгелге жуық тағлым өлеңдері болып келетін (Рахманқұл Бердібай) назымдары дәлел.

Қорытынды. Ақын алдымен өлеңін: «Біссіміллә Раһмани Раһим деп, Алланы жад етемін иа Карим деп», барлық арман-тілектерді қабыл алушы Алла Тағаланың мейіріне мінәжат етуден бастайды да:

«Өмірді босқа өткізіп ғапіл болма,
Бес күндік дүние үшін уайым жеп.
Құдайға құлшылық қыл белді байлап,
Көзімен көкірегіңнің түбін ойлап.
Дүниеге Жаппар ием жіберген жоқ,
Жүрсін деп мағрұр болып күліп-ойнап.
Жақсылар, қызмет қыл бар да шама,

Дүниеге басы артық құмар болма»,- деп өмірдің өзгермелілігі мен өтпелілігін, жарық дүниеде жүргенде қолдан келген қызметінді атқарып қалу қажеттігін шынайы шындықпен (Әсілхан Оспанұлы) айтады да, ол үшін:

«Сөзіне адамдардың құлақ салып,
Ықыласпен тыңдаңыз дәрістерін.
Солардың ізіменен жүріңіздер,

Бұрыңғы өткендерден ғибрат алып», – деп білім алу керектігін меңзейді.

Икрам Ишан өзінің назымдарында Исламның гуманизмге негізделген дін екенін айқындап, ақыл-нақыл сөздерімен замандастарының тәрбиесін, мінез-құлқын түзету арқылы кейінгі келер ұрпақтың тектілік қасиетін қалыптастыруды мақсат етті. Бұл жолда ол бұл дүниенің баянсыздығын, ана дүние қамын қарастыруды үндейді. Мәселен, ақын «Насихат термесінде» адамның Құдайға дарамат, Пайғамбарға салауат етуінің мән-мағынасын термелеп те, толғанып, ашық та айқын айта отырып:

«Ажал жетер уақытында,
Тартады наһар тәніміз.
Фәруаз қылып ұшады,
Тәнімізден шығып жанымыз.

Өлімнің осы мағынасы,
Хақиқат бұған наныңыз.
Қанша қашып жүрсең де,
Көреміз мұны бәріміз», - дейді де, өлгенде төрт нәрседен қабір азабынан құтылатынын, төрт нәрседен қабір азабын көретінін былай деп атап-атап көрсетеді:

«Төрт жұмысты кім қылса,
Азап бар оған демеді.
Бес уақыт намаз біреуі,
Дәйім оқып жүреді.
Біреуі депті садақа,
Малынан халал береді.
Біреуі Құран тіләуат ,
Оқып дәйім жүреді.
Төртінші, тасбих көп айтпақ,
Жақсы істің бірі еді.
Қабірде бұған азап жоқ,
Тозақтан азап келмейді.
...Төрт жұмысты қылмаса,
Құдайдың оны ұрғаны.
Қабірдің көріп азабын,
Қияметке дейін тұрғаны.
Төрт нәрседен дер екен,
Азабы қабір себебі.
Әуелгісі жалған сөз,
Айтып әдет қылғаны.
Екіншісі қиянат,
Үшіншісі күншілдік,
Төртіншісі дауамат.

Сөйтіп, Икрам Ишан исі мұсылманды төрт нәрсеге асық болуға, төрт нәрседен қашық болуға шақырады. Ал, кезінде ұлы Абай исі қазақты бес нәрседен қашық болуға, бес нәрсеге асық болуға шақырып еді.

Икрам Ишан Абайдың бес асыл ісіне (талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым) төртеуін (бес уақыт намаз, садақа, құран, тасбих) қосып, тоғыз етеді де, бес дұшпанына (өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ) тағы (жалған сөз, қиянат, күншілдік, дуамат) төртеуін қосып оны да тоғызға жеткізеді. Жалпы, Абай мен Икрам Ишан айтқан

ұғымдар жақсылық пен жамандықтың парқын айратын эталон болса керек. Бұдан біз Абай мен Икрам Ишан танымының сабақтастығын аңғарамыз.

Икрам Ишан Қасымұлы өзінің өмірінде имандылық пен рухани тазалықты ту етіп өткен ақын. Ол оқығанын, көңілге тоқығанын Алла жолы ақ деп қасиетті Ислам дінін өркендетуге жұмсады. Сондықтан адамзат санасында Алланың ақ үйі деп танылған-жұма мешітті, оқу, білімнің, ілімнің ордасы деп мектепті салдырды. Шығармаларында Ислам дінінің парасат пен ізгілік секілді адамзатты екі дүниеде де рухани тазалыққа шақыратын асыл құндылықтарын уағыздайды. Халық ол салдырған мешітті «Икрам Ишан мешіті» деп қастерлеп жұма намазға барып тұрды. Ал, мектепке балаларын оқытып, «Ағарту ісі» деп қастерледі, назымдарын жатқа алып тоқыды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Руханият-Әбу Нәсір әл-Фараби мұражайының қолжазбалар қоры. № 1 папка, 1 дәптер
2. Ұлы Пайғамбар және ұрпақтары. (Құрастырғандар: С.Құрбанқожаұлы, А.Жолдасов, М.Омартайұлы, Т.Жүнісов, Б.Мырзаев, К.Жүністегі, О.Есәлұлы) Шымкент. «Кітап», 2007, 21 б;
3. М.Қожа. «Отырар алқабы» газеті, 31.01.1991 ж.
4. Асқат Сәдібеков. «Оңтүстік Қазақстан» газеті, «Еленбей жүрген ескі кесене». 09.05. 1998 ж.
5. Р.Бердібай. Сарқылмас қазына. Алматы. «Ғылым». 1973. 58 б.

Reference list:

1. Rukhaniyat Abu-Nasir al-Farabi murazhayının kolzhazbalar qorı. №1 papka, 1 dapter
2. Ulı Paygambar jane urpaktarı. (Kurastırgandar: S. Qurbanqojaulı, A. Joldasov, M. Omartayulı. T. Junisov. B. Mirzaev, K. Junistegi, O. Esetuli) Shymkent. «Kitap», 2007, 21 b
3. M. Qoja. «Otırar alqabı» gazeti, 31.01.1991 j.;
4. Asqat Sadibekov. «Ontustik qazaqstan» gazeti, «Elenbey jurgen eski kesene». 09.05. 1998 zh
5. R. Berdibay. Sarqılmas qazına.-Almatı: «Ğılım». 1973. 58b;

Аннотация: В статье впервые дана биография и творчество представителя Казыгурт-Каратауской региональной школы литературы, одного из крупнейших «книжных поэтов», глубоко знающего Шарджу, Икрама Ишана.

Во-первых, биография поэта определялась на научной основе. Своим творчеством он сопротивлялся жестокой идеологии колонизации царской России, а затем Советского Союза, а своими стихами боролся с исламом. Ключ к поддержанию чистоты ума поколения путем строительства медресе-мечети был показан в работах из смолы. Генеалогические данные сравнивались с данными рукописного наследия. В своих произведениях он проповедует благородные ценности ислама, такие как разум и добродетель, которые призывают человечество к духовной чистоте в обоих мирах. Люди почитали мечеть, которую он построил, как «мечеть Икрам Ишан», посещая пятничную молитву. А в школу учили своих детей, почитали «просветительское дело», учили их наизусть.

Ключевые слова: Отырар, Медресе, мечет, назым, Балтакол, Аккол, Рахманкул, Ходжи, Абдилхай, эщен Касым, Рамат Азаматович

Annotation: The article for the first time gives the biography and work of the representative of the Kazygurt-Karatau regional school of literature, one of the largest "book poets" who knows Sharjah deeply, Ikram Ishan.

Firstly, the biography of the poet was determined on a scientific basis. With his work, he resisted the cruel ideology of the colonization of Tsarist Russia, and then the Soviet Union, and with his poems he fought against Islam. The key to keeping the mind of a generation pure by building a madrasah-mosque was shown in the resin works. Genealogical data were compared with those of the manuscript heritage. In his works, he preaches the noble values of Islam, such as reason and virtue, which call humanity to

spiritual purity in both worlds. The people celebrated the mosque he built as the "Ikram Ishan mosque" and went to Friday prayers. «I don't know», he said.

Key words: Otyrar, Madrasah, mosque, Nazim, Baltakol, Akkol, Rahmankul, Khoja, Abdilkhay, Eshen Kasim, Ramat Azamatovich

ӘОЖ: 82.91(574)

<https://orcid.org/0000-0002-1215-4037>

Уразбаев Қ.М.*

филолог.ғ.к., доцент «Тарих және педагогика» факультетінің деканы,

М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

БАЙЗАҚ БИ ЖӘНЕ ҚОҚАН ДӘУІРІ

*Автор-корреспондент: kurmangali_tole@mail.ru

Аннотация: Мақалада Байзақ би және қоқан дәуірі бойынша деректер зерттелген. XIX ғасырда оңтүстік қазақтарының геосаяси хал-ахуалы қауіпті де мазасыз болды. Бұған біріншіден, оңтүстік қазақтарының географиялық орналасу шекарасының өзбек пен қырғыз халықтарымен тікелей шектесіп жатқандығы, бұл мемлекеттердің қазақтармен тұтастыққа келмеуі, екіншіден, оңтүстіктегі қазақтарды Қоқан хандығының қатыгездікпен жаулап алғандығы, олардың діндестігін бетке ұстап, қазақтарды аяусыз қырып-жойып, өз билігінде ұстауы болды. Кейінгі кезде қазақтың атақты адамдарына қыз беріп, құда жекжат болды. Қазақтың осы бір қасиетті салтын пайдаланып, ағайын араздығын, ру таластарын тудыруға тырысты. Құда жекжаттығын алға тартып, қоқандықтар Ұлы жүз қазақтарынан деректі құпия ақпараттар алып отырды. Қоқандық дәуірдегі тарихты зерттеуде Ресей деректерімен қатар, Өзбек тарихын және XIX ғасырдағы ақын жырауларымыздың мұраларын сол кездегі Оңтүстіктегі қазақ халқының аңыз әңгімелерімен салыстыра отырып, кешенді зерттеу керек. Осындай олқылықтардың орнын толтыруда сол кездегі датқалар мен билердің өмір деректерінің де мәні ерекше. Датқалардың өмірбаянын, әлі күнге белгісіз билер мен шешендердің өмір тарихын бір жүйеге түсіру керек деп санаймыз. Сондай биік тұлғалы датқалардың бірі - Байзақ датқа.

Кілт сөздер: Байзақ би, Қоқан хандығы, қазақ халқы, тарих, Ресей отарлық саясаты

Кіріспе. XIX ғасырда қазақ халқы тауқыметі ауыр сындарлы заманды бастан өткізді. Осы ғасырда қазақ халқы патшалық Ресей мен Қытай, Хиуа, Бұхар әмірлері және Қоқан хандықтарының отарлық езгісінде өмір сүрді. Жоңғар мемлекетінің қыспағынан құтылып, қытай, орыс империяларымен тату көршілік қарым-қатынас орнатқысы келген қазақ хандарының ұсыныстарын аталған мемлекеттер қабылдағысы келмеді, бұрынан негізі салынған империялық бодандықпен ұштастырды. Мұндай «жапырақты отарлау» саясатында қазақ жерлеріне бекініспен кірген патшалы Ресей алдына жан салмады.

XIX ғасырда оңтүстік қазақтарының геосаяси хал-ахуалы қауіпті де мазасыз болды. Бұған біріншіден, оңтүстік қазақтарының географиялық орналасу шекарасының өзбек пен қырғыз халықтарымен тікелей шектесіп жатқандығы, бұл мемлекеттердің қазақтармен тұтастыққа келмеуі, екіншіден, оңтүстіктегі қазақтарды Қоқан хандығының қатыгездікпен жаулап алғандығы, олардың діндестігін бетке ұстап, қазақтарды аяусыз қырып-жойып, өз билігінде ұстауы болды.

Осындай аумалы-төкпелі заманда қазақ халқының біртуар ұлдары Сыпатай батыр, шымыр Байзақ датқа, көкірек Биназар батыр, сиқым Батырбек, байлар-жандар руынан шыққан Мұсабек, Сапақ және көбек Қанай датқалардың өз халқын ұлы нәубеттен алып өтудегі қызметтері ерекше деп атуға болады. Кеңестік кезеңде осы тұлғалардың халқына жасаған қызметтері өз бағасын ала алмады. Себебі, 1944 жылдың мамыр-маусым айларында БК(б) П Орталық комитеті белді тарихшылардың кеңесінде қабылданған «Ұлт-

азаттық қозғалыстарының жеткішілерін мадақтауға болмайды. Басқаша айтқанда, езілген халықтардың бостандық жолындағы, отарлық езгіге қарсы күрестегі батырлары мен қолбасшылары, жауынгерлік күрес тарихы болуға тиіс емес» деген догмалық қаулысы халқымыздың жадынан тек кенесары хан тарихын ғана емес, жоғарыда аттары аталған ерлеріміздің тарихын да өшірді. Кеңес империясының ондағы ойы халқымызды мәңгірттендіріп, ұлттық санасын уландыру еді. Ол кезде бұл ерлердің еңбектері мүлдем қарастырылмады. Тек Майлықожа, Сүйінбай, Жамбыл сынды ақындарымыздың өлеңдерінің жекелеген шумақтарында ғана аттары кездескенмен, ғылыми талдауға алынбады [1.58].

Теориялық талдау. Бүгінгі күн тұрғысынан келгенде тарихымызды қайта саралауда датқалар өмірін зерттеу XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстан тарихының көптеген құпияларын ашады. Дәл осы мәселе төңірегінде келелі ой қозғап, ғылыми негізде пікір көтеріп жүрген профессор М.Мырзахметұлы XIX ғасырдағы қазақ даласының үш жақты қыспақтан құралғандығын ескертіп, әдебиет тарихын дәуірлеуде де жаңа ұстаным жасағаны белгілі. Ғалым ойын тарата талдап, «Қоқан хандығы дәуіріндегі қазақ әдебиетін» [2.89-92] бөлек топтастырып, ғылыми негіздеп оқытуда да өз ұсынысын енгізіп жүрген Оңтүстікке белгілі ғалым С.Өмірзақовтың зерттеулерінде осы бағыттағы ізденістің басы дейміз. Қоқан хандығының патшалық Ресейден жеңілуіндегі, Шымкент қаласын генерал Черняевтің басып алуындағы таза шындыққа әлі күнге қол жеткізген жоқпыз. Осы дәуір туралы өзіндік пікірін білдіріп жүрген беделді тарихшыларымыз бен профессорларымыз тек Ресейдің әскери адамдары жазып қалдырған мұрағаттардағы аз ғана деректермен шектелуде.

Дж.Нерудің «...Менің халқымның тарихын ағылшындар жазған» деген философиялық астарлы ойымен ойлана қарсақ, Ресейдің әскери мамандары жазған күнделіктерге бас шұлғи берудің қажеті шамалы-ау деймін. Екіншіден, жоғарыда айтып өткен қаулылардың бір тармағы «Үлкен халықтардың шағын халықтарды жаулап алуы, не болмаса қосып алуы объективті прогрестік факт. Демек, Ресейдің шет аймақтарды отарлауы тек прогресті жағынан түсіндірілуге тиіс» деген сталиндік концепцияның догмалық идеологиясынан шыға алмай, біздің тарихшыларымыз Ресейдің немесе жаулап алушы елдердің Қазақстанды отарлауын прогрессивті немесе регрессивті жағынан анықтауға ғана бас қатыратыны байқалады. Тәуелсіздігінен айрылған ел еш уақытта да бақытқа қол жеткізген емес. Мұндай елдің өмірі өксікке толып, қайғы-мұңға батып, жылап-еніреумен ғана өтеді. Мұны бізге 300 жылдық бодандығымыз іс жүзінде дәлелдеп береді. Сондықтан «жақсы ықпалы», «теріс ықпалы» деген құлдық санадан айырылуымыз керек. Қоқандық дәуірдегі тарихты зерттеуде Ресей деректерімен қатар, Өзбек тарихын және XIX ғасырдағы ақын-жырауларымыздың мұраларын сол кездегі Оңтүстіктегі қазақ халқының аңыз-әңгімелерімен салыстыра отырып, кешенді зерттеу керек. Осындай олқылықтардың орнын толтыруда сол кездегі датқалар мен билердің өмір деректерінің де мәні ерекше. Датқалардың өмірбаянын, әлі күнге белгісіз билер мен шешендердің өмір тарихын бір жүйеге түсіру керек деп санаймыз. Сондай биік тұлғалы датқалардың бірі – Байзақ датқа [3.129].

Байзақ Мәмбетұлы - XIX ғасырда Ұлы жүз қазақтарының ішіндегі беделді де белді, ұлтын сүйген патриот, батыр әрі дипломат, Қоқан хандығының датқа шенін алған адам. Атақты Майлықожа ақын Байзақ датқа байлығын:

Таңырқап қалың қазақ қалушы еді,

Қылғанда Мәмбетұлы атан жарыс, - деп өз өлеңіне қосқан. Бірақ, датқа шен мен шекпен, байлықты мұрат тұтпаған. Әкесі Мәмбет батыр сияқты халқының тәуелсіздігі жолында аянбай күресті. Қазақтың соңғы ханы Кенесары Жетісуға келгенде, оны құшақ жая қарсы алып, Кененің көтерілісін қолдап, қырғызға жасаған жорығына белсене араласты. В.Радловтың халық арасынан жинаған хан Кене туралы жырында:

Беріпті сөйлесін деп тіл менен жақ,

Наурызбай, осындайда қимылдап бақ.

Өркеші жоқ түйедей мойны құлаш,

Әкелді Кертайлақты үйсін Байзақ, - делінген.

Осы халық өлеңінде Байзақтың хан Кене мен Наурызбайды қолдағаны, соғыстағы істері өрнектелген. Тарихқа байланысты халық өлеңінің тағы бірінде:

Мың кісі келді Сәмбеттен,

Байзақ келді Мәмбеттен, - деп жырланады. Кенесары соғысына Байзақ датқа олжа үшін емес, қазақ елі үшін, хан Кененің ары үшін соғысты. Хан Кененің өлімі Байзақ датқаның қазақ халқын тәуелсіздікке жеткізу арманын сөндірмеді. Кенесарының қырғызбен соғысында қазақтардың ішінде шымыр руы ерекше шығынға ұшыраған. Бұл да Байзақ датқаның хан Кенеге адалдығы болса керек[3.58].

Байзақ датқаның билігі бүкіл шымыр руына жүрді. Ол білімді, тақуа адамдарды таңдап, өзіне сенімді серік, тоғашы би етті. Оларды Сайрам, Шымкент қалаларына тұрғызып, қоқандықтардың іс-қимылын дер кезінде бақылауға ұмтылды. Солардың бірі - шымырдың төлесінен шыққан Серкебай би болатын. Оқырманға белгісіз Серкебай кім еді?

Серкебай өз заманына лайықты мұсылманша білім алған, данагөй қарттардың ел бірлігі жөніндегі билік дәстүрін көріп өскен ер болатын. 1850 жылдары қазақ даласында қоқандықтарға қарсы көтерілістің көбейіп кетуіне байланысты қоқан ханы ел салығын жинауды қазақ датқаларына тапсырған. Осындай аумалы-төкпелі заманда Байзақ датқа өзінің ұйғарымымен Серкебайды Сайрам қаласына тоғашы би еткен. Лесбек Байжан деген азамат «Ұлы бабалар насияты» еңбегінде «Тоғашы» сөзіне «Қазақ Қаһан өзі билік құрып тұрған заманда елді бірлікке, ынтымаққа шақырған азаматтарға «Тоғасын» деген атақ берді. «Тоғасын» сөзі дәуірлер өтіп, тіліміз бен салтымыз, тұрмыс - жағдайымыз, жер атаулары өзгерген соң, «Тоғыша» сөзіне айналды» деп анықтама береді. Ал, қоқан хандығының дәуірінде Тоғыша бидің міндеті - елден шөпауыз яғни, малдың жайылымына салынатын салық жинау және елді бірлікке, ынтымаққа шақыру болды. Өзінің адалдығы, тақуалығы арқасында Серкебай би Байзақ датқаның жанашыр үзеңгілес серігіне айналған. Кейін Байзақ датқаның өлімін жоқтап, Шымкентті қоқандардан орыстарға әперген еңбегі үшін генерал Черняевтің марапатынан бас тартқан. Бұл кісінің соңында «Мен мұсылманмын дәуірінде тоғашы би болдым, енді пайғамбар жасынан асқанда кәпірге қызмет етпеймін» деген сөзі қалған. Осы сөздің өзінен ХІХ ғасырдағы Оңтүстік Қазақстан халқының психологиясын аударуға болады. Мұндағы мұсылмандық идеологияның қаншалықты өркен жайғандығын көреміз. Бүгінде бидің қазақ әйелінен және Сайрам әкімінің қарындасы өзбек қызы Сауран бикеден туған балаларынан ұрпақтары бар.

Байзақ датқа өмірінің соңы өте ауыр аумалы-төкпелі дәуірге дөп келді. Хан Кененің Жетісуға келгені, Ұлы жүз қазақтарын орыспен қатар қырғыз, қоқан сарттарына қарсы қояды. Бұл кезеңде өз шығынын берген ұлы жүз қазақтарына енді екінші қауіп келді. Қоқандықтар Ұлы жүз қазақтарын орыстарға қарсы қалқан ретінде пайдаланды. Ал, орыстар болса, өзінің жаңа қаруының құдіретімен жергілікті қазақтарды қырып-жойып, жасытып алуды көздеді. Міне, осындай жағдайлар сол кездегі ел билеген ерлерге ауыр салмақ салғаны түсінікті. Әсіресе, Байзақ датқа тұсында жан-жақтан қоқан, қырғыз, орыстар көз тігіп отыр еді. Өйткені, Байзақ датқа билеген ел Алматы облысы мен Ташкенттің аралығын қоныстанды. Осындай жағдайда Байзақ датқа өте сақ, байсалды саясат жүргізе білді[3а.358].

Қоқан хандығы да қарап жатпады. Олар қазақтың атақты адамдарына қыз беріп, құдандалы жекжат болды. Қазақтың осы бір қасиетті салтын пайдаланып, ағайын араздығын, ру таластарын тудыруға тырысты. Құдандалы жекжаттығын алға тартып, қоқандықтар Ұлы жүз қазақтарынан деректі құпия ақпараттар алып отырды.

Орыс әскерінің Алматы (Верный) бекінісінен шығып, Әулиеата қаласын басып алғаны, осы жержегі Черняев әскерінің бассыздығына, бейбіт қарусыз халықты

қырып-жоюына наразы болып, экспедициядан Шоқан және бірқатар орыс офицерлерінің кетіп қалғаны бізге тарихтан белгілі. Орыс отаршыларының аямас пиғылын аңғарған қазақтар Шымкент қаласында 1964 жылдың 14-15 шілдесінде басқыншы Черняев әскеріне қатты қарсылық жасайды. Осы соғыста орыстар 57 адамынан айрылып, 23 адамы жараланды. Қоқандықтардың бұл соғыста да алдыңғы шепке қазақтарды жұмсағаны Ахмет сұлтанның «Кенесары және Сыздық сұлтандар» атты тарихи еңбегінде баяндалады[4,5]. Мұнда тек Сыздық сұлтан ғана емес, оңтүстік қазақтарының атақты датқалары және қол бастаған батырлары болды. Майлықожа ақынның осы соғыс туралы:

Қамалап Ақбұлақта ұрысты сап,
Қоқандық әлдеқайдан келді парлап,
Ұрысқан сарбаз қырылып қалды лезде,
Дұрыстық кем екен ғой қырғыз елде,
Өз қарасын көбейткен Байзақты
Әлімқұл ұстап алып қылды пенде, - деп жырлаған.

Нәтижелер мен талқылау. Қазақтардың осындай жанқиярлық ерлігінің арқасында Шымкент қаласы қоқандықтардың қолында қалады. Осы соғыстан кейін көп уақыт өтпей жатып, Молда Әлімқұл «Шыршынай съезін» өткіземіз деп, Байзақ датқаны алдап, Шымкент шаһарына шықырып алады. Байзақ датқа әскерсіз, аз ғана адаммен Шымкент қаласына келеді. Осылайша Молда Әлімқұл Байзақ датқаны қапыда қолға түсіріп, зеңбірек ауызына байлап, Қаратауға қаратып, аттырып жіберген. Бұл дерек Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» шығармасында «Байзақ датқа заманында Қоқан ханына қарсы шығып, содан қапыда қолға түсіп, Құдияр ханның жарлығымен зеңбіректің ауызына байланып атылып кеткен» деп тарихи дерек табиғатымен баяндалған[5,29].

Байзақ датқаны зеңбірек ауызына байлан атқанда шынашақ саусақтары өзінің Сайрам қаласындағы тоғашы биі Серкебайдың алдына түскен екен. Серкебай би шынашақты орамалға түйіп, еліне апарып, Ақмолда батырбасына берген. Ақмолда - Байзақ датқаның үлкен ұлы. Бұл батырдың да халқына кең танымал болғанын Б.Момышұлы «Ұшқан ұя» повесіндегі «Ақмолда батырбасындай мәрт болсын!» деген батадан аңғаруға болады. Батыр есімінің батаға ілігуі халқына сіңірген еңбегі зор болғаныдығын білдіреді

Серкебай би мен Ақмолда батырбасы ақылдаса келіп, орыстармен келісім жасап, Байзақ датқаның кегін алу үшін Әулиеатадан Қаратауды жағалатып, түнделетіп орыс әскерін бастап Шымкентке келеді. Шымкент қаласының қазіргі Ордабасы алаңы тұрған жеріне түнімен орыс әскері зеңбіректерін орнатып, таң алакеуімде зеңбіректерімен топтай атқанда, қаладағы Қоқан сарбаздары еш қарсылықсыз қақпадан шығып, Ташкентке қарай қаша жөнелген[6,41]. Міне, осылайша орыстарға Шымкент қаласы оңай олжаға түскендігін атақты Майлықожа ақын «Қонысты орыс алғаны» атты өлеңінде:

Және бір Шәрнәйіппен қосын келді,
Бұ қосын тау жағынан тосын келді,
Жазықсыз Байзақты өлтіргені,

Қоқанның дәулетіне кесір келді, - деген жолдармен суреттелген. Жазықсыз Байзақ датқаны Молда Әлімқұлды осылайша жантүршігелік зұлымдықпен өлтіруі қазақ халқының қоқандықтардан біржола безінуіне әкеп соқты. Бұл дерек атақты тарихшы Құрбанғали Халиттің «Тауарих хамса» еңбегінде 28-бетте «...орыстар 1864 жылы Түркістан мен Әулиеатаны жаулап алып, одан әрі Шымкентке де жылжи бастады деген хабар келген соң, Сұлтан Сәйіт бар әскерімен Шымкентке келді, онда бір атақты қазақты өлтірген. Бұған жергілікті халық наразы болады» деп баяндалған[7,100-101].

Қорытынды. Қазақ елі осындай опасыздықты көрген соң, Қоқан ханына да, оның діндестігіне де сенімнен айырылып, хандықты жоюға атсалысты. Бартольд шығармалары жинағының II томы 2-бөліміндегі 345 бетте Ташкент халқының бұл туралы пікірі: «Не прошло и месяца после его возвращения, как пришла весть о падении Чимкента и о походе

неверных на Ташкент. По поводу этой вести все кипчаки и киргизы говорили: «Мулла Алим-Кул, когда был в Чимкенте, по своему легкомыслию и неразумно велел убить Байзака, одного из главных казацких биев. Вследствие этих дурных поступков все казахи сделали его врагами и союзниками войска неверных; они были причиной взятия Чимкента и они же убедили неверных идти на Ташкент. Все это произошло вследствие несчастного нрава Алим-Кула; в конце он всех нас погубит» деп берілген[8,100-101]. Қоқандық дәуір турасындағы тарихымыз бен әдебиетіміздегі осындай ақтандақтарды ашу үшін біз профессор М.Мырзахметұлы ұсынып, С.Өмірзақов жүйелеп жүрген датқалық дәуір әдебиетін өз алдына қарастыруымыз, келешекте көлемді зерттеулер жазуымыз керек[9,15].

Әдебиеттер тізімі:

1. Момышұлы Б. II томдық шығармалар жинағы. 2000.
2. Аманжолова Д.Е. Отаршылдық топонимдер М.Мырзахметұлы зерттеулерінде. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы. Атамұра Қазақстан, 1993. 128 б.
3. Даланың дара ділмарлары. Алматы. Қазақстан баспа үйі, 2001, 592 бет.
4. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы. Тоғысбаев Б. Сужикова А. Алматы. Алматы кітап баспасы, 2009.
5. Момышұлы Б. Көз алдымда бәріңсің. 2007.
6. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, Жазушы. 1985.
7. Құрбанғали Х. Тауарих Хамса. 1910. Қазандағы «Өрнек» баспасы 800 б.
8. Бартольд Б. 9 томдық шығармалар жинағы, Москва
9. Смирнова Н.С., Нұрмағанбетова О.Ә. Қазақ халқының ауыз әдебиетін жинаушыға көмек. Алматы. 1960.

Referens list:

1. Momishuli B. II tomдық shıgarmalar zhinagi. 2000.
2. Amanzholova D.E. Otarshıldıq toponimder M. Mirzahmetuli zertteulerinde. Mirzahmetov M. Kazaq qalay orıstandırıldı. Almatı. Atamura Qazaqstan, 1993. 128 b.
3. Dalanın dara dilmarları. Almatı. Qazaqstan baspa uyi, 2001, 592 bet.
4. Tarihi tulğalar. Tanımdık - kopshilik basılım. Mektep zhasındağı okushılar men kopshilikke arnalğan. Kurastrushı: Togisbaev B. Suzhikova A. Almatı. Almatı kitap baspası, 2009.
5. Momishuli B. Koz aldımда barınsin. 2007.
6. Margulan A. Ezhelgi jır, anızdar. Almatı, Jazushi. 1985.
7. Kurbanğali H. Tauarih Hamsa. 1910. Kazandagı «Ornek» baspası 800 b.
8. Bartold B. 9 tomдық shıgarmalar zhinagi, Moskva
9. Smirnova N.S., Nurmağanbetova O.A. Kazaqk halqının auız adebietin zhinaushıga komek. Almatı. 1960.

Аннотация: В статье изучены роль Байзак би в эпохе Кокандского ханства. В XIX веке геополитическое состояние южных казахов было тревожным. Во-первых, границы Казахского ханства по географическому положению в южных регионах непосредственно граничили с узбекскими и киргизскими народами. Во-вторых, казахи южного региона подверглись набегам Кокандского ханства, которые жестоко истребляли солдат и пытались держать под своей властью казахов. Проводились сватовства со знатными семьями, чтобы укрепить отношения через семейно-брачные узы и прекращения вражды и родовых споров. Одним из представителей казахских знатных родов был Байзак би из рода «шымыр» Старшего жуза. Наряду с российскими и казахскими источниками в изучении истории в период кокандской эпохи необходимо комплексно изучить узбекскую историю и наследие поэтов XIX века, сравнив их с легендами казахского народа того времени. В восполнении таких пробелов особое значение имеют данные жизни биев того времени. Биография биев, история жизни до сих пор остается актуальной и следует тщательного исследования и объединения в одну систему.

Ключевые слова: Байзак би, Кокандское ханство, казахский народ, история, российская колониальная политика

Abstract: The article examines the role of Baizak bi in the era of the Kokand Khanate. In the nineteenth century, the geopolitical state of the southern Kazakhs was alarming. Firstly, the borders of the Kazakh Khanate by geographical location in the southern regions directly bordered the Uzbek and Kyrgyz peoples. Secondly, the Kazakhs of the southern region were raided by the Kokand Khanate, who brutally exterminated soldiers and tried to keep the Kazakhs under their rule. Matchmaking with noble families was carried out in order to strengthen relations through family and marriage ties and the cessation of enmity and ancestral disputes. One of the representatives of the Kazakh noble families was Baizak bi from the «shymyr» family of the Senior zhuz. Along with Russian and Kazakh sources in the study of history during the Kokand era, it is necessary to comprehensively study the Uzbek history and heritage of the poets of the nineteenth century, comparing them with the legends of the Kazakh people of that time. In filling such gaps, the life data of the Biys of that time are of particular importance. The biography of biys, the life story still remains relevant and should be thoroughly researched and combined into one system.

Keywords: Baizak bi, Kokand Khanate, Kazakh people, history, Russian colonial policy

УДК: 947.1

<https://orcid.org/0000-0002-7458-8981>

Жусупова М.М.*

к.ист.н., доцент ТалГУ. Талас, Кыргызстан

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТОРЕКУЛА АЙТМАТОВА - СОВРЕМЕННОКА ЮСУПА АБДРАХМАНОВА

***Автор-корреспондент: mojmol@mail.ru**

Аннотация: В данной статье говорится о родословии, воспитании и об образовании Торекула Айтматова, отца планетарного значения великого писателя нашей эпохи Ч.Айтматова.

В ней сделана попытка в исследовании предпосылок государственной и общественно-политической деятельности одного из выдающихся личностей, который не пожалел собственную жизнь ради блага своей Родины в 20-30 годов XX века Торекула Айтматова. К сожалению, его жизнь и общественно-политическая деятельность совпали с очень ответственным и опасным временем. Ответственным потому, что он принимал участие в создании национального автономного типа государства. В связи с тем, что работал на разных должностях власти, Т.Айтматов смело нес бремя народа. Опасным, страшным - огорчительно то, что, посвятив свою жизнь в становлении советского общества, Т.Айтматов оказался наряду с личностями невинных жертв репрессии.

Ключевые слова: Жусуп Абдрахманов, Торекул Айтматов, личность, государственность, государственный деятель, политический деятель, репрессия

Введение. Не будет ошибкой сказать, что Торекул Айтматов и Жусуп Абдрахманов занимают особое место среди людей, боровшихся за свободу кыргызской государственности в 20-е и 30-е годы XX века.

Но, к сожалению, их жизнь, общественно-политическая и государственная деятельность пришлось на очень ответственный и опасный период. Причина в том, что кыргызский народ более чем через столетие после утраты своей государственности вновь начал создавать государство национальной автономии в рамках советского государства. Организация колхозов, совхозов, промышленного и культурного строительства только начинала распространяться.

Сначала речь пойдет о Жусупе Абдрахманове, одном из людей, внесших свой вклад в становление кыргызской государственности. Жусуп Абдрахманов был назначен председателем Совета Народных Комиссаров Киргизской АССР 12 марта 1927 года в возрасте 26 лет. В своих письмах Сталину дважды (ноябрь 1929 г., апрель 1930 г.) он устранил неправильную практику подчинения республики трем местам (союзному капиталу, РСФСР и Средазбюро), он дважды повторяет вопрос о превращении Киргизской АССР в союзную республику. Юсуп Абдрахманов, несмотря на противодействие центра и местных взрослых в годы его работы, выдвинул идею сотрудничества и попытался в меру своих возможностей реализовать ее (Интергельпо).

Теоретический анализ. Повышение роли кыргызского языка, подготовка и набор национальных кадров, индустриализация страны всегда была в центре внимания Жусупа Абдрахманова.

Как государственный и политический деятель, он ставил интересы народа на первое место и всю свою энергию направлял на достижение этой цели. А жизнь и деятельность его современника общественно-политического и государственного деятеля Торекула Айтматова оно было коротким и лаконичным.

Обратимся к истории образования Киргизской АССР. 7 марта 1927 года во Фрунзе (ныне г.Бишкек) состоялся 1-й съезд Киргизской АССР, на котором была принята

декларация об Республика была принята. На съезде был избран Центральный исполнительный комитет Киргизской АССР, являвшийся высшим межсъездовым государственным органом Советов, в составе 123 членов и 27 кандидатов.

В состав комитета входят: Ж.Абдрахманов, А.Орозбеков, Т.Айтматов и др. Присутствовали общественные, советские, деятели науки и культуры [1,216].

Учредительный съезд Советов сыграл важную роль в становлении государственности кыргызского народа.

Государственность объединила землю, хозяйство и культуру кыргызского народа и создала условия для возрождения нации.

Таким образом, исходя из приведенной выше информации, мы видим, что Жусуп Абдрахманов и Торекул Айтматов сотрудничали одновременно.

Торекул Айтматов родился в 1903 году в Таласе.

В то время местное население присматривало за Олуя-Атинским (ныне Таразским) уездом Сырдарьинской области, организованным после установления колониального господства Российской империи.

Согласно трудам майора Г. С. Загрязского, морального начальника Токмоцкого уезда Жети-Суйской области, местные киргизские племена, кушчи, сару и китайцы, долгое время жившие в Таласе, образовали к 1869 г. три волоса (волоса). [2,41].

А согласно «Общим сведениям о положении Сырдарьинской области в 1885 г. (обзор)», численность кыргызов в Олуя-Атинском уезде увеличилась с 6 до 478 000 человек [3,2].

Колониальный чиновник и ученый Н.А. По Аристову, при подсчете людей учитывалось, что каждый дым состоял в среднем из 5 самцов и самок, и это число составляло 9560 дымов.

Из них в 1864-1867 годах было произведено 3000 дымов. За Ашпарой предгорья Чуя и истоки Таласа будут афганскими солнцестояниями (семенами опилок). Остальное левое крыло (6560 дым) птичий, желтый, китайский, мундуз и т.д. то же [4,530].

Известно, что предок Торекула Айтматова происходил из рода Шекер китайского племени. Согласно генеалогии, он был китайским героем, жившим в 15 веке [5,157].

По статистике 1908 года в селах № 1-14 Куркурского уезда Олуя-Атинского уезда, 220 уездов Чаткальского уезда Наманганской области проживало 1243 племени, 7137 человек, в Западно-Сокулукском районе Пишпекского района проживало 674 человека, 49 курдов, 169 человек т.е. 344 человека [6,3].

Т. Айтматов впервые работал в 1912-1914 (1913). получает начальное образование в сельской мусульманской школе [7,9].

Отец Торекул, Айтмат, первым среди кыргызов в области купил швейную машинку «Зингер» и начал шить одежду, обучил своих дочерей искусству шитья. За это односельчане и ближние и дальние знакомые дали ему прозвище «Айтмат-портной» [8,9].

Айтмат интересовался образованием и выучил русский язык. Так как он был ремесленником, то ходил в школу Олуя-Ата и обучал детей рукоделию. Говорят, что он учил не только Торекула лично, но и Алымкуля, Узбека, (детей своего брата Биримкула), Рыскулбека и даже Гулайыма (младшего сына и младшую дочь Айтмата) [9,128]. Известно, что Т. Айтматов учился в двухклассной (2,5 года) русско-туземной школе в Олуя-Ате.

Возглавлял указанную школу Абзалбек Чолпонкулов, старый друг Айтмата, из Кен-Арала (ныне Бакай-Атинский район).

По его желанию Айтмат останется в школе и станет учителем рукоделия. Более того, он был грамотным человеком, умел читать и писать по-арабски.

В 1917 году, когда Торекул окончил русскую школу, Айтмату пришлось вернуться к семье в Шекер.

Трудовая деятельность Т. Айтматова началась в 1920-1921 гг., когда он работал

одновременно на двух должностях - секретаря Куркурой ВРК и секретаря рабочей организации поселка Грозный (ныне пос. Аманбаев).

В 1921 году Т.Айтматов был командирован из Таласа в Ташкент делегатом Сырдарьинского областного съезда ВЛКСМ, в результате показавших свои знания и умения на работе.

В 1921 году учился в советско-партийной школе в Ташкенте. После этого его направили на учебу в Восточный рабочий коммунистический университет в Москву. Учился в этом университете 3,5 года с 1921 по 1924 год.

С октября 1922 г. по июнь 1923 г. работал офицером связи на заводе «Век» во внеурочное время (после школы).

В январе 1924 года он был избран членом университетского комитета РКСМ и начал работать в организационном отделе.

И в том же 1924 г. Летом, с июня по август, он работает учителем обществознания в Национальной командной школе Турецкого фронта.[10,100].

В 1926-29 годах он был секретарем Каракол-Нарынского райкома и Джалал-Абадского кантонального комитета. 1929-31 нарком промышленности и торговли Киргизской АССР и председатель Центрального совета народного хозяйства, 1931-33 гг. 1-й секретарь Араван-Бууринского райкома партии, 1934-35 Работал 2-м секретарем Киргизского обкома ВКП(б). 1935-37 гг. учился в Институте красной профессуры в Москве. По его инициативе в 1926 году начал издаваться партийно-политический журнал «Коммунист» на кыргызском языке.

Результаты и обсуждение. Торекул Айтматов 1927-28 гг. Возглавлял комиссию, созданную по земельно-водной реформе на юге республики. 1937 г. 1 декабря он был безвинно арестован и получил задание «свергнуть советское правительство вооруженным путем и создать буржуазно-националистическое государство под британским протекторатом».

В Киргизии его обвинили в том, что он является видным членом контрреволюционно-националистической партии «Социал-Туран», которая была разоблачена и уничтожена, а в 1938 г. Расстрелян 5 ноября. 1957 г. был оправдан, и его партийная принадлежность была восстановлена. Ата-Бейит - место захоронения жертв политических репрессий. Здесь (в 30 км южнее Бишкека, у села Чон-Таш) в ночь с 5 на 8 ноября 1938 г. было расстреляно и захоронено в старой печи небольшого кирпичного завода 138 человек.

Среди них видные политические, государственные и общественные деятели Кыргызстана 20-х и 30-х годов - Жусуп Абдрахманов, Баялы Исакеев, Торекул Айтматов, Хасан Жээнбаев, Эркинбек Эсенаманов, Мурат Салихов, Султанкул Шамурзин, Иманаалы Айдарбеков, видный представитель кыргызской литературы и искусства Касым Тыныстанов и др.

Выводы. В статье предпринята попытка раскрыть жизненный путь, современников и деятельность Жусупа Абдрахманова и Торекула Айтматова. Не будет ошибкой сказать, что два великих человека внесли огромный вклад в развитие кыргызского народа во всех его аспектах. Мы верим, что их образ жизни и деятельность будут примером для будущих молодых людей.

Список литературы:

1. История Кыргызстана. 3 том. 2016. С.189
2. «Туркестанские ведомости» газетасы, 1874-жыл, №41.
3. «Обзор Сыр-Дарьинской области за 1885 год». СПб., 1886. Смирнов Е.Т. Сыр-Дарьинская область: Описание, составленное по официальным источникам. СПб., 1887.
4. Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Баспа.

Илим, 2001. Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен //Отв. ред. акад. В.М. Плоских. Баспа. Илим, 2003.

5. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. Москва. Наука, 1973. Аттокуров С. Кыргызсанжырасы. Баспа. Кыргызстан, 1995. Закиров С. Кыргызсанжырасы. Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1996.

6. Айтматов Ч. Менин Мекеним. Төрөкул Айтматов. Баспа. Илим, 1993.

7. КР СДБМА. Ф. 10, оп. 15, 99-иш.

8. Ошондоэле, 100-иш, 9-барак.

9. Ошондоэле

10. Абдукеримов Б. Элдинуулу. //Төрөкул Айтматов. Баспа. Илим, 1993.

11. КР СДБМА. Ф. 10, оп. 15, 99-иш, 14-барак.

12. Ошондоэле, 5-барак.

13. Ошондоэле, 4, 5, 30, 33-барактар, 100-иш, 9-барак.

14. Айтматова Р. Белые страницы истории. Баспа. 2019.

15. Өмүрбеков Т.Н., Жусупова М.М. Төрөкул Айтматов коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмер. Баспа. 2011

Referens liste:

1. Istoriya Kyrgyzstana. 3 tom. 2016. S.189

2. «Tyrkestanskiye vedomosti» gazetasy, 1874-zhyl, №41.

3. «Obzor Syr-Dar'inskoy oblasti za 1885 god». SPb., 1886. Smirnov Ye.T. Syr-Dar'inskaya oblast': Opisanie, sostavlennoye po ofitsial'nym istochnikam. SPb., 1887.

4. Aristov N. A. Usuni i kyrgyzy ili kara kyrgyzy: Ocherki istorii i byta naseleniya zapadnogo Tian'-Shanya i issledovaniya po yego istoricheskoy geografii. Baspa. Ilim, 2001. Aristov N.A. Trudy po istorii i etnicheskomu sostavu tyurkskikh plemen //Otv. red. akad. V.M. Ploskikh. Baspa. Ilim, 2003.

5. Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii. Vypusk I. Moskva. Nauka, 1973. Attokurov S. Kyrgyzsanzhyrasy. Baspa. Kyrgyzstan, 1995. Zakirov S. Kyrgyzsanzhyrasy. Baspa. Kyrgyz entsiklopediyasynyn bashky redaksiyasy, 1996.

6. Aytmatov CH. Menin Mekenim. Torokul Aytmatov. Baspa. Ilim, 1993.

7. KR SDBMA. F. 10, op. 15, 99-ish.

8. Oshondoele, 100-ish, 9-barak.

9. Oshondoele 10. Abdukerimov B. Eldinuulu. Torokul Aytmatov. Baspa. Ilim, 1993.

11. KR SDBMA. F.

10, op. 15, 99-ish, 14-barak.

12. Oshondoele, 5-barak.

13. Oshondoele, 4, 5, 30, 33-baraktar, 100-ish, 9-barak.

14. Aytmatova R. Belyye stranitsy istorii. B., 2019. 1

5. Omurbekov T.N., Zhusupova M.M. Torokul Aitmatov koombduk-sayasiy zhana mamlekettik ishmer. B., 2011

Abstract: In this article it is told about a genealogy, education and about education of Torokul Aitmatov, the father of planetary value of the great writer of our era Ch. Aitmatov.

In her the attempt in a research of prerequisites of the state and social and political activity of one of outstanding persons who hasn't regretted own life for the sake of the benefit of the Homeland in 20-30 years of the 20th century of Torokul Aitmatov is made. Unfortunately, his life and social and political activity have coincided with very responsible and dangerous time.

Responsible because he took part in creation of national autonomous type of the state. Because worked at different positions of the power, T. Aitmatov safely bore a people burden. T. Aitmatov has appeared along with persons of the innocent victims of repression having devoted the life in formation of the Soviet society.

Key words: Zhusup Abdrakhmanov, Torokul Aitmatov, Personality, statehoo, statesman, political figure, repression

Түйін: мақалада біздің дәуіріміздің ұлы жазушысы Ш.Айтматовтың планетарлық маңызы бар әкесі Төрекұл Айтматовтың тегі, тәрбиесі және білімі туралы айтылады.

Онда XX ғасырдың 20-30 жылдарында өз Отанының игілігі үшін өз өмірін аямаған көрнекті тұлғалардың бірінің мемлекеттік және қоғамдық-саяси қызметінің алғышарттарын зерттеуге әрекет жасалды. Өкінішке орай, оның өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі өте жауапты және қауіпті кезеңмен сәйкес келді. Жауапты, өйткені ол мемлекеттің ұлттық автономиялық түрін құруға қатысты. Биліктің әртүрлі лауазымдарында жұмыс істегеніне байланысты Т. Айтматов халықтың ауыртпалығын батыл көтерді. Т.Айтматов өз өмірін кеңестік қоғамның қалыптасуына арнап, жазықсыз қуғын – сүргін құрбандарының тұлғаларымен бірге болғаны қауіпті, қорқынышты. Мемлекеттілік қырғыз халқының жерін, шаруашылығын және мәдениетін біріктіріп, ұлттың қайта туылуына жағдай жасады.

Кілт сөздер: Жүсіп Әбдірахманов, Төрекұл Айтматов, тұлға, мемлекеттілік, мемлекет қайраткері, саяси қайраткер, репрессия

УДК: 378. 245 Н 23

<https://orcid.org/0000-0003-3786-5166>

Нарзуллаева С.Б.*

магистр, оқытушы, Ә.Мусин атындағы Балқаш гуманитарлы-техникалық колледжі.

Балқаш, Қазақстан

АФРАСИАБ - ТҰРАН ЕЛІ ПАТШАСЫ

***Автор-корреспондент:** sarvirux@bk.ru

Түйін: Афрасиаб патшаның тарихта алар орны. Афрасиаб патшаның тарихи тұлға ретінде зерттеушілердің еңбектерінде баяндалуы және тұлға туралы зерттеулер. Патшаның ел басқарудағы саяси жүйесі, басқа ел басқарушылардан ерекшелігі және қоғамдағы орны. Афрасиаб патша жайлы орта ғасыр ғалымдарының зерттеулері мен пікірлері. Сонымен бірге қазіргі таңдағы тарих зерттеушілердің еңбектерінде суреттелуі. Фирдаусидің «Шахнама» дастаны Афрасиаб патша туралы бізге қандай деректер бере алады, бұл деректердің құндылығы қандай? Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде Алып Ер Тоңға батыр деп суреттеу және оның мадақтау сөздерінің мәні мен маңыздылығы. Мұхаммед Хайдар Дулати өз еңбегінде Афрасиаб патшаның шежіресін баяндауы және В.В.Бартольдтың еңбегінде Афрасиаб патшаны Барчук қаласының негізін қалаған қолбасшы ретінде баяндайды. Алып Ер Тоңға туралы деректер Түркия елінің тарихшыларының еңбектерінде көп кездеседі.

Кілт сөздер. Афрасиаб патша, Тұран елі, «Рүстем-Зораб» жыры, Фирдоусидың «Шахнаме» дастаны, Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегі, Алып Ер-Тоңға дастаны.

Кіріспе. Ғылыми мақала Афрасиаб патшаның өмірі мен саяси басқару жүйесін талдау, патша туралы жазылған ғылыми зерттеулердің маңызын ашу және түркі халықтарының тарихында алар орнын көрсетуді мақсат етеді. Тұран патшасы-Афрасиабдың есімі М.Х.Дулати, М.Қашқари, Рашид ад-Дин, Әбу Райхан әл-Бируни, Хамза Исфәхани, Әбу Бәкр Мұхаммед Наршаһи, т.б. ғалымдардың еңбектерінде кездестіреміз.

Афрасиабтың есімі Фирдаусидің «Шахнамасы» еңбегі арқылы жұртшылыққа кең таралады. «Шахнаманың» бір бөлігі болып табылатын «Рүстем-Зораб» жырын қазақшаға аударған Мұхамеджан Сералин «Фирдоуси парсыларды, тірілтпек, парсы тіліне жаңадан жан кіргізу мақсатында Иран мен Тұранның, Рүстем мен Афрасиабтың, яғни екі мәдениеттің өмірлік жауларын суреттеп көрсетті деп жазды. Фирдаусидың әдеби сюжеттері мен пайымдаулары тарихи жазбалардағы Афрасиаб туралы тұжырымдармен үндес келеді. Шығармада Афрасиабды Иран билеушісі Кейхосроу өлтірілгендігі туралы жазылған. Парсы, араб тарихшыларының еңбектерінде Бұхара, Самарқан, Пайкент

қалаларын Афрасиаб патша салдырғандығы айтылады. Иран деректеріне Афрасиаб басқарған Тұран патшалығының Әмудариядан Енисейге дейін аумақты алып жатқандығы айтылады [1,561].

Афрасиаб патшаның дүниеге келгені туралы Иран аңыз: әле Писа Жадудың қызына ғашық болған Шах Пашанг (патша) әкесінің ризалығынсыз үйленеді. Аңыз бойынша кіндік шешесі Афрасиабтың қап тәрзіді қанға боялған түрінде туылғанын көреді. Кіндік шешесі қанға боялған қапты патша сарайынан ортасындағы арыққа апарып, қаптың үшін пышақтың үшімен теседі. Ішінен келбеті мен шынтағына дейін қанға боялған сәби шығады. Арықтың суынан жуайын деп жатқан сәбиді су қарқыны асып, ағызып кетеді және сәби диірмен қоймасынан шығады. Диірменші сәбиды тауып алып, итке емізеді. Бұны естіген Шах Пашанг ол диірменшіні өлтіреді.

Шах өзінің жорамалшыларына баланың болашағын болжауды сұрайды. Жорамалшылар баланың бойында жаман мінездердің көріне бастағанын айтады.

Соғыс кезінде жауларын оны «диірменшінің табалдырығында өскен», «қаншық сүтін ішкен» деп айта бастайды. Сол себепті есімі «Пәрасиаб немесе Ферасиаб» («диірмен уығы») деп аталған. Кейіннен ол «Парасиаб», «Фарасиаб», «Афрасиаб» деп аталып кеткен [2,212]. Афрасиаб туралы мәліметтердің көп бөлігін Фирдаусыдың зерттеулерінен, иран мифологиясы және грек, орта ғасыр ғалымдардың еңбектерінен таба аламыз.

Теориялық талдау. Фирдаусидің «Шахнамасында» Афрасиаб жорықтары туралы оншақты арнаулы тараулар бар. Олар: «Афрасиабтың қорқынышты түс көруі», «Сияуыш пен Афрасиабтың бір-біріне ант беруі», «Афрасиаб пен Сияуыштың аңға шығуы», «Афрасиаб пен Сияуышқа хат жазуы», «Афрасиабтың қайраткерлерімен мәслихат құрылуы» т.б. [3,42] Афрасиабтың Қорқыт атаға ұқсас өлмейтін жол іздегендігі туралы кейбір деректерді кездеседі. Мысалы, Фирдаусидің «Шахнамасында»: «Ол өмірінің ақырында адам бойынан мың есе ұзын, есік-тесігі түгел бекітілген қорған салып, тығылып жатқан. Алтын мен күмістен бірі-ай, бірі-күн, екі шам орнатты. Бірақ ажалдан құтыла алмады» - деп жазды [4,8]

Қаратаев Фирдаусидің «Шахнамасын» зерттеуінде Афрасиаб туралы айтылған деректерді келтіреді: «Ол тұтқынға алынған Иран патшасы Наузар мен туған інісі Агрирасты өлтіреді. Інісі Гарсиваздың жалған жаласымен өз күйеубаласы Сияуышты өлтіреді. Сияуыштан қалған жас бала Кей-Хусроуды (жиен немересі) өлтіруге бұйрық береді. Бірақ Кей-Хусроу Афрасиабтың батыры Пиранның араға түсуі нәтижесінде аман қалады...» [5,64]

Иран мифологиясы бойынша Афрасиаб ирантілдес халықтардың билеушісі ретінде көрсетіледі. Исламдық және парсы деректерінде қиялдан тұған Иран Фарудин патшаның ортаншы баласы ретінде сүреттеледі. Ежелгі шығармалардың кейбірінде Афрасиаб қу, әрі зұлым патша ретінде сүреттеледі. Мысалы, Авесталық дәстүрде оны таігуа эпитетімен (зұлым, қу) сүреттейді. Фирдоусидің «Шахнамесінде»-«Көшпелі тұрандықтар мен отырықшы ирандықтар арасындағы соғыста тұрандықтарды Афрасиаб есімді зұлым патша басқарды»-деп, қатігез патша ретінде көрсетеді [6,5]. Иран аңыздарында Афрасиабтың Иран шахы Кайхұсраудан жеңіліп, алтайға дейін қашқандығы туралы, Афрасиабтың Әзербайжанда Кайхұсраудың қолына түсіп, қаза тапқандығы баяндалады [7,258] Герадоттың еңбектерінде сақ бірлестігінің негізін қалаған көсем Алып Ер Тоңа (жалпы шығыс елдерінде «Афрасиба») деп жазылады [8,2]. Осы орайда мән беруіміз керек Афрасиаб патша өз елі Тұран патшалығы үшін қаһарман, Иран патшалығы үшін жаман кейіпкер. Сол себепті біз Афрасиаб патша туралы екі түрлі дерек кездестіреміз. Фирдауси өз шығармасында Алып Ер Тоңғаны бір тарапынан жанкешті батыр, дарынды қолбасшы, екінші тарапынан басқыншы, жауыз патша ретінде бейнелейді. Сонымен қатар Афрасиабтың жорықтары баяндалған он шақты тараулары бар. Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіне енгізілген және бүгінгі күнге дейін жетіп келген «Алып Ер Тоңғаны жоқтау» жыры және Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде Афрасиаб

патшаның ел басқару тәсілі, қарапайым және қамқоршы болғаны, даналығы, дарынды қолбасшылығы, т.б. қасиеттері көрсетіледі[9, 91]

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінің 277-бәйігінен бастап 286-бәйігіне дейін Алып Ер Тоңаның қасиеттері марапатталады(*Үзінді*) [10,42]

«Құдатғу білік» мәтінінен

... бу Түрк беглерінде аты белгүлут
Тоңа Алп Ер ерді құты белгулут
Бедүк белгі бірле өкүш ердемі
Белігліг үкүшлут будун көдрүлі
Не өрдүш не көдрүш не ерсіг ерен
Ажунда тетіг йіді бу жіран
Тежіклер айур аны Ефраснаб
Бу Ефраснаб түтті Иллер талап

Қазақшасы

Түрік бектері ішінде мәртебесі еі биік тұрғаны
Елге құт болғаны-Алып ер тоңға
Оның күшімен ерлігіне тең келмес
Ал ақылы мен даналығы бәрінен де асқан
Қаншама ержүрек, даңқын әрі өктем жандарды,
Мына жалғаннан бір сәтте ғайып(үнсіз) етіп жіберді
Тәжіктер оны Афрасиаб деп атаған еді

«Диуани лұғат –ит түркі» мәтінінен

Алп Ер Тоңа өнді мұ	Алып Ер Тоңға өлді ме?
Есіз ажұн қалды мұ	Жаман дүние қалды ма?
Өзлек өшін алды, мұ	Заман өшіп алды ма?
Емді иурек шыртылұр	Енді жүрек жыртылар

Афрасиаб өлімінен кейін ерлердің бөрідей улап, жағаларын жыртып, жылағандары туралы шығарманың шұмақтарында баяндалады[11,13-17]

«Бундахишның» «Ирандықтар мен Афрасиабтың шайқастары деген 33-тарауында» Афрасиабтың Мәноучеһрдің баласы Нүзәрді өлтіру себебі, уақытысында Мәноучеһрдің қолынан қаза тапқан атасы Турдың кегін алу үшін болды. Содан кейін Иран елі дағдарысқа ұшырап, Афрасиаб 12 жыл Иран тағында отырды-деп жазады [7, 265]

Хайдар Дулати өз еңбегінде Афрасиаб шежіресін былай көрсетеді: «Афрасиаб-әкесі Пишен-Дада Нишен-Тур-Африддун». Бұл дерек «Тарихи-и гузида» кітабы бойынша келтірілген. Сонымен бірге Афрасиабтың төрт баласы болғаны және ол өзі құрған мемлекеттің астаналарын тез-тез өзгертіп тұрғаны туралы айтылады[12,17]. Афрасиабтың бір қызы болғандығы туралы да мәліметтер бар. Қызының есімі-Қаз. Қаздың екі шаһары болғаны, 1-Қазайын, 2-Қазсуы [4,7] Афрасиаб балалары-Барсхан, Қарахан, Шиде, Алак. Мемлекет астаналары-Пайкент, Рамитан (ескі Бұхара), Баласағұн, Қашқар.

Афрасиаб туралы деректерді Түркия елінің әдеби тарихшылары Басым Аталай, Рахмети Арат, Исмаил Ергайлан, Фуркат Көпүлүзаде, Нихад сами Банарлыдың еңбектерінен ала аламыз [12,19] Әл масуди «Худуд әл-алам» еңбегінде қарлұқ тайпалары хандары (қаған) Афрасиаб жәннен Ашина әулетінен тарағандығын және олардың күллі түркі халқын билеген батыр хан боғандығын жазады [13,77] М.Х.Дулати атақты «Тарихи-и-Рашиди» еңбегінде: «Афрасиаб ұрпақтары Қарақытайлықтар келгенге дейін Баласағұн қаласын қол астында ұстады. Илек ханнан (Афрасиабтың руынан болған) Қарақытайлық Гурхан Баласағұнды тартып алғанға дейін қала Афрасиаб ұрпақтарының астанасы болды» - деп баяндайды [14,229].

Қытай елінің баяндамаларында: «...Шүршіт деген бір үлкен жұрт бар еді. Оның патшасы қара қытайдың патшасымен соғысып, жеңіске жетті. Оның бір Тойыс тайпыр атты бегі бар еді. Ол көп әскері және елімен қашып қырғыз уәлаятына келді. Хижраның бес жүз он үшінші жылы одан әрі Еміл шаһарында отырған қара қытайларға келді, ақылды және түсінігі мол кісі еді. Мұнда екі жыл отырғанна соң даңқы жайылып кетті. Ол Фарасиаб нәсілінен еді»-деп жазады[15,30]

Ежелгі тарихи зерттеуші Н.Рахманов деректерінде Афрасиаб және оның ұрпақтарының мемлекетінің шекарасын көрсетеді: «б.з.д. VII-б.з.ІІғ. Оңтүстік Сирия, Ертіс дариясы мен Енисей өзені аралығы, Иран, Сирия, Ирак, Хазар теңізі жағалауы, қазіргі Мажарстан және Чехословакия және Түркия мемлекеттерінің орнында ежелгі сақ-скиф империясы орын алған» [7,271] В.В.Бартольд еңбегінде: Афрасиаб туралы Махмұд Қашқаридың еңбектері бізге көп мәлімет бере алатыны және М.Қашқаридың аудармасында Алып Ер Тоңға сөзін Афрасиаб деп ауыстырылғаны баяндалады. Сонымен бірге Афрасиабтың Барчук қаласының негізін салғаны туралы жазылады –деген дерек келтіреді [16,81]. Деректер мен зерттеулер Афрасиаб мемлекетінің шекарасын белгілеумен қатар тарихи тұлғаның саяси жүйесі, шайқастары, жеңістері мен жеңілістері туралы мәлімет береді.

Б.д.д. VII ғасырда Афрасиабтың Кавказдың солтүстігіне оңтүстігіне дейін сапар шегіп, Кіші Азия, Мысыр және Сирия жерлерінде шайқасқан [7,261] Осы тарихи дерекке сүйенсек Афрасиаб патша б.з.б. VII ғасырда өмір сүрген тарихи тұлға және сақ династиясының негізін қалаушы.

Өзбек зерттеушісі А.Абдурахманов пікірінде: «Афрасиаб немесе Алып Ер Тоңға тек түркі халқының шахтарының біріне қойылған лақап ат»-деп айтады және бұл тарихи тұлғаны б.з.д. VII асырда өмір сүрген Мадиез патшамен байланыстырады. Ғалым зерттеулерінде ассирия және грек оқиғаларындағы Афрасиаб есімді қаған Мадиез тұлғасын екенін және Мидия шахы Қайхұсрау улап өлтірген Мадиез өмірімен тура келетінін айтады [7,271].Осындай деректер қатарына Алып Ер-Тоңға туралы жазылған жоқтау, оның бейнесі бейнеленген жолдарды қосқан дұрыс деп ойладым. «Алып Ер Тоңға» дастаны - түркі халықтарының арғы атабағі саналатын сақтардың ежелгі ерлік тарихын аңызға айналған ежіре-деректер негізінде баяндайтын, көне түркі фольклорының дәстүрлі талаптарына сәйкес туындаған қаһармандық жыр.

Алып Ер Тоңғаны жоқтау

Шеңгелін ажас салды ма,
Ер Тоңғаны алды ма,
Сұм дүние артта қалды ма,
Қайғылы жүрек жыртылды-ау.

Сұм ажал бүгін жылатты,
Құрығын салып құлатты,
Беклердің бегін сұлатты,
Қыршын да ғұмыр қырқылды-ау

Өмірдің күні зырлайды,
Адамның күшін ұрлайды,
Ғұмырда мәңгі тұрмайды
Құтылмас ешкім ажалдан

Тәңірім торын құрғанда
Тұтылмай адам тұрған ба,
Кергілер алып шыңдар да

Тағдырдың оғы қадалған

Ажалмен тәңірім сынаған
Тұра алар қарсы кім оған,
Құздар да одағ құлаған,
Құтылып ешкім кетпедің.

Аш арландай аларып,
Қадалғаннан қан алып,
Нұрлы жүздер қабарып,
Тұр қайғыға қамалып,
Жауға шабар бектерім.

Ерлікті қаза сынады,
Бектерімс жасын бұлады,
Бөрідей ұлып жылады,
Жоқтады жыртып жағасын.

Көңілімді қайғы жандырды,
Жазылмас жара қалдырды,
Кешегі күнге зар қылды,
Кеткенді қайда табасың.

Жалғанның туып жаманы,
Жауыздар қаптап барады,
Ашылды сұмның араны,
Сиреді қайран бектерім.

Ажал жұтып ағаны,
Жауыз жайлап барады,
Жақсының өшіп жанары,
Дүние азып барады [17,29-30]

Жоқтауды оқу барысында Алып Ер Тоңғаның өз дәуірінде батыр, әділ ел басқарған басшы, халқына адал тұлға ретінде көре аламыз.

IX-XIII ғасырлар арасы Қарахандар әулетінің дәуірленген кезеңі. Қарахандар әулетінің, ханының, империясының шығу тегі жайында он түрлі тұжырымдар бар. Қазір, қарахандар мемлекетінің негізі қарлұқтар деген болжамға ден қоюшылар басым. Қарахандар елі «Афрасиаб үйі», «Мүлік-әл-Хақани» деп те аталған[18,10]. Н.Я. Бичурин:«.. Тун Шеху хан батыр болды, оның әрбір соғысы жеңіспен бітіп отырды.. Ал, оның немересі Нишу 630 жылдары Туңь аләу (Тоңға алып) Валиба Дулу хан деген лақап атпен таққа отырды», -деп Афрасиаб ұрпақтары туралы құнды деректердің бірін жазып қалдырды [19,26].

Алып Ер Тоңғаның Тұран елінен кек қайтаруға аттанғандығы туралы:

Алып Ер Тоңға келді,
Жүз мың әскер ереді,
Жүз мың жебе керемді,
Жер қайысқан қол еді.
Тәңір сүйіп жаратқан,
Әлемді өзіне қаратқан,
Қаһарын жауға таратқан,

Көк тәңірдің ұлы еді[19,28].

Фирдаусидің «Шахнамасын» Афрасиабтың түс көруі туралы сүреттеу

Қалшылдап, айғай сап, оянып кетті,
Құлындағы дауыс қиырға жетті.
Долы дауыл жұрт зәресін ұшырды,
Байрағымды жұлып, жерге түсірді.
Иран қолы қаракұрқым қаптаған
Жерімізді аямай-ақ таптаған.
Әр найза бір-бір басты іліпті,
Бір-бір басты қолтықтап та жүріпті.
Жарқ еткізіп алмас қылып жасқады,
Қақ ортамен екі бөліп тастады [19,29].

Алып Ер Тоңға бейнесі туралы

Түркі бектерінде назар салып қарасаңыз,
Олардың ішінде әлемге аты әйгілі, даңқтылары көп.
Түрік бектері ішінде мәртебесі ең биік тұрғаны,
Елге құт болған – Алып Ер Тоңға [19,31].

Қортынды. Алып Ер -Тоңға дастаны бізге батырдың ержүректігі мен ер мінезділігі, әділдігі мен жаужүректігі туралы мәліметтер береді, сонымен қатар саяси басқарудағы болмысы туралы тарихи деректер келтірілген. Сонымен қатар түркі дерекетрі мен парсы елі мәліметтерінде бізге қажетті құнды деректер сақталғаны анық. Дастанда бейнеленген тұлғамен түркі және парсы әдебиетінде және тарихи деректерде айтылған екі қаһарманды бір тұлғаның жалпыластырылған атауы ретінде түсіну қате болмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. Бас. ред. Ә.Нысанбаев, Алматы. «Қазақ энциклопедиясы». Бас ред. 1998. 720 б.
2. Әбушәріп С., Мәдуан С., Қазақтар және түркі әлемі. Мемлекеттіліктің бастаулары//Алматы. «Баспа үйі». 2009. 360 б.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Бас ред. Тасмағамбетов И.Н. Алматы «Аруна Ltd» ЖШС, 2005. 576 б
4. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Оқу құралы. Астана. Елорда, 2001. 224 б.
5. Қаратаев М. Революция рухымен(жинақ). Алматы. «Жазушы», 1978. 416 б.
6. Алаш айнасы. №221 (447) 21 желтоқсан, сейсенбі. 2010 ж. 8 б.
7. Әбушәріп С., Мәдуан С., Қазақтар және түркі әлемі. Мемлекеттіліктің бастаулары. Алматы. «Баспа үйі». 2009. 360 б.
8. Бектай Әлімбай. «Қазақ» атауынан Қазақ хандығына дейін. «Өскен өңір», №29 (8279) 18 сәуір сенбі 2015 жыл, 4 б.
9. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. №2(78).- 2019. Алматы. «Қыздар университеті». 2019.350 б.
10. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Бас ред. Тасмағамбетов И.Н. Алматы «Аруна Ltd» ЖШС, 2005. 576 б.
11. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері: Хрестоматия. Құраст. Қ.Келімбетов. Алматы. Раритет, 2019. 904 б.
12. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. Зерттеу. Алматы «Ана тілі», 1998. 256 б
13. Өскенбай М.Ә. Орта Азия түркі тайпаларының этно-әлеуметтік сабақтастығы (УП-ХІІғғ.) ...диссертациялық жұмыс. Алматы. 2017ж. Әл-Фараби атындағы ҚҰУ. 156 б
14. Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының Хабаршысы, ғылыми-педагогикалық журнал. № 9. 2012ж. (қаңтар - ақпан - наурыз). 353 б

15. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 12.: Әбілғазы. Түрік шежіресі. Құраст.: Б. Әбілқасымұлы. Алматы. «Таймас» баспа үйі, 2011. 496 б
16. Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы. Жалын. 1993. 192 с.
17. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 1-т: Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. Құрас.: Ш.Ахметұлы, А. Әлібекұлы, Н.Базылхан, С.Қорабай, Қ. Орынғалы, Қ. Сартқожаұлы. Алматы. «Таймас баспа үйі, 2007.507 б
18. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік//Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай. Алматы. «Өлке», 2006. 640 б.
19. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері//Алматы: Раритет, 2011. 432 б.

Аннотация: Царь Афрасиаб - их место в истории. Описание царя Афрасиаба как исторической личности в трудах исследователей личности. Политическая система короля в управлении страной, отличие от других правителей и его место в обществе. Исследования и мнения средневековых ученых о царе Афрасиабе. А также описание новейшей истории в трудах исследователей. Какие сведения о царе Афрасиабе может дать эпос Фирдоуси «Шахнаме», какова ценность этих сведений? В произведении Юсупа Баласагуна «Кутты билик» описывается Алып Ер Тонга как герой, а также значение и значение его хвалебных слов. Мухамед Хайдар Дулати описывает генеологию царя Афрасиаба, а В. В. Бартольд описывает царя Афрасиаба как полководца, основавшего город Барчук. Сведения о гиганте Э Тонг в трудах историков литературы Турции

Ключевые слова: Король Афрасиаб, Туран, Рустем-Зораб, Фирдоуси «Шахнаме» эпос, произведение Махмуда Кашкари «Дивани лугат ат-турк», Эпос о великане Эр-Тоне.

Abstract: King Afrasiab is his place in history. The description of King Afrasiab as a historical figure in the works of researchers and researchers of personality. The political system of the king in governing the country, the difference from other rulers and his place in society. Studies and opinions of medieval scholars about King Afrasiab. Also, the description of modern history in the works of researchers. What information can Firdausi's epic «Shakhnama» give us about King Afrasiab, what is the value of this information? The meaning and significance of the description of Alyp Er Tong as a hero and his words of praise in the work of Yusup Balasagun «Kutty Bilik». Haidar Dulati describes the genealogy of King Afrasiab and V. V. Bartold describes King Afrasiab as the commander who founded the city of Barchuk. Information about the giant Er Tonga in the works of literary historians of Turkey

Keywords: King Afrasiab, the land of Turan, the song «Rustem-Zorab», Firdousi «Shahname» epic, Mahmud Kashkari's work «Diwani lugat at-turk», Epic to the Giant Er-Ton.

БИБЛИОТЕЧНОЕ ДЕЛО LIBRARIANSHIP POLITICAL SCIENCE

ӘОЖ: 023

<https://orcid.org/0000-0001-6979-0344>

Мынбаева Г.К.*

«Ақпараттық білім беру орталығы» директордың орынбасары

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

УНИВЕРСИТЕТТІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ КІТАПХАНА РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЖҮЙЕЛЕРІ

*Автор-корреспондент: mynbaevag@mail.ru

Түйін: Мақалада кітапхананың ақпараттық-технология платформасына көшуі, заманауи кітапхананың қызметі мен міндетінің өзгергендігі, ал бұл кітапханашының қызметін мынадай жаңа бағытқа өзгертуіне алып келеді: бағдарламалық қамтамасыз ету, заманауи офистік техникалар мен программаларды игеру, компьютер, принтер, сканер құралдарының мүмкіндіктерін түр ерекшелігіне қарай талдау және зерделей білу, желілік технология бойынша Интернет-ресурстарын оқу және пайдалану, ірі баспалардың (отандық және шетелдік) толықмәтінді деректер қорының электронды почталарын білу, құжаттарды электронды жеткізу, кітапхананың немесе сайттың web-парақшалардың маңыздылығы, оны толықтыру және пайдаланушыларға виртуалды қызмет көрсету жолдары айтылған.

Кілт сөз: жоғары оқу орнының кітапханасы, электронды кітапхана, мәліметтер базасы, кітапхананы цифрландыру.

Кіріспе. Егемен еліміздің бүгінгі таңдағы ең басты мақсаты - жан-жақты сауатты ұрпақ тәрбиелеу. Бүгінгі жас ұрпақ - ертеңгі егемен еліміздің болашағы, халық тағдырын шешетін азамат. Елімізді әлемге таныту, болашақта еркін өмір сүріп, ойлаған армандарымыздың орындалуы тек ерінбей терең білім алғанда ғана орындалары сөзсіз.

Ал білім алудың басты құралы – кітап екенін бәріміз жақсы білеміз. Рухани байлықты оқырмандарымызға кітап арқылы жеткіземіз. Жаңа заман компьютер дәуірі болғанымен, рухани азық іздеген, көзі ашық, көкірегі ояу, әрбір адамның келер шаңырағы кітапхана.

Кітапхана - адамның білім көкжиегін күшейтеді десек, сол кітапханаға келіп түрлі кітаптар мен газет-журналдарды оқыған адамның мерейі өсіп, рухани азық алып, дөңгеленген дүниеден хабардар болады.

Теориялық талдау. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Ақпараттық білім беру орталығы – оқу процесін ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі оқулықтармен, оқу-әдістемелік әдебиеттермен, ғылыми басылымдармен (*монографиялар, авторефераттар, диссертациялар, ғылыми журналдар*) қамтамасыз ететін, баспа кітап қоры мен мерзімді басылымдары, CD электронды оқулықтары және дерекқорлары бар - электрондық кітапхана.

Заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың арқасында бүгінгі кітапханашылардың қолданыстағы жұмыс түрлерін әртараптандыруға және кітапхана ресурстарын пайдаланушылармен өзара әрекеттесуінің жаңа түрлерін енгізуге мүмкіндік алды.

Кітапхана ісіне жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың енгізілуі электронды кітапхана жүйелерін құруға әкелді. Электронды кітапхана жүйелері қазіргі уақытта университет кітапханалары үшін білім беру және танымдық ресурстар кеңістігінде ерекше орын алады.

Қазіргі уақытта электронды кітапхана жүйесі бүкіл әлемде қарқынды дамуда.

Оқытылатын пәндерді меңгеру үшін студенттерге электрондық кітапхана жүйесіндегі әдебиеттерді ұсынатын оқытушылар саны көбейіп келеді, оқу процесінде кәдімгі кітапханалардан гөрі электронды кітапханаларды қалайтын білім алушылардың саны өсуде.

Тәжірибелік бөлім. Электронды кітапхана жүйесінің міндетті элементтерінің бірі ол мәліметтер базасы болып табылады. Мәліметтер базасы дегеніміз - деректерді сақтау үшін арнайы жасалған жүйе. Мәліметтер базасы оқу процесіне қажетті цифрлық сипаттамадағы оқулықтар, оқу-әдістемелік әдебиеттер және т.б. әдебиеттердің оқырманға қолжетімділігін қамтамасыз етеді.

М.Әуезов атындағы ОҚУ ғалымдары туралы мәліметтер мен олардың еңбектерінің электрондық нұсқаларын пайдаланушыларға ұсынатын АББО қызметкерлерінің құруымен жүзеге асырылған мәлімет базасы «AlmaMater» <http://www.articles.ukgu.kz/>. Мәлімет базасы университеттің 70 жылдығына орай іске қосылып, қазіргі күнде пайдаланушыларға толықтай 24/7 режимде қолжетімді. База 4 бөлімнен тұрады.

1) ОПК еңбектері - профессор-оқытушылар құрамының оқу процесінде оқытылатын пәндер бойынша басылып шыққан оқулықтар мен оқу-әдістемеліктердің электронды нұсқасының базасы.

2) ОПК жарияланымдары - университет ғалымдары мен оқытушыларының түрлі ғылыми журналдарда және газет беттерінде жарияланған мақалаларының жиынтығы.

3) ОҚУ тарихы баспада - университеттің жеткен жетістіктері жайлы әр түрлі баспаларда жарияланған материалдар жиынтығы.

4) ОҚУ ғалымдары - университет ғалымдары туралы ақпарат. Яғни белгілі ғалымның өмір жолы, жазған еңбектері, иеленген марапаттары мен жетістіктері.

Сонымен бірге, университет кітапханасы Ақпараттық білім беру орталығында халықаралық және республикалық деректер қорларына және электронды кітапхана жүйелеріне қолжетімділік қамтамасыз етілген. Олар:

Web of Science (WoS), Scopus, Жоғары оқу орындары аралық электронды кітапхана (РЖЭК), «ZAN», «Аknurpress» цифрлық кітапханасы, «Эпиграф», «Әдебиет», «Smart-kitap», «Open.kz - Қазақстанның ашық университеті», «Kitap.kz» және т.б.

"Web of Science" МБ (қысқаша WoS, бұрынғы атауы ISI Web of Knowledge) - бұл ғылыми мерзімді басылымдардағы мақалалар мен патенттердің реферативтік базасын біріктіретін, соның ішінде мақалалардың өзара цитаталану базасын қамтитын іздеу платформасы. WoS индекстеу арқылы білімнің барлық салалары бойынша ақпараттарды ұсынады. 12000-нан астам журналдар, 120 000 түрлі конференция материалдары, 4 400-ден астам сайттар.

Әлемдегі ғылыми зерттеулердің тиімділігін бағалау міндеттерінің басым көпшілігі WoS деректері негізінде шешіледі. Scopus мәліметтер базасы WoS базасынан тезірек көтерілсе де, соңғысы өз мұрағатының ауқымдылығы мен көлеміне, журналдар таңдаудағы мұқияттылығы нәтижесінде журнал индекстерінің беделіне ие болады.

WoS-та библиографиялық мазмұнның барлық қажетті элементтері бар, мысалы, автор туралы мәліметтер, құжат пен дереккөздердің атауы, авторлардың рефераттары және басқалары. Осылайша, WoS дерекқорында сіз осы авторды және оның жарияланымын кім, қашан және қайда пайдаланғанын оңай таба аласыз.

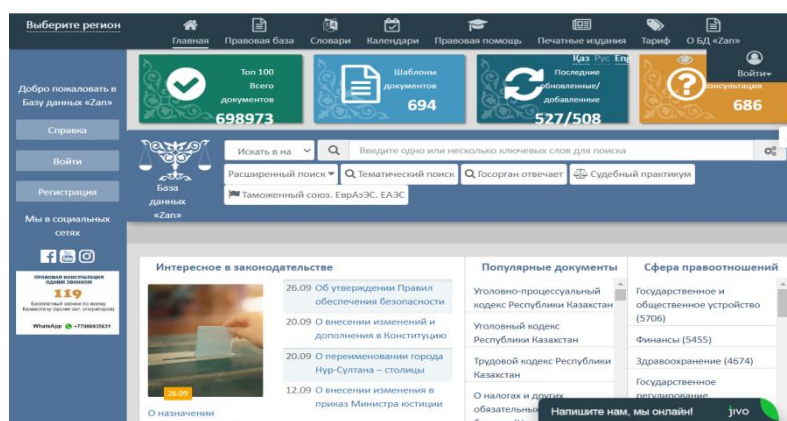
Республикалық жоғары оқу орындары аралық электронды кітапхана (РЖОЭК) – бакалавриат, магистратура және докторанттарға Қазақстан жоғары оқу орындарының (ЖОО) электронды ресурстарын біріктіру арқылы жаңаша ақпараттық білім ресурстарымен қамтамасыз ететін мәліметтер қоры. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, ЖОО Ассоциациясы, «KazRENA» Қазақстанның ғылыми-білім беру компьютерлік желісін пайдаланушылар қауымдастығы мен Қазақстанның ЖОО Меморандумға қол қоюымен жүзеге асырылған. Электронды кітапхананың мақсаты – оқытушы-ұстаздар құрамының, студенттердің, магистранттар мен докторанттардың оқу

кезінде интерактивті мультимедиялық қорға (ресурсқа) еркін енуін қамтамасыз ету, сонымен бірге еліміздің ЖОО-да электронды білім беру ресурстарын бірыңғай ақпараттық жүйеге біріктіру.

Сурет 1. Республикалық жоғары оқу орындары аралық электронды кітапхана (РЖОЭК)<http://rmebrk.kz/>

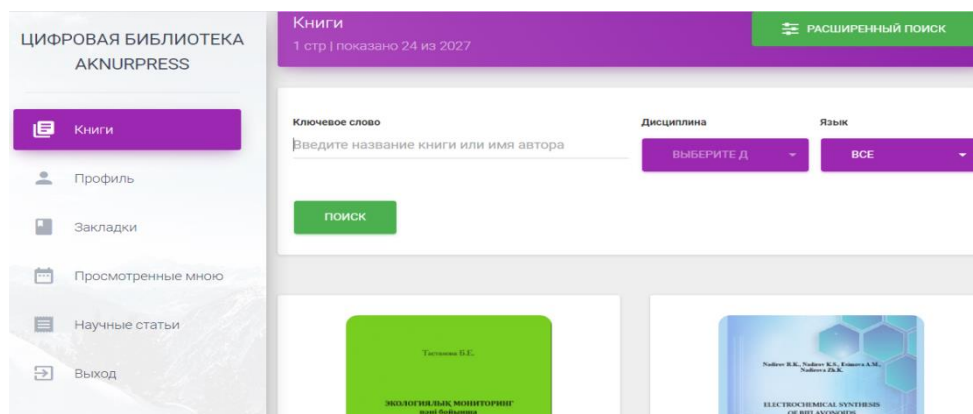
«ZAN» zan.kz деректер базасы – Қазақстан Республикасының Ата Заңы – Конституциясынан бастап, ауылдық округ әкімдерінің шешімдеріне дейін еліміздің барлық нормативтік құқықтық актілерін қамтитын мемлекеттік және орыс тілдеріндегі құқықтық ақпараттың электронды көзі. Мәліметтер қоры әртүрлі анықтамалықтармен, сөздіктермен, қолданыстағы заңнамаға түсініктемелермен қамтамасыз етілген. ZAN деректер базасында күнтізбелер, шаблондар, құжаттардың үлгілері, түсіндірме хаттар, құқықтану, заңгерлік кеңестер және т.б. бар. Бүгінгі таңда «ZAN» деректер қорының стационарлық нұсқасынан басқа, Интернет кеңістігінде IT-технологиялардың дамуын ескере отырып, барлық заманауи техникалық және ақпараттық талаптарға жауап беретін жаңартылған онлайн нұсқасы бар.

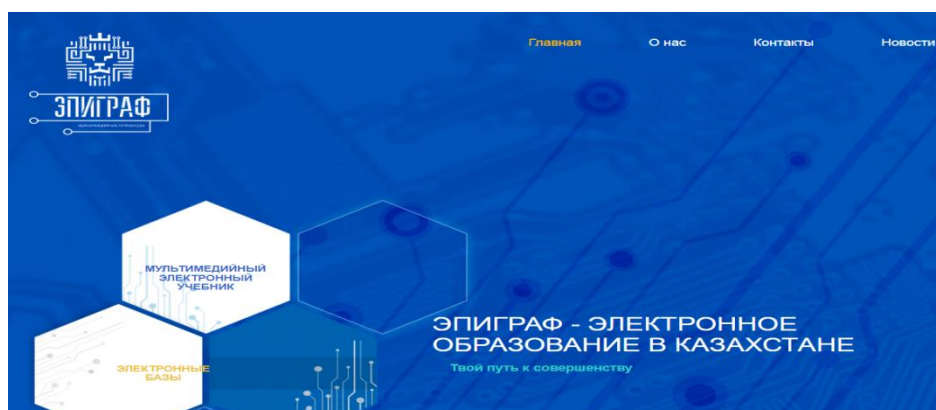
Сурет 2. Заң деректер базасы <http://zan.kz/>

Оқу процесіне арналған әдебиеттерді іріктеуде сапалы тәсілдемесі бар «Акнирресс» цифрлық кітапханасы – бұл отандық цифрлық оқулықтар мен оқу құралдарының базасына, техникалық қолдауға, call-орталығына онлайн қол жеткізе алатын бағдарламалық өнім. Әдебиеттері қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ұсынылған Қазақстан Республикасының жоғары және орта оқу орындарына арналған оқу пәндеріне сәйкес келетін оқулықтар мен оқу құралдарының атауларынан тұрады. Кітапхана күн

сайын жаңа басылымдармен жаңартылып, толықтырылып отырады, сондай-ақ базада әртүрлі пәндер бойынша отандық ғылыми мақалалар бар. Сайт: <https://www.aknurpress.kz/>, Тіркеуге арналған Промокод: **FGW-24**

Сурет 3. «Aknurpress» цифрлық кітапхана <https://www.aknurpress.kz/>

Сурет 4. Электрондық кітапхана «Эпиграф» <https://elib.kz/>

Қашықтықтан оқытуға көшуге байланысты электрондық кітапхана өз ресурстарын пайдаланушыларға тәулік бойы, кез-келген құрылғыда қол жетімділігін қарастырған. Қашықтық режимінде мәліметтер базасымен жұмыс істеу және іздеу бойынша, туындаған мәселелер үшін сенім телефоны ашық және нұсқаулықтар құрастырылған. Ақпарат АББО сайтында және әлеуметтік желілерде Instagram, ВКонтакте және Facebook, мессенджерлер берілген, библиограф маманның көмегімен **виртуалды анықтама қызметі** арқылы ақпараттар арнасына қашықтықтан қолжетімді.

Кітапханада кітап оқу мотивациясын арттыруға арналған іс-шаралар кешені ұйымдастырылады және әлеуметтік медиа қызметтерін тұрақты ұсынып отырады. Студенттердің оқу мәдениетін қалыптастыру және дамыту, жастардың зияткерлік қоғамдастығын шоғырландыру, отандық жазушыларды қолдау және олардың шығармаларын насихаттау үшін, кітап оқуды насихаттайтын ең тиімді жобалардың бірі – жастардың креативті және табысты болуына бағыт-бағдар беретін «BookDating» жобасы бойынша университеттің кітап оқуға құштар студенттерімен бірге дөңгелек үстелдер ұйымдастыру дәстүрге айналған. Жоба жастар үшін ақпаратты қабылдап, қорытып үйрену, кітап оқуға мотивация беру, тез оқып үйрену жолдарын көрсетеді, өзін-өзі қалыптастыруға көмек береді. Бұл жобаның мәні: әр түрлі қызмет салаларындағы оқырман-жұлдыздар кітап оқудың өмірдегі орны және олардың ойынша әрбір жас қандай кітап оқуы керек

туралы өз ойларымен бөлісіп өз ұсыныстарын бере алады.

Қорытынды. Цифрландыру дәуірінде кітапханалардың алатын орны ерекше. Кітапхана ақпараттарды жинап, сақтаушы орын ғана емес, өз бетінше білім алуға, әр түрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуге үйрететін, ізденіс әрекеттерін, ғылыми-зерттеу қызметін дамыта отырып, сауатты пайдаланушыны қалыптастыратын мекеме. Қазақстанның жарқын болашағы – білімді, мәдениетті қазақ жастарының қолында, - деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кукеева М. Ақпараттық білім беру орталығы кітапханаларының ис-тәжірибелері. Шымкент, 2013. 78 б.
2. Кукеева М. Кітапханалық қызмет көрсету. Шымкент, 2017. 220 б.
3. Кітапхана ісіне жаңашыл көзқарас керек. Айқын. 2018 ж. 10 тамыз. 4 б.
4. Алдабергенова З. Күш - білімде, білім - кітапта. Шымкент келбеті 2021. 8 желтоқсан. 2 б.
5. Елшібай Ғ. Кітапханаларды жаңарту – қоғамдық сананы жаңғырту. Egemen Qazaqstan. 2021 жыл. 8 желтоқсан. 11 б.
6. Асанова В.С. Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындағы кітапханалары – ақпарат орталығы: тиімділігі мен мүмкүндігі. Вестник Академии педагогических наук Казахстана. 2020. 100 б.
7. Мыңбаева Г. Кітапхана білім ошағының рухани мекені // Білімді ел. 2021. 10 наурыз. <https://bilimdinews.kz/?p=140335>
8. Рыбалкина Н.В. Полноценное обучение невозможно без книги // Білімді ел. 2021. 1 маусым. <https://bilimdinews.kz/?p=157135>
9. Рыбалкина Н., Құралбаева А. Деятельность Образовательно-информационного центра ЮКУ им.М.Ауезова в современном информационном пространстве// Қазіргі әлемдегі ғылым мен білім: ХХІ ғасырдағы міндеттер.-Нұр-Сұлтан, Қазақстан, сәуір. 2021

Referens liste:

1. Kukeeva M. Akparattik bilim беру орталығы kitapxanalarının is-tajiribeleri. Shimkent, 2013. 78 b.
2. Kukeeva M. Kitapxanalık qızmet korsetu. Shimkent, 2017. 220 b.
3. Kitaphana isine janashıl kozkaras kerek. Ayqın. 2018 j. 10 tamız. 4 b.
4. Aldabergenova Z. Kush - bilimde, bilim - kitapta. Shimkent kelbeti 2021. 8 jeltoqsan. 2 b.
5. Elshibay G. Kitapxanalarđı janartu – kogamdık sananı jangirtu. Egemen Qazaqstan. 2021 jıl. 8 jeltoqsan. 11 b.
6. Asanova B.S. Kazakstan Respublikasındagı zhogarı oqu orındagı kitaphanaları - akparat ortalıgı: tiimdiligi men mumkundigi. Vestnik Akademii pedagogicheskikh nauk Kazahstana. 2020. 100 b.
7. Minbaeva G. Kitaphana bilim oshagının ruhani mekeni // Bilimdi el. 2021. 10 naurız. <https://bilimdinews.kz/?p=140335>
8. Ribalkina N.V. Polnocennoe obuchenie nevozmojno bez knigi // Bilimdiyel. 2021. 1 mawsım. <https://bilimdinews.kz/?p=157135>
9. Ribalkina N., Kuralbaeva A. Deyatelnost Obrazovatelno-informacionnogo centra UKU im.M.Auezova v sovremennom informacionnom prostranstve// Kazirgi alemdegi ǵılım men bilim: XXI ǵasırdaǵı mindetter.-Nur-Sultan, Kazakstan, sauir. 2021

Аннотация: В статье рассматривается переход библиотеки на платформу информационных технологий, изменение функции и задачи современной библиотеки, а это приводит к изменению деятельности библиотекаря в следующих новых направлениях: программное обеспечение, современная оргтехника и программы, анализ и изучение возможностей компьютеров, принтеров,

сканеров по их типу, знание, чтение и использование интернет-ресурсов по сетевой технике, знание электронной почты, полнотекстовых баз данных крупных издательств (отечественных и зарубежных), электронная доставка документов, важность веб-страниц библиотеки или сайта, способы ее дополнения и предоставления виртуальных услуг пользователям.

Ключевые слова: библиотека вуза, электронная библиотека, базы данных, цифровизация библиотеки.

Abstract: The article discusses the transition of the library to the information technology platform, changing the functions and tasks of the modern library, and this leads to a change in the activities of the librarian in the following new areas: software, modern office equipment and programs, analysis and study of the capabilities of computers, printers, scanners by their type, knowledge, reading and use of Internet resources on network technology, knowledge of e-mail, full-text databases of major publishers (domestic and foreign), electronic delivery of documents, the importance of the web pages of a library or site, ways to supplement it and provide virtual services to users.

Key words: university library, electronic library, databases, digitalization of the library.

УДК: 159.9.512.122

<https://orcid.org/0000-0003-4516-2436>

<https://orcid.org/0000-0002-9603-1332>

<https://orcid.org/0000-0002-7425-0059>

¹Арымбаева К.М., ¹Жиенбекова А.А.*, ²Байниязов А.

¹ педагог. ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹ философ. ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

² филолог. ғ.к., профессор, Ардахан университеті. Ардахан, Түркия

ҚАЗАҚТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*Автор-корреспондент: Жиенбекова А.А: ainur7105@mail.ru

Түйін: Мақалада жас ұрпақтың жалпыадамзаттық және ұлттық мәдениеттің құндылықтарын игеруге, гуманизмнің жалпыадамзаттық нормаларын түсінуге деген қажеттіліктерін тәрбиелеу мәселелері ашылады. Елдегі және әлемдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, жаһандану және батыстану жағдайында бұқаралық мәдениетті тану, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді әмбебаптандыру өскелең ұрпақты тәрбиелеу саласындағы бірқатар проблемаларды шиеленістірді: рухани-адамгершілік және мәдени құндылықтардың бірыңғай жүйесінің болмауы; оқушылардың Қазақстандық қоғамның субъектісі ретінде өздері туралы түсініктерінің қалыптаспауы; стресстік және деструктивті сыртқы әсерлерге қарсы тұру қабілетінің болмауы; Отбасының тәрбиелік әсерінің төмендеуі; қоғамның бір бөлігінің рухани және моральдық кедейленуі және т.б. руханият пен адамгершілік мәселесі адамды ежелден қызықтырды. Сондай-ақ патриотизм сезімдерін дамыту, жақындарына, қонақтарына мейірімді қарым-қатынас жасау, адамгершілік көзқарастар мен нанымдарды дамыту, өскелең ұрпақтың адамгершілік мінез - құлқын, Ибн-Сина Беруни, Омар Хайяма, Ю.Баласағұни, Қорқыт-Ата сияқты ағартушы ғалымдардың шығармалары арқылы қазақтардың рухани-адамгершілік мәдениетінің өзектілігі мен мазмұнын айқындайтын кемелді адам идеясының болуы, М.Қашқари, Х.А.Яссауи, Әл-Фараби, Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев және т.б.

Кілт сөздер: ағарту, мәдениет, руханият, адамгершілік, менталитет, тұлға, кемелді адам, әлеуметтану, оқырман, жастар, жасөспірімдер, студенттер

Кіріспе. Бұл мақаланың өзектілігі моральдық дағдарыстың өршуіне, құндылықты тәрбиелеу дәстүрлерінің бұзылуына, батыстық өмір салтының жағымсыз құбылыстарының кеңеюіне, жеке және қоғамдық қатынастардағы «Қос стандарттарға», бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен қоғамдық сананы манипуляциялауға, мінез-құлықтың асоциалды және заңсыз стандарттарын мақсатты түрде таңуға, әлеуметтік агрессияның өсуіне, бұқаралық сананың тек материалдық құндылықтарды алуға гипертрофияланған бағдарлануына байланысты тауарлар және т.б.

Жаһандандыру және жанару кезеңі ретінде сараланған қазіргі қоғам дамуының қазіргі бетбұрыс кезеңіндегі әлеуметтену мәселесін әлеуметтік - философиялық тұрғыдан түсіну қажеттілігі: бірқатар себептерге байланысты. Әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани-идеологиялық қатынастардың басқа жүйесінде өмірге енетін жаңа ұрпақтардың әлеуметтік көбею тәсілін зерттеу мәселелері философиялық сипатқа ие болады. Руханилықты түсінуге, Әлеуметтік және рухани диалектиканы, идеал мен шындықтың, діни және зайырлы қатынастарды, әлеуметтену процесінде дәстүр мен модернизацияны анықтауға негізгі мән берілуі керек.

Философиялық түсінік қоғамның маңызды әлеуметтік институты және әлеуметтенудің негізгі өзегі ретінде білім беруді қажет етеді.

Әлеуметтік-философиялық тұрғыдан әлеуметтену әлеуметтік көбеюдің және ересек адамның, әсіресе жас ұрпақтың, сабақтастықты, тұрақтылықты қамтамасыз етудің және бүкіл әлеуметтік жүйенің дамуын үйлестірудің іргелі, әмбебап тәсілі ретінде қарастырылуы керек.

Әлеуметтенудің әлеуметтік-философиялық аспектілері ең толық және терең сынған және студенттік кезеңде белгілі бір әлеуметтік-қауымдастық деңгейінде де, жеке деңгейде де көрінеді.

Бүгінгі таңда біздің болашағымызды құратын, шешілмеген мәселелердің ең ауыр жүктемесі иығына түсетін жастар ұрпағын тәрбиелеу мәселесі ерекше өткір тұр.

Қазақстан Республикасының рухани ерекшелігі - полиэтномәдениеттілік, көпконфессиялылық және оның дәстүр, транспаренттілік және толеранттылық сияқты адамгершілік императивтері балалар мен жастарды рухани-адамгершілік тәрбиелеу проблемасын айтарлықтай өзектендіреді.

Рухани-адамгершілік тәрбие тұлғаның жан-жақты даму жүйесінің жетекші құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазіргі жағдайда жас ұрпақты жалпы адамзаттық және ұлттық мәдениеттің құндылықтарын игеруге, гуманизмнің жалпы адамзаттық нормаларын түсінуге тәрбиелеу қажет.

Сонымен қатар, елдегі және әлемдегі елеулі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, жаһандану және батыстану жағдайында бұқаралық мәдениетті тану, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді әмбебаптандыру өскелең ұрпақты тәрбиелеу саласындағы бірқатар проблемаларды, шиеленістірді атап кеткенді дұрыс көрдік: рухани-адамгершілік және мәдени құндылықтардың бірыңғай жүйесінің болмауы; білім алушылардың Қазақстандық қоғамның субъектісі ретінде өздері туралы идеяларының қалыптаспауы; қарсы тұру қабілетінің болмауы стресстік және деструктивті сыртқы әсерлер; Отбасының тәрбиелік әсерінің төмендеуі; қоғамның бір бөлігінің рухани және моральдық кедейленуі және т. б.

Руханият пен адамгершілік мәселесі адамды ежелден қызықтырды. Ұлы ойшылдардың мұрасында адамгершілік тәрбиесінің формалары мен әдістері, оның мазмұны мен мақсаттары жасалды.

Көрнекті ғалымдардың философиялық еңбектерінде түркілердің қоғамдық өмірінің негізгі бағыты адамның рухани-адамгершілік негіздеріне бағытталған. Адам мен ғаламның, адам мен әлемнің, білімнің, жан мен дененің, рух пен дененің бірігуін түсіну. Бұл жол іс-әрекеттің моральдық аспектісі басқалардан асып түсетін түріктер үшін басты болды.

Теориялық талдау. Қазақ халқының өмірі, оның тарихы мен ойлауы қазақ халқы үшін ерекше маңызы бар ауызша халық шығармашылығында - фольклорда көрініс тапты.

Қазақ халқының адамгершілігі мен руханиятының мәні мен мазмұны әр түрлі болды және ар-намыс, қадір-қасиет, үлкендерге құрмет, өзара көмек, еңбекке құрмет ұғымдарын қалыптастыруды қамтыды.

Сондай-ақ, патриотизм сезімдерін дамыту, жақындарына, қонақтарына мейірімді қарым-қатынас жасау, адамгершілік көзқарастар мен сенімдерді дамыту, өскелең ұрпақтың адамгершілік мінез-құлқын анықтайтын кемелді адам идеалының болуы.

Халықтың мінезі мен бет-бейнесі, оның ойлары мен ұмтылыстары, адамгершілік құндылықтары, мұраттары, әсіресе өзі жасаған ертегілерде, эпостарда, аңыздарда, эпостарда, мақал-мәтелдерде айқын көрінеді, олар ағартушылық идеяларды қамтиды.

Бұл жанрда достық, жақсылық, ар-намыс, ар-ождан сияқты рухани-адамгершілік қасиеттердің тақырыбы кеңінен қамтылған: «Кім барлық мейірімді, кім бәріне жақсы, достары барды жау алмайды», «Батылдық батырлардың қолында емес, батылдық

батырлардың жүрегінде «, «Өлімнен ұят күші», «Қоянды қамыс, еркекті намыс өлтіреді» және т.б.

Ар-намыс үшін қазақтар да өз өмірлерін құрбан ете алды. Сондықтан халықтың санасында өмірдің маңызды қағидасы (ұраны) ретінде: «Мен өмір үшін байлықты құрбан етемін, өмір үшін ар-намыс үшін құрбан боламын» деген қанатты өрнек қалыптасты.

Мұнда қазақ халқының мінез-құлық ерекшеліктері, қазақтардағы тәрбиенің рухани-адамгершілік құндылықтары, ең алдымен «ар-намыс» пен «қадір-қасиет», «ар-ождан», туған жер туралы құндылық-нормативтік түсініктері баяндалады.

Сондай-ақ, халық өзара түсіністік пен өзара көмекке негізделген мейірімділікті, кешірімділікті, жастардың бойында осы қасиеттердің қалыптасуын жоғары бағалады. Мәселен, қазақтар: «Тас пен ұрғанды аспен ұр», «жақсылық үшін әркім жауап береді, жамандыққа жақсылық үшін тек жігіт жауап береді» және т.б. қазақ халқының рухани-адамгершілік мұраттары болды және оларға тәрбие беру тәжірибесіне ұмтылды [1,532-535].

Бұл мақсат-қазақ тілінде «Жетілген адам» (кемелді адам) сияқты естілетін кемелді адамды тәрбиелеу «сегіз қыры, бір сырлы» адамды тәрбиелеумақал-мәтелінде қалыптасады. Қазақ халқы «адам жан-жақты болуы керек», білім мен өнерді меңгеруі керек деп есептеді: «сегіз қырлы, бір сырлы» қазақтар арасында жастарға тәлім беру, тәлім беру сияқты естіледі. Бұл мақаланың мазмұнында неғұрлым кең және ең бастысы гуманистық тарлық әлеуметтік ұғым бар. Өскелең ұрпақтың әлем біліміне байыпты қарауы үшін «бір сырлы бол» қажет - бұл өзінді өзіне қалдыруды, бөтен адамдардың көндірулері мен кеңестеріне тез тартылмауды білдіреді [2, 54-58].

Қазақтар арасында өскелең ұрпақты еңбек сүйгіштікке, еңбекке деген қажеттілікке тәрбиелеуге, ортақ игілікке адал жұмыс істеу қажеттілігін түсінуге, бала кезінен еңбек адамдарына құрмет көрсетуге ерекше көңіл бөлінді.

Халықтық дәстүрлер негізінде еңбекте, ұрпақтан-ұрпаққа осы қасиеттердің қалыптасуы қазақ халқының рухани-адамгершілік тәрбиесінің маңызды жағын құрады.

Қазақ халқының руханият пен адамгершілік саласындағы философиялық көзқарастары ортағасырлық Шығыстың басқа ойшылдарының: Ибн-Сина Беруни, Омар Хайям, Ю. Баласағұни, Қорқыт Ата, М. Қашқари, Х. А. Яссауи және т. б. еңбектерінде көрініс тапты.

Ортағасырлық ойшыл Ибн-Сина Беруни адамның руханилығы мен адамгершілігінің дамуына ерекше үлес қосты. Ибн-Синаның бұл этикалық көзқарастары жалпы іске қызмет етуге, адамзатқа пайда әкелуге ұмтылатын білімді, асыл, ізгілікті, ерік-жігерлі, белсенді, кемелді адамды тәрбиелеу туралы ұсыныстарда ашылады.

Әбу Райхан Мұхаммед ибн Ахмед әл-Беруни «таным қазынасы», «Сүлеймен туралы әңгіме» және «Этика туралы трактат» трактаттарында адамға салынған күштердің ақылға қонымды көрінісінің нәтижесі пәктік, даналық және әділеттілік болып табылады, адам құндылығының басты өлшемі - адамгершіліктің негізін құрайтын адамның жұмысы.

Қорқыт Ата, Ю.Баласағұни, М.Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи шығармаларында балаларды ата-бабаларының өсиеттеріне адалдық рухында тәрбиелеу, оларда жақсы сезімдерді ояту, ата-аналарының құрметіне лайық балаларды тәрбиелеу болып табылады.

Қазақ халқының ар-намысы тұлғаның аса маңызды қасиеті болып саналды, ол мынадай көріністе көрініс тапты: «Ата-анасының ар-намысына нұқсан келтіретін болса, ұл мүлдем туылмаса жақсы болады».

Юсуф Баласугун өзінің әйгілі «берекелі білім» еңбегінде адами қасиеттер туралы былай деп жазады: «Ұят пен ар - ождан-жамандыққа тосқауыл...Шындық, ұялшақтық және игі іс ... Бірлікте-жақсы тағдырдың кепілі!» [3].

Оның шығармаларында дүниеге келген әрбір адам ие болуы керек, ең жоғары адами қасиеттер туралы айтылады. Философ адамдардың белгілі бір моральдық-этикалық

ерекшеліктерін тізімдейді, сонымен бірге жағымды және жағымсыз мінез-құлық белгілерін қалыптастыру туралы бірқатар пайдалы кеңестер мен ұсыныстар береді.

Қожа Ахмет Яссауидің ілімдері адамның руханилығы мен адамгершілігі туралы идеяларды ұсынады, мұнда ғалым рухани-адамгершілік қасиеттер ретінде шыдамдылық, төзімділік, ұстамдылық, ризашылық, қанағаттану сияқты жеке қасиеттерді қарастырады [4, 216].

Руханият пен адамгершілік мәселелері Әл-Фарабидің «Бақытқа жету жолын көрсету», «Бақытқа жету туралы», «Азаматтық саясат», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары» сияқты әлеуметтік-этикалық және педагогикалық жазбаларында қызыл жіппен жазылған, мұнда әл-Фараби адамның жақсы адамгершілік қасиеттерін әділеттілік деп сипаттайды, адалдық, батылдық, мейірімділік, жомарттық, тапқырлық, шыншылдық, достық, оларды тәрбиелеу жолдары және мінез-құлық ережелерін атап айтты [5,592].

Адамгершілік пен руханият мәселелері Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсарин, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев және т.б.

Ғалым және ағартушы Ш.Уәлиханов қонақжайлылық, қарттарды құрметтеу және қадірлеу, қиындықтарға төтеп беру қабілеті қазақтар психологиясының маңызды адамгершілік белгілері болып табылатынын атап өтті.

Ы.Алтынсарин адамгершіліктің негізі білім мен жақсы тәрбие, «жақсы тәрбиеленген бала және кейіннен ізгі адам болып қала береді» деп қарастырды.

Руханият пен адамгершіліктің негізгі қасиеттеріне Ы.Алтынсарин патриотизмді, гуманизмді, адалдықты, еңбекқорлықты, қарапайымдылықты, әділдікті жатқызады. Ы.Алтынсарин, сонымен қатар жас ұрпақтың бойында қалыптасуын қажет адамгершілік қасиеттердің түрлерін анықтады: тәртіпті сақтау, қиындықтарды жеңе білу, қарапайымдылық, сыпайылық, өзін-өзі бақылау, өз міндеттерін, істерін білу, өзін-өзі сынау, ерік-жігерді дамыту, ұстамдылық және т.б. [6].

Абай Құнанбаев қазақтар өмірінің рухани-адамгершілік негіздерін зерттеуге көп көңіл бөлді. А. Құнанбаев өз еңбектерінде еңбек адамгершілік сұлулықтың қайнар көзі, адамдық қадір-қасиеттің өлшемі болып табылатынын жазды. Абай Құнанбаев көптеген қиыншылықтар мен қиындықтармен ұштасқан көшпелі мал шаруашылығының көп жылдық тәжірибесіне негізделген қазақ халқының адамгершілік идеялары мен гуманистік мұраттарын білдірді. Оларды жеңу барысында халықтық білім қалыптасты, дағдылар мен дағдылар дамыды, өскелең ұрпақтың адамгершілік тәрбиесінде тәжірибе жинақталды, ол моральдық заңдар мен әдет-ғұрыптарда көрінді және қалыптасқан дәстүрлерде бекітілді [7, 523].

Ақылға, білімге, еңбекке, ғылымға, мәдениетке, рухани дамуға үлкен мән бере отырып, Шәкәрім Құдайбердиев қоғамды жетілдірудің маңызды шарттарының бірі ретінде адамдардың адамгершілік және интеллектуалдық дамуын, олардың жақсылыққа, зұлымдықпен күресуге деген саналы ұмтылысын қарастырды. Шәкәрімнің жарық көрген шығармаларының ішінде «Түрік, қырғыз және қазақ хандарының шежіресі», «Еңлік-Кебек», «Қалқаман - Мамы», «Қазақ өмірінің көрінісі», «Мұсылман талаптары», «Үш ақиқат» және т. б.

Шәкәрім Құдайбердиевтің жарияланбаған шығармалары Қазақстан Республикасы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақталған, олардың ішінде - «Мұтылғанның өмірі», «Жаратылыс құпиялары», «Өмір - жан», «Қазақтардың тамыры», «Жастық пен кәрілік» және т. б. философиялық трактаттары бар Ол қазақтың ұлы ақыны және ағартушысы Абайдың көзқарастары мен идеяларының жақтаушысы және ізбасары [8].

Шәкәрім Құдайбердиев өмір бойы ерекше, есептелмейтін құндылық бар - жанның тазалығы мен мейірімділігі. Әрбір ойлаушы, адамгершілік адамның тағдыры - жақын және алыс адамдарға деген жақсы сезімдерді сезіну. Адамгершілік адамның жаны басқалардың қайғысы мен қуанышына бей-жай қарай алмайды. Шәкәрім бала таза жанмен туады, туа

біткен ақаулары жоқ, өйткені жеке тұлға қалыптасқан кезде оң және теріс қасиеттер дамиды деп мәлімдеді. Философ өз еңбектерінде адамгершілік категориялары туралы ой жүгіртеді, көбінесе жағымсызға қарама-қайшы келеді және осылайша жалпы адамгершілік құндылықтардың маңыздылығын айқын көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау. Ойшыл жақсылық пен жамандық, сүйіспеншілік пен жеккөрушілік, жауапкершілік пен ұятсыздық, тектілік пен арамдық, адамгершілік пен малшылық, достық пен араздық, бірлік пен араздық, ақыл мен ақымақтық, сезім мен ақыл және т.б. сияқты ұғымдарға жүгінеді.

Ш.Құдайбердиевтің пікірінше, адам ең алдымен рухани кемелдікке ұмтылуы керек. Асыл мақсаттар, адал еңбек, игі істер адамның адамгершілік бейнесін қалыптастырады. Керісінше, тек «дене» мүдделерімен өмір сүретін адам деградацияға ұшырайды, ол өзіміш, кез-келген жолмен байлық пен жоғары позицияға жетуге тырысады. Бұған жол бермеу үшін ерте балалық шақтан бастап бос уақыт, мақтаныш, бос әурешілік, ашкөздік және басқа да адами жамандықтар айыпталған кезде дұрыс тәрбие қажет.

Шәкәрім Құдайбердиевтің көптеген еңбектері, соның ішінде «Үш ақиқат» еңбегі ар-ождан тақырыбына арналған. Ар-ұждан-жазушының «шындықтарының» бірі. Бұл ұғымға не кіреді? - «Мен адамның қарапайымдылығын, әділдігін, мейірімділігін олардың бірлігінде орыс сөзі - ар-ұждан деп атаймын... Бұған ешқашан сенбеген адамның жүрегін бірде-бір ғылым, бірде-бір өнер, бірде-бір жол және ешқандай заң тазарта алмайды... Бірақ, егер адам ар - ұждан жанның алғашқы қажеттілігі деп толық сендірсе, онда оның жүрегін қара және ескіретін ештеңе жасай алмайды».

Ш. Құдайбердиев ар - ожданы бар адамдар мен ар-ожданы жоқ адамдардың критерийлерін алға тартты: жақсы істер жасамайтын, қанға батқан, екіжүзділік пен мақтаныш, жеккөрушілік пен тәкаппарлық-ұятсыз және азғын адам. Ар - ұжданы жоқ адам - өлген адам, ар-ұжданның болмауы - ең қорқынышты ауру, ар-ұжданы жоқ жауыз-мал сияқты. Ар-ұжданы, ар-намысы, адамгершілігі жоқ, мал жағдайынан төмен тіршілік иелері жерде орын болмауы керек.

Адамның адамгершілігіндегі «басқа тіршілік иелерінен артықшылығы, адам қасқырдың әдет-ғұрпынан неғұрлым алыс болса, соғұрлым ол кемелді болады», «Ар-ожданшыл, ақылды адам зұлымдықты, зорлық-зомбылықты, мақтаншақтықты қабылдамайды және жасамайды».

Шәкәрім бойынша адамгершілік тәрбиесінің мақсаты адамның бойында жоғары адамгершілікті, руханиятты белсенді түрде бекітуге деген ішкі қажеттілікті қалыптастыру.

Адамның рухани көтерілуінің берік негізі-ар-ождан. Сондықтан тәрбие, «Ар - ождан ғылымы» - Этика, өзін-өзі тәрбиелеу-жастарды адамгершілік тәрбиелеудің негізгі факторлары. Адамгершілік тәрбиесінің жолдары - асыл мақсаттар, адал еңбек, ізгі істер. «Мен адамның қарапайымдылығын, әділдігін, мейірімділігін олардың бірлігінде ар - ұждан сөзі деп атаймын. Ар-ождан-бұл тілек, жанның қажеттілігі» [9].

«Себебі, жан ешқашан жоғалып кетпейтін, бүлінбейтін және әр уақытта бәрі жақсарып, жоғары деңгейге көтерілетін тұлға. Себебі ол өзінің биіктігін тездететін себептерді өзі үшін міндетті етеді. Мысалы, дененің тазалығы, мінездің, ойлар мен істердің тазалығы мен толықтығы. Оның алғашқы қажеттіліктерінің бірі ар-ұждан болуы керек» [10].

Қазақ халқы адамгершілік жағынан екі тарапты: әдептілік пен әдептілікті ажырата отырып, әрқашан адамға нақты қарайтын. Тәрбиелі адамда оны ерекшелендіретін, оның өміріне белгілі бір мағына беретін осындай қасиеттер мен артықшылықтар бар. Әдепті емес, керісінше, ізгілік деп саналатын жалпы ереже мен ережелерден ауытқиды.

Қорытынды. Көрнекті философтардың руханилығы мен адамгершілігі мәселесі бойынша зерттеулерді зерделеу халықтың болашағын ғалымдар парыз, ар-ождан, әділеттілік, әдептілік, мейірімділік, байсалдылық, еңбек сүйгіштік, жақсылық, ұлттық сезім, мақтаныш, қадір-қасиет, төзімділік сияқты жалпы адамзаттық құндылықтарды

сіңіруден көрді деп айтуға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының тарихи негіздерін талдау жас ұрпақтың адамгершілігі мен руханилығын қалыптастыру мәселелері бүгінгі күнге дейін өзекті мәселелердің бірі болғанын көрсетеді.

Біздің мемлекетіміздің бүгінгі басты міндеттерінің бірі - отандық ұлттық мәдениеттің дәстүрлерін және бүкіл өркениеттің жаһандану проблемаларын жақсы білетін, өз халқының тарихын сүйетін, елдің болашағына сенуге болатын ұрпақты тәрбиелеу.

1. Сәйкестік-бұл тұрақтылық пен өзіндік құрамдас бөлігі ретінде дәстүр бар тарихи процесс.

Мәдени сәйкестілік-бұл адамдар жасаған ерекше мәдени әлем бар ерекше, ерекше дәстүрлі (ұлттық) мәдениетпен сәйкестендіру. Осы мәдени әр түрліліктегі әрбір ұлттық мәдениет тең, қарым-қатынас жасай алатын және өзі қарым-қатынас үшін "қалаулы" болып көрінеді.

2. Жаһандану, бір жағынан, мәдени сәйкестілікке қауіп төндіреді, екінші жағынан, мәдени сәйкестілік диалогы үшін нақты мүмкіндіктер жасайды.

Мәдени жаһандану адамға өзінің мәдени ерекшелігін табу мәселесін қойды. Қазіргі жаһандану жағдайында мәдени бірегейлікті сақтауды өркениеттің ең жоғары көрінісі ретінде қарастыратын ұстаным пайда болады және нығаяды.

Қазіргі Қазақстанның дамуы халықтың тарихын, философиясы мен мәдениетін, этникалық дамудың бастауларын, қазақ мәдениетінің басым рухани, адамгершілік құндылықтарын түсінбей мүмкін емес.

Қазақ халқының өткен рухани тарихында тарихи үдерістің және нақты этноәлеуметтік шындықтың құндылық-семантикалық негізін құрайтын ұлттық бірегейліктің терең бастаулары қаланды.

Қазақ мәдениетінің ұзақ даму тарихында жинақталған рухани-адамгершілік құндылықтар қазіргі заманғы мәдениеттің тарихи-мәдени негізін құрауы тиіс.

Қазақ этносының рухани-адамгершілік құндылықтары қонақ жайлылық, төзімділік, жомарттық, адами қарым-қатынас және т.б. сияқты ізгіліктерді көрсетеді.

Қазақ ұлттық мәдениеті өскелең ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеу, тұлғаны рухани жетілдіру мәселелерінде жоғары сабақтастықпен ерекшеленді.

Қазақ ағартушыларының, ұлттық ғалым философтардың, тарихшылардың еңбектері жастарды рухани - адамгершілік тәрбиелеу мен оқытудың негізі, негізі, рухани, адамгершілік пен мәдениеттің қабаты, энциклопедиясы болды.

Қазақ халқының рухани құндылықтары мен мәдениеті рухани-адамгершілік және құндылық сананы қалыптастыру бойынша әлеуетті рухани-адамгершілік мүмкіндіктері бар дәстүрлі мәдениеттің маңызды буындарының бірі болып табылады.

Список литературы:

1. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т.3. Алматы. «Атамұра» 2010, 768 с., илл., карты. С. 532-535.
2. Абжан Г.М., Абылханова Г.А. Обычай и традиции Казахстана // Современные наукоемкие технологии. 2014. № 10. С. 54-58
3. Омарбеков Т. История Казахстана и Центральной Азии Издательство КНУ им. Аль-Фараби 2016, 306 с
4. Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии - Новосибирск: Новосибирский университет, 2000. С. 216
5. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. СПб: 2006. С. 592.
6. Джумагулов, К. Т. Ибрай Алтынсарин и развитие культуры казахского народа. Алма-Ата. 1984 г.

7. Жарикбаев К.Б., Калиев С.К. Антология педагогической мысли Казахстана /Сост. Алматы. Рауан, 1995. С.523.
8. Есим Гарифолла. Хакім Абай. Алматы, 1994.540
9. Есим Гарифолла. Санадагы танбалар. Алматы, 1995.520б
10. Есим Гарифолла. Наука совести: научное издание. Алма-Ата. Изд-во «Раритет» Республики Казахстан, 2008. 480 с.
11. Есим Гарифолла. Ғұлама - Наме: ғылыми трилогия. Астана. Академия Абай, 2019. 600 б.
12. Жиенбекова А.А. Қазақтардың сәндік қолданбалы өнері. Оқу құралы. Алматы: «Эверо» баспасы, 2015.268 б., суретті.
13. Жиенбекова А.А. Семиотика Оқулық. Шымкент. М.Әуезов атындағы ОҚУ, 2022. 160 б.

Referens list:

1. Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V 5 tomakh. T.3. Almaty «Atamura» 2010, 768 s., ill., karty. S. 532-535.
2. Abzhan G.M., Abylkhanova G.A. Obychai i traditsii Kazakhstana // Sovremennyye naukoymkiye tekhnologii. 2014. № 10. S. 54-58;
3. Omarbekov T. Istoriya Kazakhstana i Sentralnoy Azii Izdatelstvo KNU im. Al'-Farabi 2016, 306 s
4. Pamyatniki drevnetyurkskoy kul'tury v Sayano-Altaye i Sentralnoy Azii - Novosibirsk: Novosibirskiy universitet, 2000. S. 216
5. Klyashtornyy S.G. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti i etnokulturnaya istoriya Tsentral'noy Azii. SPb: 2006. S. 592.
6. Dzhumagulov, K. T. Ibray Altynsarin i razvitiye kul'tury kazakhskogo naroda. Alma-Ata. 1984 g.
7. Jarikbaev K.B., Kaliev S.K. Kazakstan pedagogikalik oy antologiyası / Kurast. Almatı: Rauan, 1995. B.523.
8. Esim Garifolla. Hakim Abay. Almatı, 1994, 540.
9. Esim Garifolla. . Sanadagı tanbalar. Almatı, 1995. 520b
10. Yesim Garifolla. Nauka sovesti: nauchnoye izdaniye. Alma-Ata: Izd-vo «Raritet» Respubliki Kazakhstan, 2008. 480 s.
11. Esim Garifolla. Gulama - Name: gylım trilogyasy. Astana: Abay akademiyası, 2019. 600 b.
12. Jienbekova A.A.Kazaktardyn sandik qoldanbaly oneri. Oku kuraly. Almaty: «Évero» baspasy, 2015. 268 b., suretti
13. Jienbekova A.A. Semiotika Okulyk. Shımkent: M.Auezov atyndağy OKU, 2022. 160 b.

Аннотация: В статье раскрываются вопросы воспитания у молодого поколения потребности к освоению ценностей общечеловеческой и национальной культуры, к осознанию общечеловеческих норм гуманизма. Социально-экономические преобразования в стране и мире, навязывание массовой культуры в условиях глобализации и вестернизации, универсализация обычаев и традиции обострили ряд проблем в сфере воспитания подрастающего поколения: отсутствие единой системы духовно-нравственных и культурных ценностей; несформированность представлений у учащихся о себе как субъекте казахстанского общества; отсутствие способностей противостоять стрессовым и деструктивным внешним влияниям; снижение воспитательного воздействия семьи; духовное и нравственное обеднение части социума и др. Проблема духовности и нравственности интересовала человека с незапамятных времен.

А также развитие чувств патриотизма, доброжелательное отношение к своим близким, гостям, выработка нравственных взглядов и убеждений, наличие идеала совершенного человека, определяющего нравственное поведение подрастающего поколения, актуальности и содержание духовно - нравственной культуры казахов через произведения ученых просветителей, таких как Ибн-Сины Беруни, Омар Хайяма, Ю.Баласагуни, Коркыт-Ата, М. Кашгари, Х.А.Яссави, Аль-

Фараби, Шокана Валиханова, Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева и др

Ключевые слова: просвещение, культура, духовность, нравственность, менталитет, личность, совершенный человек, социология, читатель, молодежь, подростки, студенты,

Abstract: Abstract The article reveals the issues of educating the younger generation of the need to master the values of universal and national culture, to realize the universal norms of humanism. Socio-economic transformations in the country and the world, the imposition of mass culture in the context of globalization and Westernization, the universalization of customs and traditions have exacerbated a number of problems in the education of the younger generation: the lack of a unified system of spiritual, moral and cultural values; the lack of students' ideas about themselves as a subject of Kazakh society; lack of ability to resist stressful and destructive external influences; reduction of the educational impact of the family; spiritual and moral impoverishment of a part of society, etc. The problem of spirituality and morality has interested a person since time immemorial. The legacy of great thinkers developed the forms and methods of moral education, its content and goals.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ INTERNATIONAL WEARING

УДК: 786,12

<https://orcid.org/0000-0002-9241-0503>

Ахметова А.Г.*

магистр истории, Колледж «МИРАС» Шымкент, Казахстан

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ ДЛЯ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

*Автор-корреспондент: denmark_2022@mail.ru

Аннотация: В связи с глобализацией и научным прогрессом, спрос на рынке труда в XXI в. меняется в сторону таких профессиональных сфер как: IT – бизнес, энергетика, машиностроение, искусственный интеллект, 3D моделирование, космическая отрасль и т.п.. На радикальные реформы в системе образования РК потребуются еще два поколения, когда молодые люди, получающие сейчас образование за рубежом, достигнут уровня профессионализма в своей сфере уже в условиях рыночной экономики. В вузах стран западной Европы и США, имеется богатый опыт в системе практической подготовки кадров для капиталистического мира, диплом которых котируется по всему миру, также выпускник в совершенстве овладевает иностранным языком. Данные факторы являются причинами предпочтения зарубежных вузов отечественным.

Ключевые слова: трудовая миграция, учебная миграция, вуз, абитуриент, студент, международные образовательные программы, система образования, нострификация

Введение. Для Республики Казахстан с каждым годом становится актуальной проблема трудовой и учебной миграций среди казахстанцев. На 2022 г. население Казахстана достигло почти 19500тыс. человек. Но при этом отток наиболее трудоспособных лиц активно продолжается. Из Казахстана в 2021 г. эмигрировали 32209 человек, в основном граждане с технической, экономической и архитектурной специальностями, в такие страны как, в Россию, Германию, США, Турцию и др.[1] Одним из наиболее доступных способов эмиграции, является учебная миграция, показатели которой растут с каждым годом. Основными направлениями являются: вузы РФ, КНР, ТР, США, Великобритании, и стран ЕС.

Актуальность. Причины выбора зарубежных вузов: более качественная подготовка вуза для конкретных профессий, шанс получить грант в хороших вузах, получить диплом, котирующийся по всему миру, шанс продления визы при трудоустройстве, и основная причина – это увидеть мир, расширить кругозор. В Казахстане многие студенты жалуются на теоретический уклон процесса образования, и что во время практик или стажировок в основном практикантам отводят не совсем нужные для их профессии обязанности.

Средний заработок в РК является прожиточным минимумом, и при возможности граждане РК ищут возможности достойного заработка за границей. Но диплом казахстанского вуза может котироваться не во всех странах. 24 ноября 1998 г. между Правительствами Республик Казахстан, Россия, Беларусь, Кыргызстан, Таджикистан было подписано соглашение о взаимном признании эквивалентности документов об образовании, если его выдавали соответствующие вузы. Не подлежит нострификации европейское приложение к диплому (European Diploma supplement) - унифицированная во всех европейских странах, документ международного образца, соответствующий

рекомендациям Совета Европы и ЮНЕСКО. И дипломы о профессиональной переподготовке с присвоением квалификации в определенной области, также не подлежат процедуре признания. [2]

Историографический анализ. Многие журналисты берут интервью у сотрудников МОН РК и казахстанских студентов зарубежом, с целью выявить причины и перспективы выбора зарубежных вузов.

На официальном сайте МОН РК выкладывается много информации о казахстанских студентах за границей. Некоторые новостные порталы используют эти данные как источник по данной теме, либо занимаются собственным исследованием: берут интервью у студентов, обращаются напрямую в МОН РК.

На сайте tengrinews.kz опубликована статья 2014г. где пишется, что казахстанским гражданам предоставляются гранты от правительств таких стран, как РФ, КНР, ТР, РТ и др. Также ведомство МОН считает, что основными причинами выбора казахстанскими студентами зарубежных вузов, являются: отказ от сдачи ЕНТ, отсутствие возможности оплачивать отечественные вузы. [3]

Новостное агентство informburo.kz, в связи с увеличением уезжающих из страны студентов и специалистов, в 2017 г. провело беседу с министерством образования и студентами зарубежных вузов, на тему «*Почему казахстанские студенты уезжают учиться за границу*». Затрагивалась проблема «утечки мозгов» из Казахстана. На запросы informburo.kz, официальный сайт МОН РК ответил, что выработывается политика, направленная на предотвращение «утечки мозгов»: финансирование исследований, отвечающих научным интересам страны; наполнение рынка труда квалифицированными специалистами; подготовка специалистов в соответствии с потребностями национальной экономики. Также были опрошены выпускники зарубежных вузов. Причины их выбора в основном были схожи, но планы на будущее у всех были разные. [4]

В интервью информационного агентства Newtimes.kz Н.Жарбуловой, казахстанские студенты зарубежом поведали, что в отечественных вузах преподаются ненужные основной профессии предметы, и они не хотят после окончания пополнить ряды низшего класса в Казахстане. И в странах ЕС работая в аналогичной сфере, можно быть средним классом, а в Казахстане даже с дипломом будет трудно найти хорошую работу по профессии или без «агашек». Молодежь также привлекает и сам образ жизни в странах ЕС: «...за границей не нужно хорошо выглядеть или быть тем, кем общество хочет меня видеть...». В ходе интервью, агентство сделало вывод, что после окончания, выпускникам зарубежных вузов открываются более перспективные предложения.[5]

Также на сайте новостного портала today.kz выложены данные количества студентов, обучающихся в определенных странах. В сборе данных portalу помогал президент Ассоциации вузов РК Р.Алшанов. По данным редакции на 2018 г. в РФ – обучается около 100тыс. студентов с Казахстана, в Китае 17600 – в основном по специальностям маркетинга, в Южной Корее – 1600 – по специальностям информационных технологий.[6]

Теоритический анализ. Одной из причин привлекательности иностранных вузов, что стажировку можно пройти в ведущих компаниях, которые являются партнерами данных вузов, и есть возможность дальнейшего трудоустройства.

Есть международные программы, по которым можно получить различного рода гранты в ведущих вузах мира: Crossculture internship programme, Fulbright, Study in Hungary, Study in Korea, DAAD Germany, Türikye burslari scholarships и др.

В вузах США и ЕС с каждым годом усиливается политика толерантности и защита социально уязвимых слоев населения. Представляются льготы гражданам развивающихся стран, в том числе и странам СНГ. Но при этом по причине разнообразия западных вузов, приемная комиссия ищет наиболее уникальных абитуриентов, и поэтому при поступлении особое внимание уделяется на мотивационное письмо абитуриента. Приемную комиссию впечатлит: личные интересы, уверенность, чувство юмора, индивидуальность, и также

честность абитуриента, при выявлении ложной информации в письме, студента могут отчислить.

Поступающая в иностранные образовательные учреждения молодежь, делится на несколько категорий.

I. Когда абитуриент уверен, что получив знания за границей, будет служить во благо своей родины.

II. Те, кто, но не исключает возможности эмиграции при удачном сложении обстоятельств после выпуска в иностранном вузе.

III. Те, кто едут на учебу с целью эмигрировать, и где учебная виза является наиболее доступной при получении.

При изучении данного контингента, были опрошены действующие и будущие студенты зарубежных вузов, в ходе которого были выявлены несколько подгрупп, которые относятся к вышеуказанным категориям:

1) Выпускники КТЛ и НИШ, готовясь изначально к выезду из Казахстана, заранее сдают экзамены по английскому языку, международного образца: IELTS, SAT, TOEFL. Вместе с тем предоставляют результаты своих личностных и академических достижений, в случае если выбранная профессия творческая, то необходимо предоставить свое творческое портфолио. Страны, выбранные данным контингентом молодежи, это в основном США и страны Великобритании. Во многих вузах США уже есть действующие сообщества бывших выпускников КТЛ и НИШ, которые помогают в дальнейшем поступлении выпускникам данных школ.

2) Выпускники школ, которые едут за рубеж на базе основного образования, но не сразу поступают на бакалавриат. Некоторые европейские вузы предоставляют различные гранты и дополнительный год обучения (Foundation program) в университете перед началом бакалавриата, где проходит знакомство с базовыми знаниями выбранной абитуриентом профессии.

3) Выпускники на базе общего образования, поступают в колледж других стран, где они смогут получить основное образование и базовые навыки своей профессии наравне с местными, также продолжить обучение в вузе.

4) Выпускники школ, которые не отличаются сильными достижениями в образовании. При случае, когда абитуриент не набирает пороговый балл на ЕНТ, либо отказывается его сдавать, и когда решение поступления за границу может быть не запланированным. В данном случае помогают частные компании доступного международного образования, получающие доход от заключенных договоров с зарубежными вузами и будущими абитуриентами. Такой бизнес открывается и бывшими выпускниками зарубежных вузов. К каждой компании прикреплены конкретные образовательные учреждения, иногда не с высоким академическим уровнем, но где требования могут быть такими же высокими, как и в топовых вузах.

5) Магистранты и докторанты, имеющие четкие цели в конкретной профессии. В Казахстане с 1993 года учреждена государственная программа «Болашак». В рамках программы могут поступить граждане РК на магистратуру, резидентуру, докторантуру или пройти стажировку, при этом государство полностью покрывая финансовые расходы.

Эта программа сотрудничает с вузами Лиги плюща, где преподают немало лауреатов Нобелевской премии, а выданные документы об образовании признаются в Казахстане без нострификации. За все годы работы по программе «Болашак» подготовлено 11474 специалистов, из них 8279 исполнили свои договорные обязательства. Для мониторинга обучения и трудоустройства стипендиатов программы «Болашак» в 2005 г. было учреждено АО «Центр международных программ». А в 2022 г. выделено 1055 стипендий для программы «Болашак» в МОН РК. По правилам программы, обладатель стипендии «Болашак» закладывает государству квартиру, в качестве гаранта его возвращения на Родину, в противном случае, выпускник должен вернуть государству потраченную на него

сумму от 30 тыс. до 50 тыс. долларов. Но, несмотря на такие условия, некоторые выпускники не возвращаются обратно. Сами болашаковцы жалуются, что в Казахстане не всегда можно найти высокооплачиваемую работу по своей специальности. [7]

б) Есть категория граждан, которые выезжает за границу, с целью получения ВНЖ в ЕС, но для въезда страну нужна виза. В данном случае получить учебную визу проще остальных, необходимо предоставить пригласительное письмо с вуза и справку с банка о наличии определенной суммы на счету.

И еще факт, который опубликован на официальном сайте Министерстве просвещения РК, что в 2021 г. более 11 тыс. казахстанцев, обучавшихся за рубежом, перевелись в казахстанские вузы, в основном из России. Финансовые расходы за проживание за границей оказалось невыгодным, ведь в связи с пандемией, обучение проходило в дистанционной форме. В такой ситуации, перевод в отечественные вузы проходил в облегченной форме. [8]

На сегодня по данным Казахстанской ассоциации агентств зарубежного образования, в Казахстане работают около 100 агентств, которые помогают казахстанским абитуриентам поступить в зарубежный ВУЗ. Но есть отдельные частные лица, работающие индивидуально вне компании.

В инстаграме ведется страница Kazakhstan_japan_center, который ведет Казахстанско-Японский центр в Алматы. На странице часто выкладываются время семинаров по поступлению в вузы Японии и трудоустройства.

Также есть официальная страница выпускников китайских вузов. Где публикуются последние новости двухсторонних дипломатических и экономических отношений между КНР и РК. В основном затрагивается тема двухстороннего сотрудничества, в том числе программы в рамках проектов ШОС, «Один путь один пояс», а также тема развития науки и образования. Осенью 2022г. запустили бесплатное дистанционное обучение «Технологические инновации и интеллектуальное производство». [9]

МОН РК в 2020г. после пандемии пересмотрело систему образования в Республике.

Выводы. В ходе исследования выявлены основные причины учебной миграции казахстанцев, которые намерены учиться и работать за рубежом является: недоверие системе образования и экономике РК в целом. И категория, которые, набрав знаний и опыта, при возвращении на Родину применяют свои навыки для улучшения страны изнутри.

При конкретном обобщении мнений казахстанских студентов за рубежом, выявлены на их взгляд минусы системы высшего образования в РК: в казахстанских вузах упор в основном дается на теорию, преподаются не нужные профессии предметы, преподают в основном преподаватели, не имеющие практического опыта, остатки методики преподавания времен СССР, слабое оснащение аудиторий и библиотек, не во всех вузах имеется возможность обмена студентов, стажировка проходит на бумаге для отчета, не так высоко ценится степень магистра, отсутствие практики иностранных языков, и также коррупция.

Для решения данных проблем, вузы в Казахстане, ближайшие 10 лет должны прогрессивно идти по пути модернизации. В учебной миграции в целом больше положительного эффекта, учитывая что на отечественные вузы это сильно не сказывается. С внедрением кредитной системы, сама методика преподавания превратилась в симбиоз советской и современной методик. Но внедряя западную методику, не учитываются нюансы морально-духовных ценностей самого населения. Воспитанные в период СССР старшее поколение стараются также воспитывать молодое поколение, при том что внедренная новая система рассчитана на молодежь, чьи родители были воспитаны в духе капитализма. В мире капитализма успеха могут добиваться люди и без высшего образования, и этот факт меняет само отношение к образованию, и привитая обществом стандарты жизни и профессий, не до конца раскрывают талант молодежи.

Учитывая тот факт, что выпускники не желают возвращаться на Родину, тут касается

всей экономики в стране в целом. Низкая заработная в стране, становится уже не привлекательной для выпускников окончивших лучшие мировые вузы. Казахстанскому рынку труда нужно взять пример у крупных компаний США, Сингапура, ЕС, где платят огромные суммы для наиболее талантливых людей, что привлекает молодежь со всего мира, что также создает широкую целевую аудиторию.

Например, недостаток узких специалистов в медицине, приводит к развитию медицинского туризма. Казахстанская молодежь, выбирающая более узкую и нужную специальность в медицине, также обучаться за границей. Медицинские вузы США, Великобритании, Австралии, Сингапура являются ведущими в сфере медицинского образования. Надо отметить, что в казахстанские медицинские вузы приезжают в основном студенты из Индии. Но проблема состоит в том, что выпускники данных вузов, иногда не возвращаются в Казахстан. Причина в основном в заработной плате, в уровне медицинского оснащения больниц, и поддержки медиков со стороны государства и частных лиц. Для сравнения, средняя заработная плата врачей-терапевтов/врачей общей практики в Казахстане в среднем 250 \$, в США - 17,000 \$, В Австралии - 22,500 \$. [10]

В январе 2019 г. президент РК К.К.Токаев выступил с речью перед бизнесменами Казахстана, где затронул тему изменения спроса на рынке труда. Он заметил, что в Казахстане, в связи с глобализацией и влиянием пандемии, спрос на рынке труда меняется. И, следовательно, вузам при наборе абитуриентов нужно отталкиваться от этого спроса. Призвал корпорации заранее готовить себе специалистов, сотрудничая с колледжами и вузами, оснащая мастерскими, и что в стране нужно больше готовить технарей. И по программе «Болашак» будут больше отправлять в технические вузы, в том числе и Россию. [11]

Для того, чтобы казахстанская молодежь поступала в отечественные вузы, требуются конкретные реформы и поддержка в системе образования и науки. Из послания президента РК К.К.Токаева народу Казахстана 1 сентября 2020 г.: «Поручаю Правительству обеспечить стажировку в ведущих научных центрах мира 500 ученых ежегодно, а также предоставлять 1000 грантов для молодых ученых на исследования по проекту «Жас ғалым»». [12]

О реформах необходимых в сфере образования затрагивал в своей речи Министр науки и высшего образования РК Саят Нурбек на Nobel fest в октябре: человеческий капитал - ключевой ресурс развития экономики страны. Вузы, должны готовить профессии, анализируя рынок труда и больше взаимодействовать с предприятиями. Также необходимо внедрение инновационного менеджмента: привлечение талантливой молодежи из числа Президентского кадрового резерва и стипендиатов программы «Болашак». Привлечение представителей бизнес-сообщества в управление вузами через Советы директора. Повышение роли эндаумент-фондов (фонд целевого капитала). Трансформация деятельности Совета ректоров. Проведение форсайт-сессий (методика прогнозирования будущего каких-либо проектов) для общения и совместного решения актуальных задач, также пересмотр политики КРІ (ключевые показатели эффективности) правления. [13]

Креативные, современные профессии в основном широко распространены в странах, которые последние 50 лет идут по пути капиталистического развития. Но проблема стоит в том, что для следующей ступени духовно-нравственного развития в обществе, нужно решить бытовые проблемы самого общества. Когда заработная плата не соответствует потребительским расходам, вынуждает людей брать кредиты в банке. Учитывая факт низкой заработной платы в стране, казахстанцам приходится больше работать, чтобы вовремя все выплатить, и у большинства казахстанцев нет времени на духовно-нравственное развитие себя и своих детей.

Казахстанская система образования постепенно начинает соответствовать современным требованиям образования, но вопрос низкой заработной платы в Казахстане

еще остается открытым...

Список литературы:

1. Статья на сайте «LS Aqparat» «Казахстанцы активнее покидают страну» Алиби Саруар 10 февраля 2022г.//<https://lsm.kz/migraciya-za-2021-god>
2. Признание документов об образовании //<https://egov.kz/cms/ru/articles/nostrification>
3. Статья «Более 45 тысяч казахстанских студентов обучаются за рубежом» на сайте tengrinews.kz со ссылкой на МОН РК 31.07.2014г.//https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/45-tyisyach-kazahstanskih-studentov-obuchayutsya-rubejom-259529/
4. Беседа ИА informburo.kz с Министерством образования РК и студентами: Почему казахстанские студенты уезжают учиться за границу? 26.09.2017г.//<https://informburo.kz/stati/pochemu-kazahstanskie-studenty-uezzhayut-uchitsya-za-granicu.html>
5. Интервью корреспонденту ИА NEWTIMES.KZ 29.07.2022г.//<https://newtimes.kz/obshchestvo/153949-u-nas-tut-perspektiv-net-pochemu-kazahstanskaya-molodezh-uezzhaet-uchitsya-za-rubezh>
6. Сколько казахстанских студентов учатся за границей, 3.05.2018г.//https://www.lada.kz/another_news/58388-skolko-kazahstanskih-studentov-uchitsya-za-granicey.html
7. Официальный сайт программы «Болашак» <https://bolashak.gov.kz/ru>
8. Новости на официальном сайте Министерства просвещения РК, 24.09.2021г.//<https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/bolee-11-tysyach-kazahstancv-perevelis-iz-zarubezhnyh-vuzov-v-kazahstanskie-v-2021-godu?lang=ru>
9. Страница в Инстаграм Vypuskniki.kz.cn
10. Зарплата врача в странах мира <https://umedicine.ru/doctors-income-world/>
11. Речь К.К.Токаева на встрече с бизнесменами//<https://bizmedia.kz/2022/01/21/vstrecha-tokaeva-s-biznesmenami-o-chyom-govorili-2/>
12. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1.09.2020г. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/article/details/23129?lang=ru>
13. Из выступления Саясат Нурбека на форуме Nobel fest в Астане с 26 по 28 октября 2022г. V Nobel Fest//<https://www.youtube.com/watch?v=K20iFf4r3UU>

Referens list:

1. Stat'ya na sayte «LS Aqparat» «Kazahstantsy aktivneye pokidayut stranu» Alibi Saruar 10 fevralya 2022g.//<https://lsm.kz/migraciya-za-2021-god>
2. Priznaniye dokumentov ob obrazovanii //<https://egov.kz/cms/ru/articles/nostrification>
3. Stat'ya «Boleye 45tysyach kazakhstanskikh studentov obuchayutsya za rubezhom» na sayte tengrinews.kz so ssylkoy na MON RK 31.07.2014g.//https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/45-tyisyach-kazahstanskih-studentov-obuchayutsya-rubejom-259529/
4. Beseda IA informburo.kz s Ministerstvom obrazovaniya RK i studentami: Pochemu kazakhstanskiye studenty uyezzhayut uchit'sya kha granitsu? 26.09.2017g.//<https://informburo.kz/stati/pochemu-kazahstanskie-studenty-uezzhayut-uchitsya-za-granicu.html>
5. Interv'yu korrespondentu IA NEWTIMES.KZ 29.07.2022g.//<https://newtimes.kz/obshchestvo/153949-u-nas-tut-perspektiv-net-pochemu-kazahstanskaya-molodezh-uezzhaet-uchitsya-za-rubezh>
6. Skol'ko kazakhstanskikh studentov uchatsya za granitsey, 3.05.2018g.//https://www.lada.kz/another_news/58388-skolko-kazahstanskih-studentov-uchitsya-za-granicey.html
7. Ofitsial'nyy sayt programmy «Bolashak» <https://bolashak.gov.kz/ru>
8. Novosti na ofitsial'nom sayte Ministerstva prosveshcheniya RK, 24.09.2021g.//

<https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/bolee-11-tysyach-kazahstancev-perevelis-iz-zarubezhnyh-vuzov-v-kazahstanskie-v-2021-godu?lang=ru>

9. Stranitsa v Instagram Vypuskniki.kz.cn

10. Zarplata vracha v stranakh mira <https://umedicine.ru/doctors-income-world/>

11. Rech' K.K.Tokayeva na vstreche s

biznesmenami//<https://bizmedia.kz/2022/01/21/vstrecha-tokayeva-s-biznesmenami-o-chyom-govorili-2/>

12. Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana.

1.09.2020g. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/article/details/23129?lang=ru>

13. Iz vystupleniya Sayasat Nurbeka na forume Nobel fest v Astane s 26 po 28 oktyabrya 2022g. V Nobel Fest//<https://www.youtube.com/watch?v=K20iFf4r3UU>

Түйін: Соңғы онжылдықта жаһандану мен ғылыми прогреске байланысты еңбек нарығындағы сұраныс осындай кәсіби салаларға қарай өзгеруде: IT – бизнес, энергетика, машина жасау, жасанды интеллект, 3D модельдеу, ғарыш өнеркәсібі және т.б.. Қазіргі уақытта оқу орындарының көпшілігі жаңартылуда, бірақ лабораториялық дәрістер заманауи жабдықтарды және осы мамандықтар бойынша кәсіби профессорларды қажет етеді. Батыс Еуропа мен АҚШ жоғары оқу орындарында, капиталистік әлем үшін тәжірибелік оқыту жүйесінде, мол тәжірибе жинақталған. Сондай-ақ студент басқа елде шет тілін жетік меңгереді. Бұл факторлар отандық университеттерден гөрі шетелдік университеттерге артықшылық берудің себебі болып табылады.

Кілт сөздер: еңбек миграциясы, білім миграциясы, университет, талапкер, студент, халықаралық білім беру бағдарламалары, білім беру жүйесі, нострификация.

Abstract: In the last decade, due to globalization and scientific progress, the demand in the labor market is changing towards such professional areas as: IT - business, energy, mechanical engineering, artificial intelligence, 3D modeling, space industry, etc. At the moment, most educational institutions are being modernized, but practical training requires more equipment and existing professors of these specialties. In the universities of Western Europe and the USA, there is a wealth of experience in the system of practical training for the capitalist world, whose diploma is quoted all over the world. Also, a student in another can fluently speak in a foreign language. These factors are the reasons for preferring foreign universities to domestic ones.

Key words: labor migration, educational migration, university, applicant, student, international educational programs, education system, nostrification.

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

UDC: 331.5(574)

<https://orcid.org/0000-0002-5503-641X>

<https://orcid.org/0000-0003-3904-2833>

¹Aidarova A.B.*, ¹Farkhatuly Y.

¹ candidate of Economics Sciences, Associate Professor,
M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

¹graduate student, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

**LABOR RESOURCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND
THE EFFECTIVENESS OF THEIR USE**

*Corresponding-author: ab_moon@mail.ru

Abstract: One of the most important factors in the innovative development of the country's economy is high - quality labor resources. Therefore, the processes of reproduction of human capital are very important for Kazakhstan. The article reflects the current state of the labor market of the Republic of Kazakhstan. From a theoretical and methodological point of view, attention is paid to the existing types of labor market in the country, the specifics of the formation and use of personnel in economic sectors.

The priorities of economic policy to increase labor productivity are identified. Especially relevant in the current moment is the problem of providing enterprises with high-profile labor resources. It is not only not necessary to mention the migration and old laborers, but also the existing laborers, providing the market for the quality of production products, works, services. The elimination of qualified workers, specialists and managers will ensure the economic growth of enterprises, the competitiveness of products and enterprises in general.

Keywords: labor resources, productivity, labor intensification, personnel training, economic policy, gross domestic product, labor force

A main part. Human resources is one of the main and most important factors determining the effective development of the company. Today, the issue of providing highly professional labor resources to enterprises is very relevant. This is due not only to natural causes caused by migration and aging of workers, but also to the growing demands of the market for quality products, jobs and services. The shortage of qualified workers, specialists and managers leads to a deterioration in the economic condition of enterprises, a loss of competitiveness of products and the enterprise as a whole.

With a general reduction in the number of employees, there is an increase in the number of vacancies for highly qualified personnel, including not only specialists, but also working specialties. The shortage of skilled workers is also associated with the actual cessation of training in leading specialties and specialties of this category.

Low efficiency of use of labor resources is one of the main unresolved problems of their management. Indicators for assessing the efficiency of Labor use are the level and rate of growth of labor productivity, the level and rate of growth of the average monthly wage of employees, the ratio of labor productivity and the rate of wage growth. The low level of wages that has developed in many industries, first of all, leads to an outflow of highly qualified workers and does not ensure the rational use of labor resources. Due to the decrease in the growth of labor resources and the manifestation of other demographic factors, the problem of using labor is becoming more urgent.

The formation of industrial enterprises' labor resources is influenced by external and internal factors, such as the organizational and technical level of production; qualitative and quantitative characteristics of the products produced; socio-demographic, motivating and institutional working conditions; the state of the professional training system and the degree of training of employees.

Introduction. The development of the national economy, an increase in labor productivity and an improvement in the quality of life of the population determine the effectiveness of the use of all types of production resources, especially labor.

The changes taking place in all sectors of the economy have led to a change in the approaches to Personnel Management and its assessment.

The formation of new managerial and organizational and economic structures at the level of enterprises and regions contributes to the more efficient use of Labor resources. In addition, this is also influenced by significant changes at the macro and microeconomic levels.

Companies, adapting all aspects of financial and economic activity to changing market trends, are faced with the objective need to work differently from the previous ones, among which the competitiveness of products is of great importance.

A high level of labor productivity is a necessary condition for ensuring competitiveness, which, in turn, depends on the number and quality of employees of the enterprise.

The concept of «labor resources» was first introduced into scientific circulation in 1922 by academician S. G. Strumilin. Labor resources as an element of the resource potential of the enterprise are a potential mass of living labor that can be used for a certain period of time. This category should be considered from an economic, statistical, demographic and sociological point of view.

Quantitative and qualitative parameters reflecting the structure of the workforce of companies change over time. The qualitative characteristic in the conditions of the formation of market relations is determined by the level of professional training, the level of employment, the correspondence of the needs for the use of professional and qualification characteristics of labor resources.

The increase and formation of labor resources largely depends on socio-economic and demographic factors that determine the level of their development and use. The demographic aspect, taking into account such characteristics as migration, migration, gender, age, marital status, etc., shows their dependence on population growth.

The able-bodied population includes all able-bodied residents of the country who work in the field of private activity and the state economy, and are also able to work. Labor resources include the employed and unoccupied population in the economy.

Improving the use of labor resources at the macro level is aimed at increasing the level of employment of the working-age population, the distribution of workers by branches and branches of the national economy; ensuring the efficiency of the use of labor resources in the field of material production and the economy.

The labor force is the main object of economic analysis at industrial enterprises.

The concept of «labor force», introduced by K. Marx, is defined as «a set of physical and spiritual abilities possessed by an organism, a living person, and which are put into use by him whenever he produces any consumer values» [1,2].

Labor as an economic category is a set of spiritual and physical abilities of a person used in production activities. The qualities that determine the ability to work, or the ability to work in general, form the direct basis of the labor force. Professional working capacity in this profession is professional working capacity with a structure of professional and qualified labor force. The main resource for building a competitive economy is labor, especially its highly qualified part.

Labor force is a combination of able-bodied people in a society, or a combination of able-bodied people. Thus, labor resources differ from other production resources, and their use should take into account the socio-demographic characteristics of the population [3,4].

The characteristics of the use of human resources in high-tech production are shown in Figure 1. Labor is the main object of research and analysis, and all other factors of production are prerequisites, objective conditions for its implementation, development and profit growth. Work is considered an important production factor, the analysis of which requires the development of special methodological approaches.

Because human resources understood not only as a factor in economic development (labor), but also as its purpose, are extremely important for the structure of the productive forces of society in all developed countries of the world. Their study requires special approaches.

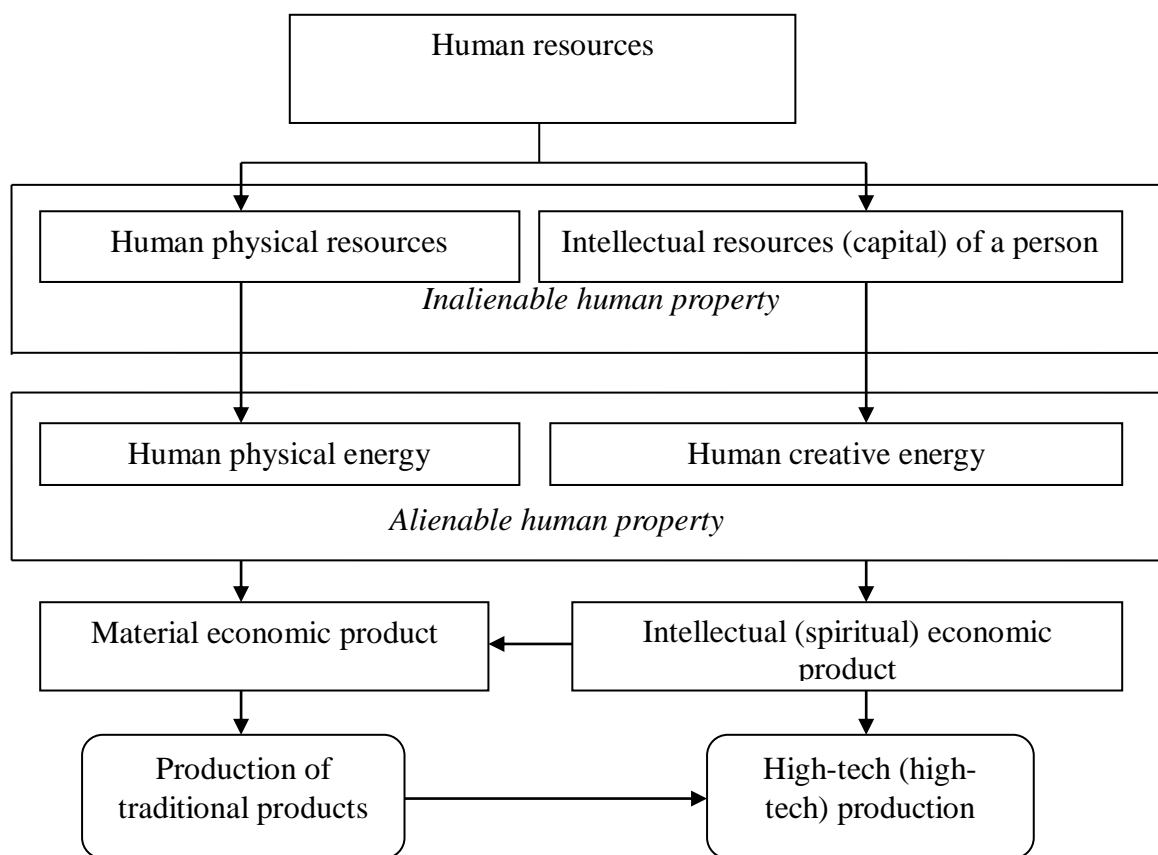

Figure 1. The economic essence of the manifestation and use of human resources in production

The manufactured product is «an indicator of the efficiency of the use of Labor resources». The product produced brings profit to the company in a certain period of time (year, month, day, hour) depending on the value produced by one employee or the amount of products produced in physical terms. Thus, it should be noted that the concept of the performance as a school opera number is associated with the use of a pastor in the production, and they are not worth assessing the role of living Labor [5,6].

The number of reasons and as an initiative work is very important when considering and distinguishing the activities of economic entities of various levels. Based on the results of the calculation, analysis and assessment of the labor produced, it is possible to identify the reasons

that prevent the growth of the efficiency of the economy to the micro and macro levels and the achievement of rational use of Labor and Natural Resources.

Experimental methods. The methodological basis of the scientific article was the methods of theoretical generalization and analysis, which made it possible to determine the importance of labor resources in the enterprise management system, to consolidate the most important qualification characteristics of labor potential, and also helped to identify the main directions of research in the field of labor resource problems in Kazakhstan. Industrial enterprises.

To analyze the current state of labor resources, analytical and statistical methods of analyzing reporting data on the Labor potential of industrial enterprises in Kazakhstan and expert assessments of specialists based on source materials were used. The research methods in this article are systematization and generalization, analytical and statistical methods, and the expert method.

Results and discussion. Due to the limited supply of competitive labor in the labor market of Kazakhstan, as well as its growing cost in the process of managing the labor resource of the enterprise, the task of forming and maximizing the improvement of the labor resource already available to the enterprise is put forward.

At the present stage in the Republic of Kazakhstan, the able-bodied potential is formed by the employed, economically active population.

Table 1. The main indicators of the labor market, thousand people

years	Labor force	Including			
		employed population	including		unemployed population
			hired employees	self-employed employees	
2017	9 027,4	8 585,2	6 485,9	2 099,2	442,3
2018	9 138,6	8 695,0	6 612,5	2 082,5	443,6
2019	9221,5	8780,8	6681,6	2099,2	440,7
2020	9180,8	8732,0	6686,7	2045,4	448,8
2021	9256,8	8807,1	6 710,2	2 096,9	449,6

The number of workers aged 15 and over in 2021 is 9.3 million. reached the man. The total workforce is 5.5 million. population of the city – 4.5 million people (59.3%). the man (48.6%) was made up of women.

In the economy of the Republic 8.8 million.the man was employed. The employment rate reached 95.1% of the labor force, the population aged 15 and over – 66%. The number of employees among the employed population is 6.7 million. people or 76.2%, self-employed - 2.1 million. made up a person or 23.8%. Among the employed population, the number of men is 4.6 million. the man or more than half, women -4.3 million. made up a person (48.3%).

The main share in the structure of employment was 76.5% of persons aged 25-54 years, 11.5% young people aged 15-24 years, 11.2% – 55-64 years and 0.8% – 65 years and older.

The number of unemployed people in 2021 was 449.6 thousand people. The unemployment rate formed 4.9%. According to the data of the last five years, an upward trend can be traced.

The resulting indicators of the labor activity of the actively employed population are the gross output of products and services, which has a relatively high growth trend (Figure 2)[7,8,9].

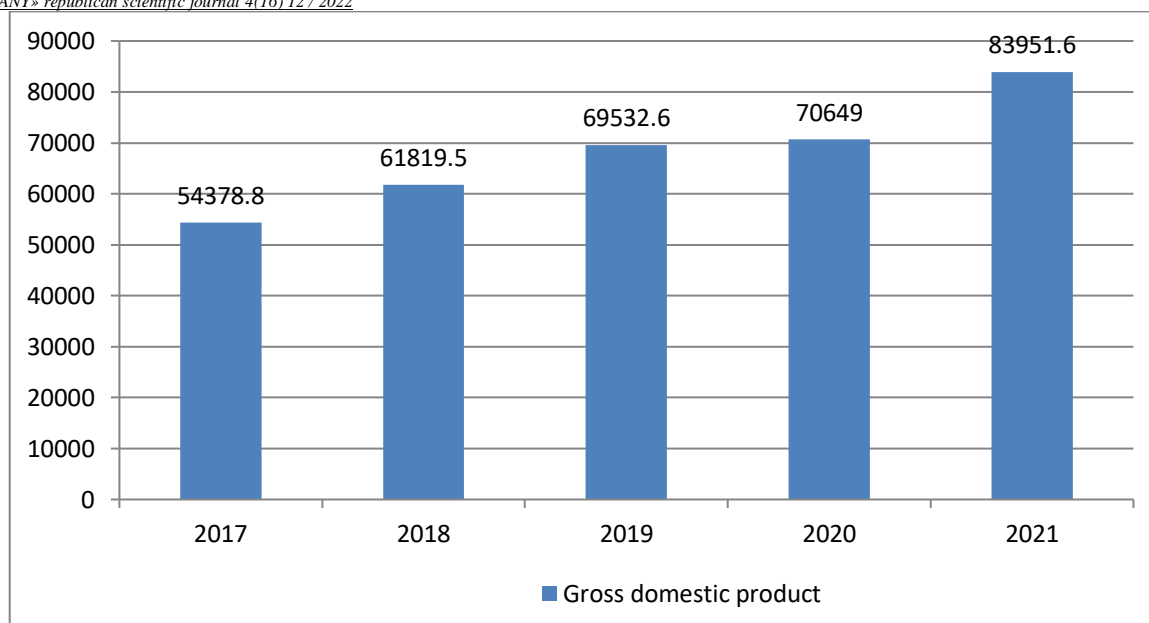

Figure 2 – Dynamics of gross output of Kazakhstan, billion tenge

The volume of gross output depends on labor productivity:

- production volumes per employed employee.

Conclusion. To improve the use of labor resources, it is necessary to improve their structure and the use of working time, strengthen labor discipline, and develop measures aimed at preventing injuries and diseases. Particular attention should be paid to the organization of labor and production, since compliance with the principles of scientific organization of the production process is key to ensuring effective financial and economic activities with high economic indicators.

Key elements of the national system of organization of labor and production:

- Placement of personnel in the production and distribution of labor;
- Organization and maintenance of workplaces;
- Introduction to the rational process of work;
- Creation of favorable working conditions;
- Organization of incentives and salaries;
- Organisation of training, advanced training and retraining of workers;
- Protection and safe working conditions.

Bibliography:

1. Vildais A.D. The role of labor potential in the management of industrial enterprises Actual problems of aviation and cosmonautics. 2017. No. 13. S. 727–729. (Вильдайс А.Д. Роль трудового потенциала в управлении промышленных предприятий // Актуальные проблемы авиации и космонавтики. 2017. № 13. С. 727-729).

2. Goncharova E.V., Romashova I.D. Opportunities for managing the labor potential of a medium-sized enterprise // Scientific and methodological electronic journal "Concept". 2019. No. 2. URL: <http://e-koncept.ru/2019/184010.htm> (Гончарова Е.В., Ромашова И.Д. Возможности управления трудовым потенциалом среднего предприятия // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2019. № 2. URL: <http://e-koncept.ru/2019/184010.htm>.)

3. Ermolaeva, S.G. Labor market [Text]: textbook. allowance / S.G. Ermolaeva. Yekaterinburg: Ural University, 2015. 108s (Ермолаева, С.Г. Рынок труда [Текст]:учеб.

пособие / С.Г. Ермолаева. Екатеринбург: Уральский университет, 2015. 108с.)

4. Bagaeva N.U. The main directions of improving the quality of labor resources in the Republic of Kazakhstan. Actual problems of management, economics and economic security: materials of the II Intern. scientific conf. (Kostanay, September 28, 2021) / Cheboksary: Publishing House Sreda, 2021, pp. 9-13. (Багаева Н.У. Основные направления повышения качества трудовых ресурсов в Республике Казахстан. Актуальные проблемы менеджмента, экономики и экономической безопасности: материалы II Междунар. науч. конф. (Костанай, 28 сент. 2021 г.) / Чебоксары: ИД «Среда», 2021. С. 9-13.)

5. Beknazarov B.D., Aitkazina M.A., Karshalova A.D. The development of labor resources as a condition for the economic security of the organization. Innovation and investment. 2021. No. 4. P. 100-104. (Бекназаров Б.Д., Айтказина М.А., Каршалова А.Д. Развитие трудовых ресурсов как условие экономической безопасности организации. Инновации и инвестиции. 2021. № 4. С. 100-104.)

6. Butkenova A.K. Human capital at industrial enterprises of Kazakhstan // Economic analysis: theory and practice. 2019. V. 17. No. 3. S. 473-490. (Буткенова А.К. Человеческий капитал на промышленных предприятиях Казахстана // Экономический анализ: теория и практика. 2019. Т. 17. № 3. С. 473-490.)

7. The labor market of Kazakhstan: development in a new reality. Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan. Center for Human Resources Development. September, 2021. 227 p. (Рынок труда Казахстана: развитие в условиях новой реальности. Министерство труда и социальной защиты РК. Центр развития трудовых ресурсов. Сентябрь, 2021. 227 с.)

8. Statistics and analysis of labor resources (Статистика и анализ трудовых ресурсов). 2022. (<http://www.grandars.ru/student/statistika/trudovye-resursy.html>).

9. Statistical compendium «Employment in Kazakhstan for 2017-2021». Nur-Sultan: Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. 2022. 248 s (Статистический сборник «Занятость в Казахстане за 2017- 2021 годы». Нур-Султан: Комитет по статистике МНЭ РК. 2022. 248 с)

Аннотация: Одним из важнейших факторов инновационного развития экономики страны являются качественные трудовые ресурсы. Поэтому процессы воспроизводства человеческого капитала для Казахстана имеют первостепенное значение. В статье отражено современное состояние рынка труда Республики Казахстан. С теоретико-методической точки зрения обращено внимание на сложившиеся виды рынка труда в стране, особенности формирования и использования кадров в отраслях экономики.

Определены приоритеты экономической политики по повышению производительности труда. Особенно актуальной в настоящий момент является проблема обеспечения предприятий высокопрофессиональными трудовыми ресурсами. Это обусловлено не только естественными причинами, которые вызваны миграцией и старением работников, но и возрастающими требованиями, предъявляемыми рынком к качеству производимой продукции, работ, услуг. Отсутствие квалифицированных рабочих, специалистов и менеджеров ведет к ухудшению экономического положения предприятия, потере конкурентоспособности продукции и предприятий в целом.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, производительность, интенсификация труда, подготовка кадров, экономическая политика, валовый внутренний продукт, рабочая сила

Түйін: Ел экономикасының инновациялық дамуының маңызды факторларының бірі - сапалы еңбек ресурстары. Сондықтан Қазақстан үшін адам капиталын молықтыру процестері аса маңызды. Мақалада Қазақстан Республикасының еңбек нарығының қазіргі жағдайы көрсетілген. Теориялық-әдістемелік тұрғыдан алғанда елдегі еңбек нарығының қалыптасқан түрлеріне, экономика салаларында кадрларды қалыптастыру және пайдалану ерекшеліктеріне назар аударылған.

Еңбек өнімділігін арттыру бойынша экономикалық саясаттың басымдықтары анықталған. Қазіргі уақытта кәсіпорындарды жоғары кәсіби еңбек ресурстарымен қамтамасыз ету мәселесі өте

өзекті болып табылады. Бұл жұмысшылардың көші-қоны мен қартаюынан туындайтын табиғи себептерге ғана емес, сонымен қатар нарықтың өндірілетін өнімнің, жұмыстың, қызметтің сапасына қойылатын талаптарының артуына байланысты. Білікті жұмысшылардың, мамандардың және менеджерлердің болмауы кәсіпорынның экономикалық жағдайының нашарлауына, өнімнің және жалпы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігінің жоғалуына әкеледі.

Кілт сөздер: еңбек ресурстары, өнімділік, еңбекті қарқындату, кадрларды даярлау, экономикалық саясат, жалпы ішкі өнім, жұмыс күші

UDC: 339.138 (574)

<https://orcid.org/0000-0002-1869-0842>

<https://orcid.org/0000-0002-5503-641X>

***Seisenbayeva Zh.M., Aidarova A.B.**

doctoral student, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
candidate of Economics, Associate Professor (Associate Professor),
M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

**DEVELOPMENT OF THE DOMESTIC INDUSTRY –
BRAND «MADE IN KAZAKHSTAN»**

*zhannet.malik@bk.ru

Abstract: The goal of all modern markets is characterized by very competitive competition. Often this idea is confused with a brand or logo, and a traditional brand is much wider, moreover, logo is only one of its components. Let's say such a status, as well as branding, for the same purpose they are needed, is also used to promote society and companies, as well as its products. Branding in the orientation of domestic producers for the purposes of the Republic of Kazakhstan is considered a tool for the implementation of many municipal projects. Brand importance is the most important in the market, as the competitiveness of business increases. The main purpose of this article is to describe presentation of directions in accordance with abstract definitions of improving advertising technological processes of brand management, such as the globalization of market sectors of the economy, forming broad information technologies and competitive competition.

Keywords: brand, advertising, branding, competitiveness, market, export, import, economy, commoditization.

Introduction. Innovative requirements for doing business are characterized by the complexity of the company and the unpredictability of the external environment. Along with the strengthening of competition in absolutely all areas of the narrow consumer market, this will require changes in the practice of managing a profitable business and finding the latest tools for providing competitiveness. It has been established that permanent and long-term competitive advantages are created to a greater extent in the base of intangible assets: they directly form the unique significance and individuality of the company and its product in the competitive sphere. One of such original assets of the company is considered a brand.

According to scientific research, the origin of the phrase "brand" indicates its ancient Scandinavian origin, where "brandr" meant "to burn". With the help of this kind of foundation, the term has stepped into the Anglo-Saxon language category, in which place it previously meant "to put a mark", "brand". The custom of setting marks in manufactured goods was back in the V thousand. Up to A.D., but the emergence of true brands that characterize not the manufacturer in any way, but the product that they sell belongs to the 2nd middle of the XIX century.

In our and foreign literature, a brand is often implied as well as a trading model, something that corresponds to the interpretation of the phrase "brand" until the end of the 90s of the last century. In accordance with the view of the main branding scientists, it is generally accepted to consider that a trading model is a complex brand share, which is formed under the influence of

various management devices, the market and narrow consumer preferences. There is also a judgment that the transition of a trademark into a brand is made by the line of attracting buyers to participate in the promotion of products or services, the formation of invisible emotional relationships between the system that created the brand and its consumers.

The American Management Organization (AMA) establishes a brand as well as a name, design, sign or various other characteristics, which makes it possible to recognize a product or an offer from one merchant and distinguish them through the goods or services of other sellers. David Ogilvy, the "father of advertising", assessed the brand as "the sum of the non-material attributes of the product" [1, 126].

To date, the presentation of the brand does not simply unite the product together with the manufacturing area and the manufacturer, it becomes the newest single feature of the product and the manufacturer in full, the concrete guarantee of the property of satisfying the needs of the consumer. The presence of the brand does not only guarantee the separation of the company from other market participants, emphasizing its products from rival products, however, it also makes it possible to create the determination of buyers in the credibility of the company, in the properties of the product, and, as a result, to guarantee their loyalty by strengthening supervision over the promotion of the brand.

In the current business, a well-developed brand stands out near the data that make it possible to fairly assess its degree [2, 348]:

- high awareness of the brand of a targeted audience. It is that the coefficient of recognition of a powerful brand from among the agents of a targeted category in the list of recommended names does not have to be less than 60%;
- the quality of the brand's products shown in the market is considered sustainable and meets the declared obligations;
- the presence of positive associations and feelings that the brand generates from the agents of a targeted audience;
- the presence of stable loyal companies of buyers and admirers of the brand.

If a brand generates positive associations from its own targeted audience, it is that the firm forms the main capital of the brand. If everything is done correctly without exception, the brand leads to an increase in sales not only of a certain product, but also of other goods traded by the same company. A wonderful brand generates mutual trust with the buyer, and by adopting a wonderful skill activity together with one of the products, the consumer, along with a huge opportunity, will try to create a product that is interconnected with this brand. This manifestation is often referred to as loyalty to the brand.

Theoretical analysis. In conjunction with what was mentioned earlier, in the current circumstances, the development of significant brands is therefore one of the necessary components of success in a highly competitive market.

A brand, just like a significant fund of a firm, implies specific impacts associated with an increase in the value generated by its support in a long stage. Sources according to the problems of brand management includes a variety of definitions meaning this procedure, the more well-known of which are: directly, "brand management", "branding", "brand management".

In the relationship, together with the actualization and scale of the use of the brand as well as a significant asset of the company, the orientation that explores the procedures of research, implementation and formation of the brand – branding - was singled out separately in the management concept.

At the present time, there is no exact establishment of such an advertising movement, as well as branding. This taken term, which, according to its own essence, means the procedure for the construction and formation of a brand, in this case there is a set of views, associations, types, thoughts and obligations that are created in the mind of a certain product or company in a holistic way. Branding, acting as one of the tools for the development of strategic positive aspects of the current entrepreneurship, is determined by its own goal of forming long-term customer loyalty.

In addition, the aspect of creators examining branding is considered important, as well as work according to the formation, promotion and implementation of brands together from the positions of established norms of interaction between institutions, buyers, intermediaries and other subjects of the narrow consumer market according to the identification of a similar product.

Despite the large number of definitions, in a more general view, branding can be considered as well as the formation, formation and preservation of a stable voluntary relationship with a strategically significant team of buyers, together with the support of a stable and reliable hiring of the characteristic qualities of the product, due to the presence of a constantly significant property and a predictable degree of satisfaction.

To date, as a result of the intensive formation of branding, there is also an interpretation of branding, as well as technological processes of alternately giving the product attributes that turn it into a favorite purchase, thereby increasing the competitiveness of the product itself. On the other hand, branding is combined together with the concept of quality management and the return of the trademark, which ensures the probability of transmitting data about the strategic thoughts of the company to customers, and this in its own order repeatedly increases the company's market price and credibility in the observations of counterparties [3, 105].

Together with the ideological point of view, branding is considered an important tool for increasing sales for the result of identifying the company's goods and services. Branding is an effective way to attract customers for the result of awareness. In addition, powerful brands have quite a deep strategic impact - they produce buyers loyal to firms and less susceptible to value.

The main purpose of branding is considered to be the separation (accentuation of differences) of the product in its own category. The presence of a given, separation does not have to be an end in itself. In this case, just as powerful brands are often unique according to their own product or offer, they imply that the difference itself does not form a powerful brand in any way. The brand's influence is due to its triumph. The task is not in this, in order to simply create differences, but in this, in order to form or improve in this case, what is broadly meant as well as "brand value". Taking this as a basis, brand management by the line of formation of important associations and long-term narrow consumer preferences is considered the main problem of branding [4, 201].

A brand is an advertising mechanism of a company, which at the same time is considered a significant economic asset, as it pushes buyers to make purchases under the influence of a directed, formed with their powerful combined perception of the essence of the product and the company's products. But a very significant combination understanding of buyers does not appear suddenly in any way, but is deliberately created by the company, and these conditions directly show branding as well as the procedure for the direct implementation of the brand. Figure 1 shows the main branding trends below.

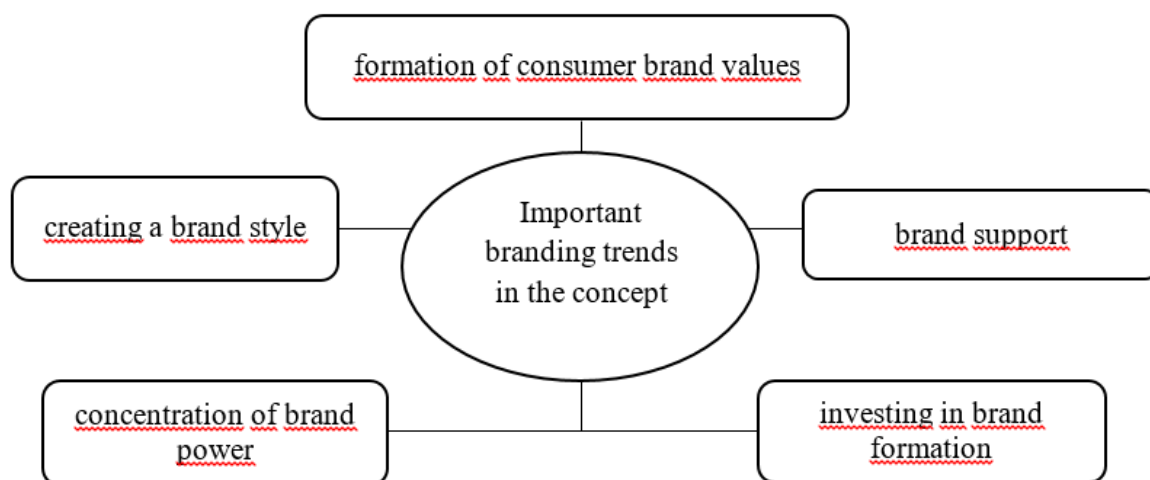

Figure 1. The main branding trends

The main branding trends in the concept of a powerful brand are considered to be:

- the formation of narrow consumer brand values: the transformation of a trademark into a brand is carried out on the basis of basic collective values that capture an essential role in the selection of a product for the purpose of buyers in absolutely all areas of their existence (public, civilized or household);
- creating a brand style: it is necessary to be aware of the presence of the concept, design, brand sign in the selection, rather than it is possible to visually arouse the buyer's interest;
- concentration of brand power: the significant components of a powerful brand are the presence of original competitive positive sides and a stable targeted audience, and the direct support of these two sides is considered the main problem of branding;
- brand support. Branding experts coordinate the activities of almost absolutely all departments that have every chance to influence the formation of the brand. From time to time, brand research is performed, as a result of which the totality of the required events in the future becomes clear. Thus, you should regularly work on forecasting and brand formation in the company;
- investing in brand formation. When forming a brand, it is important to realize that this is a rather lengthy, difficult and expensive procedure. Any stage of brand formation covers specific costs for itself – from strategy development up to the study of customer interaction in the brand.

Concluding the above, it is possible to say that branding, in its current interpretation, implies a comprehensive, deliberate procedure, which takes into account the preparation of a plan and the introduction of a set of events according to the formation of a trademark, planning layouts according to the brand's appeal to the brand in order to develop the right combination of emotions and provide predictable preferences for buyers.

Research methods. In order to regularly form and achieve the greatest financial performance of the brand, such devices are used, as well as research and determination of the type of brand, its trading capabilities are evaluated.

When considering the massive side of the brand's view, marketing explores the range of associations that appear in the minds of buyers of relatively specific brands of a product group. This method is used in order to establish the views of buyers about brands competing among themselves, namely: the amount of difference between the brand being examined from the intended position, a package of data that certain buyers associatively combine together with the brand of the company and its rivals, the difference in the position captured by the brand under study from the positions of rivals, the effectiveness of brand positioning [5, 62].

Based on the acquired data, administrative regulations are created aimed at developing differentiation and clarity, the presence of the need for correction in the right course, in order to achieve characteristic features that emphasize the brand from rivals and a positive understanding of the brand in a holistic way.

The results acquired in the course of studies made it possible to say that the selection of buyers is based on the absolute type of product that is created in their minds as a result of the interaction of existing data with their data, acquired from other people, from advertising, etc., as well as their personal concepts about the importance of the same or other characteristics for the purpose of a particular product.

In order to study the perception of the brand's appearance, high-quality methods of data collection (focus team, in-depth interview, consulting questionnaires, projective methods), as well as quantitative methods (questionnaire, survey, hall-test, media content research) have every chance to be applied [6, 660].

The experimental part. In order to increase awareness, as well as demand for Kazakhstani products abroad, the brand "Made in Kazakhstan" was unveiled together with 2019.

Exporters who joined the "Made in Kazakhstan" brand used measures of national export assistance, which allowed exporters to significantly reduce development costs, as well as advertising, and also facilitate the procedure for entering the newest markets.

In the initial 3 months of 2022, a disruptive increase in the size of supplies of Kazakhstani exporters abroad will be achieved due to the results of the investment in raw materials.

In January - March 2022, Kazakhstan's exports increased by 65.8%, and also reached \$19.1 billion - this result has been successfully achieved over the past 5 years. The main increase was caused by the cost of energy commodities, which, together with March 2022, have been at a ten-year maximum due to the formed geopolitical conflict situations in the neighboring states.

Sustainable oil and the advantage of sulfur Oil – for the purpose of Kazakhstan, the export product is the only number one - gave the state almost \$11.1 billion (+98%). The twofold increase in exports according to this view is mainly due to the rise in the price of dark gold in the world markets.

At the beginning of the year, oil quotes supported by the OPEC+ mega-deal extended the addition. However, in March - against the background of increasing geopolitical tensions after the escalation of the incident near Ukraine – they accelerated, and also broke through the estimate of \$120 per barrel, reaching a ten-year high. As a result, the average price of the calibrated Brent brand for the first three months collected \$99 due to the barrel (+63.4%).

Cost is the main, but by no means an exceptional condition for an increase. Production of oil and gas condensate in the reporting stage increased up to 22.7 million tons (+7.4%). From the report of the national company "KazMunayGas" it is necessary that the auxiliary dimensions were more guaranteed by two of the three largest deposits -Kashagan and Tengiz [7, 1]

Copper is considered to be the export product of the Republic of Kazakhstan number 2. For the purpose of the most detailed systematization, it uses a 6-digit code of the commodity nomenclature of foreign economic work. For this reason, there are two positions in our top 10 main products from this cohort: cathode copper (second place), and in addition reddish-yellow ores, as well as concentrates (fifth place). They gave the state almost \$1.3 billion in total.

Kazakh exporters of red alloy are also favored by the cost of goods. The average quarterly cost for this alloy has reached almost \$ 10 thousand per ton, exceeding the level of last years by 17.8%. For this reason, the export profit from copper cathode increased by 22.4% (up to \$857 million), from reddish-yellow ores, as well as extracts – by 47.4% (up to \$ 431 million). At the same time, the shipment in physiological quantities of copper cathode remained in the old degree (+1.9%), and the supply of reddish-yellow ores, as well as extracts, increased by a third, which, directly, and also guaranteed the most significant dynamics according to them.

The export jets are placed in the dynamics of manufacture. In the natural formulation, the production of purified, uncultivated, and also unalloyed copper in the reporting stage decreased by 0.4%, while the production of reddish-yellow extracts increased by 19.7%.

For the purpose of exporters of dark metals, the initial three months of 2022 have become diverse. Starting from one edge, they were in no way spoiled by any international demand, nor by the macrodynamics of domestic production (the production of iron ore extracts decreased by 8.7%, agglomerate – by 4%, and the production of pellets increased in general only by 2.3%). Together with the reverse – the export of product number three, ferrochrome, increased by 55.8% (up to \$592 million).

All, without exception, the main export products covered the first section together with a plus: wheat export increased by 112.1% (up to \$ 565 million), uranium – by 193% (up to \$349 million), natural gas – by 20.4% (\$320 million), uncultivated zinc – by 65.8% (\$220 million), oil oils – 33.1% (\$210 million).

Suddenly, from among the top 10 export products, despite that in the final section, sulfur supplies became the leader according to the growth rate (+264.1%). The export of this product gave the state \$199 million. Let us recall that in the half of last year Tengizchevroil launched an enterprise in Tengiz, the monthly production capacity of which is 40 thousand tons of granular

sulfur. The auxiliary sizes of sulfur were bought by the states representing the classic importers of this provision from the Republic of Kazakhstan: Brazil increased the size almost 7 times, Israel – 5 times, Morocco – 4 times, the United States of America and the Russian Federation – 3 times.

According to the results of the first three months of this year, 77.4% of Kazakhstan's exports were in the top 10. A year earlier, the top 10 accounted for 71% of total exports. The concentration of exports has increased due to the rapidly increased cost of oil.

Geographical concentration, as well as commodity concentration, remains large. In the first quarter of 2022, the 3 main trends – the EU-27, China, and the Russian Federation – account for 62.8% of profits from export procedures. However, it has declined: at a similar stage in the past years, the above-mentioned trends guaranteed Kazakhstan 66.6% of foreign trade rescue. In addition, we emphasize that according to absolutely all 3 trends, the five-year period is fixed as much as possible. Below we can see in figure 2 the increase in exports over the past 5 years to the EU.

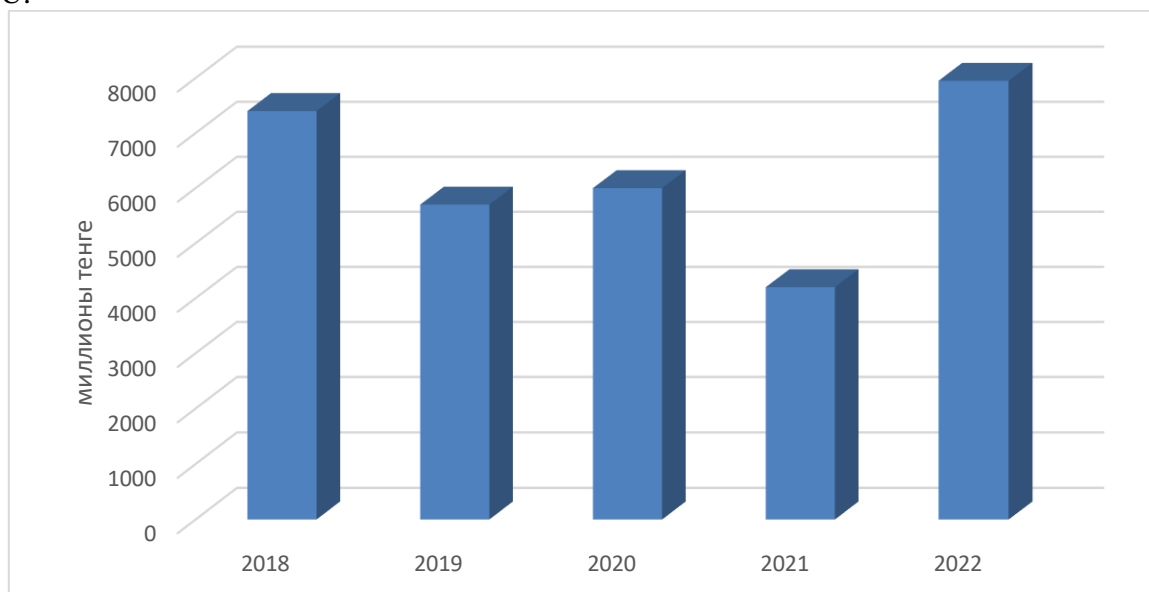

Figure 1. Increasing exports to the EU

The European Union is the main commercial partner, and it is also largely occupied by Kazakh oil, part of which in trade actions in January - March of this year amounted to 88.6%.

China is the second largest export market and this exporter is more focused on obtaining Kazakh hydrocarbons and alloys. Of the classic commodity items, China increased purchases of copper cathode by 46% (up to \$653.1 million), crude oil by 231.9% (up to \$618.8 million), copper ores by 51.4% (up to \$376.1 million), natural gas by 31.3% (up to \$266.1 million), agglomerated iron – 65.7% (up to \$98.9 million), as well as non-agglomerated iron - 9.9% (up to \$36.5 million). There were compressed supplies of ferrochrome in 18.9% (up to \$180.8 million), precious metal concentrates – in 24% (up to \$48.4 million), as well as unalloyed zinc - in 59.9% (up to \$43.4 million) [8, 2].

The top 10 export products of the Republic of Kazakhstan to China included the supply of crude oil. Almost \$36 million (+532%) of products were shipped. In the coming months, this product is unlikely to be among the fast-growing articles, as experts in the field say that China has begun to reduce purchases from Kazakhstan.

The Russian Federation is the third largest export market in the interests of Kazakhstan. At the reporting stage, this trend has the lowest dynamics (+12.8%) among the top 10 largest export markets of the Republic of Kazakhstan.

The sanctions impact affected the slowdown of the Russian macroeconomics: in March -

up to 1.6% (YoY), in January and February the rates were much more dynamic - 5.8 and 4.3% in accordance with this.

The economy of the Russian Federation has supported the extraction of the necessary minerals, but the turnover in mechanical engineering and metallurgy is declining, and these are the main buyers of Kazakh ores, concentrates, and metals.

The dynamics of the Russian economy affected Kazakhstan's supplies. The shipment of non-agglomerated iron, the main export item to the Russian Federation over the past year, decreased by 31.6% (up to \$124 million). Exports of galvanized flat rolled products dropped by 10% (up to \$73.3 million), as well as flat rolled products with iron, as well as products with a width of 3 mm – by 17.8% (up to \$63.9 million).

In total, by 2026, according to ITC analytical calculations, the Republic of Kazakhstan is able to increase exports to Turkey in the amount of \$662 million, if bureaucratic disagreements become overcome, as well as inter-firm collaboration is improved. Currently, Turkey is entering the top 10 of the main export flows for us, according to the results of the first quarter of 2022, it is in fourth place. Turkish entrepreneurship is more generally occupied by our black gold, copper and zinc - these commodity categories in this reporting period of time managed to grow 87.3% of the total export of Kazakhstan to Turkey.

Results and their discussion. Acquiring interest in this circumstance, the fact that the image of Kazakhstan is being promoted in the future, the authors still present shortcomings. Socio-financial relations between the image of Kazakhstan, as well as advertising technology aimed at increasing the competitiveness of the state economy, indicate the need for further studies.

It is necessary to possess in the variety that not every market brand is capable of being a brand. For the purpose of this, a market brand, a trade brand is obliged to gain popularity on sale, as well as mutual trust from consumers.

The formation of industrial production, as well as scientific and technical processes, increasing the product range, complicating the identification of the necessary product for the market of competing products - all without exception, this has caused research into the concept of simplifying product selection.

In addition, the socialization of the culture of existence directs any personality to maximize the period used for the purpose of communication and entertainment. And since a significant period is affected in the selection of the necessary product. Branding can help consumers simplify, as well as increase the selection of the desired product, and also this most contributes to saving time. For an effective tool, branding applies the practice of sampling, i.e. the transfer of gratuitous standards of products to consumers, so that the buyer feels the differences and acquires weighty confirmations of their presence [9, 87].

Of the absolutely all parts of the brand, the most important one contains the brand name, which is more often combined with the name of the manufacturer or, more rarely, an intermediary company. The selection of the brand name, its name, is a long—term expected procedure that causes explanations [10, 162].

Kazakhstan's macroeconomics was formed at a rather rapid pace in the final years, and also demonstrated excellent results. These values inspired us, and the narrow consumer level of culture of the inhabitants increased, satisfaction of people's needs became more and more difficult, and also more difficult, of course, this was facilitated by universal unification. This is no less, we are considered to be eyewitnesses of this, as well as the narrow consumer market of Kazakhstan is full of different brands. However, for what reason, after all, do we feel decline at that time? And also for what reason, after all, many Kazakhstani firms suffer a failure, and their brands do not become unknown in any way, as well as forgotten in general.

Numerous managers declare that the decline drags along with it the positive sides, thus, as well as instantly establishes which company is competitive and which is not competitive. In this case, I would like to highlight the fact that mostly companies and trading firms in Kazakhstan are

dominated by management together with a horizontal management concept. The reason for the main failures lies with top managers, and therefore it is recommended to revise the management policy of companies and trading firms to allow marketers to engage in the promotion of brands of Kazakhstani companies that are able to compete abroad.

If we regard the concept of managing a profitable business as well as a component of the formation of brand management. Many companies in Kazakhstan apply the concept of full management, having a huge portfolio of brands, they share leadership, in this case they exist in any department with a serious single brand. Thus, applying the concepts of team-working. After that, there is a competing orientation in the internal sphere of the company, in addition, we note that such companies do not have mind-blowing results in any way. This is no less, the application of different layouts to the management concept is advisable. Brand management is not a selection of the best experts, it is not an activity together with the best suppliers, and it is also not the activity of the head of the company. This activity is a productively built concept of entrepreneurship management - actions, marketing informative concept (MIC), the concept of managing a profitable business, relationship management systems with customers, etc.

This concept is recommended to be used for the development of brand management in companies and this concept will help to conduct direct quality control of employees' performance and will serve as the main driving motivator.

Conclusions. In Kazakhstan, according to this concept, only some companies operate, which separately promote the system of trend development in marketing. Brand management is considered at the same time, which is why it groups all management trends without exception, together with the application of management concepts, which in its own order increases the effectiveness, as well as the efficiency of doing business.

The powerful brand of the state not only defines products in the retail counters of society, but also attracts long-term investments. In the interests of the investor, the presence of a powerful state brand is the main goal, quite probably the most significant than the numerous dangers. Including international companies and firms, the main research of the necessary minerals, take into account this presence when making conclusions. No commercial bank will gain credit popularity in any way more than what is exposed to the state. A properly constructed state brand forms a financial premium. We tend to pay more for certain products than for others just because they are made in an established state. This is the influence of the brand!

Referens list:

1. Dmitrieva, L. M. Brand in modern culture: monograph / L.M. Dmitrieva. Moscow: Master's degree: INFRA. Moscow, 2021, 200 p. (Дмитриева Л. М. Бренд в современной культуре: монография / Л.М. Дмитриева. Москва: Магистр: ИНФРА-М, 2021, 200 с.)
2. Karpova, S. V. Branding: textbook and workshop for applied bachelor's degree - 2nd ed., reprint. and additional - Moscow: Yurayt Publishing House, 2021, 439 p. (Карпова С. В. Брендинг: учебник и практикум для прикладного бакалавриата. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2021, 439 с.)
3. Kotlyarov I.D. The economic effect of the brand - problems of evaluation // Economics and mathematical methods. 2019. Vol. 55. No. 3, pp. 100-108. (Котляров И.Д. Экономический эффект бренда - проблемы оценки // Экономика и математические методы. 2019. Т. 55. № 3, С. 100-108.)
4. Ponomareva, E. A. Brand management: textbook and workshop for universities / E. A. Ponomareva. Moscow: Yurayt Publishing House, 2021, 341 p. (Пономарёва Е. А. Бренд-менеджмент: учебник и практикум для вузов / Е. А. Пономарёва. Москва: Издательство Юрайт, 2021, 341 с.)
5. Artemyev, A. A. Branding: significance and evolution of development // Problems of management of socio-economic systems: theory and practice: materials of the VIII International Scientific and Practical Conference, Tver, May 23, 2020. Tver State University, Tver, 2020, pp.

60-65. (Артемьев А.А. Брендинг: значимость и эволюция развития // Проблемы управления социально-экономическими системами: теория и практика: материалы VIII Международной научно-практической конференции, Тверь, 23 мая 2020 года. Тверской государственный университет, Тверь, 2020, С. 60-65.)

6. Sunakbayev, S. K. Innovative economy of Kazakhstan // Young Scientist. 2015, No.23 (103), pp. 659-661. (Сунакбаев Ш. К. Innovative economy of Kazakhstan // Молодой ученый. 2015, №23 (103), С. 659-661.)

7. Rules for quoting sources. Available at: <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan.html> (dated November 7, 2022). Правила цитирования источников. Доступно на: <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan.html> (от 7 ноября 2022 г.).

8. Rules for quoting sources. Available on: https://www.kt.kz/rus/state/brend_sdelano_v_kazahstane_sozdadut_dlya_povysheniya_1377883283.html (from April 16, 2019). (Правила цитирования источников. Доступно на: https://www.kt.kz/rus/state/brend_sdelano_v_kazahstane_sozdadut_dlya_povysheniya_1377883283.html (от 16 апреля 2019 г.)

9. Kalenskaya, N. V. Branding: textbook / N.V. Kalenskaya, N.G. Antonchenko. – Kazan: «Paragraph», 2019, 125 p. (Каленская Н. В. Брендинг: учебное пособие / Н.В. Каленская, Н.Г. Антонченко. – Казань: «Абзац», 2019, 125 с.)

10. Sarilova, O. A. Mythologization as the basis of brand image / O.A. Sarilova, M.Yu. Sarilov // Bulletin of the Altai Academy of Economics and Law. 2020, No. 5-1, pp. 159-165. (Сарилова О. А. Мифологизация как основа имиджа бренда / О. А. Сарилова, М. Ю. Сарилов // Вестник Алтайской академии экономики и права. 2020, № 5-1, С. 159-165.)

Түйін: Барлық қазіргі нарықтардың мақсаты өте бәсекеге қабілетті бәсекелестікпен сипатталады. Көбінесе бұл идея брендингпен немесе логотиппен шатастырылады, ал дәстүрлі бренд әлдеқайда кең, сонымен қатар логотип оның құрамдас бөліктерінің бірі ғана. Айталық, мұндай мәртебе, сондай-ақ брендинг, сол мақсатта олар қажет, сонымен қатар қоғам мен компанияларды, сондай-ақ оның өнімдерін ілгерілету үшін қолданылады. Қазақстан Республикасының мақсатымен отандық өндірушілердің бағдарлануындағы брендинг көптеген муниципалдық жобаларды жүзеге асыру құралы болып саналады. Брендтің маңыздылығы нарықтағы ең маңызды болып табылады, өйткені бизнестің бәсекеге қабілеттілігі артады. Бұл мақаланың басты мақсаты - кең ақпараттық технологиялар мен бәсекеге қабілетті бәсекелестікті қалыптастыратын экономиканың нарықтық салаларын жаһандандыру сияқты брендті басқарудың жарнамалық технологиялық процестерін жақсартудың абстрактілі анықтамаларына сәйкес бағыттарды ұсынуын сипаттайды.

Кілт сөздер: бренд, жарнама, брендинг, бәсекеге қабілеттілік, нарық, экспорт, импорт, экономика, коммерция.

Аннотация: С целью абсолютно всех нынешних рынков свойственна весьма резкая конкурентноспособная соперничество. Зачастую данное представление перепутывают вместе с торговой маркой либо логотипом, в то время равно как традиционный брэнд значительно обширнее, а также логотип — только единственный из его компонентов. Допустим, то, что подобный статус, а также брендинг, с целью того же они необходимы, а также равно как применяются с целью продвижения общества и компаний, а также ее продукции. Брендинг в ориентированности отечественных изготовителей с целью Республики Казахстан считается орудием осуществлении множества муниципальных проектов. Значимость бренда делается все без исключения наиболее важной в рынке, так как увеличивается конкурентоспособность бизнеса. Главной целью данной статьи – предоставить направления согласно абстрактным определениям улучшения рекламной технологические процессы управления брендом, подобным равно как глобализация рыночных отраслей экономики, где формирование широкой информативной технологий и конкурентноспособного соперничество в статье инноваторское формирования.

Ключевые слова: бренд, реклама, брендинг, конкурентоспособность, рынок, экспорт, импорт, экономика, коммодитиз.

ӘОЖ: 338:512

<https://orcid.org/0000-0002-2211-2340>

<https://orcid.org/0000-0002-9850-5036>

<https://orcid.org/0000-0002-4785-0283>

Атенова К.А., Ахметова С.С.*, Ускенов М.

қаржы магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
экономика ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

БЕНЧМАРКИНГ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ДАМУЫ АДСНАМАСЫ РЕТИНДЕ

***Автор корреспондент: salima.ahmetova@inbox.ru**

Түйін. Мақалада бенчмаркинг түсінігі мен түрлері мен оның бухгалтерлік есепте қолданылу ерекшеліктері қамтылған. Бухгалтерлік бизнес-процестерді салыстырмалы талдау үшін бенчмаркингті үнемі пайдалану олардың жақсаруына ықпал етеді. Бенчмаркинг негізіндегі шығындар мониторингі оларды төмендетуге мүмкіндік жасайды, себебі қазіргі жоғары бәсекеге қабілетті ортада отандық ұйымдар окшауланған кеңістікте жұмыс істемейді және барлық деңгейдегі басшылардың шешім қабылдауы тек ішкі ғана емес, сонымен қатар сыртқы орта туралы да сапалы ақпаратқа негізделуі керек. Ұйымдардың кірістілігі алдыңғы кезеңдерге қатысты да, бәсекелестерге қатысты да аз шығындармен өнім өндіру, қызметтер көрсету, шығындарды азайтудың үздік тәжірибесін пайдалану кезінде қамтамасыз етіледі. Бухгалтерлік есеп бенчмаркингінің мазмұны туралы нақты түсініктің болмауымен анықталады. Бухгалтерлік есеп пен есеп беруді ұйымдастырудың озық тәжірибесін тарату үшін оны қолдану мәселесі әлі әдебиетте жеткілікті көрініс таппады және терең зерттеуді қажет етеді. Сонымен қатар, бенчмаркинг бухгалтерлік есептің әртүрлі сегменттерінде қолданылған кезде толтыру әлеуетіне ие.

Кілт сөздер: бухгалтерлік есеп, басқару есебі, басқару, тиімділік, бенчмаркинг, ішкі бенчмаркинг, бағалау, бәсеке

Кіріспе. Ел экономикасын қалыптастыру, ақпараттандыру, жаһандану, әлемдік нарықтардағы бәсекелестіктің күшеюі жағдайында білім таратудың әртүрлі құралдары сұранысқа ие, олардың ішіндегі ең маңыздысы экономикалық субъектілердің үздіксіз, үдемелі дамуға деген табиғи ұмтылысына негізделген бенчмаркинг болып табылады. Бенчмаркинг маркетингте, басқаруда және адам қызметінің басқа салаларында белсенді қолданылады, бірақ бухгалтерлік есепте оны қолдану жеткіліксіз. Бенчмаркинг-бұл жаһандық әлемдік экономикалық кеңістіктегі идеяларды іздеу, оларды талдау және кейіннен синергетикалық әсер алуға бағытталған ұйымның тәжірибесіне енгізу. Оның құндылығы-адам қызметінің әртүрлі салаларында, соның ішінде бухгалтерлік есепте білім алуға уақыт пен ресурстарды қысқарта отырып, басқалардың тәжірибесін үйрену және қабылдау мүмкіндігі. Бенчмаркинг экономикалық субъектінің бухгалтерлік есеп жүйесінің де, тұтастай алғанда ұйым қызметінің де тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Адам қызметінің әртүрлі аспектілерін жақсартудың ең тиімді құралдарының бірі-бухгалтерлік процестерді, функцияларды жетілдіруге және бухгалтерлік-аналитикалық ақпараттың сапасын жақсартуға қолданылатын бенчмаркинг. Бухгалтерлік есепті дамытуда бенчмаркингті қолданудың өзектілігі өзін-өзі реттеудің кеңеюіне және бухгалтерлік есепті регламенттеуге мемлекеттік қатысудың тарылуына байланысты артады. Бухгалтерлік есепті жетілдіруде бенчмаркингті қолдану осы институттың эволюциясын, мәні мен тұжырымдамалық аппаратын қарастыруды талап етеді.

Теориялық талдау. Бенчмаркинг тарихы бірнеше мың жылды құрайды. Көптеген отандық және шетелдік авторлар (Р. Рейдер) бенчмаркинг эволюциясын сипаттай отырып, конфуций туралы айтады, бұл адамның ақылды әрекет етуге үш мүмкіндігі бар:

- ойлау-бұл ең асыл жол;
- еліктеу-бұл ең оңай жол;
- тәжірибе жинау-бұл ең ащы жол.

Бенчмаркинг – алғашында «мең қою», кейінірек «үздік» мағынасына ие болды. Тәжірибе жүзінде, өндірісті жүргізудің жаңа идеалары мен үлгілерін жүйелі түрде іздеу, бағалау, тандау мен қолдану болып табылады. Басты ерекшелігі - ол тәжірибе алған адамдармен серіктестік негізінде құрылады.

Жалпы мағынада бенчмаркинг дегеніміз - басқа объектілермен салыстырғанда белгілі бір саны, сапасы және стандарт немесе эталон ретінде пайдалану мүмкіндігі бар нәрсе. Салыстырмалы жұмыс көлеміне, бизнес аймағынан емес географиялық орналасуына қарамастан ең жақсы үлгілерді табуға, бағалауға және үйренуге бағытталған жүйелі әрекет. Бенчмаркинг - басқалардың бізден жақсырақ не істеп жатқанын анықтау және үйрену, жақсарту және қолдану өнері және олардың жұмыс әдістері - деп жазады А.М.Чернопятов [1].

Бенчмаркинг - өз жұмысын жақсарту үшін бәсекелестердің тиімді жұмыс істеуін үлгіге алу процесі. Бенчмаркинг - қол жетімді көрсеткіштердің салыстырмалы талдауы, бизнесіңіздің тиімді жұмысының ең жақсы мысалдарын анықтау және қолдану. Көптеген жалпы сұлбаларды кез-келген сауда өкілдігі үшін пайдалануға болатын болса да, ұқсас салада жұмыс істейтін кәсіпорынның жетістіктерін жиі зерттеуге кеңес береді [2].

Негізгі екі процесс:

- Бағалау;
- Салыстыру.

Бенчмаркинг - стратегиялық жоспарлаудың балама әдісі. Ондағы мақсат жеткен жетістікке емес, жоспарды жүзеге асырғаннан кейінгі бәсекелестердің өнімділік, тиімділік, табыстылық көрсеткіштеріне негізделеді.

Қазіргі таңда бенчмаркингтің он екі түрі белгілі. Оларға:

- Ішкі бенчмаркинг;
- Бәсекеге қабілеттілік бенчмаркингі;
- Қызметтік бенчмаркинг;
- Процестік бенчмаркинг;
- Жаһандық бенчмаркинг;
- Жалпы бенчмаркинг;
- Шығын бенчмаркингі;
- Мінеземелік бенчмаркинг;
- Тұтынушы бенчмаркингі;
- Стратегиялық бенчмаркинг;
- Шапшаң бенчмаркинг;
- Ассоциативті бенчмаркинг, жатады.

Айта кететіні, теория жүзінде бенчмаркингтің сала ерекшелігіне қарай он екі түрі бар болғанымен, тәжірибе жүзінде «ішкі бенчмаркинг», «бәсекеге қабілеттілік бенчмаркингі», «қызметтік бенчмаркинг» және «процестік бенчмаркинг» түрлері басым қолданылады [3].

Бухгалтерлік есеп ұйымның күрделі ақпараттық жүйесі болып табылады және кең мағынада өзара байланыста жұмыс істейтін және дамитын қаржылық және басқарушылық есептің ішкі жүйесін қамтиды. Білім қоғамындағы бухгалтерлік есептің рөлінің артуымен оған басқаруды бухгалтерлік және аналитикалық қамтамасыз етудің күрделі міндеттері жүктелді, бұл оның барлық ішкі жүйелерінің тұрақты дамуын талап етеді, олар біркелкі дамымайды. Әлемдік деңгейден едәуір артта қалу басқару есебінің ішкі жүйесінде байқалады. Басқару есебін қалыптастыру және одан әрі жетілдіру үшін бенчмаркингті қолдану синергияны тудыруы мүмкін, бұл бүкіл ұйымның тиімділігін арттыруға серпін береді.

Тәжірибелік талдау. Басқару есебі, қаржылық есеп сияқты, ұзақ тарихы бар, оның пайда болуы басқару тиімділігі принципін алдын-ала анықтады, уақыт өте келе ол белсенді дамып келеді, ол белгілі бір қарама-қайшылықпен бірге жүреді. Талқылау-басқарушылық есепке алу тәсілдеріне қатысты, мысалы: қаржылық және басқарушылық, басқарушылық және өндірістік есептің арақатынасы.

Басқару есебін ұйымдастыруда есептеу, маржа, функционалды, ақпараттық, мінез-құлық сияқты тәсілдерді ажыратуға болады. Калькуляциялық әдіснаманың ғылыми мектебінің негізін қалаушы В.Ф. Палий болып табылады, оның шығындар есебі мен калькуляцияны жетілдіру мәселелері жөніндегі еңбектері осы санаттардың экономикалық мәнін ашып қана қоймай, оларды байыта түсті.

О. Д. Каверина калькуляциялық тәсілге сәйкес «Басқару есебі – бұл шығындарды есепке алу және экономиканың басқа салаларынан шамалы толықтырулармен өнімнің өзіндік құнын есептеу»[4]. Е.А.Шароватова: «басқарушылық есептің қалыптасуы калькуляциялық есептен шыққан, сондықтан оның негізгі мазмұны әр түрлі жіктеу аспектілерінде болашақ және өткен кезеңдерді өндіруге кететін шығындарды есепке алу болып табылады», - деп баса айтты. С.А. Николаева тәсілі басқару есебін «бухгалтерлік есеп, жоспарлау, бақылау, объектілерді басқаруға қажетті экономикалық қызметтің шығындары мен нәтижелері туралы деректерді талдау, осы негізде кәсіпорынның қаржылық нәтижелерін оңтайландыру үшін әртүрлі басқару шешімдерін жедел қабылдау» жүйесі ретінде ұсынуға негізделген[5].

Эволюция барысында басқарушылық есеп бюджеттеу, болжау, ұйымның, оның бөлімшелері мен жауапкершілік орталықтарының қызметін бағалау сияқты көптеген бағыттарды қамтыды.

Н.Г. Данилочкина басқарушылық есепті «кәсіпорынның болашақ даму мәселелерін жедел, тактикалық және стратегиялық шешімдер мен үйлестіру үшін ақпаратты жүйелейтін шығындар мен кірістерді есепке алудың, нормалаудың, жоспарлаудың, бақылаудың және талдаудың интеграцияланған жүйесі» ретінде кеңінен анықтайды [6].

Ақпараттық жүйе ретінде ол басқару есебін және А. Д. Шереметті толық түсіндіреді, ол «бір ұйым аясында ұйымдастырылады және оның басқару аппаратын ұйымның қызметін жоспарлау, басқару және бақылау үшін қолданылатын ақпаратпен қамтамасыз етеді» [7].

СІМ қолдауымен Манчестер университеті жүргізген зерттеу барысында мамандар басқарушылық есепке алуды дамыту саласында «деректерді жинау мен шаруашылық операцияларды есепке алуды ғана емес, алынған ақпаратты талдауға және жинақтауға бағытталған» мақсаттар ең маңызды болып табылатындығын анықтады.

Н.П.Кондраковтың пікірінше, басқарушылық есеп - бұл жоспарлауды жүзеге асыру үшін ұйым құрған экономикалық қызмет және оның құрылымдық бөлімшелері туралы ақпаратты жинау, тіркеу, жинақтау және ұсыну жүйесі [8].

О.Е.Николаева және Т. В. Шишкова: «Басқару есебі менеджменттің кәсіпорынды басқарудың барлық деңгейлерінде ішкі пайдалану үшін бухгалтерлік ақпараттың барлық түрлерін қамтиды» [9].

Әлемде ең көп таралған-шығындарды айнымалыларға және тұрақтыларға бөлетін шекті тәсіл, тек олардың негізінде есептелген ауыспалы шығындар мен көрсеткіштер басқарушылық шешімдер үшін маңызды деп танылады.

Функционалды тәсіл басқарушылық есепті функционалды басқару тұрғысынан қарастырады, сондықтан бизнес-процестер қарастырылмайды. Процесс тәсілінің үнемі өсіп келе жатқан дамуы жағдайында функционалды тәсілдің таралуы төмендейді.

Мінез-құлық тәсілінде бастапқы алғышарт-бұл адамның мінез-құлқының өзара әсерін (behaviour) және оның айналасында болып жатқан оқиғаларды, іс-әрекеттердің оларға дейін және одан кейінгі оқиғалармен байланысын, сондай-ақ күтпеген жағдайлардың мінез-құлқына әсерін тану. Басқарушылық есептегі бұл тәсілдің негізі

көбінесе ұйымның құрылымы емес, адамдардың мінез-құлқы болып табылады. Бюджеттеуде мінез-құлық тәсілінің мысалдары бар:

- мотивация;
- қатысу, қызметкердің өзін процестің бір бөлігі ретінде білуі;
- кері байланыс;
- ұжымдық әсер, бірлескен бюджет қызметкерлерге өздерін команда ретінде сезінуге көмектеседі.

Мінез-құлық тәсілін танымдық тұрғыдан өзгерту керек, өйткені білім адамның мінез-құлқын ынталандыруда маңызды рөл атқарады.

Ақпараттық тәсілдің өзіне тән белгілері компьютерлік құрылғыларға ұқсас ақпаратты өңдеу және сақтау процестері тұрғысынан танымдық процестерді модельдеу болып табылады. Басқару есебі үнемі дамып келеді, оны практикалық қолдану аясы кеңеюде, ол бенчмаркинг технологиясын қолдана отырып білімді тарату арқылы артуы керек.

Тәсілдерге қарамастан, басқарушылық есеп жүйесіндегі маңызды буын шығындарды есепке алу болып табылады, оларды есепке алу тиімділігі сапа, уақтылық және инновация сияқты факторлармен қатар ұйым қызметінің сәттілігін қамтамасыз етеді.

Егер өнімнің барлық параметрлері бірдей болса, онда олар өнімдерді ең төменгі бағамен сатып алады, ал өндіруші төмен шығындар мен шығындардың тиімділігіне байланысты айтарлықтай бәсекелестік артықшылыққа жетеді. Егер өнімнің параметрлері әр түрлі болса, арзан өнімдерге қызығушылықтан басқа, тұтынушылар максималды сапаның пайдасына таңдау жасай бастайды. Бұл шығындарды азайтуға деген ұмтылыс сияқты, ұйымдарды сапаны басқару әдістерін кеңінен енгізуге итермелейді.

Есепке алу-талдау ақпаратының маңызды сапалық сипаттамалары оны қалыптастыруға қажетті уақыт, инновациялардың есепке алу жүйесіне интеграциялау қабілеті болып табылады. Инновациялар табыстың құрамдас бөлігі болып табылады, сондықтан қызметтің инновациялылығы мен икемділігі көрсеткіштері ұйымдарды есепке алудың басқарушылық жүйелеріне енгізілуі тиіс.

Бенчмаркингтің негізгі мақсаты-ұйымдарға көшбасшы болуға мүмкіндік беретін себептерді анықтау. Салыстыру ең жақсы бухгалтерлік әдістермен және процестермен жүргізілуі керек. К.Друридін пікірінше, бұл тәсіл алға жылжудың және жоғары бәсекелестік стандарттарға қол жеткізудің тамаша тәсілі болып табылады. Бенчмаркинг басқарушылық есептің қазіргі заманғы тұжырымдамаларының жүйесіне кіреді. Тұжырымдама-кез-келген құбылыстарды түсінудің, түсіндірудің белгілі бір тәсілі, негізгі көзқарас, оларды жарықтандырудың жетекші идеясы, жетекші ниет, белгілі бір әрекеттің сындарлы қағидасы [10].

Ерте тұжырымдамалар шығындарды есепке алу және бақылау қағидаттарына негізделген, болашақта шығындарды басқару мәселелері келесі аспектілерге назар аудара отырып қарастырылады:

-өнімнің өмірлік циклі (тұжырымдама өнімнің өмірлік циклінің шығындарын басқару);

-ұйымның функционалдық қызмет түрлері – өндіріс, өткізу және т. б. бойынша шығындардың жеке баптарын калькуляциялау, бұл бизнес-процестердің өздерінің шығындарын талдауға мүмкіндік береді (қызмет түрлері бойынша шығындарды есепке алу);

- бюджеттеу (қызмет түрлері бойынша бюджеттеу тұжырымдамасы);

экономикалық қосылған құн (экономикалық пайда) түсімнен барлық экономикалық шығындарды (бухгалтерлік есепте танылып қана қоймай, сонымен бірге жасырын)шегеру арқылы анықталады.;

- өнімнің өзіндік құнын есептеу алдын ала белгіленген баға негізінде жүзеге асырылады (таргет-костинг тұжырымдамасы);

- жалпы өндіріс процесінде шығындар мен өзіндік құнның жекелеген баптарын мақсатты төмендету (кайзен-костинг тұжырымдамасы);

- шығындарды бақылау кайзен-костинг жүйесінің негізі болып табылатын сапамен байланысты, өндірістік цехтар мен учаскелерді жабдықтау осындай шағын партиялармен жүзеге асырылады және мәні бойынша жеке немесе жеке тұлғаға айналады;

- сапаны үнемі жақсартуға, өндірістік шығындарды азайтуға және дәл уақытында жеткізуге баса назар аудару. Мақсатты бағдарлар-өндірістегі ақаулардың нөлі, жеткізілімдерге қатысты өнімсіз шығындардың нөлі-дәл уақытында сапаны жалпы басқару;

-негізгі төрт аспект бойынша стратегиялық басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті ақпаратты жинау, жүйелеу және талдау: клиенттік, ішкі процестер, жаңарту және оқыту, қаржылық;

-басқару факторлары мен құнды қалыптастыру тізбегін қайта құру арқылы бәсекелестерден артықшылыққа қол жеткізуге болады;

-шығындарды есепке алу сыртқы бизнес-ортаны мұқият талдау негізінде стратегиялық міндеттерді шешуге бағытталған;

-үздіксіз жетілдіруге ұмтылу. Стандарт ретінде шығындар мен пайдалардың арақатынасы қолданылады. Сондай-ақ, саланың ең жақсы бизнес-процестері салыстырылады [7].

Нәтижелер мен талқылау. Шығындарды есепке алу және бақылау тұжырымдамалары нормалар мен оларды бақылаудан шығындар мен пайдалардың арақатынасын жақсартуға мүмкіндік беретін барлық компоненттерді үздіксіз жетілдіруге дейін дамыды, яғни бенчмаркинг. Бенчмаркинг басқару есебінің балама тұжырымдамасы емес, оны ұйым таңдаған кез келген басқа тұжырымдамамен біріктіруге болады. Оны қолдана отырып, қызмет көрсеткіштерін тек ішкі ортада ғана емес, сонымен қатар сыртқы ортада салаға жататындығына қарамастан бәсекелестермен, серіктестермен және ең жақсы ұйымдармен салыстыруға қосымша мүмкіндік пайда болады. Үздік компаниялардың тәжірибесін сауатты пайдалану шығындарды азайтуға, ұйымның стратегиясын таңдауды оңтайландыруға мүмкіндік береді. Бенчмаркинг қызметте табысқа жету үшін стратегияны әзірлеуді, салалық талдауды, бәсекелестерді талдауды және өз білімін бірыңғай жүйеге біріктіреді. Салалық талдау бенчмаркингтің міндетті кезеңі болып табылады және белгілі бір бизнес субъектілерінің басқалармен салыстырғанда көшбасшылық себептерін анықтауға көмектеседі. Д.Форсайт пен К. Тилт зерттеулеріне сәйкес, шетелдік компаниялардың 57,4% - ы бенчмаркингті басқару есебінің әдісі ретінде пайдаланады. Көбінесе бенчмаркинг объектілері бір қызметкерге өнімнің өзіндік құны, аяқталмаған өндіріс көлемі, қалдықтар мен ақау деңгейі, қорларды сақтау деңгейі және т. б. сияқты аспектілерге айналады.

Қорытынды. Бенчмаркинг процесі бенчмаркинг бойынша маман тартылуы мүмкін бенчмаркинг жүргізу тобын құрудан басталады, бұл бастапқы бенчмаркинг кезінде пайдалы. Жұмыс тобына өзгерістерге мүдделі қызметкерлер, өлшеуге жататын сегменттің мамандары кіруі керек. Жобаның жетекшісі процестерге өзгерістер енгізу үшін қажетті өкілеттіктерге ие қызметкер болуы керек. Бенчмаркинг-бұл авторлар оның белгілі бір аспектілерін баса көрсететін көп қырлы ұғым. Н.М. Әбдікеев пен А.Д. Киселевтің пікірі бойынша бенчмаркинг - бұл сапаны арттыруға бағытталған қозғалыста туындайтын жақсылықты оқытудың жүйелі ұйымдастырылған процесі. Өзінің түсіндірмесіне қарамастан, барлық авторлар бенчмаркингте жақсарту мүмкіндігін көруге бейім. Ең жақсы тәжірибені қолдануға негізделген бұл заманауи басқару құралын барлық дерлік ұйымдар бухгалтерлік есепті жақсарту үшін сәтті қолдана алады.

Бенчмаркинг - бизнесті дамытудың жаңа бағыты, нарықты талдау әдістерінің жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Бұл компанияның мақсаттарын әлемдік нарық талаптарына сәйкестендірудің ең жақсы әдісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.М. Чернопятов Бенчмаркинг [Электрондық ресурс] URL <https://www.phantastike.com/market/benchmarking/pdf/>(қаралған күні 21.10.2022)
2. Волошин, Д. А. Бенчмаркинг как один из инструментов оценки эффективности системы управленческого учета на предприятии / Д.А.Волошин, О.Е.Николаева // Управленческий учет. 2010. № 8. С. 22-32.
3. Волошин, Д. А. Бенчмаркинг - элемент эффективной системы управленческого учета / Д.А.Волошин // Аудиторские ведомости. 2014. №1. С. 74 - 78
4. Каверина О. Д. Управленческий учет: системы, методы, процедуры / О. Д. Каверина. Москва: Финансы и статистика, 2013. 352 с.
5. Рассказова-Николаева С.А.Управленческий учет для студентов и менеджеров: учебное пособие / С.А. Рассказова-Николаева, С.В. Шебек, Е.А. Николаев. Москва [и др.]: Питер, 2013. 496 с. 281.
6. Данилочкина, Н. Г. Контроллинг как инструмент управления предприятием / Н.Г. Данилочкина. Москва: Аудит, ЮНИТИ, 2014. 279 с.
7. Шеремет, А.Д. Финансы предприятий: менеджмент и анализ: учеб. пособие / А.Д.Шеремет, А.Ф.Ионова. 2-е изд., испр. и доп. Москва. ИНФРА. М, 2014. 479 с.
8. Кондраков, Н.П.Бухгалтерский управленческий учет: учеб. пособие / Н. П. Кондраков, М. А. Иванова. Москва. ИНФРА. 2014. 368 с.
9. Николаева, О. Е. Управленческий учет / О. Е. Николаева, Т. В. Шишкова. 5-е изд. Москва. Едиториал УРСС, 2004. 320 с.
10. Друри, К. Управленческий учет для бизнес-решений: учебник / К. Друри; пер. с англ. Москва. ЮНИТИ-ДАНА, 2013. 655 с.

Referens list:

1. А.М. Chernopyatov Benchmarking [Elektronдық, resurs] URL <https://www.phantastike.com/market/benchmarking/pdf/>(қаралған күні 21.10.2022)
2. Voloshin, D. A. Benchmarking kak odin iz instrumentov otsenki effektivnosti sistemy upravlencheskogo ucheta na predpriyatii / D.A.Voloshin, O.Ye.Nikolayeva // Upravlencheskiy uch. 2010. № 8. S. 22-32.
3. Voloshin, D. A. Benchmarking - element effektivnoy sistemy upravlencheskogo ucheta / D.A.Voloshin // Auditorskiye vedomosti. 2014. №1. S. 74 - 78
4. Kaverina O. D. Upravlencheskiy uch. : sistemy, metody, protsedury / O. D. Kaverina. Moskva: Finansy i statistika, 2013. 352 s.
5. Rasskazova-Nikolayeva S.A.Upravlencheskiy uch. dlya studentov i menedzherov: uchebnoye posobiye / S.A. Rasskazova-Nikolayeva, S.V. Shebek, Ye.A. Nikolayev. Moskva [i dr.]: Piter, 2013. 496 s. 281.
6. Danilochkina, N. G. Kontrolling kak instrument upravleniya predpriyatiyem / N.G. Danilochkina. Moskva: Audit, YUNITI, 2014. 279 s.
7. Sheremet, A.D. Finansy predpriyatiy: menedzhment i analiz: ucheb. posobiye / A.D.Sheremet, A.F.Ionova. 2-ye izd., ispr. i dop. Moskva. INFRA. M, 2014. 479 s.
8. Kondrakov, N.P.Bukhgalterskiy upravlencheskiy uch. : ucheb. posobiye / N. P. Kondrakov, M. A. Ivanova. Moskva. INFRA. 2014. 368 s.
9. Nikolayeva, O. Ye. Upravlencheskiy uch. / O. Ye. Nikolayeva, T. V. Shishkova. 5-ye izd. Moskva. Yeditorial URSS, 2004. 320 s.
10. Druri, K. Upravlencheskiy uch. dlya biznes-resheniy: ucheb. / K. Druri; per. s angl. Moskva. YUNITI-DANA, 2013. 655 s.

Аннотация: в статье рассмотрены понятие и виды бенчмаркинга и особенности его применения в бухгалтерском учете. Регулярное использование бенчмаркинга для сравнительного

анализа бухгалтерских бизнес-процессов способствует их улучшению. Мониторинг затрат на основе бенчмаркинга позволяет снизить их, поскольку в современной высококонкурентной среде отечественные организации не работают в изолированном пространстве, а принятие решений руководителями всех уровней должно основываться на качественной информации не только о внутренней, но и внешней среде. Рентабельность организаций обеспечивается при использовании передовой практики производства продукции, оказания услуг, снижения затрат с минимальными затратами, как по отношению к предыдущим периодам, так и по отношению к конкурентам. Определяется отсутствием четкого представления о содержании бенчмаркинга бухгалтерского учета. Проблема его применения для распространения передового опыта организации бухгалтерского учета и отчетности еще недостаточно отражена в литературе и требует глубокого изучения. Кроме того, бенчмаркинг имеет потенциал пополнения при использовании в различных сегментах бухгалтерского учета.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, управленческий учет, управление, тимітік, бенчмаркинг, внутренний бенчмаркинг, оценка, конкуренция

Annotation. The article discusses the concept and types of benchmarking and the features of its application in accounting. Regular use of benchmarking for comparative analysis of accounting business processes contributes to their improvement. Cost monitoring based on benchmarking allows you to reduce them, because in today's highly competitive environment, domestic organizations do not work in an isolated space, and decision-making by managers at all levels should be based on high-quality information not only about the internal, but also the external environment. The profitability of organizations is ensured by using best practices in the production of products, the provision of services, cost reduction with minimal costs, both in relation to previous periods and in relation to competitors. It is determined by the lack of a clear understanding of the content of accounting benchmarking. The problem of its application for the dissemination of best practices in the organization of accounting and reporting is not yet sufficiently reflected in the literature and requires in-depth study. In addition, benchmarking has the potential of replenishment when used in various segments of accounting.

Keywords: accounting, management accounting, management, timitik, benchmarking, internal benchmarking, evaluation, competition

ӘОЖ: 330.131

¹Абишова А.У., ¹Уразбаева Г.Ж., ²Азимова Д.М.

¹экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²PhD, доцент м.а. Ташкент мемлекеттік заң университеті. Ташкент, Өзбекстан
**ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ ДАМУДЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН
ТАЛДАМАЛЫҚ БАҒАЛАУ**

*Автор - корреспондент: altuka07@mail.ru

Түйін. Бұл мақала Түркістан өңіріндегі адами капиталды дамытудың экономикалық әлеуетінің тиімділігін талдауға арналған. Адами капитал теориясының тарихында кез-келген деңгейдегі капиталдың ең маңызды және белсенді компонентін басқарудың мәні мен түрлерін анықтауға қажетті көптеген қолданбалы ғылыми әдістер жинақталған. Бүгінде оны ғылыми қауымдастық пен практиктер кеңінен талқылайды және адами капитал мәселесіне назар аударады.

«Адами капиталдың» мәніне қатысты зерттеулерді талдау оның әрқашан ауқымды, көп қырлы, білімнің, дағдылардың және тәжірибенің кәсібилігін қамтитын болып саналатынын көрсетеді. Физикалық және психологиялық денсаулықтан, білімнен және басқа да таланттардан басқа, яғни ұйым қызметкерлерінің қасиеттерімен өзара әрекеттесу кезінде ол басқа да тиісті құралдар мен жұмыс мақсаттарына айтарлықтай және де нақты табыс әкеледі.

Кілт сөздер: адами капитал, әлеуметтік-экономикалық жағдай, пандемия, статистика, демографиялық жағдай, еңбек нарығы, білім деңгейі, өмір-сүру деңгейі, ең төменгі күнкөріс бюджеті, ЖІӨ.

Кіріспе. Кез келген демократиялық үдерісті дамытудың негізгі мәселелерінің бірі, бұл әлеуметтік-экономикалық жағдай және оның әлеуетінің дамуы. Экономикалық және әлеуметтік жүйедегі өзгерістерге байланысты әлеуметтік жүйе жалғыз басшылық қағидаты ғана емес, сонымен бірге осы мақсаттың нақты жетістігі болып табылады. Бұл тәсіл экономикалық және әлеуметтік дамудың бірыңғай шаралар жүйесімен қатынастыруды көздейді [1, 462].

Шетелдік ғалымдар Э.Фишер, Р. Дорнбуш, З. Шматинци өз зерттеулерінде еңбек өнімділігін арттыру процесінде оның білімі, икемділігі мен дағдыларын ескере отырып, өндірістік процеске қатысатын қызметкердің біліктілігін бағалаудың қиындықтарына ерекше назар аударды [2].

Соңғы 25 жылдағы адам дамуындағы бұрын-соңды болмаған жетістіктерге қарамастан, ең күрделі мәселелер, әсіресе дамушы елдерде жалғасуда - және бұл барлығына қатысты: - медициналық қызметтерге ақы төлеу үшін COVID-19 пандемиясы да медициналық қызметтердің айтарлықтай үзілістерін тудырады. Технология мен демографиядағы, тұрақсыздықтағы және ауа-райындағы жылдам жаһандық өзгерістердің ортасында адами капиталдың жетіспеушілігінің нашарлауы байқалады. Ұрыс-керістер мен эпидемиялар адами капиталға, адамдардың өміріне теріс әсер етуі, пайда көздерін жоюы, тамақтану сапасын төмендетуі, негізгі медициналық және білім беру қызметтерін ұсынуда ақаулар тудыруы мүмкін. Бұл жағдайда бизнестің тұрақты дамуын қамтамасыз ету және жұмыс орындарын сақтау үшін Дүниежүзілік банк тобы компаниялар мен қаржы институттарына, атап айтқанда коммерциялық институттарға қаржылық қолдау көрсетіп, оларды одан әрі дамытуға қайтарды.

Түркістан өңірінде бірқатар ерекшеліктер байқалады, атап айтқанда:

1. Қалалар мен ауылдық жерлердегі халық теңсіздігі.
2. Түркістан облысында халықты қоныстандыру (тығыздығы 4 метр²).
3. Халықтың ақшалай кіріс деңгейі тұрғысынан аса кедейлік аймағы.

4. Жұмыссыздықтың жоғары деңгейі.

Нәтижелер мен талқылау. Өңір халқының әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында Түркістан облысының әкімдері мен Түркістан облысының жұмыс берушілер одағы арасында еңбек құқықтарын қамтамасыз ету, жұмыскерлерге кепілдік беру және аз қамтылғандарды әлеуметтік қорғау бойынша меморандумдарға қол қойылды.

Қазіргі уақытта аймақтағы демографиялық жағдай халықтың көбею тығыздығының жоғарылауымен сипатталады, бұл ең алдымен олардың санының динамикасына әсер етеді. Аймақ халқының репродуктивті динамикасының қарқындылығының артуы бала туудың жоғарылауымен, табиғи өсіммен, өлім-жітімнің төмендеуімен, денсаулықтың нашарлауымен және өмір сүру ұзақтығының төмендеуімен анықталады. Қалалар мен ауылдар арасындағы көші-қон ағыны артып келеді, бұл жалпы халықтың тенденциясына тікелей әсер етті. Экономикалық тұрғыдан алғанда, халықтың ауылдық жерлерден қалалық аудандарға көші-қоны кейбір әсерлермен, яғни бір жағынан ауыл шаруашылықтары талап ететін жұмыс күшіне сұранысты қанағаттандыру деңгейіне байланысты жұмыс күші мен өндіріс құралдарын пайдалануға әсерімен, екінші жағынан, басқа қалаларда орналасқан салалар мен кәсіпорындармен анықталуы керек.

Кесте – 1. Түркістан облысы бойынша демографиялық көрсеткіштердің динамикасы

№	Көрсеткіштер	2017	2018	2019	2020	2021	% 2021ж. /2017ж.
1	Жалпы халық саны	1977028	1983969	2016037	2044742	2072800	104
2	Туылғандар саны	53252	54134	55738	61258	60133	113
3	1000 адамға	27,01	27,33	27,87	29,77	31,9	118
4	Өлім саны	10137	9927	10345	12070	12572	124
5	1000 адамға	5,14	5,01	5,17	6,54	6,67	129
Табиғи өсім							
6	Халық, адамдар	43115	44207	45393	47243	47562	110
7	1000 адамға	21,87	22,32	22,7	23,27	25,23	115
8	Неке саны	14320	13333	13950	12756	12852	89,7
9	1000 адамға	7,26	6,73	6,97	6,60	6,82	0,86
10	Ажырасулар саны	3050	3143	3513	1086	682	-22,3
11	1000 адамға	0,55	0,59	0,76	0,58	0,36	0,71
Халықтың көші-қоны, жалпыадам							
12	Келді	57859	101917	129734	73360	58472	101
13	Шығып кетті	90282	139183	143059	84975	77972	86,3
14	Көші-қонсальдосы	-32423	-37266	-13325	-17334	-19500	-60,1
Сыртқы миграция							
15	Иммигранттар	44900	66700	30500	55800	58500	130
16	Эмигранттар	16200	33000	32300	75800	78000	481
17	Көші-қонсальдосы	28700	33600	-1800	-20000	-19500	-67,9
Ескерту: Қазақстан Республикасының стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі департаментінің Түркістан облысы бойынша департаментінің мәліметтері бойынша автормен құрастырылған							

Түркістан облысының статистикасына сәйкес, эмигранттардың саны - 01.12.2021 жылға 75 800 яғни 2072,8 мың адамды құрады. 2017 жылмен салыстырғанда аймақ халқы 95 800 адамға яғни 137% - ға өсті. Халық санына олардың көбеюі, яғни туу мен өлім саны әсер етеді. Кестедегі деректер 01.12.2021 жылы туылғандар саны 6881 туылғанын

көрсетеді, бұл 2021 жылмен 2017 жылға қарай салыстырғанда өсті.) - 113% - ға, өлім саны 31,9 промиллені құрады, өлім деңгейі 6,67 промиллені құрады, яғни туу көрсеткіші өлімнен 35,2 промиллеге артық. Өлім-жітім себептерінің негізгі санаттарының ішінде бұрынғыдай қан айналымы жүйесінің аурулары (21,9%), жазатайым оқиғалардан (7,2%); тыныс алу органдарының ауруларынан (10,7%), жұқпалы аурулардан (29%) және басқа аурулардан ең көп үлес алады. 01.12.2021 жылғы жағдай бойынша 12 852 неке тіркелді, ажырасу саны 682 адамды құрады. (2021 жылдан 2017 жылға дейін) салыстырғанда неке саны -0,1%-ға қысқарды, бұл отбасылық қатынастардың тұрақсыздығын көрсетеді.

2021 жылы өңірге 58 472 адам келіп, өңірден 77 972 адам кетті, өйткені теріс көші-қон сальдосы (-19,5) мың адам байқалады, яғни өңірден халықтың көп кетуі байқалады. Салыстырмалы түрде (2021 жылдан 2017 жылға дейін), сол сияқты өңір халқының көші-қонының теріс сальдосы болып табылады. Экономикалық тұрғыдан алғанда, халықтың ауылдардан қалаларға қоныс аударуы осы процестің адами капиталды (Еңбек ресурстарын) және өндіріс құралдарын пайдалануға әсерімен анықталуы керек. Бұл бір жағынан ауыл шаруашылығымен қамтамасыз етілетін адами капиталға (жұмыс күшіне) сұраныстың қанағаттану дәрежесіне, екінші жағынан қалаларда орналасқан экономиканың өнеркәсіп пен салаларына байланысты.

Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, көші-қон мобильді адамдар мен мобильді әлеуметтік топтардың қозғалысының жалпы үдерісінің ерекше формаларының бірі болып табылады. Бұл кеңістікте де, әлеуметтік құрылымдарда да жеке адамдар мен топтардың мәртебесінің өзгеруінен көрінеді, осы тұжырымдама аясында тууды қолдаудың әлеуметтік бағдарламасы құрылды. Тууды ынталандыратын жеңілдіктер мен төлемдер жүйесін енгізу, әлеуметтік көмек көрсетуге мемлекет кепілдік берген отбасыларды атаулы қолдау және т. б.

Біз білетіндей, қоғамға жұмыссыздар тобын ұстау, жұмысшылардың жалақысын төмендету, жұмыс күшінің сұранысы мен ұсынысына әсер ету экономикалық тұрғыдан тиімсіз. Осылайша, тұтыну тауарларының нарығы қысқарады, бұл адамдардың мәселелеріне теріс әсер етеді. Нарықтық жүйеде айқын қайшылық пайда болады, сондықтан адамдар қаржылық жағдайын өзгерту үшін өз шешімдерін қабылдауға мәжбүр болды. Қазіргі уақытта экономикалық белсенді халық саны мен жұмыспен қамту туралы толық статистика болмағандықтан, біз 01.12.2021 жылғы деректерді береміз.

Кесте – 2. Түркістан облысының еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері

№	Көрсеткіштер	2019	2020	2021	2021г. к 2019г. в %
1	Жұмыс күші, адам	826,2	821,8	822,0	0,99
2	Жұмыс күшінің қатысу деңгейі, %	67,2	65,5	65,3	0,97
3	Жұмыспен қамтылған халық, мыңадам	784,3	773,4	778,0	0,99
4	Жұмыспен қамту деңгейі, 15 жастан жоғары %	63,8	62,1	62,1	0,97
5	Жалға алынған қызметкерлер, мыңадам	422,9	421,6	418,3	0,99
6	Жалға алынған қызметкерлер үлесі, %	53,9	54,2	53,1	0,90
7	Өзін-өзі жұмыспен	361,4	357,8	361,8	0,99

	қамтығандар, мыңадам				
8	Өзінөзі жұмыспен қамтыған халықтың үлесі, %	46,1	45,9	46,3	1,0
9	Жұмыссыз халық, мың адам	41,8	42,5	42,3	1,0
10	Жұмыссыздық деңгейі, %	5,1	5,2	5,2	1,0
11	Жұмыс күшіне кірмейтін адамдар	403,4	433,7	441,8	1,09
12	Жұмыс күшінде кірмейтін адамдардың деңгейі %	32,8	34,5	35,8	1,09
13	Зейнеткерлер	168,8	173,7	177,4	1,05
14	Мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақы	92,1	92	94,8	1,0
15	Арнайы әлеуметтік жәрдемақы	85,6	17,0	16,0	0,18
Ескерту: Т.О.Жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының статистикалық мәліметтері бойынша автор құрастырған.					

Кестеге сәйкес, экономикалық белсенді халық саны 822,0 мың адамды құрайды. (2021 жылдан 2019 жылға дейін) салыстырғанда ол - 0,32% - ға, белсенді адами капитал (жұмыс күші) деңгейі - 65,3% - ға төмендеді. 01.12.2021 жағдай бойынша қызметкерлер саны 778,0 мың адамды құрайды (2021. 2019 жылға қарай) 0,01% - ға төмендеді, яғни 2020 жылғы деңгейде қалды және жұмыспен қамту деңгейі де сол деңгейде қалды. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар мен жұмыссыздық та салыстырмалы түрде қалды (2021. 2019 жылға қарай) сол деңгейде. Экономикалық белсенді емес халықтың негізгі үлесін күндізгі оқу нысанындағы студенттер (46,2%) және зейнеткерлер (36,2%) құрайды. Жасы бойынша зейнеткерлер саны 01.12.2021 жылға 177,4 мың адамды, ал мемлекеттік базалық зейнетақы төлеу бойынша - 171,0 мың адамды құрады. Мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақыларды 2021 жылғы желтоқсанда - 94,8 мың адам, ал арнайы жәрдемақыларды - 16,0 мың адам алды. Арнайы әлеуметтік жәрдемақылар (2021 жылдан 2019 жылға дейін) пайызбен салыстырғанда - 0,18%. Бұл дегеніміз, арнайы әлеуметтік бөлім бенефициарлар санын минимумға дейін азайтты.

Кесте - 3. Түркістан облысы бойынша білім деңгейі бойынша жұмыс күші

Көрсеткіштер	2019	2020	2021	2021 ж. / 2019ж., %
Жұмыс күші – олардың жалпы саны	826,2	821,8	822,3	0,68
Жоғары	297,3	431,9	440,0	0,96
Толық емес жоғары	-	-	-	-
Орта кәсіптік – арнайы	338,6	181,8	181,9	0,57
Бастапқы кәсіптік	8,6	16,3	16,7	0,3

Орташа жалпы	179,9	191,8	182,7	0,51
Негізгі жалпы	0,3	-	-	-
Бастапқы жалпы	-	-	-	-
Ескерту: Т.О.Жұмыспен қамтуды үйлестіру және елеу меттік бағдарламалар басқармасының статистикалық мәліметтері бойынша автор құрастырған.				

3-кестенің деректері жоғары оқу орындарының саны өткен 3 жылмен салыстырғанда азайғанын, ал білім алушылардың саны сол деңгейде қалып отырғанын көрсетеді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, білім берудің негізгі мақсаттары:

1. Ақылы жекеменшік мектептерде толық тегін орта білім беруді қамтамасыз ету.
2. Кадрларды даярлау сапасын арттыру және осы негізде түлектердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру.
3. Мектептерді оқушылардың тұрғылықты жеріне жақындатыңыз.

Мұны істеу үшін сізге:

- 1) Мемлекет тарапынан білім беру сапасының мониторингі және жекеменшік мектептерде ақы алу.
- 2) Жоғары оқу орындарында білім беру сапасын арттыру мониторингі
- 3) Бюджет есебінен түсуші кәсіптік білім беру мамандықтарының құрылымын оңтайландыру.

Біздің мақсатымыз – ғылымды дамыған және дамушы елдерді қарқынды сипаттайтын өндірістік күштің шынайы орталығына айналдыру. Университеттер бірінші кезекте ұлттың бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын білім деңгейін арттыру міндетін іске асыруды өздерінің мақсаты деп санайды.

Қазіргі жағдайда білім берудегі руханият дәстүрлерін сақтау және дамыту, тәрбие мен өзін-өзі тәрбиелеудің бірлігі маңызды мәселе болып табылады, бұл саладағы міндет Елбасы былайша анықтады: болашақ ұрпақты ғана емес, сонымен бірге рухани және физикалық білімді ұрпақты тәрбиелеу жалпыадамзаттық құндылықтардың маңыздылығын түсінетін патриоттар мен азаматтар. Отанға, туған жерге және оның адамдарына деген сүйіспеншілікті ояту - мұғалімнің ең маңызды және асыл міндеті, ол үшін қоғамдағы мәртебе мен рөлді арттыру, талантты жанашыл мұғалімдердің тәжірибесін нығайту, жоғары жалақыны қамтамасыз ету, мұғалімдерді қорғау қажет: - бұл олардың медициналық күтімі, мұғалімдерге базалық баспана беру және т. б. қазіргі Денсаулық сақтау жүйесі Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілдендірілген тегін, қолжетімді және жоғары білікті медициналық көмек және қалалық және ауылдық ауруханалар мен емханалардағы диагностикалық және медициналық жабдықтардың жартысынан көбі физикалық жағынан да, моральдық жағынан да ескірген. Көлік қызметтері тарифтерінің күрт өсуіне байланысты қалалық ауруханалар мен емханалар ауыл тұрғындары үшін қол жетімсіз бола бастады.

Елімізде тууды арттыру үшін әрбір жаңа туған нәрестеге жеке шот ашылатын, 10 мың АҚШ доллары мөлшерінде жарна көзделген араб елдерінде қолданылатын қағиданы қолдану қажет деп санаймыз.

Осылайша, ол кәмелетке толғаннан кейін жоғары білім алу, отбасын құру немесе өз бизнесін ұйымдастыру үшін, өз жұмысын қамтамасыз ету үшін жарна мөлшері жоғарыда аталған іс-шаралардың құнына пропорционалды. Салым иесіне есептелген банктік пайыздық мөлшерлемелерді жыл сайын (8-10%) пайдалануға рұқсат етіледі, бұл жылына 800-1000 доллар және айына 66-83 доллар. Бұл Қазақстан Республикасының Еңбек министрлігі белгілейтін ең төменгі күнкөріс деңгейі бюджетінің шығыстарына баламалы.

Біздің еліміз үшін қазіргі экономикалық жағдайды ескере отырып, бұл көрсеткіштің бастапқы нүктесін шамамен 5000 АҚШ доллары деп санауға болады. Осы қағиданы іске асыру нәтижесінде халықтың туу көрсеткішінің өсуіне қол жеткізуге болады және осы көрсеткіштің арқасында 30 жылдан кейін ел халқы 7 миллион адамға жетеді.

Халықтың адами капиталын нығайту бағыттарының бірі кәсіпорындардың, мекемелердің және мемлекеттік коммерциялық компаниялардың ұсынысы бойынша және жұмыспен қамту қызметінің қатысуымен жергілікті билік органдарының халықты уақытша жұмыспен қамтуын қамтамасыз ету үшін қажетті қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру болып табылады. Заңнамалық тұрғыдан алғанда, қоғамдық жұмыстар кеңінен қол жетімді, олар әдетте жұмыссыз адамдардың уақытша жұмысының барлық түрлері үшін арнайы кәсіби дайындықты қажет етпейді, бұл тек ерікті іс. Қалай болғанда да, әртүрлі себептермен, отбасылық жағдайларға байланысты, жасына немесе физикалық шектеулеріне байланысты немесе басқа себептермен әдеттегідей жұмыс істей алмайтын адамдардың санаттары бар. Осылайша, Жұмыспен қамтудың дәстүрлі емес түрі ретінде қоғамдық жұмыстар оларға жұмыс күшінің ағынын қамтамасыз ете алады, өйткені олар икемді еңбек жүйелерін, толық емес жұмыс күнін, толық емес жұмыс күнін және т.б. пайдалануға мүмкіндік береді [3, 160].

Кесте - 4. Түркістан облысы халқының өмір сүру деңгейінің негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2017	2018	2019	2020	2021	2021 /2017 есе
Халықтың орташа жанбасына шаққандағы атаулы ақшалай табысы, теңге	42684	43937	52650	61945	69019	1,6
Жан басына шаққандағы ең төменгі күнкөріс деңгейі, теңге	22545	21990	28023	31915	36931	1,6
Табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі, %	5	10,6	10,8	12,2	6	1,2
Бір қызметкердің орташа айлықатаулы жалақысы, теңге	103225	104136	123853	158640	181092	1,7
Ескерту: Т.О.Жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының статистикалық мәліметтері бойынша автор құрастырған.						

4-кестеден 01.12.2021 жылға бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы 181092 теңгені құрағанын көруге болады, 2017 жылмен салыстырғанда ол 1,7 есеге ұлғайды. Бұл кестені талдай келе 2017 жылмен салыстырғанда айына орташа күнкөріс деңгейі 01.12.2021ж. - 36 831 теңге, сондай-ақ 1,6 есеге артқанын көріп отырмыз. Номиналды ақшалай табыстың бағасы 2017 жылмен салыстырғанда 01.04.2020 жылдан бастап орташа есеппен 42 500 теңге деңгейінде 2,0 есе өсті, ал халықтың ақшалай табыстарындағы еңбек табыстарының өсуі 7% - ға өсті. Ең жоғары жалақы мұғалімдердің, мемлекеттік органдардың және басқалардың қаржылық қызметтері арасында, ал ең төменгі жалақы ауыл шаруашылығы қызметкерлері арасында байқалады [4,5,6].

Халықтың жан басына шаққандағы орташа айлық номиналды ақшалай табысы 01.12.2021 жылға 69 019 теңгені құрады, 2017 жылмен салыстырғанда 1,5 есе өсті. Ең төменгі жалақы мөлшері, әдетте, ең төменгі күнкөріс деңгейін есептеу кезінде анықталады. Күнкөріс деңгейі – бұлжұмыс күшінің қалыпты көбеюіне, сондай-ақ жеке дамуға қажетті ең төменгі еңбек ресурстарын сипаттайтын ұғым. Бұл критерий ересек халықтың физикалық белсенділігін, балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік, физикалық және психикалық қалыптасуын қолдау үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ететін минимуммен маңызды материалдық өнімдер мен қызметтерді тұтыну көлемі мен

құрылымымен сипатталады. Ең төменгі күнкөріс деңгейін есептеу үшін "ең төменгі күнкөріс бюджеті" анықтамасы енгізілген. Ең төменгі күнкөріс бюджеті – бұлсалық шығындары мен басқа да міндетті төлемдерді қамтитын заттай шот құны. Ең төменгі жалақыны мемлекет ел экономикасындағы ағымдағы нақты жағдайға сүйене отырып белгілейді, өйткені соңғы жылдары ЖІӨ-нің жүйелі өсуі байқалады, мемлекет жылдан жылға ең төменгі жалақыны көтереді. Түркістан облысындағы тұтыну бағаларының индексі 2021 жылғы желтоқсанда -100,3%- ға жетті. Азық-түлік өнімдерін тұтыну бағасы 0,2% - ға, азық-түлік емес тауарларға- 0,6%- ға, халыққа ақылы қызметтерге-0,3%- ға өсті. Түркістан облысында өнеркәсіп өнімдерінің бағасы 2021 жылғы желтоқсанда 1,9%- ға өсті.

Қорытындылар. Түркістан облысының статистика департаменті өзінің әр түрлі көрсеткіштерін анықтайды - халықтың әл-ауқаты, ақшалай табысы, азық-түлікті тұтыну, жалақы, жұмыспен қамту, демографиялық жағдай және т.б. соңғы жылдары негізгі көрсеткіштер орташа айлық жалақы, жұмыссыздар саны және т. б. болды. Салыстыру үшін алдыңғы деректерді 5 жыл ішінде қолданған жөн. Әлемде 125 миллионнан астам жұмыссыздар бар және миллиондаған адамдар қандай да бір жұмыс табуға үміттерін жоғалтты. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, халықтың барлық топтарын материалдық қамтамасыз ету жүйесі өздігінен дамымайды, бірақ қоғамның барлық мүшелеріне әсер ететін белгілі бір макроэкономикалық алғышарттарды болжайды. Сондықтан мемлекет пен жергілікті билік органдарының адами капитал және халықты бәсекелестігі төмен азаматтардан қорғау мәселелеріндегі рөлін зерделеу қажет.

Әл-ауқаттың әлеуметтік теориясы экономикалық және әлеуметтік дамуды кешенді бағалау әдістемесін әзірлеу үшін қолданылады, ал жалпы әлеуметтік өнім және жан басына шаққандағы ұлттық табыс сияқты көрсеткіштер жеткіліксіз, өйткені олар қоғам мүшелері арасында кірістердің бөлінуін ескермейді. Олар сондай-ақ адамдардың әлеуметтік дамуының ықтимал перспективалары туралы түсінік бермейді. Адами капиталға салынған инвестициялар ұзақ мерзімді перспективада қайтарым береді, сондықтан олар бірнеше жылдан кейін өзін-өзі танытын тікелей әсерді қамтамасыз ететін ағымдағы шығындарға беріледі.

Бизнесте бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуде адами капиталды дамытудың экономикалық тиімділігіне әсер ететін әлеуметтік-демографиялық факторларды зерттеу халық санының өсуінің жүйелі тенденциясы мен қайталанатын процестерді көрсетеді. Талдау көптеген отбасылардың тұрақтылығын растайтын туу, неке, табиғи өсу, өлім-жітім, сондай-ақ ажырасу санының төмендеуін көрсетеді. Халықтың көші-қон динамикасы теріс көші-қон балансымен сипатталады. Бала туу мен табиғи өсудің артуы туу жалақысы мен басқа да жеңілдіктерге ықпал ететін әлеуметтік бағдарлама тұжырымдамасымен қамтамасыз етілді. 2021 жылы өткен жылмен салыстырғанда өскен орташа айлық жалақы, күнкөріс деңгейі, жан басына шаққандағы табыс сияқты экономикалық көрсеткіштер туу деңгейіне айтарлықтай әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. Б.М.Генкин. 8-е изд., пересм. и доп. Москва. Норма, 2009. 462с.
2. Бабакумаров Е.Ж., Жансугурова Ж.А., и др. Социальная политика государства в переходный период. Алматы, 1996.
3. Владимирова М.П. Становление теории человеческого капитала в рыночной экономике. // Кнорус, ISBN: 978-5-4365-0206-9. 2015-160с.
4. Департамент статистики // занятость населения. Оплата труда по ТО. г.Туркестан. 2021 г.
5. Статистический сборник: Домашнее хозяйство ЮКО. Шымкент 2020.

6. Республика Казахстан. Отчет о человеческом развитии. Алматы, 2020.
7. Zh.Sh.Kydyrova, A.U.Abishova, G.Zh.Urazbaeva E.Z.Onlasynov, I.E.Kozhamkulova. Main ways of implementation of social policy in Turkestan region. //News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities. ISSN 2224-5294 Volume 1, №329 (2020), P.57–65 <https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.6>
8. T.Ya.Nurymbetov, A.U. Abishova, G.Zh.Urazbaeva, Z.Sh.Kydyrova, P.T. Baineeva, N.U.Abishov. Priorities of social support of the population of Republic of Kazakhstan in the conditions of modernization. // News of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. ISSN 2224-5294. Almaty. Volume 6, Number 322 (2018), P.224-232. <https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.37>
9. Сыздыков И.С. Социальные факторы, стабилизации экономики в условиях глобализации //Шымкент. 2008. С.190.
10. Петренко Т. Исследование человеческого капитала как фактор экономического роста // Т. Петренко и др. Москва. LAD Lambert Academic Publishing. 2018. 392с.

Referens list:

1. Genkin B.M. Ekonomika i sotsiologiya truda: uchebnyk dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy, obuchayushchikhsya po ekonomicheskim spetsial'nostyam // B.M.Genkin 8-ye izd., peresm. i dop. Moskva. Norma, 2009. 462s.
2. BabakumarovYe.ZH., Zhansugurova ZH.A., idr. Sotsial'nayapolitikagosudarstva v perekhodnyy period. // Almaty, 1996.
3. Vladimirova M.P.Stanovleniye teorii chelovecheskogo kapitala v rynochnoy ekonomike. // Knorus, ISBN: 978-5-4365-0206-9.2015-160s.
4. Departamentstatistiki // zanyatost' naseleniya. Oplatatrudapo TO.g.Turkestan. 2021 g.
5. Statisticheskisbornik: Domashniyekhozyaystvo YUKO. Shymkent 2020.
6. Respublika Kazakhstan. Otchet o chelovecheskomrazvitii. Almaty, 2020.
7. Zh.Sh.Kydyrova, A.U.Abishova, G.Zh.UrazbaevaE.Z.Onlasynov, I.E.Kozhamkulova. Main ways of implementation of social policy in Turkestan region. // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities. ISSN 2224-5294 Volume 1, №329 (2020), P.57–65 <https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.6>
8. T.Ya.Nurymbetov, A.U. Abishova, G.Zh.Urazbaeva, Z.Sh.Kydyrova, P.T. Baineeva, N.U.Abishov. Priorities of social support of the population of Republic of Kazakhstan in the conditions of modernization. // News of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. ISSN 2224-5294.Almaty.Volume 6, Number 322 (2018), P.224-232.<https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.37>
9. Syzdykov I.S. Sotsial'nyye faktory, stabilizatsii ekonomiki v usloviyakh globalizatsii // – Shymkent. 2008. S.190.
10. Petrenko T. Issledovaniyechelovecheskogokapitalakakfaktorekonomicheskogorosta // T. Petrenkoi dr. Moskva. LAD Lambert Academic Publishing. 2018. 392с.

Аннотация. В данной статье рассматривается анализ эффективности экономического потенциала развития человеческого капитала в Туркестанской области. В истории теории человеческого капитала накоплено много научных, прикладных методов, необходимые для идентификации сущности и видов управления важнейшей и активной составляющей капитала любого уровня.Сегодняшироко обсуждается научным сообществом, специалистами-практиками и привлекает внимание проблемы человеческого капитала.

Анализ исследований сущности «Человеческий капитал» свидетельствует о том, что он всегда рассматривался таким широким и многогранным, содержащий профессионализм знания, навыка и опыта.А также физическое и психологическое здоровье, образование и другие таланты, то есть все то, что при взаимодействии качествами работников организации к другим соответствующими средствами и предметами труда смогут принести последней много ощутимый и реальный доход.

Ключевые слова: человеческий капитал, социально-экономическая ситуация, пандемия, статистика, демографическая ситуация, рынок труда, уровень образования, уровень жизни, прожиточный минимум, ВВП.

Abstract. This article deals with the analysis of the effectiveness of the economic potential of the development of human capital in the Turkestan region. In the history of the theory of human capital, many scientific and applied methods have accumulated that are necessary to determine the essence and types of management of the most important and active component of capital of any level. Today, it is widely discussed by the scientific community and practitioners and draws attention to the problem of human capital.

The analysis of research related to the essence of "human capital" indicates that it has always been considered large-scale, multifaceted, containing the professionalism of knowledge, skill and experience. In addition to physical and psychological health, education and other talents, that is, everything, when interacting with the qualities of the organization's employees, he will be able to bring a lot of tangible and real income to other appropriate means and goals of work.

Keywords: human capital, socio-economic situation, pandemic, statistics, demographic situation, labor market, level of education, standard of living, subsistence minimum, GDP.

ЗАҢТАНУ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ JURISPRUDENCE

ӘОЖ: 340.1.

<https://orcid.org/0000-0002-3883-4241>

<https://orcid.org/0000-0002-8841-9871>

<https://orcid.org/0000-0003-1039-4069>

¹Қызылов М.А., ¹Сарықұлов Қ.Р.*, ²Суюнова Д.Ж.

¹заң ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹заң ғ.к., доцент, «Заңтану» факультетінің деканы,

М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²заң ғ.д., профессор, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Өзбекстан

ЗАҢДАР МЕН ЗАҢҒА ТӘУЕЛДІ АКТІЛЕР АРАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ БІРКЕЛІК ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛІ БАЙЛАНЫС

*Автор-корреспондент: kurman_sr@mail.ru

Түйін: Мақалада қолданыстағы әкімшілік және қылмыстық заңнама нормаларының дамуы, олардың байланысы, терминологияның бірлігі және заңдар мен заңға тәуелді актілер арасындағы жүйелік байланыстың жоқтығы қарастырылған. Сонымен қатар құқық бұзушылық жасауға мүмкіндік туғызатын себептер мен жағдайларды жою туралы құқық бұзушылықтар бойынша істерді қарастыруға уәкілетті лауазымды тұлғалар шығарған жекеше ұсыным, құқықтық статистика және арнайы есептер органдарымен тіркеуге алу қажеттілігі туралы сұрақтары қарастырылған. Құқық бұзушылық профилактикасының аталмыш шарасының маңыздылығы, құқықтық табиғаты және оны қолдану немесе қолданбаудың құқықтық салдары ерекше басып айтылған. Авторлар құқық бұзушылық туралы ақпаратты арнайы есепке алу саласындағы қолданыстағы заңнамаға талдау жасап, осы саладағы заңнаманы жетілдіру бойынша бірқатар қорытындылар мен ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: құқық бұзушылық профилактикасы, жауаптылық, құқық бұзушылық жасауға мүмкіндік туғызатын себептер мен жағдайлар, жекеше ұсыным, жекеше қаулы, мемлекеттік құқықтық статистика, арнайы есептер, прокурорлық қадағалау.

Кіріспе. «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2019 жылғы 22 маусымдағы Жолдауының 3-тарауының 2-тармақшасы «Заңнама олқылықтар мен өзекті мәселелер бойынша қабылданатын шешімдердің өміршеңдігіне күмән келтіруге жол бермей, мемлекеттік және қоғамдық өмірдің тез өзгеріп тұратын жағдайларына бейімделіп үлгеруі тиіс. Біртұтас мемлекет жағдайында біркелкі құқық шығармашылық және құқық қолдану практикасын қамтамасыз ету маңызды болып табылады.

Қолданыстағы құқықтың қарқынды дамуы кей кездерде құқықтық реттеу жүйесіндегі теңгерімсіздікке әкеледі, жаңа заңдар қолданылып жүрген заңдармен ұштастырылмай қабылданады, заңдар мен заңға тәуелді актілер арасындағы жүйелі байланыстар бұзылады, терминологияның біркелкі болмауы байқалады», ал 7-тармағында «Құқықтық мәдениет құқық бұзушылықтың алдын алумен тығыз байланысты. Ол адамға оның құқыққа қарсы іс-әрекетінің теріс құқықтық және өзге де салдарларын түсіндіру, құқықтық нұсқамалардан ауытқыған мінез-құлық моделін таңдауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды зерделеу арқылы ықтимал бұзушылықтардың алдын алуды білдіреді.» [1] делінген.

Осы мәселелердің өзектілігін айрықша көрсететін норма ҚР ӘҚБтК 479-бабы «Құқық

бұзушылық жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою жөнінде қабылданған шаралар туралы хабарламау және (немесе) шаралар қабылдамау. Істі қараған органдардың (лауазымды адамдардың) ұсынулары бойынша ұйым басшысының және басқа да адамдардың қылмыстар немесе әкімшілік құқық бұзушылықтар (курсив біздікі) жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою жөнінде қабылданған шаралар туралы хабарламауы, сол сияқты шаралар қабылдамауы – он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады» [2] .

Теориялық талдау. Талдау барысында қылмыстық теріс қылықтың заң шеңберіне алынбағанын байқауға болады. ҚР ҚК 10-бабының 1-тармағында «Қылмыстық құқық бұзушылықтар қоғамға қауіптілік және жазаланушылық дәрежесіне қарай қылмыстар және қылмыстық теріс қылықтар (курсив біздікі) болып бөлінеді», ал 3-тармағында «Қылмыстық теріс қылық деп қоғамға зор қауіп төндірмейтін, жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке болмашы зиян келтірген не зиян келтіру қатерін туғызған, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу, шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік) танылады» [3] делінген. Яғни, қылмыстық құқық бұзушылық туралы істерді қараған органдардың (лауазымды адамдардың) істі қарауға байланысты қабылдаған ұсынуларында қылмыстық құқық бұзушылықтың бір түрі, қылмыстық теріс қылықты ескерусіз қалдыруға құқықтық негіз болып отыр.

Себебі, заңшығарушы орган ҚР ӘҚБтК және ҚК арасындағы жүйелі байланыстың бұзылуына және терминологияның біркелкі болуын ескермеушілікке жол берген. Бұл жерде «ұсынымда» көрсетілген нақты субъектінің жауапкершілігін төмендете отырып, профилактикалаудың ең маңызды бағыты қылмыстық теріс қылықты (курсив біздікі) жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтау, олар бойынша «ұсыным» шығару «қадағалауын» немесе «бақылау» жасау мүмкіндіктерін есепке алмай отырмыз.

ҚР ӘҚБтК кодексінің қазақ және орыс тілді нұсқаларында 479-бабында келтірілген «қылмыстар және әкімшілік құқық бұзушылықтар» тіркесіндегі «қылмыстар» сөзінің бәз қалпында қолданылуы заң шығарушының 2014 жылғы Кодекстердің жаңадан өзгертіліп қабылдануымен орайласқан жаңалықтарды, соның ішінде терминдік қолданылымды ескермеуінен орын алып отыр. Себебі 2014 жылға дейін құқық бұзушылықтар түрі жоғарыда көрсетілгендей сараланып келсе, 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған жаңа Қылмыстық кодекстің 2-бөлімінің 10-бабында қылмыстық құқық бұзушылықтардың өзі қылмыстар және қылмыстық теріс қылықтар болып бөлінген. Яғни жазаланушылық дәрежесіне қарай жаңадан «қылмыстық теріс қылық» деген ұғымның енгенін аңғарамыз. Аталған Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 479-бабының мәтініне қайта оралатын болсақ, «қылмыстық теріс қылықтың» қалыс қалғанына айқын көз жеткізуге болады. Демек, бұл жердегі олқылықтың орнын толтыру үшін, «қылмыстар» сөзінің орнына «қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтар» тіркесін қолданған жөн.

«Қылмыстық» сөзінің тілдік қолданысына келетін болсақ, орыс тіліндегі «уголовное», «преступное» деген синоним сөздері қазақ тілінде «қылмыстық» деп аударылып, еш синонимсіз жеке дара қолданылады. Сөздік түбірі – қылмыс, ал «-тық» сөз тудырушы жұрнақ. Яғни зат есімнен қатыстық сын есім жасалып, анықтаушы мағынаны беріп тұр.

Бұл қайшылықты шешу үшін, осыларды ескере отырып, 479-бабының диспозициясында ... қылмыстар... деген сөзді қылмыстық... деген сөзбен алмастыру қажет деп санаймыз:

Істі қараған органдардың (лауазымды адамдардың) ұсынулары бойынша ұйым басшысының және басқа да адамдардың қылмыстық (курсив біздікі) немесе әкімшілік құқық бұзушылықтар жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою жөнінде қабылданған шаралар туралы хабарламауы, сол сияқты шаралар қабылдамауы... Яғни,

«қылмыстар» деп қабылдасақ, тек қылмыстық заңнамадағы барлық қылмыстар санатына қоланылуы тар мағанада, ал «қылмыстық» деп беретін болсақ «қылмыстар және қылмыстық теріс қылықтар» шеңберінің кең ұғымдық сипат алатынын және екі түрінің де құқық қолданушылық тәжірибеде қолданылуы орынды болатыны анық.

Бірақ, сот және құқық қорғаушылық тәжірибесінде бұл мәселелер қалай шешілуде. Қазақстан Республикасы сот органдарының электрондық сервистеріне қол жеткізуге арналған бірыңғай терезе болып саналатын Сот кабинетіне жүгініп, ҚР ӘҚБтК 479-бабының қаралу нәтижесіне талдау жүргіздік. Онда, Қазақстан Республикасы сот органдарының электрондық сервисі Сот кабинетіндегі Ақтөбе облыстық сотының азаматтық және әкімшілік істер жөніндегі апелляциялық сот алқасы 2015 жылдың 9 айында ҚР жаңа ӘҚБтК-ің 479-бабы бойынша әкімшілік істерді Республика соттары қараған сот практикасының *қортуында* «Орнатылған басқару тәртібі (қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тәртібі) құқық бұзушылықтың жалпы нысаны болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылық немесе *қылмыс (курсив біздікі)* жасауға ықпал ететін жағдайлар мен себептерді жойю бойынша шара қолдану туралы талаптарды сақтау кезінде туындайтын қоғамдық-құқықтық қарым қатынас, құқық бұзушылықтың кезекті нысаны болып табылады.

Түсініктеме беруді талап ететін сұрақтар мен құқықтық қолданыс тәжірибесінде мәселелер туындаған жоқ. Жалпылау санатындағы істерді біркелкі қарастыру жөнінде ұсынымдар мен заңнаманы жетілдіру бойынша ұсынымдар жоқ» [4] делінген. Яғни, істерді біркелкі қарастыру жөнінде ұсынымдар мен заңнаманы жетілдіру бойынша «қылмыс» және 479-бапта «қылмыстар» деген ұғымдардың ҚК 2-тарауының 10-бабындағы «қылмыстық құқық бұзушылықтар» оның «қылмыстық теріс және қылмыс» болып бөлінетініне назар аударылмағын.

Енді нақты Сот кабинетіндегі осы санаттағы істер бойынша әртүрлі ұстанымдар бар екенін байқауға болады. Атап айтсақ «Іс №3-62-2017 10 наурыз 2017 жыл Қарағанды облысы Приозерск қалалық сотының құқық бұзушы М.С.Жумабековтың Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық кодексінің 479 бабында көзделген іс-әрекеттерді, яғни істі қараған органдардың /лауазымды адамдардың/ ұсынулары бойынша ұйым басшысының және басқа да адамдардың *қылмыстар (курсив біздікі)* немесе әкімшілік құқық бұзушылықтар жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою жөнінде қолданылған шаралар туралы хабарламау ісәрекетер жасаған деп полиция бөлімімен дұрыс тұжырымдалған», «постановление 1 сентября 2020 года дело № 1154-20-00-/230 город Державинск Жаркаинский районный суд Акмолинской области установил что, ... 14 мая 2020 года около 19:00 часов Бекниязова Б.Е. являясь управляющим СПА салона «Империя» получила представление об устранении причин и условий способствующих совершению преступления (см: Раздел 2 ч. 1 ст.10 УК РК «Уголовные правонарушения в зависимости от степени общественной опасности и наказуемости подразделяются на преступления и уголовные проступки» *курсив біздікі*) и административных правонарушениях, однако не сообщила о принятых мерах в течение срока установленном законом сроков», 2018 жылғы 17 қазан № 2346-18-00-3/702 іс бойынша қаулыда, Құрманғазы ауылы Атырау облысы Құрманғазы аудандық соты ... «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 6-бабының 2 бөлігінің б) тармақшасына сәйкес, Ішкі істер органдары өзінің құзыреті шегінде жеке және заңды тұлғаларға *қылмыстық* немесе әкімшілік құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою туралы орындалуы міндетті ұйғарымдар, ұсынымдар енгізуге құқығы бар...

ӘҚБтК-нің 479-бабында, істі қараған органдардың (лауазымды адамдардың) ұсынулары бойынша ұйым басшысының және басқа да адамдардың *қылмыстар* немесе әкімшілік құқық бұзушылықтар (*курсив біздікі*) жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою жөнінде қолданылған шаралар туралы хабарламауы әкімшілік

жауаптылыққа әкеп соғады», 2019 жылғы 14 тамыз №4719-19-00-3/1414 іс Жаңаөзен қаласы Маңғыстау облысы, Жаңаөзен қаласының мамандандырылған әкімшілік соты, ... Сот іс құжаттарын зерттеп, әкімшілік жауапқа тартылып отырған ... түсініктемелерін тындап, оның іс-әрекеті ҚР-ның ӘҚБтК-нің 479 бабымен дұрыс дәрежеленген деп есептейді, себебі ол істі қараған органдардың (лауазымды адамдардың) ұсынулары бойынша ұйым басшысының және басқа да адамдардың *қылмыстар* немесе әкімшілік құқық бұзушылықтар жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою жөнінде қабылданған шаралар туралы хабарламауы сот отырысында берген түсініктемесімен дәлелденеді..

Қылмыстық заңнамада және ПО туралы заң мәтіндерінде «*қылмыстық*» деген терминдер қолдануын және сот практикасында «қылмыстар» немесе «преступления» деп берілетінін көруге болады.

Сондықтан, сот және құқық қорғаушылық практикасында «*қылмыстық теріс қылықтар*» бойынша, істі қарау кезінде оларды жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтап, жою жөнінде және қабылданған шаралар туралы хабарламау құқықтық қатынастарын есепке алу, не алмауын анықтау үшін, қаралып отырған норма бойынша сот және құқық қолданушылық тәжірибені зерделеу қажеттілігі туындап отыр.

ҚР Бас прокуратурасының осы бағыттағы қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық актілеріне талдау жасау барысында, құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің, орган (лауазымды адам) тиісті ұйымға және лауазымды адамдарға әкімшілік құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлар белгіленген кезде бұларды жою бойынша шаралар қолдану туралы ұсыну енгізетіндері есепке алмайтындығын байқауға болады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2014 жылғы 7 қазандағы № 109 "Уәкілетті органдармен әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі істерді қарау нәтижелері туралы" № 1-ӘІ нысанды есепті және оны құрастыру бойынша Нұсқаулықты бекіту туралы» [5] бұйрығында ұсыныстарды есепке алу көрсетілмеген.

Біздің ойымызша, қалыптасқан тәжірибе Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы «Прокуратура туралы» Конституциялық заңының талаптарына, атап айтсақ заңның 4-бабының 2)-тармақшасында «заңдылықтың бұзылуын, оларға ықпал ететін себептер мен жағдайларды, сондай-ақ олардың салдарларын анықтауды және жоюды; жүзеге асырады», 3б-бабы, 1-тармағының 1)-тармақшасында «қылмыстық және өзге де құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою туралы» [6] ұсыну енгізеді деген міндеттілігіне қайшы келеді. Себебі, құқық қолданушы субъектілердің әкімшілік және қылмыстық құқық бұзушылық туралы істерді қарау кезінде, оларды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою туралы ұйғарым немесе ұсыным шығарғандығы не шығармағандығы есепке алынбауы, мемлекеттің құқық бұзушылықты профилактикалау әсерін төмендететіні сөзсіз.

Сонымен қатар жаң қабылданған конституциялық заңдағы «қылмыстық» деген терминнің қолданылуы, ӘҚБтК 479-бабындағы «қылмыстар» терминінің дұрыс қолданбағанын тағы да дәлелдеп отыр.

Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2018 жылғы 2 мамырдағы «Прокурорлық қадағалауды ұйымдастырудың кейбір мәселелері туралы» № 60 бұйрығының 3-тармағының 2) –тармақшасында «2) заңдылықты бұзушылықтарды, оларға ықпал ететін себептер мен жағдайларды, сондай-ақ олардың салдарларын анықтау және жою болып табылады.» және 11-тармағында «Прокурор Заңда, ӘҚБтК-да және "Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы" Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі Заңында көзделген өкілеттерді іске асыру шеңберінде әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізудің заңдылығын қамтамасыз ету бойынша тексерістер жүргізеді» [7] деп айқындалған.

Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 22 желтоқсандағы «Мемлекеттік

құқықтық статистика және арнайы есепке алу туралы» заңының 1-бабының 8)-тармақшасында «қылмыстық-құқықтық статистика – қылмыстық-құқықтық саладағы қылмыстық теріс қылық пен қылмыстылықтың, сотқа дейінгі іс жүргізуді тергеп-тексерудің, қылмыстық сот ісін жүргізудің, ... жай-күйі, қылмыстық құқық бұзушылықтар жасалғаны үшін жазалау және өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының қолданылуы туралы мемлекеттік құқықтық статистика саласы», ал 9)-тармақшасында «әкімшілік-құқықтық статистика - әкімшілік құқық бұзушылықтың және әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізудің жай-күйі туралы мемлекеттік құқықтық статистика саласы» [8] деп анық айқындалған.

Яғни, іс жүргізудің жай-күйінне қатысты кейбір бағыттарын қылмыстық-процестік және әкімшілік заңнамадан байқауға болады:

-ҚҚПК 200-баптың 1-тармағы «Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен мән-жайларды анықтай отырып, тиісті мемлекеттік органдарға, ұйымдарға немесе онда басқарушылық функцияларды орындайтын адамдарға осы мән-жайларды немесе басқа да заң бұзушылықтарды жою жөніндегі шаралар қолдану туралы ұсыну енгізуге құқылы»; Бұл құқықтық нормадағы талаптың орындалуына бақылау жасау және іске асырылуының сипаты тек қана жол-көлік оқиғалары орын алған кезде электрондық ақпараттық есепке алу құжаттарының ҚР ҚПК-нің қылмыстық құқық бұзушылықтар және басқа да заң бұзушылықтар жасауға ықпал еткен мән-жайларды жою туралы [200-бабы](#) тәртібінде ұсыну енгізілген әрбір жол-көлік оқиғасы бойынша белгіленген нысанда карточка толтыру көзделген [9].

Тергеушінің ұсынымы, процессуалдық шешім, біріншіден, профилактикалық бағытқа ие және қылмыстық–процестік заңнамада белгіленген тәртіппен қылмыстың себептері мен жағдайларын жою мақсатын көздейді [10 , 22].

Басқа қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша есепке алу көзделмеген тәрізді.

-405-бап. Жекеше қаулы. 1. Сот жекеше қаулы шығаруға негіз болған кезде кеңесу бөлмесінде жекеше қаулы шығарады, онда мемлекеттік органдардың немесе лауазымды адамдардың, ұйымдардың немесе олардың басшыларының назарын іс бойынша анықталған заң бұзушылық фактілеріне, қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға ықпал еткен және тиісті шаралар қабылдауды талап ететін себептер мен жағдайларға аударады;

-ӘҚБтК 479-бабы «Құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою жөнінде қабылданған шаралар туралы хабарламау және (немесе) шаралар қабылдамау»;

-737-бабы «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу міндеттері 3) әкімшілік құқық бұзушылықтар жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтау;

-766-бап. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша: 7) әкімшілік құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайлар, сондай-ақ істің дұрыс шешілуі үшін маңызы бар өзге де мән-жайлар дәлелденуге жатады;

-826-бап. Жекеше ұсыну. 1. Заңдылықты бұзу жағдайлары анықталған, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлар белгіленген кезде орган (лауазымды адам) тиісті ұйымға және лауазымды адамдарға бұларды жою бойынша шаралар қолдану туралы ұсыну енгізеді;

-829-19-бап. Жекеше қаулы. 1. Заңдылықты бұзу жағдайлары анықталған, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайлар белгіленген кезде сот жекеше қаулы шығарады және тиісті ұйымға және лауазымды адамдарға оларды жою жөнінде шаралар қолдану туралы ұсыну енгізеді.

Яғни, қылмыстық-процестік және әкімшілік заңнамада құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтау, есепке алу және хабарлау міндеттілігі сұрақтарына өте маңызды орын берілген.

Сондықтан, «Құқық бұзушылық жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлар» туралы жекеше ұсыну/қаулы шығару немесе шығармауы, оларды жою шараларын қолдану/қолданбау міндетті түрде мемлекеттік құқықтық статистика және арнайы есепке алу органында тіркелуге алынуы тиіс.

Мемлекеттік құқықтық статистика ҚР ӘҚБтК 479-бабы бойынша жауапкершілікке тартылғандар туралы ғана есеп жүргізеді. Бұл жерде «жекеше ұсыным/қаулы» шығарған нақты субъектінің жауапкершілігін төмендете отырып, профилактикалаудың ең маңызды бағыты, оның шығырылғанын «қадағалауын» немесе шығармағандарын «бақылау» жасау мүмкіндіктерін есепке алмай отырмыз.

Аталғандарды қортындылай келе, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2014 жылғы 7 қазандағы № 109 "Уәкілетті органдармен әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі істерді қарау нәтижелері туралы" № 1-ӘІ нысанды есепті және оны құрастыру бойынша Нұсқаулықты бекіту туралы» бұйрықтарында ақпараттық есепке алу құжаттарының мазмұнына толықтыруларды енгізуді туралы ұсыныс ҚР Бас прокуратурасына ұсынылған болатын.

Оған 2020 ж. 12 тамызында №2-20-20-06113 ҚР Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінен жауап алынды. Онда «Көрсетілген бастамаңыз үшін рахмет, бұл ұсыныс назар аударуға тұрарлық. Сонымен бірге, олар «Мемлекеттік құқықтық статистика және арнайы есепке алу туралы» ҚР Заңымен (бұдан әрі - Заң) регламенттелген қоғамдық қатынастар саласын қозғайды, оны іске асыру іс-шаралардың тұтас кешенін (НҚА-ға өзгерістер енгізу, автоматтандырылған түрде өңдеу үшін бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу, басқа көрсеткіштермен салыстырмалылығын және дұрыстығын қамтамасыз ету және т.б.) көздейді.

Бұл ретте уәкілетті орган мен оның аумақтық органдары орындайтын статистикалық жұмыстар республикалық бюджет қаражаты есебінен қаржыландырылуға тиіс (Заңның 10-бабы). Қазіргі уақытта елдегі күрделі эпидемиологиялық ахуал жағдайында қосымша қаржыландыру мәселелері белгісіз кезеңге кейінге қалдырылды.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде, бүгінгі күні әкімшілік есепке ауды кеңейту мәселесі бойынша заңнамаға өзгерістер енгізу мерзімінен бұрын деп санаймыз. Алдағы уақытта сіздің ұсынысыңыз жұмыста ескеріліп, көпшілік талқылауға шығарылады (курсив біздікі)» делінген.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» – бұл, шын мәнісінде, «Әділетті мемлекет» [11] құру тұжырымдамасы дегенін басшылыққа алып, хатта көрсетілген іске асыру шаралары туралы ақпарат беруді және не атқарылды, қандай шешімдер қабылданды және т.б. деп, тағы да Бас прокуратураға сұрау жолдадық.

Келген жауап мынадай, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті, Сіздің өтінішіңізді қарап 30.12.2021 № 2-20-21-13343 келесі мәліметтер береді.

«Прокурорлардың заңдылық жағдайына (әкімшілік құқық бұзушылық, кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарын қорғау т.б. салалары бойынша) тексерулер мен талдаулар жүргізу барысында, сонымен қатар өзге де қадағалау қызметтері мен өкілеттіктерін іске асыру аясында жасаған жұмысының қорытындысы «Прокурорлық қадағалау қызметі туралы» есептің 1-бөлімінің «Әлеуметтік-экономикалық саладағы заңдылықты қадағалау жөніндегі прокурордың жұмысы туралы» мәліметтерінде көрсетілген.

Мәліметтерді қалыптастыру тәртібі Комитет Төрағасының 2018 жылғы 28 желтоқсандағы №145 н/қ бұйрығына сәйкес жүргізіледі.

Аталған мәліметтер «KamKor.gov.kz» мекенжайы бойынша Комитеттің ақпараттық жүйесінде «Құқықтық статистика» бөлімінде тоқсан сайын орналастырылатынын хабарлаймыз.

Сонымен қатар, көрсеткіштердің қосарлануын болдырмау мақсатында прокурорлардың әкімшілік құқық бұзушылық саласында жүргізген тексерулері мен талдауларының қорытындысы бойынша мәліметтерді Комитеттің «Уәкілетті органдармен әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі істерді қарау нәтижелері туралы» №1 - ӘІ нысанды статистикалық есебіне енгізуді қажет етпейді.» делінген.

Алдыңғы заңнаманы жетілдіруге байланысты ұсынысымызға жауаптарындағы «...бұл ұсыныс назар аударуға тұрарлық», «...қоғамдық қатынастар саласын қозғайды», «Қазіргі уақытта елдегі күрделі эпидемиологиялық ахуал жағдайында қосымша қаржыландыру мәселелері белгісіз кезеңге кейінге қалдырылды» және «Алдағы уақытта сіздің ұсынысыңыз жұмыста ескеріліп, көпшілік талқылауға шығарылады» деген уәделері жалтармалы жауаптар құлықсыздықтары мен бейқамдықтарын танытқандықтың белгісі ме?

Нәтижелер мен талқылау. Кез келген құқық бұзушылық нысандарына қарсы күрес және олардың профилактикасы инновациялық және цифрлық технологияларды пайдалана отырып, тәсілдер мен әдістерді көбейтуді, заңдылықты және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, кез келген құқық бұзушылық үшін жазаның бұлтартпастығын қамтамасыз етуді, құқық бұзушылықтарға "мүлдем төзбеушілік (толеранттылық)" қағидатын мүлтіксіз орындауды одан әрі жалғастыруды талап етеді [12].

Өкінішке орай, Қазақстан Республикасының «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңының 1-бабының, 4-тарамқшасында «құқық бұзушылық профилактикасы - құқық бұзушылық жасауға итермелейтін себептер мен жағдайларды анықтау, зерделеу, жою арқылы құқықтық тәртіпті сақтауға және күшейтуге бағытталған, құқық бұзушылық профилактикасының субъектілері жүзеге асыратын құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шаралар кешені» болып саналтынын, ал ола арқылы кешенді шаралар қолдану үшін заңның 10-бабының талаптары, яғни «Прокуратура органдары: 3) мемлекеттік құқықтық статистиканы қалыптастырады және арнаулы есепке алуды жүргізеді» [13] деген құқықтық құзыреті іске асырылмай отыр. Құзырлы органның жауабы мен құқықтық реттелудің көрніс жоғарында баяндалған.

ҚР Президенті Қ.Тоқаев «Сервистік үлгінің басты ерекшелігі – құқық бұзушылықтың алдын-алу. Бұл істе жүйелі ұстаным болуы қажет. Қоғамға қарсы іс-әрекет туғызатын жағдайларды түбірімен жойған жөн. Жағымсыз әлеуметтік факторлардың ықпалын азайту керек. Мұның бәрі Ішкі істер министрлігі ғана атқаратын жұмыс емес. Бұл – өзге мемлекеттік органдарға да ортақ міндет» [14] дегені қазіргі кезде көкейкесті мәселе болып есептеледі.

Қорытынды. ҚР Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті әкімшілік және қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлар туралы істі қарауға сот немесе уәкілетті лауазымды адамдардың жекеше қаулыны/ұсынуды шығару немесе шығармауы, оларды жою шараларын қолдану/қолданбау міндетті түрде прокуратура органының мемлекеттік құқықтық статистика және арнайы есепке алмаулары, есебінің жүргізілмеуі, құқық бұзушылықтар профилактикасының қауқарлығын төмендетеді және олардың арасындағы тығыз байланыссыз құқық қорғау органдарының бұл аса маңызды қызметінде табысқа жету мүмкін еместігін білдіреді.

Сондықтан, заңнамадағы үйлеспеушіліктерді, кемшіліктерді және бірізділікті қамтамсыз ету үшін талдауда көрсетілген мәселелер өз шешімін табар деген үміттеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» (2020 жылғы 22 маусымда Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталарының бірлескен

отырысында жария етілді) Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2019 жылғы 22 маусымдағы Жолдауы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S2000000119>

2. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

3. «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

4. Ақтөбе облыстық сотының азаматтық және әкімшілік істер жөніндегі апелляциялық сот алқасы 2015 жылдың 9 айында ҚР жаңа ӘҚБК-ің 479-бабы бойынша әкімшілік істерді Республика соттары қараған сот практикасының қортуы. <https://office.sud.kz/>

5. "Уәкілетті органдардың әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі істерді қарау нәтижелері туралы" № 1-ӘІ есеп нысанын және оны қалыптастыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2014 жылғы 7 қазандағы № 109 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2014 жылы 5 қарашада № 9856 тіркелді. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V14W0009856#z1>

6. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII ҚРЗ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000155>

7. «Прокурорлық қадағалауды ұйымдастырудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2018 жылғы 2 мамырдағы № 60 бұйрығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800016894>

8. «Мемлекеттік құқықтық статистика және арнайы есепке алу туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 22 желтоқсандағы N 510 Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000510_

9. Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2015 жылғы 16 қарашадағы № 131 бұйрығына 2-қосымша «Адамдардың жарақаттанулары немесе қаза болуларына әкеп соққан жол көлік оқиғалары туралы» есепті қалыптастыру жөніндегі нұсқаулық» және 3-қосымша, 4-қосымша <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029857>

10. Когамов М.Ч. Предупредительная деятельность следователя и ее эффективность (на материалах органов внутренних дел Казахстана): Учеб. пособие. Караганда, 1986. - 68 с

11. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Мемлекет Басшысының 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000002020>

12. «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674>

13. Қазақстан Республикасының «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы

14. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан полициясының 30 жылдығына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзі. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kktokaevty-n-kazakstan-policiyasynyn-30-zhyldygyna-arnalghan-saltanatty-zhiynda-soylegen-sozi-2352357>

Referens list:

1. «Kazakstan Respublikasyndagy konstitusialyk zandylyktyн zhai-kúni turaly» (2020 zhylygy 22 mausynda Kazakstan Respublikasy Parlamenti Palatalarynyn birlesken otyrysynda zharía etildi) Kazakstan Respublikasy Konstitusialyk kenesinin 2019 zhylygy 22 mausymdagy zholdauy <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S2000000119>

2. «Akimshilik kuckyk buzushylykturaly» Kazakstan Respublikasynyn Kodeksi 2014 zhylygy 5 shildedegi № 235-V KRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

3. «Kazakstan Respublikasynyn Kylmystyk kodeksi» Kazakstan Respublikasynyn Kodeksi 2014 zhylygy 3 shildedegi № 226-V KRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

4. Aktobe oblystyky sotynyn azamattyk zhane Akimshilik ister zhonindegi apelasiyalyk sot alkasy 2015 zhyldyn 9 aynda KR zhana AKBK-in 479-baby boıynsha Akimshilik isterdi Respublika sottary Karagan sot praktikasynyn kortuy. <https://office.sud.kz/>
5. «UAKilette organdardyn Akimshilik kutyk buzushylyktar zhonindegi isterdi karau nAtızheleri turaly» № 1-AI esep nysanyn zhane ony Kalyptastyru zhonindegi nuskaulykty bekıtu turaly Kazakstan Respublikasy Bas Prokurorynyn 2014 zhyly 7 Kazandagy № 109 burıygy. Kazakstan Respublikasynyn Adilet ministrliginde 2014 zhyly 5 Karashada № 9856 tirkeldi. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V14W0009856#z1>
6. «Prokuratura turaly» Kazakstan Respublikasynyn konstitusiyalyk zany 2022 zhyly 5 Karashadagy № 155-VII KRZ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000155>
7. «Prokurorlyk Kadagalaudy uıymdastyrudyn keibir maseleleri turaly» Kazakstan Respublikasy Bas Prokurorynyn 2018 zhyly 2 mamyrdagy № 60 burıygy. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800016894>
8. «Memleketik Kutyktyk statısıka zhane arnayı esepke alu turaly» Kazakstan Respublikasynyn 2003 zhyly 22 zheltoqsandagy N 510 Zany. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000510_
9. Kazakstan Respublikasy Bas Prokurorynyn 2015 zhyly 16 karashadagy № 131 burıygy 2-Kosymsha «Adamdardyn zharaKattanulary nemese Kaza bolularyna akep sokkan zhol kolik okıgalyry turaly» esepi Kalyptastyru zhonindegi nuskaulyk" zhane 3-kosymsha, 4-kosymsha <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029857>
10. Kogamov M.Ch. Predupreditelnaia deiatel'nos sledovatel'na ee effektivnos (na materialah organov vnutrennih del Kazahstana): Ucheb. posobie. Karaganda, 1986.- 68 s
11. Zhana zhagdaıdagy Kazakstan: is-kimyl kezeni. Memleket Basshysynyn 2020 zhyly 1 Kyrkuıektegi Kazakstan halKyna Zholdaıy <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000002020>
12. «Kazakstan Respublikasynyn kutyktyk saıasatynyn 2030 zhyly 15 Kazandagy № 674 zharlygy <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674>
13. Kazakstan Respublikasynyn «kutyk buzushylyk profilaktikasy turaly» 2010 zhyly 29 saıirdegi № 271-IV Zany
14. Memleket basshysy K.K.ToKaevtyn Kazakstan polısiyasynyn 30 zhylydgyna arnalgan saltanatty zhynda soılegen sozi. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kktokaevtyn-kazakstan-policiyasynyn-30-zhylydgyna-arnalgan-saltanatty-zhynda-soılegen-sozi-2352357>

Аннотация. В статье рассматриваются отдельные вопросы норм действующего административного и уголовного законодательства, их увязка, единства терминологии и отсутствия системных связи между законами и подзаконными актами. А также рассматриваются вопросы учета органами правовой статистики представлений по устранению причин и условий, способствующих совершению правонарушений, внесенных должностными лицами, уполномоченными рассматривать дела о правонарушениях. Подчеркивается значимость этой меры профилактики правонарушений, ее правовая природа и правовые последствия ее применения и неприменения. Авторами дан анализ действующего законодательства в сфере специального учета сведений о правонарушениях и ряд выводов и предложений по совершенствованию законодательства в этой сфере.

Ключевые слова. профилактика правонарушений, ответственность, причины и условия правонарушений, Частное представление, Частное постановление, государственная правовая статистика, специальные учеты, прокурорский надзор.

Abstract. The article deals with certain issues of the norms of the current administrative and criminal legislation, their linkage, the unity of terminology and the lack of systemic links between laws and by-laws. And also the issues of accounting by the bodies of legal statistics of representations on the elimination of the causes and conditions conducive to the commission of offenses made by officials authorized to consider cases of offenses are considered. The importance of this crime prevention measure, its legal nature and the legal consequences of its application and non-application are emphasized. The authors analyze the current legislation in the field of special accounting of information about offenses and a number of conclusions and proposals for improving legislation in this area.

Keywords. prevention of offenses, responsibility, causes and conditions of offenses, Private representation, private resolution, state legal statistics, special records, prosecutorial

УДК: 342.9

<https://orcid.org/0000-0002-0860-8606>

<https://orcid.org/0000-0002-2851-7306>

¹Бекмуратов Е.П., ²Кукеев А.К.

¹к.юрид.н., ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²юрист, ТОО «ДСК». Шымкент, Казахстан

ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ НА АДМИНИСТРАТИВНУЮ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В СФЕРЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ОХРАНЫ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ

Автор - корреспондент: askar_kukeyev@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается анализа правовых аспектов государственной политики в сфере использования, воспроизводства и охраны водных ресурсов (государственной водной политики) как составляющей правовой политики государства. Осуществлен критический анализ состояния законодательного обеспечения Государственной водной политики Республики Казахстан. Раскрыты приоритетные направления государственной водной политики Республики Казахстан и сделан вывод, что они находятся в плоскости обеспечения национальной безопасности. Определены и проанализированы современные тенденции Государственной водной политики Республики Казахстан. В частности, акцентировано внимание на том, что сейчас в Республике Казахстан основные цели и задачи, направления и средства осуществления государственного регулирования в сфере охраны, использования и воспроизведения водных ресурсов находят свое проявление в большом количестве нормативно-правовых актов программного характера, которые приняты в разное время и имеют разную юридическую силу.

Ключевые слова: административная ответственность, водное законодательство, водные ресурсы, государственная политика в области использования и охраны водных ресурсов; производства по делам об административных правонарушениях в области использования и охраны водных ресурсов.

Введение. Разработка теоретических положений и практических рекомендаций по совершенствованию правового регулирования административной ответственности за нарушение законодательства в сфере использования и охраны водных ресурсов в РК обуславливают необходимость рассмотрения научных наработок по данной проблеме, чтобы выяснить вопросы, которые остались нерешенными и определить ход собственного исследования. Изучаемая проблематика является предметом научных изысканий как в административном праве, так и в экологическом праве, в частности природоресурсном. Специальных исследований комплексного характера, посвященных непосредственно вопросам административной ответственности за нарушение законодательства в сфере использования водных ресурсов в РК крайне мало. Как правило, эти вопросы рассматриваются в составе более широкого института юридической ответственности за экологические правонарушения.

Кроме того, продолжающаяся административная реформа требует пересмотра установившихся подходов к административно-правовой охране отношений в области водопользования. Исключительное значение приобретают вопросы повышения роли и значения компенсационно-восстановительной функции административной ответственности, что соответствует общим идеям гуманизации административной ответственности и будет способствовать компенсации причиненного административным правонарушением вреда.

Теоретический анализ. С обретением РК независимости особую актуальность приобрели вопросы выработки, формирования и реализации эффективной государственной правовой политики, которая направлена на оптимизацию политических,

экономических, социальных, экологических и других отношений с целью развития РК как правового государства, утверждения идей гражданского общества, экономического роста и обеспечения национальной безопасности. Ведь именно в рамках государственной правовой политики формируются основные принципы юридической ответственности и ее видов. Однако понятие государственной политики в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов и современные тенденции ее развития в контексте административной ответственности ни в эколого-правовой, ни в административно-правовой литературе освещались, крайне мало что приводит к необходимости проведения данного анализа. Материальной основой экономического роста и обеспечения ее национальной безопасности выступают природные ресурсы, ведущее место среди которых занимают водные ресурсы. Водные ресурсы обеспечивают все сферы жизнедеятельности и хозяйственной деятельности человека, значительно определяют возможности развития промышленности и сельскохозяйственного производства, территориально-пространственное планирование, организации отдыха и здравоохранения людей. То есть, без водных ресурсов невозможно не только существование людей, но и животного и растительного мира, при этом следует учитывать ограниченность и уязвимость этого природного объекта.

Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций на своей сорок седьмой сессии 6 ноября 1992 года, определяя роль водных ресурсов в обеспечении устойчивого социально-экономического развития общества, приняла резолюцию, согласно которой 22 марта каждый год отмечается Всемирный день воды. В 2006 году в своем докладе о развитии человека, который называется «Что кроется за нехваткой воды: власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов», Программой развития Организации Объединенных Наций (ПРООН) подчеркнута важность признания и осуществления права на воду и отмечается, что вода насыщает все аспекты развития человека. Если людям отказано в чистой бытовой воде или ее недостаточно как производственного ресурса, то их выбор и свобода ограничены слабым здоровьем, бедностью и унижением [1, с. 49]. Согласно данным ЮНЕСКО на сегодняшний день в мире более 1,5 миллиарда человек не имеют доступа к качественной питьевой воде, а по прогнозам Всемирной метеорологической организации к 2020 году с нехваткой питьевой воды может столкнуться все население земли [2, с.3].

Все вышеперечисленное актуализирует необходимость исследований юридической ответственности за правонарушения в сфере использования и охраны водных ресурсов. Важное значение имеет изучение и анализ современных тенденций государственной правовой политики в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов, в рамках которой формируются законодательные подходы к юридической ответственности в сфере природопользования. По нашему мнению, любая государственная политика является составной частью правовой политики. Правовая политика оказывает существенное влияние на функционирование практически всех сфер жизнедеятельности современного общества и играет важную роль в формировании нормативно-правовой базы и правотворческой деятельности любого правового государства. Следует отметить, что в условиях ее необдуманности и несовершенства, в сочетании с необработанной юридической базой, в которой выявляются противоречия в правовых актах, она может негативно отразиться на функционировании всех других видов политики [3, с. 20]. Теоретико-правовой анализ позволяет утверждать, что правовая политика представляет собой особый политико-правовой феномен, возникающий в сфере права, является видом государственной политики и требует упорядочения публичной властью [4, с.87]. В административно-правовой литературе К.А. Рябец предлагает рассматривать государственную водную политику как комплексное явление, под которым предлагается понимать «комплекс направлений руководящей деятельности органов публичного управления водохозяйственного комплекса по выполнению задач, которые ставятся

обществом перед отраслью водного хозяйства и четко согласованы с нормами законодательства»[5, с. 86].

То есть, автор в основу определения положила следующие признаки: 1) государственная водная политика - это направление деятельности органов публичного управления, которая носит руководящий характер; 2) в основе такой деятельности - выполнение задач, которые выдвигаются обществом перед водным хозяйством как отраслью экономики, и отвечают нормам законодательства. В целом можно согласиться с таким определением, однако в нем указывается лишь ряд признаков, которые не раскрывают в полной мере сущность государственной водной политики, а также не раскрыто, что следует понимать под руководящей деятельностью и какие задачи поставлены перед отраслью водного хозяйства.

Поддерживая в целом необходимость законодательного определения государственной водной политики РК, следует отметить, что государственная водная политика осуществляется (реализуется) не только органами государственной власти, поэтому целесообразно говорить об органах публичного управления, так же необходимо очертить, каким образом определяются указанные меры и уточнить цель государственной водной политике. Основными нормативно-правовыми актами, в которых закреплены основные принципы государственной политики в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов есть Конституция Украины[6] и Водный кодекс Украины [7] (далее – ВК РК), согласно которым «все воды (водные объекты) на территории РК провозглашены объектом права государственной собственности, одной из естественных основ его экономического развития и социального благосостояния». Государственная политика в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов, как свидетельствует анализ национального законодательства, лежит в плоскости обеспечения национальной безопасности.

Согласно ст. 3 Закона РК «О национальной безопасности» от 6 января 2012г.[8] государственная политика в сфере национальной безопасности и обороны направлена в том числе и на обеспечение экологической безопасности РК. Перечень потенциальных угроз национальной безопасности РК, а также перечень приоритетов государственной политики во всех сферах национальной безопасности и обороны закрепляются Стратегией национальной безопасности РК, утвержденной Указом Президента РК от 23 июня 2021 г. [9]. Согласно указанной Стратегии среди приоритетов обеспечения экологической безопасности определены ресурсосбережение, обеспечение сбалансированного природопользования и контроля источников загрязнения поверхностных и подземных вод. Считаем, что законодательство о национальной безопасности нуждается в доработке в части учета значения водных ресурсов в обеспечении национальной безопасности, ведь при обсуждении проблем, связанных с водой, аксиомой признана невозможность обеспечения без нее продовольственной безопасности, защиты окружающей природной среды и устойчивого развития. Значение воды, как ресурса жизнеобеспечения Земли, трудно переоценить, особенно если учесть постоянную потребность человечества в чистой питьевой воде, в воде для технических нужд промышленности, энергетики, сельского хозяйства, а также упомянуть о глобальном ухудшении состояния водных экосистем суши и Мирового океана неуправляемые антропогенные загрязнения. По прогнозам специалистов в ближайшее десятилетие конфликты между странами из-за владения водными ресурсами учащаются и станут более жестокими, чем из-за владения энергоресурсами.

В юридической литературе государственная целевая программа рассматривается как законодательно закрепленный план действий органов государственной власти, предусматривающий осуществление управленческой деятельности, направленной на достижение поставленных целей государственной политики в той или иной сфере общественной жизни. В соответствующих нормативно правовых актах определяется

статус, содержание и процесс разработки целевых программ, а участниками этого процесса выступают как органы исполнительной и законодательной власти, так и научные учреждения и общественные организации. Современные исследователи отмечают низкую эффективность государственных программ в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов, основываясь в том числе и на реальном состоянии водных ресурсов. К основным причинам низкой эффективности относят их декларативность, отсутствие количественных параметров целей, задач и индикаторов достижения целей стратегии, отсутствие механизмов их реализации[10].

Действительно, проблемы реализации государственных программ в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов существуют, однако мы придерживаемся позиции, что целевые государственные программы остаются одним из основных способов внедрения государственных решений в жизнь. Они призваны обеспечить необходимую концентрацию экономических, финансовых и производственных ресурсов в приоритетных направлениях развития государства. Их создание позволяет: во-первых, сконцентрировать ресурсы для решения определенной проблемы; во-вторых, объединить усилия всех заинтересованных организаций; в-третьих, определить долгосрочные цели и разработать стратегию на длительный период.

Учитывая развитие административного и экологического законодательства в сфере правового регулирования использования и охраны водных ресурсов, к основным современным тенденциям развития государственной политики следует отнести усовершенствование юридической ответственности в сфере охраны, воспроизводства и использования водных ресурсов. Общие положения юридической ответственности закреплены в ст. 110 ВК РК, согласно которой нарушения водного законодательства влекут административную ответственность согласно законодательству РК. Основной перечень правонарушений, предусматривающих привлечение к административной ответственности, закреплен главой 21 Кодекса РК об административных правонарушениях[11] (далее – КоАП) «Административные правонарушения в области охраны окружающей среды, использования природных ресурсов». Однако отдельные составы правонарушений в сфере использования водных ресурсов содержатся и в других главах (например, ст. 141 КоАП, глава 13 «Административные правонарушения, посягающие на собственность»). Такой подход, по нашему мнению, кажется неудачным, с целью унификации законодательства об административной ответственности целесообразно объединить составы административных правонарушений в сфере использования и охраны водных ресурсов в одном разделе. Учитывая то, что природные ресурсы в целом и водные ресурсы, в частности, не являются имуществом в привычном его понимании, а принадлежат к объектам права собственности государства, считаем целесообразным исключить ст. 141 КоАП из главы 13 «Административные правонарушения, посягающие на собственность» и дополнить главу 21 «Административные правонарушения в области охраны окружающей среды, использования природных ресурсов» согласно статье «Нарушение права государственной собственности на воду». Правовое регулирование административной ответственности в сфере использования и охраны водных ресурсов в РК требует усовершенствования и в части оптимизации санкций за указанные правонарушения. Санкции, в виде незначительных размеров штрафа, предусмотренных за нарушение водного законодательства, нивелируют эффективность административной ответственности, делают невозможным обеспечение экологической безопасности на должном уровне и не стимулируют к экологически экономным способам ведения хозяйственной деятельности и рациональному использованию водных ресурсов. Кроме того, мизерные штрафы за нарушение требований природоохранного законодательства являются нарушением признанного международного принципа «загрязнитель платит». На необходимость усиления мер юридической ответственности в отношении специальных субъектов административной ответственности, то есть должностных лиц, наделенных

профессиональной правосубъектностью в водной сфере, обращается внимание и в юридической литературе. В частности, по мнению К.А. Рябец такие мероприятия приведут к повышению уровня соблюдения и выполнения требований водного законодательства [12, с. 107]. Отдельные правонарушения в сфере использования водных ресурсов не соответствуют Конституции РК в части гарантирования конституционного принципа равенства всех форм собственности (например, ст. 141 КоАП предусмотрена ответственность за нарушение только права государственной собственности на воды). То есть усовершенствование законодательства РК об административных правонарушениях в сфере использования, воспроизводства и охраны водных ресурсов должно предусматривать не только пересмотр санкций за административные правонарушения, но и изменение диспозиций отдельных статей. Ведь основным недостатком административных правонарушений, закрепленных в КоАП, является их несоответствие нормам Конституции РК и современным реалиям правового регулирования отношений использования и охраны вод, воспроизводства водных ресурсов. Нуждается в совершенствовании процедура привлечения субъектов хозяйствования (физических лиц – предпринимателей, юридических лиц) – нарушителей законодательных предписаний по использованию и охране водных ресурсов к юридической ответственности, в частности, административной. Распространены ситуации, когда Государственная экологическая инспекция фиксирует нарушения законодательства в области использования и охраны водных ресурсов, но вследствие несовершенного законодательства в сфере юридической ответственности не может оперативно прекратить правонарушения и привлечь предприятие-загрязнителя к ответственности. Как правило, административные правонарушения в сфере использования и охраны водных ресурсов оказываются путем осуществления контрольно-надзорной деятельности, в то же время следует акцентировать внимание на повышении в последнее время уровня экологического сознания граждан РК, которые не остаются равнодушными к проблемам охраны водных ресурсов РК и способствуют выявлению соответствующих нарушений или предотвратить их совершение.

Проведенное исследование позволяет сделать следующие **выводы**: государственная политика в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов (государственная водная политика) является составной частью государственной экологической политики как одной из составляющих государственной правовой политики. Государственная политика в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов – это система целенаправленных (планомерных) мер, определенных в актах законодательства, осуществляемых органами публичной администрации, на основании, в пределах полномочий и способом, предусмотренным Конституцией РК и законами РК, которые направлены на обеспечение устойчивого водопользования, эффективное решение экологических и других проблем в сфере водного хозяйства с целью обеспечения национальной безопасности, эффективного и рационального водопользования, обеспечения баланса общественных и частных интересов в сфере использования водных ресурсов РК. Основными тенденциями развития современной государственной политики в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов являются: а) усовершенствование законодательного обеспечения государственной водной политики РК путем закрепления основных направлений и мер государственной водной политики в законах РК; б) адаптация законодательства в сфере использования и охраны водных ресурсов к водному законодательству ЕвРАЗЭС (в частности, внедрение интегрированных подходов в управление водными ресурсами в соответствии с бассейновым принципом); в) оптимизация системы органов государственной власти в сфере использования и охраны водных ресурсов и усовершенствование функционального обеспечения государственной водной политики, в т. ч. на основе децентрализации; г) усовершенствование юридической ответственности за нарушение законодательства в сфере использования и охраны водных

ресурсов как основного средства административно-правовой охраны. Учитывая усиленное внимание со стороны органов государственной власти и общественных формирований по поиску оптимальной модели государственной политики в области охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов, механизмов ее реализации, этот вопрос остается актуальным. Модель государственной политики в сфере охраны, использования и воспроизводства водных ресурсов должна найти законодательное закрепление с учетом современных ценностей общества и процессов публичного администрирования. В зависимости от ценностей общества (общественно востребованные и приемлемые основы существования отдельного индивида и групп людей), институтов (государственные и самоуправляющиеся институты) и элиты (в современных реалиях – высокопоставленные должностные лица, чиновники, политики и авторитетные общественные представители, имеющие непосредственное отношение к формированию и реализации государственной политики и системы публичного администрирования) зависит вектор, уровень и скорость развития любого общества и государства.

Список литературы:

1. Доклад о развитии человека 2006. Что кроется за нехваткой воды: Власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов. Опубликовано для Программы развития ООН (ПРООН). М.: Изд-во «Весь мир», 2006. - 440 с.
2. Водные ресурсы: использование, охрана, воспроизводство, управление: учебник для студентов высших учебных заведений. К.: Генеза, 2007. 360с.
3. Малько А.В. От политики права к правовой политике//Вестник Саратовской государственной юридической академии. № 3 (86).2012. -С.11-25.
4. Лунева Е.В., Сафин З. Ф. Государственная политика Российской Федерации в сфере использования и охраны водных ресурсов и проблемы ее реализации//Правовое государство: теория и практика.№ 4 (50). 2017. С.86-90.
5. Рябец К. А. Административные правоотношения в области экологии: актуальные проблемы/ по общ. ред. В. И. Курилы. К., 2008. 180 с.
6. Конституция Республики Казахстан 30 августа 1995 года//URL: [https:// adilet.zan.kz/rus/ docs/K950001000](https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000) (дата обращения: 10.10.2022).
7. Водный кодекс Республики Казахстан Кодекс Республики Казахстан от 9 июля 2003 года № 481//URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K030000481> (дата обращения: 10.10.2022).
8. О национальной безопасности Республики Казахстан Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV//URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527>(дата обращения: 10.10.2022).
9. Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Стратегии национальной безопасности Республики Казахстан на 2021-2025 годы»//URL:[https:// adilet.zan.kz/rus/ docs/Z1200000527](https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527) (дата обращения: 10.10.2022).
10. Украина будущего: новая политика в сфере охраны окружающей среды и устойчивого использования природных ресурсов: аналитический документ [Электронный ресурс]. URL:[http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/2049_EPL_Analituchnuy-document](http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/2049_EPL_Analituchnuy-document_Internet-versia-1.pdf) Internet-versia-1.pdf (дата обращения: 02.10. 2022).
11. Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗПК «Об административных правонарушениях»// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235/k14235.htm>(дата обращения: 09.10. 2022).
12. Рябец К. А. Нормативно-правовое обеспечение деятельности органов публичного управления водным хозяйством Украины в контексте отечественных политических реалий. Научные записки Института законодательства Верховной Рады Украины. №2. 2018. Сек. 103-108.

Referens list:

1. Human Development Report 2006. What lies behind the lack of water: Power, poverty and the global crisis of water resources. Published for the United Nations Development Program (UNDP). Moscow: Publishing House "The Whole World", 2006. - 440 p.
2. Water resources: use, protection, reproduction, management: textbook for students of higher educational institutions. K.: Geneza, 2007. 360 p.
3. Malko A.V. From the politics of law to legal policy//Bulletin of the Saratov State Law Academy. No. 3 (86).2012. -pp.11-25.
4. Luneva E.V., Safin Z. F. State policy of the Russian Federation in the sphere of use and protection of water resources and problems of its implementation//The rule of law: theory and practice. No. 4 (50). 2017. pp.86-90.
5. Ryabets K. A. Administrative legal relations in the field of ecology: actual problems/ according to the general ed. V. I. Kurila. K., 2008. 180 p.
6. Constitution of the Republic of Kazakhstan on August 30, 1995//URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (accessed date: 10.10.2022).
7. Water Code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 9, 2003 No. 481//URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K030000481_ (date of application: 10.10.2022).
8. On National Security of the Republic of Kazakhstan Law of the Republic of Kazakhstan dated January 6, 2012 No. 527-IV//URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527> (date of application: 10.10.2022).
9. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On approval of the National Security Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025"//URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527> (accessed date: 10.10.2022).
10. Ukraine of the future: a new policy in the field of environmental protection and sustainable use of natural resources: analytical document [Electronic resource]. URL:http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/2049_EPL_Analituchnuy-document_Internet-versia-1.pdf (accessed: 02.10. 2022).
11. Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 235-V ZRK "On administrative offenses"// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235/k14235.htm> (accessed: 09.10. 2022).
12. Ryabets K. A. Regulatory and legal support of the activities of public water management bodies of Ukraine in the context of domestic political realities. Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine. No.2. 2018. Sec. 103-108.

Түйін. Бұл мақалада мемлекеттің құқықтық саясатының құрамдас бөлігі ретінде су ресурстарын пайдалану, молықтыру және қорғау (мемлекеттік су саясаты) саласындағы мемлекеттік саясаттың құқықтық аспектілерін талдау қарастырылады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік су саясатын заңнамалық қамтамасыз етудің жай-күйіне сыни талдау жүзеге асырылды. Қазақстан Республикасы мемлекеттік су саясатының басым бағыттары ашылып, олар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жазықтығында деген қорытынды жасалды. Қазақстан Республикасы мемлекеттік су саясатының қазіргі заманғы үрдістері айқындалды және талданды. Атап айтқанда, қазір Қазақстан Республикасында Су ресурстарын қорғау, пайдалану және молайту саласындағы мемлекеттік реттеуді жүзеге асырудың негізгі мақсаттары мен міндеттері, бағыттары мен құралдары әртүрлі уақытта қабылданған және әртүрлі заңдық күші бар бағдарламалық сипаттағы нормативтік-құқықтық актілердің көп санында өз көрінісін табатынына назар аударылды.

Кілт сөздер: әкімшілік жауапкершілік, су заңнамасы, су ресурстары, Су ресурстарын пайдалану және қорғау саласындағы мемлекеттік саясат; су ресурстарын пайдалану және қорғау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу.

Abstract. This article examines the analysis of legal aspects of state policy in the field of use, reproduction and protection of water resources (state water policy) as a component of the legal policy of

the state. A critical analysis of the state of legislative support of the State Water Policy of the Republic of Kazakhstan has been carried out. The priority directions of the state water policy of the Republic of Kazakhstan are disclosed and it is concluded that they are in the plane of ensuring national security. The current trends of the State Water Policy of the Republic of Kazakhstan are identified and analyzed. In particular, attention is focused on the fact that now in the Republic of Kazakhstan the main goals and objectives, directions and means of implementing state regulation in the field of protection, use and reproduction of water resources are manifested in a large number of normative legal acts of a programmatic nature, which were adopted at different times and have different legal force.

Keywords: administrative responsibility, water legislation, water resources, state policy in the field of use and protection of water resources; proceedings on administrative offenses in the field of use and protection of water resources.

УДК: 343.9

<https://orcid.org/0000-0003-0069-6928>

<https://orcid.org/0000-0002-5639-8594>

¹Еркебаева Н.А., ²Хидоятов Б.Б.

аға оқытушы, з.ғ.м. М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
профессор, з.ғ.к. Ташкент мемлекеттік заң университеті, Ташкент, Өзбекстан

КОМПЬЮТЕРЛІК АҚПАРАТ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Аннотация: За последние 20 лет среди расследованных корыстных преступлений, характеризующихся высокой общественной опасностью, широко распространены компьютерные преступления, объединенные одним общим криминалистическим признаком - предметом или средством их совершения. Раскрытие и расследование компьютерных преступлений представляет особую сложность, так как особенности механизма совершения рассматриваемых преступных посягательств, специфика картины следствия, динамичность их развития и модернизации, недостаточное правовое регулирование общественных отношений в сфере движения компьютерной информации, противоречия национального законодательства и соответствующего терминологического аппарата в различных государствах негативно влияют на криминогенную ситуацию и способствуют эффективному противодействию компьютерным преступлениям мешает. Выявленные проблемы методологического порядка в определении понятия компьютерной информации и понимании ее сущности как формы и средства преступления препятствуют разработке эффективных методов расследования преступлений, связанных с движением компьютерной информации.

Ключевые слова: информационная безопасность; криминалистическое исследование; компьютерная информация; компьютерные преступления; криминалистическая методология; криминалистическая доктрина; незаконный доступ к информации.

Кіріспе. Заманауи ақпараттық технологиялар адам қызметінің барлық салаларына енеді. Компьютерлердің аппараттық және бағдарламалық жасақтамасы экономиканың қарқынды дамып келе жатқан секторларының бірі болып табылады. Сонымен бірге, қоғамдық қатынастардың бұл жаңа саласы заңсыз әрекеттердің объектісіне айналууда. Тәжірибе көрсеткендей, компьютерлік технологиялар қылмыс жасау құралы ретінде көбірек әрекет етеді. Қазіргі қоғамды ақпараттандыру қылмыстың жаңа түрлері, яғни компьютерлік жүйелермен, жаңа телекоммуникация және байланыс құралдарымен, жасырын ақпарат алу құралдарын пайдаланып жасалатын қылмыстың жаңа түрлерінің пайда болуына әкелді.

Айта кетерлігі, соңғы 10-15 жылдың ішінде компьютер немесе басқа да электронды техникаларды пайдалана отырып, электронды ақша қаражаттарын жымқыру қылмыстары

күрт өскенін байқауға болады. Мұндай қылмыстарды жасау және пайдалану үшін жоғары дәлдіктегі технологияларға негізделген құрылғылар қылмыс жасау үшін жиі пайдаланылып жүр. Мұндай қылмыстарды басқаша айтқанда жоғары технологиялық қылмыстар деп атаймыз.

Теориялық талдау. Azattyq Rýhu орналастырған ақпарат бойынша finprom.kz 2019 жылы Қазақстанда ақпараттық қауіпсіздікті бұзу бойынша 21 мыңнан астам оқиға анықталды. Зиянкестер спам жібереді, вирустар таратады, ботнеттерді қолдана отырып компьютерлер мен қызметтерге шабуыл жасайды - басқа біреудің компьютерлерін иелеріне білместен қашықтан басқаруға мүмкіндік беретін зиянды бағдарлама жұқтырған Компьютерлер желісі. Сол жылы Компьютерлік алаяқтықтың бір түрі болып табылатын фишингтің 883 жағдайы тіркелді, оның мақсаты шабуылдаушыға қажетті ақпаратты алаяқтық жолмен алу болып табылады. Қазіргі уақытта фишинг киберқылмыстың ең көп таралған түрлерінің біріне жатады, оның көмегімен шоттар мен банктік ақпарат ұрланады. Қылмыстық қол сұғушылық түрлерінің ішінде зиянды бағдарламалық қамтамасыз ету, интернет-ресурстардағы бұзушылықтар, қызмет көрсетуден бас тарту (DDoS-шабуылдар) да атап өткен жөн [1].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша мұндай әрекетке қылмыс құрамының негізінде жауапкершілікті қарастыратын 205-бабты бекітудің нәтижесінде құқық қорғау органдары компьютерлік техникаларды қылмыстық мақсатта пайдаланатын адамдармен күресудің алдын ала бастады. Осындай қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін 205-бапжауапкершілікті көздейді [2].

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 205-бабында қарастырылған ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе ақпараттық-коммуникациялық желіге құқық сыйымсыз қол жеткізу бойынша құқық қорғау органдарында тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың саны жөніндегі статистикалық мәліметтерді зерделесек мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтардың саны өте жылдам өсіп келе жатқанын байқауға болады.

2000 жылдары елімізде елде мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтардың тек 12 - сі тіркелген болса, 2008 жылы 5 есе көп-58. Сонымен қатар, осындай қылмыстық құқық бұзушылықтардың саны 2000 жылдары 12 болса, ал 2006 жылдары оның саны 94-ке дейін өскендігі байқалады, ал керісінше 2008 жылдары мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтардың саны 58-ге дейін төмен түскендігін байқаймыз.

Сот-тергеу тәжірибесін талдау көрсеткендей, соңғы жылдары компьютерлік қылмыстар санының аз, бірақ тұрақты өсу тенденциясы байқалады. Банктік, ақпараттық, сауда басқарушылық және қоғамдық өмірдің басқа да салаларында технологияларды дамыту, цифрландыру бағытын жүргізу, телекоммуникацияларды дамыту, ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы алаяқтық әрекеттерді тарату, заңнамадағы олқылықтар және криптовалюта айналымы мәселелерін реттейтін нормалардың болмауы жағдайында компьютерлік қылмыстың өсуі үшін алғышарттар жасалады деген пікірмен келісу керек.

Компьютерлік қылмыстық құқық бұзушылықтарды реттейтін қолданыстағы қылмыстық, қылмыстық-процестік, азаматтық және әкімшілік құқық бұзушылық заңнама нормалары, сондай-ақ арнайы салалық заң нормаларын талдау терминологиялық біркелкіліктің жоқтығын, құруға, таратуға, түрлендіруге, көшіруге, бұғаттауға, жоюға, сақтауға, бекітуге, зерттеуге, пайдалануға және қорғауға байланысты қоғамдық қатынастарды реттеуге арналған нормативтік базаның дәл еместігі мен сәйкес келмейтіндігін көруге болады. Осы секілді жағымсыз тенденциялар қылмыстық құқық саласында, қылмыстық процесс саласында, криминалистика мен жедел-іздігіру қызметі теориясы және сот сараптамасы бойынша жекелеген ғылыми, әдістемелік және оқу саласында да байқалады.

Қарастырылып отырған мәселелер бойынша көптеген ғылыми еңбектердің, сондай-ақ тергеу, сараптамалық және сот тәжірибесі материалдарының мазмұнын талдау компьютерлік ақпаратты және оны өңдеу құралдарын жинаудың, зерттеудің және пайдаланудың жалпы әдістемелік мәселелерінің бар екенін көрсетеді. қолданыстағы жеке сот-сараптамалық теориялардың кез келгенінің шеңберінде шешіледі. Демек, соңғы 10 жыл ішінде жарық көрген сан алуан еңбектердің көптігіне қарамастан, ғылым мен тәжірибеде әлі де болса қылмыстық заңнаманың терең теориялық негізі, жаңадан пайда болған қылмыстарға белгілі бір дәрежеде, қылмыстық құқық бұзушылықтар мен компьютерлік ақпарат саласындағы құқық бұзушылықтарға криминалистикалық және криминалистикалық баға беру әлі де жеткіліксіз[3].

Ақпарат маңызды құндылығы бар негізгі тауарға, стратегиялық ресурстың бір түріне айналды. Қоғамдық қатынастардың көптеген субъектілері өзара ақпарат алмаспай және өздерінің технологиялық процестерінде әртүрлі бағдарламалық-техникалық құрылғыларды - ақпаратты құру, жинақтау, сақтау, өңдеу және беру құралдарын пайдаланбай өмір сүру мүмкін емес және табысты жұмыс істей алмайтын жағдайға жетті.

Нәтижесінде бастапқы ақпараттың сапалық және сандық түрлендіруі орын алады, ол үнемі ерекше материалдық нысанда – электрондық цифрда көрсетілген жаңа ақпараттық өнімді құруды талап етеді. Осыла өңделген мәліметтер объективті түрде компьютерлік ақпаратқа айналып шыға келеді. Электрондық құжаттар мен олардың туындылары дәстүрлі қағаздарды айналымын көбірекығыстыратындығына күмән жоқ.

Ғаламдық Интернет желісінің мүмкіндіктерін кеңінен қолданудың салдары индустриалды дамыған елдердің ұлттық ақпараттық ресурстары террористік ұйымдардың, қылмыстық қауымдастықтар мен топтардың, сондай-ақ жекелеген қылмыстық элементтердің әсерінің өте осал объектілері болып табылатын жағдай болды. Заманауи байланыс және ақпарат беру құралдарының кең мүмкіндіктері мен қолжетімділігі, компьютерлік ақпаратты қашықтықтан өңдеу технологияларының ерекшеліктері, ақпаратқа қол жеткізу және оны көшіру мүмкіндігі, компьютерлік ақпараттың негізгі бөлігінің тұлғасыздығы құқық бұзушылардың назарын аударады.

Әлемдік экономиканың әртүрлі салаларындағы істердің жай - күйін талдау соңғы 20 жыл ішінде қоғамдық қауіптіліктің жоғарылауымен сипатталатын анықталған өзіншіл қылмыстардың арасында қол сұғушылықтар кеңінен таралғанын көрсетеді, олар бір жалпы криминалистикалық белгімен біріктірілген-оларды жасаудың нысаны мен құралы компьютерлік ақпарат болды. Криминалистикалық тұрғыдан алғанда, мұндай қылмыстар шетелдік заң практикасы қолданатын терминологияға сүйене отырып, шартты түрде компьютерлік деп атала бастады.

Нәтижелер мен талқылау. Ұлттық заңнамадан тыс компьютерлік қылмыстардың ауқымын кеңейту және жаңа нысандарының пайда болуы әлемдік қоғамдастықта ерекше алаңдаушылық туғызады.

Мұндай істерді құқық қорғау органдары мен сотта қарау жағдайлары жеке болып табылады. Мәселен, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының баспасөз қызметінің хабарлауынша, «МАК Алматыгорстрой» АҚ бес компьютерде Microsoft корпорациясының бағдарламалық жасақтамасын лицензиясыз пайдаланғандығы үшін әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі болып танылған. Бірінші сатыдағы соттың шешімімен сома авторлық құқықты бұзған компанияның жағдайы ескеріле отырып, құрылыс компаниясынан лицензиясыз бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдаланғаны үшін өндіріп алынатын сома 210 300 теңге көлемінде блды. Алайда, заңнама бойынша компьютерлік бағдарлама немесе деректер базасы авторларының құқықтары бұзылған жағдайда өтемақы 500-ден 50000-ға дейінгі мөлшерінде белгіленеді. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қадағалау алқасының өзгеріссіз қалдырылған апелляциялық алқаның шешімімен өтемақы мөлшері 2 268 750 теңгеге дейін өсті. Осылайша, «Microsoft корпорациясы» компанияға елеулі зиян келтіретін қарақшылық сипаттағы қылмыстық құқық

бұзушылықтармен күресуге тырысады. Қазақстанда 2011 жылдан 2019 жылға дейін 467 ұқсас қылмыс тіркелген [4].

Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстар санының одан әрі өсуі болжанады және келесі факторларға байланысты:

- ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шаралардың жеткіліксіздігі;

- ақпараттық қамтамасыз ету мәселелерімен айналысатын адамдарға қатысты ойластырылмаған кадрлық саясат [5].

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі, кез-келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде, соңғы кездері «компьютерлік терроризмнің» (кибертерроризмнің) пайда болуы тұрғысынан өзекті болды, бұл мәселе бойынша қылмыстық әрекетті жасау үшін дәстүрлі қару-жарақ пен жарылғыш құрылғыларды қолданатын қарапайым қылмыскерден айырмашылығы, киберқылмыскер осы мақсаттар үшін арнайы бағдарламалық және техникалық құралдар (әзірленген, бейімделген, бағдарламаланған) секілді ақпараттық қарудың алуан түрлерін машиналық тасымалдағыштарда, компьютерлік құрылғыларда, компьютерлік жүйелерде немесе олардың желілерінде қамтылған ақпаратты жасырын алуда, өзгертуде, жоюда немесе бұғаттауда қолданады.

Сонымен қатар, қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасау тетігінің ерекшеліктері, іздің заңдылықтарының ерекшелігі, олардың дамуы мен өзгеруінің жоғары көрсеткіші, компьютерлік ақпарат саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің жеткіліксіздігі, ұлттық заңнаманың және әртүрлі мемлекеттердегі тиісті терминологиялық аппараттың сәйкес келмеуі криминогендік жағдайға теріс әсер етеді және олармен тиімді күресуге кедергі келтіреді.

Сонымен қатар, осы қылмыстарды ашуды, тергеуді және алдын алуды техникалық-криминалистикалық және ақпараттық-компьютерлік қамтамасыз ету әзірленуде, компьютерлік ақпаратты және оны өңдеу құралдарын табу, бекіту, алып қою және зерттеумен байланысты жекелеген тергеу әрекеттерін дайындау және өндіру тактикасы бойынша криминалистикалық ұсынымдарды қалыптастыру процесі жүріп жатқанын атап өту қажет; тергеудің мамандандырылған анықтау органдарымен және әртүрлі білім салаларының мамандарымен, шетелдік құқық қорғау органдарымен өзара әрекеттесу жүйесі, сондай-ақ тиісті мамандандыру бойынша кадрлар даярлау жетілдірілмейді.

Бағдарламалық объектілердің өзара іс-қимылы кезінде туындайтын және электрондық-есептеу техникасы мен электрбайланыс құралдарының компьютерлік ақпаратты өңдеу режимінде жұмыс істейтін жаңа түрдегі іздердің пайда болу ерекшелігін ескеретін ережелермен із жасау тетіктері туралы криминалистикалық ілімді толықтыру туралы мәселелер шешімдерді белсенді іздеуді талап ететінін айту керек. Қазіргі уақытта іздердің осы тобының атауы мен мазмұнына, олардың пайда болу механизміне қатысты ғылыми пікірталастар жалғасуда. Ең көп талқыланатын ұғымдар – «виртуалды», «екілік», «компьютерлік», «электронды» және «радиоэлектрондық» іздер. Компьютерлік ақпаратты және оны өңдеу құралдарын зерттеу Сот сараптамасының жалпы теориясы шеңберінде де жүргізіледі [6].

Жоғарыда айтылғандардан басқа, жүргізілген ғылыми зерттеудің нәтижелері қылмыстық сот ісін жүргізуде нақты дәлелдемелерді - әртүрлі электрондық-цифрлық құрылғыларды және олардағы ақпаратты жинау, тексеру және бағалау бойынша елеулі проблемалар туындайтынын көрсетеді.

Мұның бәрі компьютерлік ақпаратты және оны қылмыс іздері ретінде өңдеу құралдарын тереңдетіп криминалистикалық зерттеудің, сондай-ақ қылмысқа қарсы күресте компьютерлік технологияларды қолданудың отандық және шетелдік тәжірибесіне негізделген ғылыми білімнің рөлін арттырудың шұғыл қажеттілігін анықтайды. Осы пәндік саладағы объективті заңдылықтарды іргелі зерттеусіз құқық қорғау органдарының белгіленген бағыттағы қызметі нәтижесіз болып қалатыны анық.

Компьютерлік ақпарат қозғалысы саласындағы қылмыстарды тергеудің тиімділігі лауазымды тұлғалардың - тергеу субъектілерінің арнайы дайындық деңгейіне байланысты. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің басым көпшілігі қазіргі уақытта өздерінің кәсіби қызметінде неше түрлі компьютерлік технологияларды пайдаланады. Алайда, қолданыстағы мамандандырылған компьютерлік бағдарламалар мен жабдықтар техникалық-криминалистикалық құралдарға қойылатын талаптарға сәйкес келе бермейді..

Біздің ойымызша, қылмыстық құқық бұзушылықтардың қарастырылып отырған түрлерін сәтті ашу және тергеу олардың криминалистикалық сипаттамасын одан әрі дамытуды талап етеді, оның элементтерінің бірі қылмыс жасау тәсілі болып табылады. Олардың кейбірін тізімдейік:

- ДК жұмысын бұзу мақсатында операциялық жүйеге, қолданбалы бағдарламаға немесе желілік драйверге зиянды бағдарламаны енгізу;

- ақпаратты кейіннен заңсыз мақсаттарда пайдалану үшін ақпараттық жүйеге рұқсатсыз қол жеткізуді жүзеге асыру;

- дұрыс емес деректерді ұсыну мақсатында ақпаратты қолдан жасау (мысалы, сайлау нәтижелерін қолдан жасау немесе жалған деректерді бағдарламаға енгізу жолымен тауарлардың әртүрлі түрлерін ұрлау; жалған құжаттарды, мөртабандарды, мөрлер мен бланкілерді қолдан жасау, дайындау немесе өткізу; жалған кредиттік не есеп айырысу карталарын және өзге де төлем құжаттарын дайындау немесе өткізу);

- құпия ақпаратты рұқсатсыз тарату (ақпаратты ұстау; техникаға рұқсатсыз қол жеткізу, сондай-ақ деректер мен басқарушы командаларды манипуляциялау және т.б.).

Қорытынды. Осылайша, қазіргі тергеу және сот практикасының материалдарын талдау электронды цифрлық нысандағы дәлелдемелер, яғни компьютерлік ақпарат іс бойынша шындықты анықтау және адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін өте маңызды екенін көрсетті. Бұл дегеніміз, компьютерлік Ақпарат және оны өңдеу құралдары туралы теория саласындағы ғылыми зерттеулер қазіргі заманғы криминалистиканың басым бағыттарының бірі болып табылады, өйткені компьютерлік ақпараттың тұжырымдамасын анықтаудағы әдіснамалық тәртіптің проблемалары қылмыс жасау нысаны мен құралы ретінде компьютерлік ақпараттың мәнін анықтауда компьютерлік ақпараттың қозғалысына байланысты қылмыстарды тергеудің тиімді әдістерін әзірлеуге кедергі келтіреді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тысячи кибератак зафиксировали в Казахстане в 2019 году. Мына сілтемеде: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/incidents/4834-tysiachi-kiberatak-zafiksirovali-v-kazakhstane-v-2019-godu>.

2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V. Мына сілтемеде: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.

3. Вехов В.Б. Основы криминалистического учения об исследовании и использовании компьютерной информации и средств ее обработки: монография. - Волгоград: ВА МВД России, 2008. 404 с.

4. Гульбин Ю. Преступления в сфере компьютерной информации. Российская юстиция, 2017, №10. С.24-25.

5. Крылов В.В. Информация как элемент криминальной деятельности. Вестник. Право, 2013, №4. С.50-64.

6. Электронные носители информации в криминалистике: монография/ под ред. д.ю.н. Кучина О.С. Москва. Юрлитинформ, 2017. 304 с.

Referens list:

1. Tysyachi kiberatak zafiksirovali v Kazakhstane v 2019 godu. Myna siltemede: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/incidents/4834-tysiachi-kiberatak-zafiksirovali-v-kazakhstane-v-2019-godu>.

2. Kazakstan Respublikasının Kilmistik kodeksi» Kazakstan Respublikasının Kodeksi 2014 zhilgı 3 shildedegi № 226-V. Mina siltemede: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

3. Vekhov V.B. Osnovy kriminalisticheskogo ucheniya ob issledovanii i ispol'zovanii komp'yuternoy informatsii i sredstv yeye obrabotki: monografiya. Volgograd: VA MVD Rossii, 2008. 404 s.

4. Gul'bin YU. Prestupleniya v sfere komp'yuternoy informatsii. Rossiyskaya yustitsiya, 2017, №10. S.24-25.

5. Krylov V.V. Informatsiya kak element kriminal'noy deyatel'nosti. Vestnik. Pravo, 2013, №4. S.50-64.

6. Elektronnyye nositeli informatsii v kriminalistike: monografiya/ pod red. d.yu.n. Kuchina O.S. Moskva. Yurlitinform, 2017. 304 s.

Abstract: Over the past 20 years, computer crimes that are United by one common criminalistic feature - the subject or instrument of their Commission has become computer information-have become widespread among the investigated mercenary crimes that are characterized by increased public danger. Disclosure and investigation of computer crimes is a particular challenge because the mechanism the Commission considered criminal attacks, the specificity of the trace pattern, dynamism of development and modernization, the lack of legal regulation of public relations in the sphere of the movement of computer information systems, inconsistency of national legislation and corresponding terminology in different States impact negatively on the crime situation and inhibit an effective response to computer crime.

The identified problems of methodological order in defining the concept and understanding the essence of computer information as a subject and means of committing a crime hinder the development of effective methods for investigating crimes related to the movement of computer information.

Keywords: information security; forensic research; computer information; computer crimes; forensic methodology; forensic teaching; unauthorized access to information;

ӘОЖ: 343.71

<https://orcid.org/0000-0002-3417-1209>

<https://orcid.org/0000-0002-8056-9744>

<https://orcid.org/0000-0003-1039-4069>

¹Болатбекова Л.А.*, ¹Жаксыбаева А.Е., ²Суюнова Д.Ж.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²з.ғ.д., профессор, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Өзбекстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ ПРОБАЦИЯНЫ ДАМУ

*Автор - корреспондент: lola_2007-07@mail.ru

Түйін. Бұл мақалада авторлар Қазақстан Республикасының пенитенциарлық пробацияның қазіргі жағдайын және оның даму перспективаларын талдады. Авторлар бас бостандығынан айырылған сотталғандарға олардың әлеуметтік бейімделуін іске асыру шеңберінде әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету мәсе-лелерін қарастырады. Бұдан басқа, Қазақстанда пенитенциарлық пробацияны жүзеге асыратын субъектілер ретіндегі пробация қызметінің одан әрі рөліне талдау беріледі. Мақаланың мақсаты: Бас бостандығынан айырылған сотталған тұлғаны қоғамға қайта интеграциялау жолындағы негізгі құрал ретінде әрекет ететін пробация институты үлгісінің бірі ретінде пенитенциарлық пробация-ны талдау болып табылады. Қылмыстық-атқару жүйесіне пенитенциарлық пробацияның енгізілуімен сотталғандарды бостандықта өмір сүруге дайындауды жүзеге асыру мәселелері бір-шама өзгерді, өйткені бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын адамдарды әлеуметтік бейімдеуді іске асыратын субъектілердің бірі пробация қызметінің қызметкерлері болды.

Түйін сөздер: қылмыстық-атқару жүйесі, пенитенциарлық пробация, сотталғандарды әлеуметтік бейімдеу, пенитенциарлық мекеме, жергілікті атқарушы органдар, әлеуметтік-құқықтық көмек.

Кіріспе. Қазақстан республикасының қылмыстық-атқару жүйесінде пенитенциарлық пробацияны дамыту мәселері өте актуальды болып табылады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік құрылысында демократиялық, құқықтық және әлеуметтік қағидаттарды сақтауға ұмтылу қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған және түрлі мәжбүрлеу шараларын қабылдаған адамдарға мемлекеттік-қоғамдық қатынастарды жүзеге асыру бағытында халықаралық стандарттарды имплементациялауға әкелді. Бұл жағдай елдің қазіргі заманғы құқықтық саясатын іске асыру шеңберінде қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасын ізгілендіру процестерін жандандырды.

Теориялық талдау. Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан сотталғандарды және пробация қызметінде есепте тұрған адамдардың өмірлік қиын жағдайдағы азаматтарын тану. Ол мемлекеттік органдарға да, қоғамға да олардың әлеуметтенуіне көмек көрсету қажеттілігін анықтайды. Осы мақсаттарға қол жеткізу субъектілердің әлеуметтік қызметтерді тиімді көрсетуге бағытталған шаралар кешенін іске асыруын қамтамасыз етеді.

Қазіргі заманғы отандық сот ісін жүргізу жүйесі сотталғандарды одан әрі қылмыстық мінез-құлыққа жол бермеу және сол арқылы жаңа қылмыстық әрекеттердің алдын алу мақсатында оларды қайта әлеуметтендіру шараларын жүзеге асыруға бағытталған. Көптеген шет мемлекеттердегідей, пробацияның қазақстандық моделі сотқа дейінгі тергеу сатысынан қылмыскерді қамаудан босату сатысына дейін жұмыс істеуді болжайды. Сондықтан пробация институтын қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының бірі деп санау қате.

Отандық қылмыстық сот ісін жүргізу институтының теориялық-құқықтық негіздерін дамытуға ғылыми үлес қосқандар: Н.М. Әбдіров, А.Ш. Аққұлев, М.А. Аубаев, С.Н. Бачурин, А.Д. Ким, М.А. Қызылов, А.Е. Мизанбаев, Қ.Х. Рахимбердин, Э.А. Саламатов, Ю. Симонова, А.Б. Сқақов, Б.К. Шнарбаев және басқалар.

Бұл мақала бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан сотталғандармен жұмыс істеуден тұратын пенитенциарлық пробацияны зерттеуге арналған. Осы шеңберде бас бостандығынан айыруға сотталғандарды әлеуметтендіру процесіне қатысатын мемлекеттік билік органдары қызметінің тиімділігін арттыру, әлеуметтік қолдау көрсетудің түрлі инновациялық әдістерін іздеу, мемлекеттік емес ұйымдарды оңалту қызметіне белсенді тарту, сотталғандарды әлеуметтендіру бойынша мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылын күшейту мәселелерін өзектендіру қажет.

«Пробация туралы» ҚР Заңында бекітілген ұйғарымға сәйкес, пенитенциарлық сынақ - бұл бас бостандығынан айыру орындарында, қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінде жазасын өтеп жатқан адамдарды қайта әлеуметтендіру жөніндегі іс-шаралар мен іс-шаралар кешені.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің (бұдан әрі - Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі) 125-бабының 3-бөлігіне сәйкес [1] «кәсіпорын басшылығы сотталған адамның түзеу мекемесінде қоғамның толыққанды мүшесі ретіндегі әлеуметтік мәртебесін қалпына келтіруге, оны құқықтық нормалар мен жалпы қабылданған мінез-құлық нормалары (қайта әлеуметтендіру) негізінде қоғамдағы дербес өмірге қайтаруға тиіс».

Кеңестік қылмыстық-атқару теориясында қарастырылып отырған «қайта әлеуметтену» категориясын анықтауда әртүрлі вариациялар бар. Сонымен, белгілі заңгер М. Ю. Антонийдің пікірінше, әлеуметтену деп әлеуметтік бейімделу, жаңа жағдайларға бейімделу, жаңа өмірге белсенді қатысу, жаңа рөлдерді, мәртебелер мен функцияларды қалпына келтіру немесе алу процесін түсіну керек [2, 46].

И.Евтушенко атап өткендей: «қайта әлеуметтендіру-бұл сотталушының теріс құндылық бағдарларын өзгерту, оқшаулаудың жағымсыз салдарын жою, түзету нәтижелерін бекіту, оларды оң әлеуметтік байланыстарға қосу және түзеу мекемесінен босатылғаннан кейін оңалту шараларын көрсету үшін қолданылатын құқықтық, ұйымдастырушылық, білім беру және басқа да ықпал ету шараларының жиынтығы»[3, 34].

Жоғарыда аталған аспектілерді талдау кезінде қайта әлеуметтендіру сот - құқықтық тұлғаға құқықтық Ықпал етудің ажырамас бөлігі болып табылатынын, оның ішінде тәрбие жұмысын, психологиялық қолдау шараларын және заңға бағынатын мінез-құлық мақсатында түрмеде отыру процесінде жүзеге асырылатын әлеуметтік-құқықтық сүйемелдеуді атап өткен жөн.

«Пробация туралы» заңға түсініктеме авторлары [4,59] пенитенциарлық пробация екі кезеңде жүзеге асырылады, оның біріншісі сотталған адам жазасын өтеу үшін Пенитенциарлық мекемеге келген кезден бастап тағайындалған жаза бір жыл ішінде толық өтелгенге дейінгі кезеңді қамтиды. Келесі кезең сотталған адам болған сәттен бастап бір жыл ішінде тағайындалған жаза мерзімі толық өтелгенге дейін сотталған тікелей бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған сәтке дейін жүзеге асырылады. Көрсетілген кезең «қарқынды пенитенциарлық сынақ» деп аталады.

Бас бостандығынан айыруға сотталған адамды әлеуметтендіру оның пенитенциарлық мекемеде болған алғашқы күндерінен басталады. Бас бостандығынан айыру орындарында сотталғандармен тәрбие жұмысын реттейтін ведомстволық нормативтік құжатқа сәйкес «мекемелерде сотталғандарды түзеуге, яғни заңнама, еңбек және өзге де қоғамдық пайдалы қызмет талаптарына сәйкестікке, білім беру және мәдени деңгейін арттыруға, оңалту бағдарламаларына қатысуға дайындықты қалыптастыруға бағытталған іс-шаралар кешені жүзеге асырылады» [5].

Бұл іс-шаралар келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады: рухани, әлеуметтік-құқықтық, эстетикалық, еңбек, физикалық және психологиялық. Сотталғандармен тәрбие жұмысының нысандарына мыналар жатады: жеке, топтық және бұқаралық, қолданыстағы психологиялық-педагогикалық әдістер негізінде жүзеге асырылады.

Сотталғандармен жұмыс процесі ұзақ уақытты алады, оның барысында ҚАЖ мекемесінің басшылығы әрбір құқық бұзушының жеке ерекшеліктерін, оның моральдық-психологиялық және физикалық жағдайын, қылмыстық өткенін, отбасылық жағдайын, психикалық және рухани дамуын, іскерліктерін, дағдыларын және т. б. анықтайды.

Пробация қызметі мен жергілікті атқарушы органдар босатылған тұтқынды еркін өмірге белсенді дайындаудан тұратын пробацияның екінші кезеңінің басталу процесіне қосылады.

Пенитенциарлық мекеменің әкімшілігі пробация қызметінің қызметкерлерімен бірлесіп әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын әзірлейді. «Пробация туралы» ҚР Заңының 16-бабына сәйкес көрсетілген бағдарлама мынадай мәліметтерді қамтиды:

- «сотқа дейінгі сынақ кезінде пробация қызметі дайындаған сотқа дейінгі есептің деректері (ол болған кезде);-сотталған адамның қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемесінде болған кезеңінде оның мінез-құлқын сипаттайтын материалдар;

- талаптарды төлеуден босатуға дайындалып жатқан адамның өтемақысы және (немесе) төлемеуі туралы мәліметтер;

- әлеуметтік байланыстар, денсаулық жағдайы, білім деңгейі, еңбек дағдылары, босатылуға дайындалып жатқан сотталғанның құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың құқықтық тетіктері туралы мәліметтер, сондай-ақ сотталғанның әлеуметтік мінез-құлқын түзету және табысты әлеуметтік бейімделу үшін басқа да қажетті ақпарат;

- босатылуға дайындалып жатқан сотталған адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге бағытталған нақты шаралар;

- босатылғаннан кейін сотталған адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету, Еңбек және тұрмыстық реттеу жөніндегі жоспарлы іс-шаралар.

Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасының дайындалған көшірмесі жергілікті атқарушы билік органдарының өкілдеріне, атап айтқанда: сотталғанды тіркеу және бос жұмыс орындары туралы мәліметтер беру үшін халықты жұмыспен қамту орталығына; қарттар, мүгедектер және белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдар сияқты сотталғандардың санаттарына әлеуметтік қызметтер алуға көмек көрсету үшін әлеуметтік қызметтерге жіберіледі.

Қарқынды пенитенциарлық талқылау процесіне үкіметтік емес ұйымдар, еріктілер және сотталғандардың жақын туыстары қатысатынын атап өткен жөн.

Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған сотталғанды жұмысқа орналастыру және тұрмыстық орналастыру мемлекеттік органдарды да, жалпы қоғамдық халықты да толық қосуды талап етеді.

ҚР ІІМ ҚАЖ комитетінің статистикалық деректеріне негізделген пенитенциарлық сынақтың жағдайын талдау сынақ мерзімінің зерттелетін моделіне жататын сотталғандар санының өсуі жыл сайын төмендейтінін көрсетті. Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламалары әзірленді сотталғандар саны: -2018 жылы -3672 сотталғандар, 2019 жылы -3179 сотталғандар, 2020 жылы -3078 сотталғандар.

Бұл жағдай жыл сайын түрме тұрғындарының саны азайып бара жатқандығымен түсіндіріледі. Жүргізілген құқықтық және құрылымдық реформалардың нәтижесінде пенитенциарлық жүйеде ішкі қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасы жетілдірілді, бұл бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын адамдар санының үш есе азаюына әкелді. Мәселен, түрме халқы индексінің әлемдік рейтингінде Қазақстан 3-ші орыннан 99-шы орынға көтерілді. Бүгінгі таңда республикада пенитенциарлық

мекемелерді оңтайландыру, сотталғандардың қазармадан камераларға жоспарлы түрде ауысуы, сондай-ақ ҚАЖ мекемелерінде бейнебақылау орнату түріндегі техникалық жарактандыру бойынша іс-шаралар жүргізілуде.

Сотталған адамға бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамға қажетті көмек көлемін көрсетуді қамтамасыз ету мақсатында пенитенциарлық мекеме әкімшілігі жергілікті атқарушы билік органдарына, үкіметтік емес ұйымдарға және өзге де органдарға әлеуметтік-құқықтық көмектің тиісті бағдарламасын әзірлегеннен кейін.

Қылмыстық-атқару жүйесі органдарын негізгі емес функцияларды орындаудан босату, сондай-ақ өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдарға арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету бойынша жергілікті атқарушы билік органдарының функциялардың қайталануын болдырмау мақсатында пробация қызметінде есепте тұрған адамдарға, жергілікті атқарушы билік органдарына әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі функцияларды беру туралы мәселе шешілуде. Осылайша, пробация қызметкерлері әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын әзірлеуді және дайындауды тоқтатады, осылайша сотталғандар мен жергілікті атқарушы органдар арасындағы үйлестірушінің рөлі тоқтатылады.

Теориялық талдау. Осыған сүйене отырып, «Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының қызметін жетілдіру жөніндегі кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 7 заң жобасына сәйкес пенитенциарлық пробацияны жүзеге асыруға байланысты өзгерістер орын алуда. Мысалы, 1-Б. ҚР 166-шы ҚР ҚАК «Пробация қызметі» деген сөз тіркесін алып қоюды талап етеді, одан кейін ҚАЖ мекемесінің басшылығы сотталғанды босату туралы өтінішті жергілікті атқарушы билік органдарына, облыстың ішкі істер органдарына, Республикалық маңызы бар қалаға, Астанаға, облысқа, облыстық маңызы бар қалаға сотталғанның таңдалған тұрғылықты жері, оның тұрғын үйінің болуы, еңбекке қабілеттілігі мен кәсібі көрсетіле отырып жібереді.

Сонымен қатар, жоғарыда аталған Заң жобасына сәйкес «Пробация туралы» заң өз бетінше әрекет етеді. Осылайша, көзделген өзгерістер сынақ мерзімі қызметінің пенитенциарлық сынақ қызметіне қатысуын толығымен жояды. Жоспарланған талаптарға сәйкес бас бостандығынан айыруға сотталған адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын әзірлеумен және жасаумен ҚАЖ кәсіпорнының басшылығы айналысады.

Біздің ойымызша, тестілеу қызметінің жұмысында ескерілген өзгерістер шынымен оң, бұл жалпы тестілеу механизмінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Себебі, есеп беретін адамға әлеуметтік-құқықтық көмек бағдарламасын әзірлеу түрінде қосымша жұмыс жүргізу, сайып келгенде, тестілеу қызметінің негізгі функциясы болып табылмайды. Өйткені, сотталғандар әлеуметтік қолдау үшін кез келген мемлекеттік органның өкілдеріне тікелей жүгінуге құқылы.

Жоғарыда айтылғандарға қарамастан, сот ісін жүргізу жүйесіндегі пенитенциарлық мекеме қызметкерлерінің мәртебесі туралы мәселе шешілмеген күйінде қалып отыр [6]. Біз оны менің зерттеуімде егжей-тегжейлі сипатталған сынақ түрлерінің бірін жүргізетін пәндер тізіміне қосу қажет деп санаймыз [7, 137].

Қорытынды. Бас бостандығынан айыруға сотталған адамды қайта әлеуметтендіру мәселелері ішкі қылмыстық-атқару жүйесінде жетекші орын алады. Қылмыскердің сәтті әлеуметтік тенденциясы оған қоғамға толыққанды азамат ретінде оралуға мүмкіндік береді, осылайша жаңа қылмыстық құқық бұзушылықты қайталау немесе жасау мүмкіндігін жояды. Осы зерттеу негізінде біз келесі нәтижелерді анықтадық:

1. Қайта әлеуметтендіру сотталғанға құқықтық Ықпал етудің құрамдас бөлігі болып табылады, оның ішінде тәрбие жұмысы, психологиялық сүйемелдеу және одан әрі құқыққа қайшы мінез-құлық мақсатында бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу процесінде жүзеге асырылатын әлеуметтік-құқықтық сүйемелдеу шаралары.

2. Пробация қызметінде тіркелген адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек түріндегі нысанды іске асыру туралы заң шығару саласы мен құқық қорғау органдары өкілдерінің ұсынысы оң болып табылады. Бұл жағдайлар сот-медициналық сараптама қызметкерлеріне сот-медициналық сараптаманың мінез-құлқын бақылау функцияларын тиімдірек орындауға мүмкіндік береді, ал жергілікті атқарушы органдар отандық сот-медициналық сараптама жүйесінде өз ұстанымдарын нығайтады.

3. ҚАЖ мекемесі басшылығының дінгек-пробацияны жүзеге асыру процесіндегі рөлі даусыз және маңызды. Құқық бұзушыны түзету процесі жүйелі, мұқият және жан-жақты жұмысты қажет етеді. Пенитенциарлық пробацияның негізгі қатысушылары пенитенциарлық мекеменің қызметкерлері екенін ескере отырып, оларды субъектілер деп тану туралы мәселені әзірлеу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі. 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Кодексі № 234-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z279> (24.07.2021).

2. Антонян Ю.М. Сотталғандарды қайта әлеуметтендіру оларды түзету процесі ретінде / Ю. М. Антонян // Заң журналы. 2016. №4. 45-54 б.

3. Евтушенко И.И. Бас бостандығынан айыруға сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату және оларды қайта әлеуметтендіру // Заң журналы. 2015 № 2. 33–38 б.

4. «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына түсініктеме. Қостанай: ҚР ПМ Ш. Қабилбаев атындағы Қостанай академиясы. 2017. 183 Б.

5. Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 13 тамыздағы № 508 бұйрығы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729> (24.07.2021).

6. Шнарбаев Б.К. Актуальные вопросы подготовки кадров для пробации // «Хабаршы - Вестник» Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова. 2021. № 3 (73). С. 104-111.

7. Есиргепова Д.М, Жолдаскалиев С.М. Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері қызметкер-лерінің пробацияны жүзеге асыратын субъектілер ретіндегі құқықтық мәртебесін реттеу мәселелері // Ғылым. 2021. № 2 (69). С. 136-139.

Referens list:

1. Kazakstan Respublikasinin Kilmistik-atkaru kodeksi: 2014 jylgy 5 shildedegi Kazakstan Respublikasinin Kodeksi № 234-V QRZ // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234#z279> (24.07.2021).

2. Antonan Ii. M. Sottalgandardi kaita aleumettendiru olardi tuzetu prosesini retinde. Zan zhurnaly. 2016. № 4. 45-54 b.

3. Evtushenko I.I. Bas bostandygynan alyryga sotalgandardy shartty turde merziminen buryn bosatu zhane olardy qaita aleumettendiru // Zan zhurnaly. 2015. № 2. 33-38 b.

4. «Probasiya turaly» Qazaqstan Respublikasynyń Zanina tusinikeme. Qostanai: QR PIM Sh. Kabilbaev atyndagi Kostanai akademiasy, 2017. 183 B.

5. Bas bostandiginan alyryga sotalgandarmen tarbie zhumisini zhurgizu kagidalaryn bekitu turaly: Kazaqstan Respublikasy Ishki ister ministrinin 2014 jylgy 13 tamyzdagy № 508 buirygy // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009729> (24.07.2021).

6. Shnarbaev B. K. Aktualnye voprosy podgotovki kadrov dlya probasiy // «Habarshy Vestnik» Karagandinskoy akademii MVD RK im. B. Beisenova. 2021. № 3 (73). S. 104-111.

7. Esirgepova D. M, Joldaskaliev S. M. Kilmistik-atqaru zhuiesi mekemeleri kizmetkerlerinin probasiyani zhuzege asyratyn subektiler retindegi kuckyktyk martebesini retteu maseleleri // Gylym. 2021. № 2 (69). s. 136-139.

Аннотация. В данной статье проанализированы вопросы, касающиеся современного состояния отечественной пенитенциарной пробации и перспективы её развития. Авторами рассматриваются проблемы оказания социально-правовой помощи осужденным к лишению свободы в рамках реализации их социальной адаптации. Кроме того, дается анализ дальнейшей роли службы пробации как субъектов осуществляющих пенитенциарную пробацию в Казахстане. Цель настоящей статьи заключается в анализе пенитенциарной пробации как одной из модели института пробации, выступающей в качестве основного инструмента на пути реинтеграции осужденного к лишению свободы в общество. С введением пенитенциарной пробации в уголовно-исполнительную систему вопросы осуществления подготовки осужденных к жизни на свободе несколько видоизменились, так как одним из субъектов, реализующие социальную адаптацию лиц, содержащихся в местах лишения свободы, стали сотрудники службы пробации.

Ключевые слова: уголовно-исполнительная система, пенитенциарная пробация, социальная адаптация осужденных, пенитенциарное учреждение, местные исполнительные органы, социально-правовая помощь

Annotation. The article analyzes the current state of the domestic penitentiary probation and the prospects for its development. The author examines the issues of providing social and legal assistance to persons sentenced to imprisonment within the framework of their social adaptation. In addition, the analysis of the further role of the probation service as subjects carrying out penitentiary testing in Kazakhstan is given. The purpose of this article is to analyze penitentiary probation as one of the models of the probation institute, acting as the main tool for the reintegration of a convicted person to imprisonment into society. With the introduction of penal probation into the penal enforcement system, the issues of preparing convicts for life in freedom have changed somewhat, since probation service employees have become one of the subjects implementing the social adaptation of persons held in places of deprivation of liberty.

Keywords: penal enforcement system, penitentiary probation, social adaptation of convicts, penitentiary institution, local executive bodies, social and legal assistance

ӘОЖ: 343.198

<https://orcid.org/0000-0003-1147-145X>

<https://orcid.org/0000-0002-2895-3677>

<https://orcid.org/0000-0001-6790-1020>

¹Қудайбергенов Б.Т., ²Н.Е.Каипжанова, ³Гафурова Н.Э.

¹директор орынбасары, Е.Сарманов атындағы гуманитарлық агроэкономикалық колледж, Ақсуқент, Қазақстан

²М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³PhD, доцент, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Өзбекстан

МЕДИЦИНА ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ КӘСІПТІК ҚЫЗМЕТІН ТИІСІНШЕ ОРЫНДАМАУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАЙТЫН ҚЫЛЫМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Түйін: Халық денсаулығын құқықтық тұрғыдан қорғау құралдарына денсаулық сақтау бойынша, адамдар мекенінің гигиенасын, санитариясын сақтауға бағытталған арнайы ережелерді бұзуға заңдық жауапкершілікті міндеттейтін қылмыстық-құқықтық құралдары жатады. Осыған байланысты әуелі: «Медицина қызметкері жасаған қылмыстың қай түрін «кәсіби қылмысқа» жатқызған дұрыс?» деген сұраққа жауап беру қажет. Медициналық қылмыстар - бұл медицина қызметкерлері мен медициналық жәрдем көрсету саласындағы өзгеде тұлғалардың қылмыстық әрекеттерін қарастыратын құқық бұзушылықтың ерекше түрі болып табылады. Медициналық қылмыстар медицина қызметкерлерінің белгілі бір кәсіби міндеттерді атқаруы барысында, яғни пациентке медициналық көмек көрсетілу процесінде жасалады және дәрігердің пациентке жағымсыз немесе қолайсыз зиян тигізуі салдарынан кейбір адам ағзасы функцияларының істен шығуына, мүгедектікке немесе өлімге алып келуінен көрініс табады.

Кілт сөздер Медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар, Науқастану, Медицина жұмыскерлері, Клиникалық зерттеу, Дәрілік өнім, Денсаулық сақтау, Денсаулық.

Кіріспе. Медицина дамуының соңғы он жылдығы сөзсіз пайдасы зор болып табылатын тиімділігі жоғары дәрілік препараттардың және ерте диагностикалауға мүмкіндік беретін және емдеу тәсілдері мен әдістемелерінің жасалуы мен сипатталады, алайда бұл сонымен қатар медициналық қызмет көрсетілу процесінде науқасқа зиян тигізу қауіптілігімен байланысты үлкен қауіп-қатер тудырып отыр.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 29 бабы әр адамның денсаулығын қорғау құқығын, ең жоғарғы бөлінбейтін негізгі құндылық ретінде жариялайды[1].

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы» Жолдауында ұлттың саулығы табысты болашақтың кепілі ретінде қарастырылған[2]. Қазіргі уақытта басқада мақсаттармен қатар Қазақстанның барлық аймақтарында медициналық қызмет сапасының біріңғай стандартын енгізуді қарастыратын ұлттық денсаулықты сақтау жүйесін жаңғырту жалғасуда.

Қазіргі уақытта Қазақстанда 2011-2015 жылдарға арналған «Саламатты Қазақстан» денсаулық сақтауды реформалау және дамыту мемлекеттік бағдарламасының қисынды жалғасы болып табылатын 2012-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында денсаулық сақтауды дамытудың «Денсаулық» атты Мемлекеттік бағдарламасы іске асырылуда.

Аталған бағдарламаға қойылған мақсаттарға жетудің негізгі бағыттарының бірі - бұл медициналық қызмет сапасын қамтамасыз ету және медициналық қателерді есепке алу мен талдаудың ұлттық жүйесін енгізу міндеттелген[3].

Халық денсаулығын құқықтық тұрғыдан қорғау құралдарына денсаулық сақтау бойынша, адамдар мекенінің гигиенасын, санитариясын сақтауға бағытталған арнайы ережелерді бұзуға заңдық жауапкершілікті міндеттейтін қылмыстық-құқықтық құралдары жатады.

Осыған байланысты әуелі: «Медицина қызметкері жасаған қылмыстың қай түрін «кәсіби қылмысқа» жатқызған дұрыс?» деген сұраққа жауап беру қажет.

2015 жылдың 1 қаңтарында енгізілген қолданыстағы Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексі бірнеше новеллалармен сипатталады деп айтсақ, қателеспейміз. Мысалы, ҚР ҚК 4 бабы жазалайтын әрекеттердің екі деңгейлі жүйесінен тұратын «қылмыстық құқық бұзушылық» деген жаңа түсінікке тұжырымдама береді, яғни қылмыс және қоғамдық қауіптілігі дәрежесі тұрғысынан әкімшілік құқық бұзушылық және қылмыс арасында орналасқан қылмыстық теріс қылық [4, 86 б.].

Теориялық талдау. Медициналық қызмет көрсету сапасы мәселелеріне арналған отандық және шетелдік зерттеулердің арнайы дереккөздерін талдау барысында байқалғаны барлық зерттеушілер медицина немесе фармацевтика саласы қызметкерлерінің кәсіби міндеттерін өз дәрежесінде орындамауымен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың тұрақты түрде артып келе жатқанын атап көрсеткен, демек медицина қызметкерлерінің өз кәсіби шеңберінде жасаған қылмыстары біздің заманымызда әлеуметтік - құқықтық мәселелерге жатқызылған. Бұл құбылыс тұрақтылығымен сипатталады және теріс сапалы өзгерістерді көрсетеді, үлгермеу жоғарылайды, әлеуметтік зардаптардың көбеюіне әкеледі.

Құқықтық әдебиетте абайсыз қылмыстылық, қылмыстық абайсыздық, абайсыз қылмыстар терминдері кеңінен қолданылады. Жеке, ерекше және жалпы өзара қатынасы диалектикасын ескере отырып, аталған терминдерді қолдану барысында заң абайсызда жасалған қылмыс ұғымын басымдықтардың қатарына жатқызады.

Қылмыстылық қоғамның өзгермелі, жағымсыз, объективті және әлеуметтік құбылысы ретінде сипатталады. Осыған байланысты қылмыстылықтың да ұғымы өзгеріп отырады. Ресейлік әдебиетте қылмыстылық ұғымы белгілі бір кезеңде, белгілі бір аумақта жасалған барлық қылмыстардың жиынтығын білдіретін таптық қоғамның тарихи өтпелі, әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде ұзақ уақыт бойы үстемдік құрып келді. Соңғы жылдары қылмыстылықтың неғұрлым тура анықтамалары пайда бола бастады. Сонымен, қылмыстылық - өзінің заңдылықтары, саны және сапалық белгілері бар, қоғам және адамдар үшін кері салдарларға алып келетін және оларды бақылау үшін өзіне тән мемлекеттік және қоғамдық шараларды талап ететін адамзат қоғамында өмір сүретін жағымсыз әлеуметтік-құқықтық құбылыс [5, 28-6.].

Абайсызда жасалынған қылмыстардың генезисінде әркашан да субъектінің ұқыпсыздығы немесе кателігінің нәтижесінде қылмыстық құқықпен қорғалған қоғам, тұлға мүддесіне зиян келтіріледі, кейбір жағдайларда зиянды зардаптардың туындауының нақты қаупі келтіріледі.

Кең тұрғыдан абайсызда жасалынған қылмыстар субъектінің (тұлға, оның мақсаттары, пиғылы, мінез-құлқы) және объективті (жағдай, қару немесе құрал) мән-жайлардың арасындағы қарама-қайшылықпен байланысты. Осы жерде егер абайсызда жасалған қылмыстардың нақты себебі болып жеке тұлғаның қауіпті ситуациямен және құралдармен өзара әрекеті танылса, тұлғаның кемшіліктері, қылмыстық абайсыздыққа алып келген жағдайдың және қарудың (құралдың) қауіпті қасиеттері терең әлеуметтік себептерде және жағдайларда жатыр.

Абайсыздық қылмыстылық мәселесі жалпы қылмыстылық ішінде екінші орынға ысырылып, оған онша мән берілмеу нәтижесінде қоғамға зардаптар әкелуде.

Абайсызда жасалынатын қылмыс механизмі субъективті және объективті өзара әрекетті құрайды. Абайсызда зиян келтіру - тұлғаға қойылатын объективті талап жағдайлары және осы жағдай тұлғаның субъективті қабылдауының адекватты емес арасындағы қарама-қайшылығының нәтижесінде жатыр. Жеке тұлға көбінесе жағдайдың талаптарына қатысты дәрменсіз болып қалады.

Қылмыстылықтың негізгі үш сипаттамасы бар:

а) қылмыстылықтың сандық сипаттамасы;

- ә) қылмыстылықтың сапалық көрсеткіштері;
- б) латентті қылмыстылық.

Сандық сипаттамада жасалған қылмыстардың саны (қылмыстылықтың көрсеткіші), сондай-ақ қылмыс жасаған адамдардың саны көрсетіледі. Аталған көрсеткіштер абсолютті цифрлармен көрсетіледі.

Қылмыстылықтың дәрежесін сипаттау барысында белгілі бір уақыт кезеңінен басқасына қылмыстылық түрлерінің қозғалысы (динамикасы) ескерілгені жөн.

Қылмыстылықтың динамикасы - келешекте жасалуы мүмкін сол немесе басқа сандағы қылмыстардың дәрежесі жөніндегі сауалға жауап беруі үшін қолдануы мүмкін көрсеткіш (толықтай алғанда жекелеген санаттар бойынша жекелеген әкімшілік-аумақтық аудандарда және т.б.) [6,459-6.].

Қылмыстылықтың сапалық көрсеткіштері - бұл оның құрылымы және сипаты. Қылмыстылықтың құрылымы - бұл белгілі бір аумақта, белгілі бір кезеңде жалпы қылмыстардың санының ара-салмағы және қылмыстардың әр түрлерінің өзара қатынастары. Қылмыстылықтың құрылымы қалай қалыптасса, онымен күресудің негізгі бағыттары солай анықталады.

Қылмыстылық құрылымының келесідей көрсеткіштері бар:

- а) ауыр, орташа және маңызы шамалы қылмыстардың өзара қатынастары;
- ә) қасақана және абайсызда жасалынған қылмыстардың өзара қатынастары;
- б) неғұрлым көп тараған қылмыстардың (мысалы, талан-тараждар, өмірге және денсаулыққа қарсы қылмыстар, бұзақылық және т.б.) арасалмағы және өзара қатынасы;
- в) қайталау, ұйымдасқан, кәсіби, топтық қылмыстылығының арасалмағы;
- г) жасөспірімдердің қылмыстылығының арасалмағы.

Медицина қызметкерлерінің кәсіптік қызметін тиісше орындамағаны үшін туындайтын қылмыстық жауаптылығына байланысты заңгерлердің тарапынан аталған медицина саласының мамандарының сот процестерін жалпы мәліметтері жүргізілген емес. Жекелеген статистикалық мәліметтер бірқатар қалалар, облыстар және салалар бойынша аз мерзімді қамтиды. Қозғалған қылмыстық істердің көпшілігі соттарға жетпейді, сондықтан сотта қаралған осындай санаттағы істердің үлесі аз болып келеді.

Қылмыстылық жөніндегі түсінік егер оның латенттілігі, яғни жасырушылығы, анықталмағандығы, мемлекеттік мекемелерде ол туралы ақпараттың келіп түспегендігі және тиісінше статисти ілікпегендігі болмаса, толық деп айтуға болмайды.

Латенттілікке (жасырынып қалған қылмыстылыққа) байланысты әртүрлі түсініктер қалыптасқан. Авторлардың бір тобы «латентті қылмыстылық - бұл полиция, сот органдарына мәлім болмай, анықталмай қалған қылмыстардың жиынтығы» дейді. Басқа ғалымдардың пікірінше, заң бойынша жасалынған қылмыстар жөніндегі істі тергеу немесе қарау құқығы берілген органдардың біреуінен жасырылған қылмысты айтады.

Біздің елімізде мұндай бағалаулар жүргізілген жоқ. Еліміз басқа елдерден ешқандай айырмашылығы жоқ болса да, шамалы латенттік бізде де өте жоғары екендігін айтуға болады. Әсіресе қылмыстылық дәрежесінің көп жылдық тәжірибесінде жасырушылықтың әр дәрежеде орын алғандығын айтуға болады.

Медицина қызметкерлерінің кәсіптік қызметін лайықты орындамағаны үшін туындайтын қылмыстарының латенттігі өте жоғары. Осы тұрғыдағы қылмыстардың жоғары болатындығын бірнеше себептермен түсіндіруге болады:

1. Дәрігерлерді және басқа да медицина қызметкерлерін айыптау үшін науқас адамдардың және олардың жақындарының шағымдануы бойынша қылмыстық іс қозғалады. Бірақ медицина қызметкерлерінің әрекеттері кейде бақытсыз жағдайларға жатқызылып, науқастың өзі немесе туыстары дәрігерлердің уәждерімен келісіп, арызданбайды және шағымданбайды.

2. Медицина қызметкерлерінің кінәлілігін анықтау барысында сот және тергеу органдары сот медицина сарапшыларының қорытындысына жүгінеді, алайда аталған

сарапшылар медицина қызметкерлерімен бірге корпоративтік мүддені көздегендіктен, оларды кінәсіз деп табатын жағдайлар аз кездеспейді.

3. Еліміздің азаматтарының денсаулық сақтау саласындағы құқықтық сауаттылығы әлі де төмен, яғни өздерінің құқықтарын және мүдделерін жеткілікті дәрежеде жете ұғып, қорғай алмайды.

4. Қоғамымыздың барлық саласын жайлаған сыбайлас жемқорлық құқық қорғау органдарының қызметіне елеулі көлемде латентті қылмыстардың арта түсуіне тікелей себепші болуда.

5. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің медицина және денсаулық сақтау саласында заңдарды жетік түсінбеуі және медицина негіздері бойынша ұғымның жеткіліксіздігі.

Криминологиядағы себептілік күрделі және аса шиеленіскен мәселелердің қатарында саналады. Сондықтан оған деген көзқарас байыптылықпен жүзеге асырылуы тиіс. Кез келген құбылыстардың шығу тегін сипаттайтын жалпы категория ретінде детерминация (лат. *determinante* - анықтау) танылады.

Детерминация - объективті қосарласа жүретін құбылыстар, үдерістер және жай-күйдің тәуелділігі. Бізді айнала қоршаған әр құбылыс әлеммен байланыса отырып, нәтижесінде бірыңғай жалпы байланыс үдерісін және өзара тәуелділікті құрайды.

Криминологиялық ұғымда шынайылық құбылыстың жалпы байланысы механикалық, физикалық, химиялық, биологиялық, әлеуметтік элементарлық бөлшектер нысанында өзіне тән ерекшеліктермен сипатталады.

Қылмыстық құқықта қылмыстардың сипатын және қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтау қолсұғушылық объектісімен байланысты топтастырылады. Криминологияда біз қоғамдық қатынастарды топтастыруға жүгінуге тиістіміз, ол өз кезегінде қылмыстардың туу себептерін және жағдайларын ескеріп, оларды болжау арқылы алдын алу шараларын қолдануға мүмкіндік береді.

Себептілік - бұл себеп және салдар арасындағы объективті, жалпы генетикалық (өндіретін, туындататын) байланыс. Себептілік үдерісі уақыт бойынша кезең-кезеңімен дамуда және себеп әрқашан да салдарды тудырады. Ақпаратты және психофизикалық энергияны ауыстыру - қоғамдық қатынастар аясындағы себептіліктің типтік қасиеті. Мінез-құлық нормалары, құндылықтар жүйесі, ағымдағы шынайылықтар жөніндегі мәліметтер тұлғаның, қауымның және қоғамның көзқарасын және психологиясын қалыптастыра отырып, әртүрлі қайнар көздер және ақпарат каналдары арқылы тұлғалармен анықталады.

Себептер өз кезегінде мынадай топтарға бөлінеді:

- а) жалпы себептер,
- ә) топтық,
- б) жекелеген себептер [7,171-6.].

Қылмыстылықтың себебін, ең алдымен экономикалық қатынастардан, олардың шаруашылық механизмінің қарама-қайшылығынан, өзара арасалмақтың сақталмағандығынан іздеуіміз қажет.

Ізгілікке тәрбиелеу - халықпен, тәрбиелілікпен жұмыс істеудің құрамдас бөлігі. Өнегелілік нормаларына адамзат баласының дамуының ғасырлар бойы тарихында қалыптасқан адамгершілік құндылықтары және ережелері жатқызылады.

Кез келген қоғамның экономикалық, құқықтық, әлеуметтік және саяси өмірі моральдық, ізгілік нормаларымен тығыз байланысты.

Зат мәдениетінің алтын қорын құрайтын жоғары дүниелердің орнын сапасыз нәрселер басқан жерде моральдық нормалар аяқасты болады.

Егер де құқық жүйесінде адам құқықтары мен бостандықтары бірінші орында тұр деп жарияланып, іс жүзінде бұл қағидалар құқықты, заңдарды сыйламауға, өрескел бұзушылыққа алып келсе, мұндай қоғамда өмір сүрген азаматтар әділдік және заңдылық

атаулыға сенімсіздік тудырып, боссөзділікке алып келеді. Бұл да өз кезегінде моральдық және имандылық нормаларының сақталмауына алып келеді.

Мына бір фактілерден елімізде ақылы негізде медициналық қызмет көрсетудің сапасын көруге болады. Астана қалалық прокуратурасы тексерулерінің нәтижесінде «Керуен-Медикус» ЖШС ұзақ уақыт бойы әр жүкті әйелдерді тексеру арқылы (оның құны 120 мың теңге деңгейін құраған) қомақты қаражат тапқан. Аталған тексерулерге мүлдем қажет емес дәрігерлердің бірнеше зерттеулері және консультациялары жатқызылған. «Казбытсервис» ЖШС жеке кәсіпорыны 2006 жылы сүт безі фиброаденомасы және жеңіл қатерлі ісікпен ауыратындарға заңсыз онкологиялық және мам-мологиялық операциялар жүргізген. Мұндай әрекеттерден пациенттер елеулі зардап шеккен. Алдын ала тексерусіз дәстүрлі емес медицина орталығында ем алған бірнеше науқас қатерлі ісіктің соңғы сатысындағы диагнозымен қалалық ауруханалардың жан сақтау бөлімдеріне келіп түскен. Анықталғанындай, орталықта оларды емдеуге тиіс аурулардан емес, басқа сырқаттар диагнозы бойынша ем жүргізген.

Орын алып жатқан оқиғалардың негізгі себептерінің бірі ретінде медицина мекемелерінде жұмыс істейтін персоналдардың кәсіби биліктілігінің төмен деңгейде болуы айтылуда. Оларды мына мәліметтерден айқын байқауға болады: перинаталды орталықтағы 100 дәрігердің қазіргі кезде не бәрі 37-сінің ғана қажетті санаттары бар. Бірінші қалалық аурухананың 12 дәрігерінің 15 пайызында ғана санаттары бар екендігі анықталған ал гинекология бөлімінде болса барлық дәрігерлердің ішінде тек төртеуінің ғана жоғары санаты болған және барлығының тиісті профилді мамандануы болмаған, қалалық ауруханадағы 141 дәрігердің тек 57-сі ғана уақытында санаттарды алған [8].

Айтылған мәселелерден шығатын жол бар ма? Дүние жүзінің алдыңғы қатарлы барлық елдерде қалыптасқан медицина қызметкерлерінің қызметтілігі және медициналық қызмет көрсетудің көлеміне байланысты атқарған еңбегіне ақы төлеудің жүйесі арқылы шығуға болатын еді. Біздің елімізде мемлекет басшысының Жолдауында аталған мәселе жан-жақты айтылған. Бірақ іс жүзінде әлі де шешімін таппауда.

Екінші жағынан, медицина қызметкерлерінің жалақысының төмен болуы олардың біліктілігінің төмендеуіне және тиісінше медициналық қызмет көрсету мен жаңа медициналық технологияны игеріп кететін мамандардың біліксіздігіне алып келуде.

Қазіргі кезде еліміздің денсаулық сақтау саласында бірқатар реформалар жүргізілуде, бірақ біздің медицина саласы ТМД мемлекеттерінің арасында әлі де көшбасшылық деңгейге жеткен жоқ. Мысал ретінде, ТМД мемлекеттері аумағында медицина қызметкерлерінің салғырттығынан сәбилердің жаппай ВИЧ/ЖҚТБ-ны жұқтыруы. Аймақтық деңгейдегі басшы: Жамбыл облыстық денсаулық сақтау басқармасы бастығының сыбайлас жемқорлыққа қатысы бар деп қылмыстық істің қозғалуы, т.б.

Ең алдымен денсаулық сақтау саласына ары таза, білікті, білімді, тәжірибелі медицина қызметкерлері келсе, одан кейін олардың қызметі қоғамның алдында ашық (трансфертті) болуы шарт.

Мәселен, дамыған елдерде қоғамдағы ең жоғары бағаланатын мамандық иелері ретінде дәрігерлер және мұғалімдер саналады. Ал біздің елімізде керісінше жағдай қалыптасқанын жасырудың қажеті жоқ.

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіби міндеттерін тиісінше орындамауының ең негізгі себебі болып өзінің тікелей кәсіптік міндетіне ұқыпсыздықпен және теріс қарау табылады. Кез келген медицина мамандығын таңдаған азамат «Гиппократ антын» қабылдайды. Ол өзінің кәсіптік міндеттерін мінсіз, адал және жауапкершілікпен атқаратындығы жөнінде ант береді. Бұл антты аталған медицина салаларының қызметкерлері не себептен бұзады. Бұл сауалға біз кең көлемде қарай отырып жауап беріп көрейік. Қазақстан Республикасында мектепті бітіріп, үлкен өмірге жолдама алатындар ҰБТ тапсырып, тест нәтижесі бойынша өзінің таңдаған мамандығына түсе алады. Мамандық таңдау барысында оқушылар өзінің қалауымен бе әлде ата-аналарының немесе

жақындарының кеңесімен кәсібін таңдай ма? Бұл мәселе де негізгі себептердің бірі болып табылады. Өйткені өз мамандығына шексіз берілген кәсіп иесінің қоғамға келтіретін пайдасы көп.

Медициналық жоғары оқу орындарында ақылы (коммерциялық) топтардың болуы да білім сапасына әсер етеді. Әрине, нарықтық экономикалық қатынастар болғаннан кейін ақылы топтардың болуына ешкім де тыйым сала алмайды. Бірақ денсаулық ең жоғары құндылық екенін ескере отыра, біздің ойымызша, медицина жоғары оқу орындарында ақылы топтар шамалы болса. Медицина мамандығына мемлекет тарапынан жақсы оқыған талапкерлер түсу үшін гранттар көптеп бөлінсе дұрыс болар еді.

Бұл жоғары оқу орындарының ғылыми-техникалық базасы әлемдік стандарттарға жауап беретін деңгейде жасақталғаны жөн. Біздің медициналық білім беретін жоғары оқу орындарында жаңа технологияны игеріп, білім беретін ұстаздар тым аз. Еліміздің жоғары оқу орындарын тамамдаған медицина қызметкерлері әлемнің кез келген елінің медиктерімен барлық салада бәсекелесе алатын жағдайда болуы тиіс. Әсіресе соңғы кезде нанотехнология, жаңа медициналық аппараттар немесе қондырғыларды игеруде әлемнің кез келген бұрышындағы әріптестерінен қалыс қалмауы қажет.

Медицина жоғары оқу орындарын бітірген түлектер аймақтарға, алыс ауылды мекендерге барып тұрақтаған кезде олардың әлеуметтік жағдайы сол өңірдегі ең жақсылардың қатарында болуы тиіс. Аталынғандар жүзеге асырылғаннан кейін ғана, біз, дәрігерлердің кәсіби біліктілігін талап ете аламыз.

Медицина қызметкерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауының салдарынан басқа адамға АИТВ / ЖҚТБ жұқтыру қылмысының себептері әртүрлі. Бұл сырқаттың үш түрлі жолмен жұғатындығына жоғарыда тоқталып кеттік.

АИТВ / ЖҚТБ-ны парентералды (қан және оның құрамдас компоненттерін құю кезінде) жұқтырудың себептері ретінде әртүрлі жағдайлар болуы мүмкін. Оңтүстік Қазақстан облысындағы сәбилердің АИТВ індетін жұқтыруға байланысты тергеу барысындағы дерттің балалар арасында жаппай таралуының басты себебі мынадай жағдайларда туындағаны анықталды:

- залалсыздандырылмаған медициналық аспаптарды пайдаланудың нәтижесінде аурухана ішінде инфекцияның таралуы,
- балалар ауруханаларындағы тазалықтың (гигиеналық) қарапайым ережелерінің сақталмауы;
- медицина қызметкерлерінің өз міндеттеріне деген салғырттығы, балалардың күретамырына дұрыс залалсыздандырылмаған катетер инелерін пайдалану;
- қан құю кезінде «бір донор - бір реципиент» деген қағиданы ұстанбай, бір құтыдағы қан және оның құрамдас компоненттерін бірнеше балаға құю, медициналық құрал-жабдықтарды пайдалану ережесін сақтамау;
- құюға жарамсыз қанды және қанның құрамдас компоненттерін пайдалану;
- тиісті ведомствалық бақылаудың болмауы, облыстық денсаулық сақтау мекемелерінің басшыларының өз міндеттеріне салғырт қарауы, олардың өз қызметтерін адал атқармауы дер кезінде әрекет етіп, осы індеттің шыққан ошағын анықтап, оны жою мақсатында шара қолданбауына байланысты [9].

Бұл жерде аталған қымыстың ең негізгі себебі ретінде медицина қызметкерлерінің өзінің кәсіптік міндеттеріне теріс және салғырттықпен қарау нәтижесі екендігі белгілі болып отыр. Сол себепті жоғарыда айтып өткеніміздей, медицина қызметкері атанғысы келетін мектеп бітіруші түлектерге талапты күшейту қажет. Республика бойынша қан құю орталықтарын әлемдік стандарттарға сәйкес жабдықтап, олардың қызметіне бақылауды күшейту керек. Денсаулық сақтау мекемелерінің басшылық қызметіне лауазымды тұлғаларды тағайындау кезінде, олардың бірінші кезекте кәсіптік біліктілігіне тікелей назар аударылуы тиіс.

Қылмыс жасауға әсер ететін жағдайлар деп (оларды сонымен бірге қылмыстық

нәтижеге жетуге әсер ететін мән-жайлар деп те атайды) криминологияда қылмыстарды тікелей туындатпайтын, бірақ олардың болуы адамның қылмыс жасауға деген пиғылының пайда болуына әсер етуі мүмкін нақты шынайы фактілер айтылады [10, 76-6.].

Бұл нақты шынайы фактілер қылмыстылықтың нақты көрінісіне жатқызыла отырып, қоғамдық қатынастардың әртүрлі салаларында және қоғамдық, мемлекеттік механизмінің қызметінен көрінеді. Ұйымдастырушылық-техникалық саласындағы, құқықтық тәртіпті қорғауға байланысты және т.б. кемшіліктер. Сонымен қатар әртүрлі мемлекеттік органдар мысалы қылмыстылықпен күресуді ұйымдастыруға байланысты полиция, прокуратура, әділет, сот органдарының жұмысындағы кемшіліктер. Өзінің аумағындағы құқықтық тәртіпке жауапты жергілікті және басқа да билік органдары, әкімдер қызметіндегі кемшіліктер. Кемшіліктерді бақылаушы органдар, ең алдымен қаржы, салық және басқа да органдар жұмысында болуы мүмкін.

Тәжіриелік бөлім. Медицина саласындағы қылмыстылықтың жағдайларына жоғары тұрған денсаулық сақтау ұйымдары басшыларының қылмысты тікелей жасаған медицина қызметкерлерін бақыламауы, оған медицина қызметкерлерінің жең ұшынан жалғасқан сыбайлас-кәсіби корпоративтілік жатады. Сол себепті көптеген қылмыстық жағдайлар тергеу және сот органдарының қарауынан тыс қалады. Ең алдымен, заңдардың соның ішінде медицина, денсаулық сақтау саласындағы заңдардың жетілмегендігі. Қоғамдық үдерістер медицина қызметі саласындағы жаңа заңдардың, «Медициналық көмек сапасын бағалау және қамтамасыз ету туралы», «Міндетті медициналық сақтандыру туралы», «Ғылыми медициналық эксперимент», т.б. денсаулық сақтау саласындағы заңдардың негізінде, «Денсаулық сақтау жүйесі және халық денсаулығы туралы кодекс» және т.б. заңдар халықаралық нормалармен стандарттарды ескере отырып қабылданды.

Медицина қызметкерлерінің өздерінің арасында да құқықтық сауаттылығы төмен. Бұқаралық ақпарат құралдарында құқықтық және медициналық ілімдер насихатталуы жеткілікті дәрежеде емес.

Сонымен бірге қоғамымызды жегідей жеген сыбайлас жемқорлық та денсаулық сақтау саласын айналып өте алмады. Оның себептері мен жағдайларына жоғарыда аздап болса да тоқталып кеттік. Еліміздің денсаулық сақтау жүйесіндегі көптеген келеңсіздіктер осы жағымсыз құбылыспен байланысты.

Жеке тұлға мәселесі философтар, әлеуметтанушылар, психологтар, моралистердің назарын ерекше аударуда. Оған деген назардың артуы біздің елімізде адам тұлғасын бағалаудың бірінші орынға шыққандығымен түсіндіріледі.

Жеке тұлға категориясын кез келген бір ғылымның шеңберінде анықтау мүмкін емес. Адам ғылымының жекелеген салаларымен тұлғаны зерттеу - тек мәселені жекелей шешу.

Бұл өте күрделі, жан-жақты ғылым саласы, қай уақытта болмасын зерттеуді талап ететін шексіз мәселе. Альберт Эйнштейн айтқан: «Адам жайлы ғылым әлі күнге дейін жөргекте жатыр», - деген пікірімен қазіргі уақытта келіспеске болмайды.

Адам көптеген ғылымдармен педагогикамен, медицинамен, биологиямен, этикамен, әлеуметтанумен, құқықпен, философиямен және т.б. зерттелуде. Бірақ әр ғылым оны өзінше зерттейді.

Жеке адам тұлғасы жөнінде: егер ол қылмыс жасаса, яғни қылмыстық заң тұрғысынан қылмыс субъектісі болса, оны қылмыскер тұлғасы деп айтуға болады. Қылмыскердің тұлғасы қылмыс жасамаған адамның тұлғасынан қоғамға қауіптілігімен ерекшеленеді. Қылмыскердің тұлғасы криминогенді қажеттіліктер, мүдделер, эмоционалды-еріктілік деформациялары және мотивациялары түріндегі жеке тұлға қасиеттерінің жүйесін білдіреді, олар өз кезегінде тиісті қылмыстық мінез-құлықты тудырады.

Қылмыстық құқыққа қатысты «қылмыскердің тұлғасы» ұғымының мазмұнын жеке тұлға жөніндегі философияның жалпы теориялық ережелерін ескермей отыра ашу мүмкін емес.

Бұл мәселеге байланысты маркстік философия мынадай қорытындыға келеді, «тұлға-бұл қоғамдық тарихи категория. Адам тұлғасының, оның тұрмысының заңдылығының шынайы мәні осында».

Адам өзінің психологиялық табиғатына неғұрлым сәйкес келетін әлеуметтік ортаны таңдайды және игереді. Әр индивид тұлға ретінде өмір сүріп отырған қатынастардың өнімі ғана емес, өзінің дамуы және санасының өнімі.

Қылмыскердің тұлғасын түсіну үшін бірқатар арнаулы сауалдарды шешу қажет, соның ішінде:

1) қылмыс жасаған адамдардың барлығын зерттеу керек пе немесе олардың бір бөлігін ғана зерттеу қажет пе?;

2) қылмыскердің тұлғасының қандай жақтарын және ерекшеліктерін зерттеу қажет?

Қылмыскерлерге жеке, эгоистік белгілер, басқа адамдардың мүдделерімен, қоғамдық мүддемен санасқысы келмейтіндік қасиеттер тән. Олар құқық және мораль талаптарына жағымсыз қарайды немесе осы қатынасты ашық көрсетеді әлде оны мүқият жасырады.

Қылмысты жасау адам қылмыскер болып танылды дегенді білдіреді. Оның қоғамдық қауіптілігін бағалау үшін оның орындап жатқан әрекеттерінің ішінде әлеуметке қарсы әрекет - қылмысты жасау қандай маңызды орында тұрғандығын білген жөн.

Қылмыстық-құқықтық аспектіде қылмыскердің тұлғасын зерттеу міндеті ретінде адамды сипаттайтын қасиеттерін талдаудан, сондай-ақ жазаны тағайындауға қатысты тұлғаның жеке қасиетінің барлық жиынтықтарын анықтаудан тұрады.

Қылмыскерлердің тұлғасын жан-жақты зерттеу:

1) оның жасаған қылмысының себебін анықтау;

2) қылмыстық жауаптылыққа тарту жөніндегі мәселені шешу;

3) жазаны тағайындаудың жалпы негіздерін анықтау;

4) жазаны өтеудің және одан босатудың шарттарын анықтау үшін қажет.

Қылмыскер тұлғасының типологиясын топтастыру әртүрлі негіздер бойынша жүргізіледі. Солардың ішінде негізгі психологиялық белгілер әлеуметке және қоғамға қарсы бағытталған топтарды атап кетуге тиіспіз. Тұлғаның әлеуметке қарсы бағыттағы типологиялық белгілеріне жататындар:

а) басқа адамның тұлғасына және оның маңызды игіліктерге негативті-немқұрайлы қарау;

ә) пайдакүнемдік және эгоистік көзқарастар;

б) жалпы қабылданған қоғамдық құндылықтарға ерекше арсыздықпен қарау;

в) өзінің міндеттеріне және заңмен қорғалған әлеуметтік құндылықтарға жеңіл ойлықпен жауапсыздықпен қарау [11, 60-6.].

Типологиялық шешім қабылдаудың негізі қылмыскерлер тұлғасының қасиеттерінің негізгі өзіндік ерекшелікті модификациялары, сондай-ақ абайсыз қылмыстар механизмінің және мотивациясының ерекшеліктері болуы тиіс деп айтқан пікірін қолдайды. Бұл абайсызда қылмыс жасағандарды жеңілоялы-жауапсыздықпен және немқұрайлылық-жауапсыздықпен қарайтын қылмыскерлер деп бөлуге мүмкіндік береді. Бірінші типтегілерге өзіне-өзі сенімділікпен саналы түрде қарай отырып қылмыс жасайтын адамдар жатқызылды. Олардың мінез-құлқының ниетіне бұзақылық немесе пайдакүнемдік пиғылдар, жол қозғалысы ережесіне немқұрайлылықпен қарау тән. Немқұрайлылық-жауапсыздықпен қарайтындар криминогенді жағдайда әлде психологиялық немесе психофизикалық кемшіліктердің ықпалымен абайсызда қылмыс жасайды. Олардың ниеті өндірістік-қызметтік құзыретті жүзеге асыруға байланысты туындайды. Сонымен қатар олар зиянды зардаптарды тойтару үшін интеллектуалдық, еріктілік, тәндік күш-жігерлерінің белсенділігін жетілдірмейді (интеллектуалдық, эмоционалды немесе тәндік жалқаулық) [12, 27-28-б.].

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіптік қызметін тиісінше орындамауына байланысты қылмыстар, негізінен, кәсіптік қызметін атқаруға байланысты

жүзеге асырылатындықтан осы екінші типке жатады. Қылмыстың субъектісі ретінде жауаптылыққа тарту жөніндегі мәселені шешу, жазаны тағайындау және оны орындау барысында қылмыскердің тұлғасы әртүрлі маңызға ие.

Айтылғандарға байланысты қылмыс субъектісінің тұлғасын сипаттайтын мән-жайларды зерттеу осы институттардың әрқайсысына қатысты жүргізілуі тиіс, сондай-ақ алдын ала олардың мазмұны тағайындалуы және өзара қатынасының анықталуы қажет. Қылмыскердің тұлғасын зерттеу құқықтық негіздерде, яғни заң бойынша қылмыстың субъектісі болып танылатын жеке тұлға зерттелуі тиіс.

Сот тәжірибесі, статистикалық және криминологиялық зерттеулер көрсеткеніндей, қылмыс жасаған медицина қызметкерлерінің ішінде ер адамдарға қарағанда әйелдер үлесінің көп екендігін анықтаған. Негізінен мұны медицина мамандықтарын қыз балалардың көбірек мамандық ретінде таңдап, осы салада қызмет атқаратындығымен түсіндіруге болады.

Қылмыстық жауаптылыққа тартылған медицина персоналдарының көпшілігі жоғары білімді, арнайы санаттары бар, отбасылы және қолайлы ортадан шыққан. Аталған сала қызметкерлерінің көпшілігіне жұмыс орнынан жақсы мінездеме берілген, өзінің айналасындағы басқа да медицина персоналдарынан ешқандай айырмашылығы жоқ. Қылмысты олардың көпшілігі материалдық жағдайының төмен болуына және кәсіптеріне салғырттықпен қарауына байланысты жасаған.

Кәсіптік қызметін тиісінше орындамаған медицина қызметкерлерінің тұлғасын зерттеу кезіндегі мәліметтерден анықталғанындай, олардың қылмыс жасаған кездегі жас аралығы 35-55-ті құраған, яғни медицина персоналдарының өмірлік тәжірибесі бар, кәсіби шыңдалғандығын байқауға болады.

Олардың ішінде бойдақтардың үлесі аз. Лауазымды медицина қызметкерлері де кездеседі, атап айтқанда, Оңтүстік Қазақстан облысы денсаулық сақтау мекемелерінің басшылары. Мінез-құлықтары жағынан медицина қызметкерлері ұстамды, салиқалы, кейбірі тіпті тұйық болып келеді [13].

Зерттеу әдістері. Медицина қызметкерлерінің кәсіптік қызметін орындамауына байланысты туындайтын қылмыстарын сақтандыру мәселесін қарастырмастан бұрын, аталған термин ұғымын жан-жақты аша кетсек.

Криминологиялық әдебиетте қылмыстардың алдын алу қызметін нақтылау үшін бірнеше терминдер «алдын алу», «сақтандыру», «тойтару», «Бұлтартпау», «превенция» және басқалары қолданылады. Бірқатар жағдайларда Бұл ұғымдар олардың еркше мазмұнын бөліп көрсете отырып айырады, басқасында ұқсас термин ретінде қолданылады.

Бұл ұғымдар белгілі бір дәрежеде бірін-бірі толықтыра отырып, келесідей мазмұнды білдіреді:

- қылмыстылықтың және қылмыстың алдын алу, яғни Бұл ұғымдарды жалпы әлеуметтік деңгейде қылмыстылыққа және оның типтеріне жол бермеуіне қатысты қолдануға болады;

- ниеттің пайда болу сатысында қылмысты тойтару, de facto (фактілі) қылмыс басталған кезде (ойланып жатқан қоғамға қауіптіліктің дәрежесіне байланысты емес, Бұл сатыда қылмыстық жауаптылық туындамайды) de jure (құқықтық) жағынан әлі жоқ деген ұғымды білдіреді;

- іс-әрекетпен оның салдарына, бір қылмыстан басқасына жалғаспалы және ұзартылған қылмыстарға дейін дайындалу, оқталу сатыларындағы қылмыстық іс-әрекетті Бұлтартпау [14, 55-6.].

Қылмыстардың алдын алу - құқықпен қорғалатын құндылықтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін әлеуметтік басқарудың ерекше түрі және қылмыстардың себептерін, оны жасауға әсер ететін жағдайларды алдын алуға және жоюға мақсатты бағытталған шаралар жүйесін әзірлеу және жүзеге асыру, сондай-ақ мінез-құлқы құқыққа қайшы іс-әрекетті жасауға бейім адамдарға ескерту [15,27-6.].

Криминологиялық еңбектерде қылмыстардың алдын алудың (превенция) дәрежесі және түрлері мәселелеріне байланысты екі түрлі көзқарас кездеседі. Алғашқылардың пікірлерінше, екі деңгей бар: жалпы әлеуметтік және қоғам. Тұлғаның, топтардың деңгейінде қылмыстардың себептеріне және жағдайларына тікелей бағытталмаған және аралас әрекет ететін жалпы, арнаулы емес қылмыстардың алдын алуының шаралары кешенінен тұрады. Сондай-ақ қылмыстардың себептеріне және жағдайларына тікелей бағытталған - арнаулы криминологиялық, олар өз кезегінде екі түрге бөлінеді:

1) жалпы алдын алу, негізінен қылмыстық мінез-құлықтың шағын ортасына бағытталған, яғни жеке басқа ешкімге тікелей бағытталмаған;

2) жеке алдын алу қылмыс жасауы мүмкін жеке адамға қатысты жүзеге асырылады.

Қылмыстылықтың алдын алу иерархиялық жағынан өзара байланысты міндеттерден тұрады. Олардың біріншісі - толықтай алғанда қылмыстылықтың динамикасына, құрылымына және себептеріне профилактикалық әсер ету (әлеуметтік профилактика). Екінші - қылмыстылық мінез-құлықтың түрлерін және нысандарын ескерту, қоғамдық өмірдің белгілі бір салаларын сақтандыру, жекелеген әлеуметтік топтардағы адамдардың қылмыстарының алдын алу (криминологиялық профилактика). Үшінші міндетті – жекелеген адамдардың жасаған қылмысын ескерту (жеке криминологиялық профилактика).

Екінші позицияны ұстанатындар үш деңгейді бөліп көрсетеді:

1) жалпы әлеуметтік, яғни бүкіл қоғамның шегінде жүзеге асырылады;

2) топтық, тұрмыстық топтарға, еңбек ұжымдарына, формалды емес бірлестіктерге бағытталған, мысалы «жиындар» және формалды бірлестіктер (партиялар, сотталғандарға жәрдемдесу қоғамы және тіркелген өзінің жарғысы болуы шарт, т.б.), қылмыскерлердің топтары, басқа да осындай мақсаттарда құрылған топтар;

3) әлеуметтік.

Сондықтан жалпы профилактикалық шаралар жүйесіне әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени, техникалық және басқалары кіреді.

Жалпы алдын алу жүйесінде құқықтық шаралар маңызды орын алады, олар: құқықтық тәрбиелеу, денсаулық сақтау саласындағы құқықтық білімді насихаттау. Бұл бағыттағы мақсатты жұмыстар нормативті актілерді әзірлейтін барлық мемлекеттік органдарға, министрліктерге және ведомстволарға жүктеледі.

Жалпы және арнаулы алдын алу шараларын тәжірибелік жағынан жүзеге асыру әртүрлі жолдармен жүзеге асырылады.

Қылмыстылықтың жалпы алдын алуда қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани салаларын сауықтыруға байланысты шаралар жатқызылады. Субъектілері ретінде әртүрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдар, азаматтық қоғамның институттары танылады.

Қылмыстылықтың арнаулы алдын алуға қылмыстылықты жасауға әсер ететін себептер мен жағдайларды жоюға байланысты шаралар, сондай-ақ қылмыстарды Бұлтартпау, тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын жүзеге асыру, сол немесе басқа да адамның мінез-құлқын ұжымда талқылау, соттардың, прокурорлардың, тергеушілердің, полиция қызметкерлерінің жаппай түсіндіру жұмыстары жатқызылады.

Өзінің сипаты бойынша алдын алудың арнайы шараларын келесідей түрлерге бөлуге болады:

1) прокурорлық немесе жалпы қадағалау;

2) шұғыл (немесе жедел-іздістіру);

3) процессуалдық;

4) ғылыми-техникалық (криминалистік);

5) ұйымдастырушылық;

6) қоғамдық [16, 380-б.]. Бұл қызметтің субъектілері – прокуратура, соттар, ішкі істер органдары.

Жеке тұлғаға қатысты жүзеге асырылатын жеке алдын алу шаралары - осы тұлғаның және оның мінез-құлқының ішкі жағымсыз белгілерін бейтараптандыратын немесе жоятын әлеуметтік құрал.

Қылмыстылықпен күресу келесідей үш жүйенің бірлігі: күресуді жалпы ұйымдастыру, қылмыстылықтың алдын алу және құқық қорғау қызметін көрсететін күрделі жүйелік қызметтен тұрады [16 380-6.].

Қылмыстылықпен күресу - көпжақты маңызға ие ұғым және тәжірибелік жағынан түсінікті ұғым. Қылмыстылықпен күресу ұғымы ғылыми ортада да, тәжірибелік қызметкерлердің арасында да кеңінен тараған және ешқандай елеулі түсініспеушіліктер туындатпайды [17, 36-6.].

Денсаулық сақтау саласындағы бағдарламаларды, концепцияларды әзірлеу барысында мемлекеттік және үкіметтік емес ұйымдардың, парламент депутаттарының, денсаулық сақтау жүйесінің білікті мамандарының, заңгерлердің, экономистердің іс-әрекеттерін үйлестіре отырып жұмыс жүргізілсе, осы тұрғыдағы қылмыстылықтың алдын алуда оңтайлы жол болар еді.

Ерекше назар АИТВ/ЖҚТБ ауруын алдын алуға бағытталуы тиіс. Әртүрлі мамандықтағы медицина қызметкерлері аталған індеттің таралмауы үшін халықтың жалпы денсаулығының жай-күйін, қоршаған ортаның, ауыз судың, тамақ өнімдерінің, медикаменттердің тазалығын тексеріп, олардың сапасына жауап береді.

Нәтижелер мен талқылау. Бұл қылмыстар көбіне медициналық фармацевтикалық қызметкерлермен кәсіби қызметін жүзеге асыру кезінде жасалады, зерттеліп отырған барлық құқық бұзушылықтар жасалуы жағынан ұқсас, ол өз кезегінде ережелерді сақтамау және медицина саласындағы стандарттардан ауытқу, қылмысты жасыру әдістерінің біркелкілігі, яғни іс-қимылдың көрсетілу тетіктерін және қалыптасатын және тексерілетін жағдайлардың ұқсастығы айқындалған.

Криминологияда қылмыстылықтың алдын алудың субъектілеріне кең тұрғыдан барлық мемлекеттік және қоғамдық институттар, өзінің қызметімен қылмыстылықтың алдын алуға ықпал ете алатын азаматтардың бірлестігі жатады. Осы субъектілер аталған мақсаттар үшін арнайы құрылған өздерінің құзыреттері және өкілеттіктері арқылы криминологиялық алдын алу шараларын жүзеге асырады.

Көрсетілген субъектілер әртүрлі негіздер бойынша топтастырылады. Біріншісі - тікелей қылмыстың жеке профилактикасын жүргізетін субъектілер. Екінші топ - өздерінің бақылау және құқық қорғау құзыреттерін атқару барысында алдын алу шараларын жүзеге асыратын субъектілер. Үшінші топты қылмыстардың алдын алуға байланысты іс-әрекетке басшылық жасайтын немесе үйлестіретін субъектілер құрайды [18, 109-6.].

Тікелей қылмыстың жеке профилактикасын жүргізетін субъектілер: отбасы, еңбек және оқу ұжымдары, азаматтар немесе қоғамдық өзін-өзі басқаратын органдардың бірлестігі, сондай-ақ құқық алдын алуға құрылымдар.

Бұл субъектілер адамның өмір сүру жағдайларына және тәрбиесіне тікелей ықпал ете отырып, криминогенді жағдайды төмендетеді, қоғамға қарсы әрекеттердің қоғамға қауіпті іс-әрекетке айналып кетпеуінің алдын алады, олардың себептерін және шарттарын анықтайды, жояды, қылмыстардың қайталануының болуына жол бермейді.

Құқық қорғау құзыреттерін атқару барысында алдын алу шараларын жүргізетін субъектілерге бірінші кезекте сот, прокуратура, ішкі істер органдары жатқызылады.

Сот органдары қылмыстық істер жүргізу заңдарында белгілентен өздерінің міндеттеріне және процедураларына сәйкес тек үкім шығарып, істің тағдырын шешу ғана емес, сондай-ақ қылмыстардың себептерін, оларды жасауға әсер ететін жағдайларды анықтап, оларды жою үшін шаралар қабылдауы тиіс.

Қорытынды. Медициналық құқық бұзушылықтар, медициналық көмек көрсету саласындағы медицина қызметкерлерінің және басқа да тұлғалармен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың мамандандырылған түрлері.

Медициналық құқық бұзушылықтар құрамының элементтеріне талдау жүргізу қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылық түрлерін тергеу барысында белгілі болатын жағдайларды анықтау кезінде маңызды болып табылатын қылмыстың құрылымын, объектін, затын, объективтік тараптарын, субъективтік тараптарын және қылмыстың орын алу салдарын анықтаудағы ерекшеліктердің болуын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.09.2022 г.) Алматы: Юрист, 2022. 44 с.
2. Послание Президента Республики Казахстан - Н.А.Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 года)
3. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2019 годы [Электронный ресурс]: <https://www.enbek.gov.kz/ru/node/332663>
4. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). Алматы: Жеті Жарғы, 2015. 1120 С.
5. Гишинский Я. Понятие преступности в современной криминологий // Предупреждение преступности. 2005. №1. С. 28-34.
6. Савюк Л.К. Правовая статистика. Москва. Юрист, 1999. 590 с.
7. Криминология: Учебник. 2-е изд / под ред.: И.Ф. Кузнецовой, В.В. Лунева. Москва. Волтерс-Клубер, 2005. 630 с.
8. Қылмыстық істі қозғаудан бас тарту ісі №13285856 / Астана қалалық прокуратурасының материалдары. 2007. 23 б.
9. Мыңжасарқызы Д.А. Бәрі де тексерілді, анықталды // Түркістан. 2007.
10. Криминология. Москва. Юрист, 1997. 512 с.
11. Четвериков В.С Криминология и профилактика преступлений. Москва. Форум-Инфра, 2006. 128 с.
12. Бакишев К.А. Борьба с неосторожной преступностью в Республике Казахстан (криминологические и уголовно-правовые проблемы): автореф. дисс. д-ра юрид. наук. Караганда, 2008. 55 с.
13. Үкім / Шымкент қалалық Әл-Фараби аудандық сотының Архиві. 2007. 155 б.
14. Старков О. Основы теории профилактики в криминологии // Предупреждение преступности. 2006. №4. 55
15. Алауханов Е.О., Зарипов З. Профилактика преступлений: учебник. Алматы: Заң әдебиеті, 2008. 375 с.
16. Гельфер М.А., Гриишев Советская криминология. Москва. Изд-во Всесоюзный юридический, 1967. 120
17. Криминология: учебник для вузов. 3-е изданис / под общ. ред, д-ра.н. проф. А.Н. Долговой. Москва. Норма, 2005. 900 с.
18. Миндагулов А.Х. Борьба с преступностью как управленческий процесс // Предупреждение преступности. 2001. С. 36-42.

Referens list:

1. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (prinyata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda) (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 02.09.2022 g.) Almaty: Yurist, 2022. 44 s.
2. Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan - N.A.Nazarbayeva Narodu Kazakhstana «Strategiya «Kazakhstan-2050»: Novyy politicheskyy kurs sostoyavshegosya gosudarstva» (Astana, 14 dekabrya 2012 goda)

3. Gosudarstvennaya programma razvitiya zdavookhraneniya Respubliki Kazakhstan «Densaulyk,» na 2016-2019 gody [Elektronnyy resurs]: <https://www.enbek.gov.kz/ru/node/332663>
4. Borchashvili I.SH. Kommentariy k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazakhstan. Osobennaya chast' (tom 2). Almaty: Zheti Zhargy, 2015. 1120 S.
5. Gilinskiy YA. Ponyatiye prestupnosti v sovremennoy kriminologiy // Preduprezhdeniye prestupnosti. 2005. №1. S. 28-34.
6. Savyuk L.K. Pravovaya statistika. Moskva. Yurist, 1999. 590 s.
7. Kriminologiya: Uchebnik. 2-ye izd / pod red.: I.F. Kuznetsovoy, V.V. Luneyeva. Moskva. Volters-Kluber, 2005. 630 s.
8. Kilmıstıq isti kozgudan bas tartu isi №13285856 / Astana kalalıq prokuraturasının materialdarı. 2007. 23 b.
9. Mınıasarqızı D.A. Bari de tekserildi, anıktaldı // Turkistan. 2007.
10. Kriminologiya. Moskva. Yurist, 1997. 512 s.
11. Chetverikov V.S Kriminologiya i profilaktika prestupleniy. Moskva. Forum-Infra, 2006. 128 s.
12. Bakishev K.A. Bor'ba s neostorozhnoy prestupnost'yu v Respublike Kazakhstan (kriminologicheskiye i ugolovno-pravovyye problemy): avto-ref. diss. d-ra yurid. nauk. Karaganda, 2008. 55 s.
13. Ukim / Shımkent kalalıq al-Farabi audandık sotının Arhivi. 2007. 155 b.
14. Starkov O. Osnovy teorii profilaktiki v kriminologii // Preduprezhdeniye prestupnosti. 2006. №4. 55
15. Alaukhanov Ye.O., Zaripov Z. Profilaktika prestupleniy: uchebnik. Almaty: Zaң әdebiyetı, 2008. 375 s.
16. Gel'fer M.A., Griishev Sovetskaya kriminologiya. Moskva. Izd-vo Vsesoznyn yuridichsskiy, 1967. 120
17. Kriminologiya: uchebnik dlya vuzov. 3-ye izdanis / pod obsh. red, dyu.n. prof. A.N. Dolgovoy. Moskva. Norma, 2005. 900 s. 18. Mindagulov A.KH. Bor'ba s prstupnostyo kak uprailenchsskiy protsss// Preduprszhdeniye prstupnosti. 2001. S. 36-42.

Аннотация: Последнее десятилетие в развитии медицины характеризуется созданием высокоэффективных лекарственных препаратов и методик ранней диагностики и лечения, которые являются несомненным благом, но при этом порождают большую угрозу, связанную с возросшей опасностью - причинения вреда пациенту в процессе оказания медицинской помощи. В статье рассмотрены положения направлены на углубление, обогащение и конкретизацию методики расследования рассматриваемых уголовных правонарушений с учетом особенностей таких криминалистических категорий, как криминалистическая характеристика преступления, типичные следственные ситуации и особенности проведения отдельных следственных действий с учетом специфики объективных признаков рассматриваемой категории уголовных правонарушений.

Ключевые слова: медицинские уголовные правонарушения, заболеть, медицинские работники, клинические исследования, лекарственная продукция, здравоохранение, здоровье.

Abstract: The last decade in the development of medicine is characterized by the creation of highly effective drugs and methods of early diagnosis and treatment, which are undoubtedly a boon, but at the same time pose a great threat associated with the increased risk of harm to the patient in the process of medical care. The provisions contained in the work are aimed at deepening, enriching and concretizing the methods of investigation of the criminal offenses in question, taking into account the peculiarities of such criminalistic categories as the criminalistic characteristics of the crime, typical investigative situations and the peculiarities of certain investigative actions, taking into account the specifics of the objective features of the category of criminal offenses under consideration

Keywords: medical criminal offenses, getting sick, medical workers, clinical research, medicinal products, healthcare, health.

ӘОЖ: 343. 01

<https://orcid.org/0000-0003-2458-4373>

<https://orcid.org/0000-0002-6088-0615>

<https://orcid.org/0000-0001-5610-6881>

¹Нуртазин Е.К.*, ¹Абутаева С.Б., ²Муратаев С.А.

¹заң ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³заң ғ.к., доцент, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Ташкент, Өзбекстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҮСІНУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЗАҢНЫҢ ҮСТЕМДІГІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Автор-корреспондент: nurtazin167@mail.ru

Түйін. Өркениет тарихы жүздеген құқықтық теорияларды біледі. Құқықтық теориялар адамзат мәдениетін жаулап алу, құқық феноменін шешу болды. Құқықтық доктриналар тәсілдердің, бағалаудың, нәтижелердің алуан түрлілігін көрсетеді. Құқық туралы барлық идеялар жалпы негізге негізделген: адамдар үшін құқық әрқашан қоғамдағы белгілі тәртіп болды. Құқықтың мазмұны деп оның әлеуметтік сапасы, сол немесе басқа әлеуметтік қабаттарға қызмет етуі түсініледі. Заң қайшылықтарды жою, әлеуметтік ымыраға жету арқылы қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз етеді. Заңның қызмет етуі қоғамның әр түрлі топтарының ортақ келісілген мүдделерін білдіреді; құқық мәні қоғамдық келісім, ымыраға келу болып табылады. Құқық үш нысанда бар және қызмет етеді: құқықтық идеялар (құқықтық сана), құқықтық нормалар және заңмен реттелетін қоғамдық қатынастар. Осы сипаттамалардың барлығы Қазақстанда әділетті мемлекет құруға «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын дамыту мәселесіне тікелей әсер етеді.

Кілт сөздер: құқық, мемлекет, заң, құқықтық түсінік, заң шығару, кодекс; басымдылық, норма, адам құқықтары.

Кіріспе. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділеті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Жолдауында заң үстемдігін қамтамасыз ету міндеттері қойылды. [1]. Осыған байланысты құқықтану мен құқықтық түсінуді дамытудың белгілі тәсілдерін қайта қарау және сәйкесінше құқықтың үстемдігін қамтамасыз ету жолдарын іздеу маңызды болып табылады. Бұл тұрғыда тұтастай алғанда құқықтық жүйенің мәселелерін және атап айтқанда құқықтың өзін қарастыру өте қисынды болып көрінеді.

Құқықтық жүйенің мәселелерін – оның тұжырымдамалық-категориялық аппаратын, құрылымдық ұйымын, ішкі және сыртқы қатынастарын, қоғамдағы орнын, қоғамның өмір сүруі мен дамуының маңызды факторы ретіндегі рөлін ғылыми зерттеу әрқашан өзекті болып табылады.

Құқықтық жүйе-бұл құқықтық мемлекет құрудың және азаматтық қоғамның, өкілді демократия мен саяси плюрализмнің қалыптасуының шарты және салдары.

«Құқықтық жүйе» категориясы, оқу әдебиеттерінде қалыптасқан дәстүрге қайшы, құқықтық саладағы сыртқы процестерді салыстырмалы түрде сипаттау үшін ғана емес, сонымен бірге жаһандану кезеңінде өзгеріп отыратын жағдайларда ерекше маңызды ішкі құқықтық процестерді зерттеу үшін де белсенді қолданылуы керек. Өйткені, құқықтық жүйе мен құқықтық мемлекет біртұтас және әр түрлі, екіұшты және қарама-қайшы қатынастардан тұрады, өзара әрекеттеседі және біртұтас жүйе ретінде де, бір-бірінің ішкі жүйелері ретінде де жұмыс істейді.

«Қолданыстағы құқық» заң тұжырымдамасының санаты Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясымен заң шығару процесіне және құқық

қолдануға енгізілді және нормативтік құқықтық актілердің нақты жіктелуіне, беделдің өсуіне және бүкіл әлеуметтік-нормативтік массивтегі Конституция мен мемлекет заңдарының басым және негізгі реттеуші рөлін күшейтуге ықпал ету үшін енгізілді.

Теориялық талдау. «Қолданыстағы құқық» категориясын түсіну тәуелсіз мемлекеттің құқығын оның архитектурасы бойынша дәстүрлі түрде континенттік құқықтық отбасының романдық тобына жататын «бұрынғы» құқықтың объективті сабақтастығы жағдайында дамыту шындығынан туындауы мүмкін емес.

«Қолданыстағы құқық» категориясы-жалпылаудың өте жоғары деңгейіндегі құқықтану ұғымы. Сондықтан оны ашу қолданыстағы құқықтың ғылыми анықтамасын шығарып қана қоймай, сонымен қатар құқықтық білім беру мен заң шығару процесінде көптеген құқықтық актілер мен нормаларды иерархиялауға мүмкіндік беретін тиісті әдіснаманы ұсынады. Осы Конституциялық категорияны ресми түсіндіру кезінде Конституциялық Кеңес жүйелі тәсілмен жұмыс істегені кездейсоқ емес («қолданыстағы құқық «оны» заңды субъектілер белгіленген тәртіппен қабылдаған нормативтік құқықтық актілерде қамтылған нормалар жүйесі» деп анықтайды [2], өйткені ол қолданыстағы құқықты талдауға мүмкіндік береді, фрагментті емес немесе оны өте кең болса да, бөлек алынған сегмент нормативтік құқықтық актілер түрінде, бірақ ең алдымен қолданыстағы заңды нақты жүйе ретінде, құқықтық табиғат пен иерархиямен өзара байланысты элементтердің тұтас жиынтығы ретінде зерттейді. Конституцияның, оған сәйкес келетін заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Республиканың халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерінің, Конституциялық Кеңес пен Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларының нормалары – елде қолданылып жүрген құқықтың негізгі элементтері. Бұл жиынтықта Конституцияның өзі негізгі жүйе құраушы рөл атқарады.

Сонымен бірге, қолданыстағы құқықтың негізгі элементтерін анықтау, біздің ойымызша, осы санаттың мазмұнын іс жүзінде сарқылмайды. Ол қазақстандық қоғамның барлық құқықтық саласына тарайтыны анық. Бұл Конституцияның 4-бабында бекітілген елдегі қолданыстағы құқықтың әрбір түрін ғана емес, сонымен қатар нормативтен бастап жергілікті жедел басқару мен жергілікті өзін-өзі басқару актілеріне дейінгі заң актілерінің барлық басқа түрлері мен кіші түрлерін, сондай-ақ құқықты түсіндірудің әртүрлі актілерін ашу және осы негізде жіктеу арқылы тануға болады. Басқаша айтқанда, қолданыстағы құқық жүйесін 2016 жылғы 6 сәуірдегі «Құқықтық актілер туралы» ҚР Заңына сәйкес (2017 жылғы 11 шілдедегі, 24 мамырдағы ҚР Заңдарымен енгізілген өзгерістер мен толықтырулармен) қолданыстағы нормативтік құқықтық актілер нормаларының жиынтығына (олардың ұғымдарын сәйкестендіруге жол берілмейді) қысқартуға болмайды (2018 ж.) барлық заңды актілер түсінілмейді, тек «қағаз тасығыштағы жазбаша ресми құжат және оған ұқсас белгіленген нысандағы электрондық құжат» болып табылатын актілер ғана түсініледі, «нормативтік құқықтық акт – республикалық референдумда қабылданған не уәкілетті орган қабылдаған, құқық нормаларын белгілейтін, олардың қолданылуын өзгертетін, толықтыратын, тоқтататын немесе тоқтата тұратын, белгіленген нысандағы жазбаша ресми құжат» (осы Заңның 1-бабының 25-тармағы). Бұл ретте «құқық нормасы - реттелетін қоғамдық қатынастар шеңберінде көп мәрте қолдануға арналған, жеке-дара айқындалмаған тұлғалар тобына қолданылатын, тұрақты немесе уақытша сипаттағы жалпыға міндетті мінез-құлық қағидасы» деп түсіну қажет (осы Заңның 1-бабының 18-тармағы).

Қолданыстағы құқықтың әртүрлі актілерінің құқықтық табиғаты туралы мәселе олардың шығу тегі мен ерекше құқықтық қасиеттері туралы мәселе болып табылады. Оған жауап беру үшін мемлекеттің қай органы (оның билікті бөлу жүйесіндегі орны мен құзыреті) және актіні қандай тәртіппен қабылдайтыны туралы түсінік қалыптастыру керек; акт Жаңа құқықтар мен міндеттерді тудырады ма; актінің басқа заңды актілермен байланысы қандай; акт заңдармен және заңнамамен қалай байланысты; акт ережелерін қолданудың шегі қандай уақыт бойынша, кеңістікте және беттерде. Бұл сұрақтарға

жауаптар актінің нормативтілігін, оның заңды күшін, қолданылу аясын және нысанын (қолданыстағы иерархиядағы орнын) анықтауға көмектеседі. Кейбір жауаптар құқықтық акт ұғымын оны нормативті және нормативті емес деп бөлген заңның өзінде де бар.

Қазақстанның құқықтық жүйесі негізінен кодекстерге, егжей-тегжейлі және тармақталған орталықтандырылған заңнамалық реттеуге негізделген. Құқықтық нормалар бірінші орынға қойылды, олар әділеттік талаптарына жауап беретін міндетті мінез-құлық ережелері ретінде қарастырылады. Заң ғылымы мен практикасының негізгі мақсаты - осы нормалардың мазмұнын дұрыс табу және олар арқылы қоғам үшін адамдардың қарым-қатынасын реттеуді қамтамасыз ету.

Қазіргі қазақстандық құқықтық жүйеде өз құқығы мемлекеттің өмір сүруі мен дамуының маңызды факторы болып табылады[3]. Дәл осы ұлттық құқықтық жүйелерде салалар, құқықтық нормалар, басқа елдердің құқықтық шындықтарымен ортақ белгілері бар институттар, сондай-ақ арнайы ерекшеліктерімен ерекшеленетін құқықтық құбылыстар қалыптасады және дамиды.

Академик М. Т. Баймахановтың пікірінше, мемлекеттегі құқықтық жүйенің «қаңқасы» (әсіресе континенттік немесе роман-германдық құқық елдерінде) кодекстерді құрайды немесе кез келген жағдайда жасалуы керек. Заңдарды жүйелеудің жоғары деңгейдегі актілерін ұсына отырып және қоғамдық қатынастардың маңызды «блоктарын» біртұтас кешенді реттеуді қамтамасыз ете отырып, кодекстер құқықтық жүйеге оның ішкі құрылымдылығының, дәйектілігінің элементтерін енгізеді, бытыраңқылықты, сәйкессіздікті және тіпті құқықтық ережелердің сәйкессіздігін жеңу үшін көп нәрсе жасайды» [4].

Профессор С. Ф. Ударцев «мемлекет, бір жағынан, белгілі бір тарихи кезеңдегі Заңның шешуші формаларының бірін - заңнаманы жасайды, ал екінші жағынан, заңға не анықтайтынын және өзі тудыратынын және оған көп тәуелді емес нәрсені біледі, қосады және қолдайды (санкция береді). Мемлекет бұл жағдайда табиғаты мемлекет арқылы әлеуметтік және ғарыштық өмірдің терең факторларынан енетін белгілі бір құқықтық құбылыстарды, институттарды, нормаларды қолдау мен қорғаудың қуатты түрлендіруші және генерациялаушы факторы ретінде әрекет етеді» [5].

Қазақстанның құқықтық жүйесі негізінен кодекстерге, егжей-тегжейлі және тармақталған орталықтандырылған заңнамалық реттеуге негізделген. Құқықтық нормалар бірінші орынға қойылды, олар әділеттік талаптарына жауап беретін міндетті мінез-құлық ережелері ретінде қарастырылады. Заң ғылымы мен практикасының негізгі мақсаты – осы нормалардың мазмұнын дұрыс табу және олар арқылы қоғам үшін адамдардың қарым-қатынасын реттеуді қамтамасыз ету.

21 ғасырда әйгілі философ Ф. Бэконның: «Қазіргі уақытта елдердің экономикалық әл-ауқаты олардың ғылым саласының жағдайына тікелей байланысты. Ғылыми зерттеулерге байыпты назар аударатын елдер ғана ғылымды қажет ететін технологияларды сәтті игеріп, бұл үшін жеткілікті қуатты қаржылық, ақпараттық, өндірістік, зияткерлік құралдарды жұмылдырып, қазіргі саяси-экономикалық жарыста көш бастап тұр. Мұндай жағдайдың қарқынына төтеп бере алмайтын (немесе оған мүлдем қатыспайтын) елдер тез арада әлеуметтік дамудың «тұйығына» түсіп, халықаралық аренада мәңгілікке «кішігірім рөл ойнауға мәжбүр болады» [6].

Ғылым мен білім қазіргі адамның көкжиегін кеңейтеді және оның жеке басын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қоғам мен мемлекетті модернизациялаудағы ғылым мен білімнің рөлі зор және бұл мәселеге қосымша түсініктеме қажет емес.

21 ғасырдағы заң ғылымының жағдайы қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістермен анықталады, соның ішінде менталитеттің, ең алдымен ғылым туралы басым идеялардың өзгеруінің маңызды құрамдас бөлігі.

Қазіргі қоғам (адамзат) өзінің дамуының жаңа дәуіріне - постмодерндік дәуірге кірді (немесе кіреді). Бұл трансформация құқықтық шындыққа және оған рефлексияға - заң

ғылымына тікелей әсер етеді. Бұл жағдай өте айқын: заңның мәні әлеуметтік құбылыс, ал Құқықтану - әлеуметтік ғылым деп ешкім дауласпайды. Алайда олардың тәуелсіздік дәрежесі туралы әртүрлі пікірлер бар. Біздің ойымызша, құқық пен Құқықтану қоғаммен тікелей анықталады.

Құқық-бұл әлеуметтік құбылыс, оның элементі ретінде нақты өмір сүретін қоғам сәті. Ол басқа әлеуметтік құбылыстардан салыстырмалы түрде оқшауланған.

Сонымен, адамдардың көпшілігі, Е. Эрлихтің әділ пікірі бойынша, қолданыстағы заңнама туралы өте аз біледі және, әдетте, дүкенде, Бастықпен немесе бағыныштымен, полицеймен, кейде тіпті отбасында олар құқықтық қатынастарға түседі, яғни олар құқық саласына түседі деп күдіктенбейді. Бірақ оң құқық туралы білімнің жоқтығына қарамастан, қоғамда құқықтық тәртіп сақталады (социологиялық, кем дегенде, оның мағынасында). Бұл «тірі құқық». Демек, құқық қарапайым қарапайым адамның өмірлік әлемінің матасына тоқылған және осы қоғам мазмұнының сәті, жағы болып табылады [7].

Құқық - бұл әлеуметтік құбылыс деген тезистің мәні-ол жалпы әлеуметтік заңдылықтарға бағынады және басқа әлеуметтік құбылыстармен (экономикалық, моральдық, діни, қарапайым әлеммен және т.б.) тығыз байланысты, оны адамзат өмірінің ағымынан тек аналитикалық түрде оқшаулауға болады.

Айта кету керек, 21 ғасырда құқық әлеуметтік шындықтың басқа құбылыстарымен бірге үлкен өзгерістерге ұшырайды. Құқыққа бұрынғы көзқарастарды қайта қарау қажеттілігі кейбір тұжырымдамалардың құндылық сарқылуына, олардың әділеттілікті қажетті дәрежеде бекіте алмауына, адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асыруды қамтамасыз етуге байланысты. Сонымен қатар, әділеттілік ұғымы адамзат қоғамының ілгерілеуін қамтамасыз ететін тәртіпті нығайту мақсатында әртүрлі мүдделер арасында тепе-теңдік орнату қажеттілігін білдіреді.

Құқық-құқықтану ұғымы, қоғамдық қатынастарды реттеушілердің бір түрі; қоғамдық қатынастарды реттейтін мемлекет кепілдік берген жалпыға міндетті, ресми түрде анықталған, белгіленген тәртіппен қабылданатын мінез-құлық ережелері жүйесі.

Құқықтың нақты анықтамасы белгілі бір ғалым ұстанатын құқықтық түсініктің түріне байланысты (яғни оның құқық туралы идеялары). Сонымен қатар, әртүрлі мектептердің анықтамалары құқықты барынша толық көрсетуге мүмкіндік береді. Сондықтан құқықтық ғылымды дамыту үшін плюрализм ерекше маңызды, бұл білім саласының мемлекеттік билікке дәстүрлі жақындығына байланысты әрдайым қол жеткізе бермейді.

Қолданыстағы құқық нормаларының жетілмегендігі әрдайым уақтылы жаңартыла бермейді және көбінесе олардың ішкі мазмұны бойынша да, олардың жоғары тәртіп актілерінің нормаларымен арақатынасы бойынша да қарама-қайшы келеді (мысалы, Конституциялық құқықтағы және ведомстволық норма шығарудағы адам құқықтары туралы ережені алайық), жеке құқықтық санада және одан кейінгі құқық имиджін көрсетуге теріс әсер етеді құқықтық ойлау процестері және жеке тұлға үшін жаңа жағдайларда әрекет ету. Кейде тыйым салу нормалары мен лауазымдық қалауларының басым болуы іс жүзінде осындай берік құқықтық нигилизмді тамақтандырады, ауытқу мінез-құлқын тудырады. Біреуіне тыйым салынады, ал екіншісіне болады. Нәтижесінде, заңның мәнін қоғамдық ынтымақтастықтың шоғырланған көрінісі ретінде емес, мәжбүрлеу ретінде қабылдау мен түсіну ойда тұрақты сақталады. Сондықтан азаматқа қарағанда мемлекет құқық нормаларын сақтауға көбірек мүдделі деген кең таралған пікір қалады.

Қазіргі құқықтық түсінікте қарапайым және ғылыми сананың көзқарастарының барлық палитрасымен құқықтың әлеуметтік құбылыс ретіндегі үш көлемді көрінісі айқын көрінеді:

1. Нормативтік, оған сәйкес құқық ең алдымен адамдардың мінез-құлқының жалпыға міндетті ережелерін бекітетін нормативтік актілердің жиынтығы болып табылады;

2. Социологиялық, оған сәйкес құқық-бұл қоғамда қалыптасқан талаптар мен міндеттер субъектілерінің қатынастары;

3. Құқықтың моральдық көзқарасы, оған сәйкес құқық гуманизмнің, мәдениеттің, демократияның және әділеттіліктің табиғи идеялары мен принциптері ретінде ұсынылады.

Қарапайым құқықтық түсіністік, адамдардың, соның ішінде мемлекеттік қызметкерлердің және тіпті заң шығарушылардың менталитеті қоғамда биліктің өзгеруі мен өкілді органдарды сайлауға қарағанда баяу өзгеруде. Демек, таптың немесе халықтың еркіне мәжбүрлеу құралы ретінде құқықты таптық, "тар нормативтік" түсінудің көптеген элементтерінің өміршеңдігі және оның әлеуметтанулық және моральдық көзқарасын, заң нормаларымен қамтылған мүдделердің алуан түрлілігін іс жүзінде жете бағаламау. Қазіргі заманғы құқықтық түсінудің барлық негізгі принциптерінің оңтайлы үйлесімін табу және түсіну – тіпті заң ғылымы үшін де қиын міндет.

Қоғамдағы саясаттың бағынышты құралы ретінде құқыққа деген көзқарас толығымен жойылған жоқ. Мұның салдары-Құқықтық нигилизм және заңнамалық идеализм – құқықты нормативтік түсінудің күнделікті құқықтық санасында деформацияланған сынуды айқын көрсетеді. Сонымен қатар, бүгінгі таңда заң нормативтік жүйе ретінде «демократия қағидаттарына сәйкес мемлекеттік билікті шектейтін, Мемлекеттік органдардың қызметі үшін дәйекті рұқсат беру тәртібін белгілейтін, бұл билікті пысықталған процедуралық және процедуралық нысандар арқылы реттейтін дәрежеде қалыптасады және жетілдіріледі.

Азаматтар үшін заң көбінесе Декларациямен немесе жазамен байланысты. Сондықтан құқықты көптеген адамдар, ең алдымен, Конституциямен немесе қылмыстық кодекспен интуитивті түрде анықтады. Азаматтардың құқықпен танысуы, әдетте, еңбек, Неке және отбасы туралы заңнаманың жекелеген ережелерін, зейнетақы, азаматтық және әкімшілік заңнаманың кейбір нормаларын білумен шектелді.

Сонымен бірге, ғылыми заң әдебиеттерінде кез-келген құқықтық түсініктер осал сияқты дұрыс деп санауға негіз жоқ емес екенін атап өтуге болмайды. Нормативті-заңдар мен мәтіндерді сәйкестендіруге әкелуі мүмкін, осылайша заңды нормаларды шақырулар мен декларациялармен ауыстыруға мүмкіндік береді. Социологиялық құқықтық түсінік, құқықты құқықтық тәртіппен сәйкестендіре отырып, кез-келген тәртіп ретінде құқық идеясын тудырады, құқықты кең таралған практикамен, «әдет-ғұрыппен», орындылықпен және тиімділікпен алмастырады. Ол «құқық» және «құқық салалары» ұғымдарын анықтаумен сипатталады. Моральдық-қоғамдық, топтық және жеке санадағы жақсылық пен зұлымдық, әділ және әділетсіз, моральдық және азғындық туралы әртүрлі және қарама-қайшы идеяларды құқық ретінде беруге қабілетті.

Алайда, мемлекеттік билік пен құқықтық жүйенің динамикасында құқықтық түсініктердің әрқайсысы өз рөлін атқаратынын ұмытпауымыз керек. Заң шығарушы, норма шығарудың басқа субъектісі үшін құқықты моральдық түсіну категорияларын нормативтік, позитивтік құқыққа ауыстыруды қамтамасыз ету, осы категорияларды нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерінде ресми түрде білдіре білу маңызды. Құқық қолданушының қызметі негізінен проекция, нормативтік ұғымдарды құқықтың социологиялық жағдайына бағыттау болып табылады. Саяси, мемлекет қайраткері құқықтық тәртіпті орнату және қолдау процесінде анықталған қоғамдық талаптарды заңға нақты шындықта ене алатын және оның көмегімен қоғамдық пікірде тануға болатын құқықтық түсіністік категорияларына аударуды қамтамасыз етуге арналған.

Құқықтың үстемдігін қамтамасыз ету құқықтың қасиеттерін, қырларын сипаттаумен байланысты.

Идеалдағы құқық («тұжырымдамада») - бұл реттелген әлеуметтік бостандық пен әділеттіліктің құндылығы. Бұл тұрғыда құқық адамдарға, олардың ұжымдарына субъективтік құқықтар түрінде еркіндік, мінез-құлық белсенділігі үшін кеңістік бере алады, сонымен бірге ол озбырлық пен ерік-жігерді болдырмауға, оларға қарсы тұруға, мінез-

құлықты адамгершілікпен, әділеттілікпен сәйкестендіруге бағытталған. Егер біз табиғи және жеке құқық идеяларына сүйенетін болсақ, онда позитивті құқық, әдетте, саяси билікке, оның озбырлығына қарсы тұратын бостандықтың көрінісі болады.

Құқық тарихи шарттармен толық анықталмаған қуатта "жұмыс істеген" кезде де, тіпті авторитарлық саяси режимдерде де, ол статистикалық сипатқа ие болған кезде және оның мазмұны көбінесе прогресс қажеттіліктеріне сәйкес келмесе де, ол оған қарсы тұрған нәрсемен салыстырғанда әлі де әлеуметтік құнды құбылыс болып табылады: озбырлықпен салыстырғанда, оның жеке адамдар мен топтардың субъективтілігімен ерік-жігер.

Құқықтың үстемдігін қамтамасыз ету құқықтың өзіндік құндылығын білдіретін құқықтық принциптермен де байланысты.

Құқықтық принциптерді тұжырымдау заң ғылымының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады, дегенмен олардың көпшілігі айқын, әдетте заңдылық талаптарында, құқықтық аксиомаларда, құқықтық принциптерде (заңның басымдығы) бекітілген.

Құқықтық принциптер-бұл құқықтық мұраттар мен құндылықтар қоғамының өміріндегі салтанат пен үстемдік, олардың қоғамдық өмірдегі жоғары сөзсіз мәртебесі. Дәл осы жерде «құқықтық мемлекет» құрылымының ең маңызды ғылыми оң мәнін іздеу керек, ол мемлекет саласында заңдылық талаптарын жүзеге асыруды ғана емес, саяси салада, құқықтық принциптердің барлық саяси институттарын ұйымдастыру мен қызметінде жүзеге асыруды білдіреді. Демек, қоғамда адам құқықтарын, жоғары құқықтық мәртебені және қажетті ұйымшылдықпен, нақты гуманизмді, шынайы адамгершілікті, әділеттілікті нақты жүзеге асырумен жеке тұлғаның қорғалуын бекітуге бағытталған.

Құқықтың үстемдігі (Үстемдігі) ең алдымен құқықтық мазмұны бар заңдардың (құқықтық заңдардың) болуын, сондай-ақ мемлекеттік биліктің құқықтық заңдармен, яғни құқықпен байланысын білдіреді.

Американдық профессор Джон Нортон Мур заң үстемдігінің бес негізгі қағидасын анықтайды:

- халық басқаратын және халық үшін бар халық үкіметі;
- биліктің бөлінуі және заң шығарушы, атқарушы және сот билігі арасындағы байланыс принциптері;
- өкілдік демократия, Жеке тұлғаларға қарсы бағытталған үкіметтік іс-қимылдарға қатысты рәсімдік және елеулі шектеулер (жеке бас бостандығы мен жеке қадір-қасиетін қорғау);
- шектеулі үкімет;
- конституциялық заңдарды жүзеге асырудың орталық тетігі ретінде сот органдарының тәуелсіз жүйесінің сот талқылауы.

Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ) заң үстемдігі қағидаттарын өмірге енгізуге ұмтылады. 1990 жылдың маусымында Копенгагенде ЕҚЫҰ-ның адам өлшемі бойынша тарихи отырысы өтті, онда ЕҚЫҰ-ға кіретін 35 мемлекет заң үстемдігінің негізін анықтайтын әділеттілік принциптерін қолдауға және алға жылжытуға ниет білдірді.

Олар «құқықтың үстемдігі демократиялық тәртіпке қол жеткізу және орындау кезінде жүйелілік пен дәйектілікті қамтамасыз ететін ресми заңдылықты ғана емес, сонымен бірге адам тұлғасының ең жоғары құндылығын мойындауға және толық қабылдауға негізделген және оның ең жоғары көрінісінің шеңберін қамтамасыз ететін мекемелер кепілдік берген әділеттілікті білдіреді» деп санайды.

Құқық үстемдігі принципінің мазмұнында екі аспектіні ажыратуға болады: ресми және материалдық (органикалық).

Ресми тұрғыдан алғанда, заңның үстемдігі қоғамда барлық субъектілер, соның ішінде мемлекет сақтайтын құқықтық нормалар болуы керек. Бұл жағдайда құқық

озбырлықты ережелер мен рәсімдердің болуымен шектейді. Өз кезегінде, адам өзін қалай ұстау керектігін және басқа субъектілерден қандай мінез-құлық күте алатынын біледі. Құқық үстемдігінің осы аспектісімен байланысты негізгі құндылықтар-тәртіп, болжамдылық, заңдылық, құқықтық қауіпсіздік.

Құқық үстемдігінің формальды аспектісі келесі талаптарды қояды:

- 1) қоғамда нормалар жүйесі ретінде құқық болуы керек;
- 2) бұл құқық нормалары түсінікті (анық, түсінікті және дәйекті), ал құқықтық тәртіп ашық болуы керек;
- 3) бұл құқық нормалары қол жетімді (жария етілген) болуы керек және әдетте керісінше болмауы керек іс-әрекеттер;
- 4) құқық ақылға қонымды тұрақты, ал заң шығару дәйекті болуға тиіс;
- 5) құқық нормаларын іске асырудың оларды біркелкі қолдану кепілдігімен қолдалатын орнықты практикасы болуға тиіс. Бұл ережелер ең жарқын түрде Л. Фуллердің табиғи құқығының процедуралық нұсқасында көрсетілген.

Осы талаптарды орындау бірқатар заң құралдары мен институттармен қамтамасыз етіледі, олардың ішінде:

- 1) заң техникасының ережелері;
- 2) Құқық және заңнама жүйесіне «техникалық қызмет көрсету»;
- 3) заңдарды жариялау міндеті және олардың кері әрекетіне жалпы тыйым салу;
- 4) құқықтық айқындық қағидаты;
- 5) «заңды үнемдеу» қағидаты;
- 6) адалдық қағидаты;
- 7) тиімді сот жүйесі, ол, атап айтқанда, заңдық әрекеттер мен жарияланған нормалар арасындағы келісімділікке жауап береді.

Құқық үстемдігінің материалдық аспектісі-позитивті құқықтың мәнін анықтайтын жеткілікті айқын мазмұндық стандарттар болуы керек. Басқаша айтқанда, заң үстемдігі-бұл белгілі бір мазмұндағы құқықтың үстемдігі. Бұл жағдайда құқық мемлекетті ережелер мен рәсімдердің болмауымен шектейді: ол мемлекетті өзінің заңды актілерінің мазмұнымен шектейді [9]. Бұл идеяны көрсету үшін «Заң Үстемдігі» метафорасы орынды. Құқық үстемдігінің осы аспектісімен байланысты негізгі құндылықтар-адамның қадір-қасиеті, мемлекеттік биліктің байсалдылығы (шектеулілігі).

Құқық үстемдігінің материалдық аспектісі мынадай талаптарды қояды:

- 1) құқық нормалары адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарының стандарттарына сәйкес келуге тиіс. Құқықтың үстемдігі қағидатын сипаттау кезінде адам құқықтарына баса назар аудару кездейсоқ емес: адам құқықтары құқықтың ажырамас құрамдас бөлігін құрайды, оның *raison d'etre*; олардың құқықтан тыс және құқықсыз өмір сүруі мүмкін емес, сонымен қатар құқық адам құқығынсыз мүмкін емес. Нормалар жүйесі, егер ол адам құқықтарының көмегімен бостандық пен теңдікке кепілдік бермесе, құқық мәртебесін талап ете алмайды деп келісуге болады. Өзге жағдайларда құқықтың өзі болмауына байланысты құқықтың үстемдігі туралы айту ақымақтық;

- 2) құқық нормалары құқықтың жалпы принциптеріне, табиғи құқықтың басқа қағидаттарына сәйкес келуге тиіс.

Көрсетілген талаптардың орындалуы, атап айтқанда:

- 1) мемлекеттің құқық мазмұнына ықпалының шектелуі туралы ұсынумен;
- 2) адам құқықтарының нақты жазылған тізбесінің болуымен (ең алдымен конституцияларда);
- 3) көрсетілген стандарттардан ауытқулар жойылатын тиімді сот жүйесінің болуымен;
- 4) адам құқықтары жөніндегі халықаралық келісімдермен;
- 5) тиісті процестік оң рәсіммен;
- 6) пропорционалдылық қағидатымен;
- 7) абстрактілі мазмұндық құқық стандарттарын теріс пайдалануды болғызбауға

бағытталған адалдық қағидатымен;

8) күшті Конституциялық дәстүр және тиісті жалпы мәдени ахуал.

Нәтижелер мен талқылау

Бүгінгі таңда Заңның нормативтік институционалдық білім ретінде бірқатар маңызды объективті қасиеттерге ие екендігі аксиоматикалық болып табылады, ол өркениеттің, мәдениеттің және моральдың негізгі қажеттіліктеріне жауап беретін маңызды қоғамдық игілік ретінде әрекет етеді. Құқық озбырлыққа қарсы тұра алатын күш ретінде әрекет ете отырып, реттелген бостандық пен әділеттілікті қамтамасыз етуі керек.

Адам құқықтарының басымдығы өз қоғамында «құқық идеясын» бекітуге ықпал етуі керек барлық азаматтардың күш-жігерін талап етеді. Адамдарды азаматтық борышының көрінісі ретінде «құқық үшін күреске» дайындау, заңнаманы насихаттауды жүзеге асыру қажет. Азаматтардың құқыққа негізделген тәртіпті бекіту үшін күреске жаппай практикалық қатысуы құқықтық мемлекет құрудың қажетті шарты болып табылады.

Бір нәрсені (билік, меншік, Бостандық және т.б.) жоққа шығаруда көптеген адамдарды біріктіру оңай екені белгілі. Құқық идеясы үшін оң келісім-бұл өте қиын міндет, өйткені Тарихи (психикалық) жағдайларға байланысты либералды демократиялық құқықтық идеялар мен принциптер біздің қоғамға жат. Алайда, оларды жаппай игерусіз, құқықтық сенімсіз қоғамды одан әрі реформалау мүмкін емес. Оң жақ тірек болмаған жағдайда қоғам анархия мен деградацияға ұшырайды. Құқықты барлық саяси, экономикалық және әлеуметтік процестердің іргетасына айналдыру өте маңызды, әйтпесе демократиялық өзгерістерді жүзеге асырмайды, еркін және дамыған экономикалық қатынастар жасайды.

Құқықтық мемлекетке табысты ілгерілеу үшін ынтымақ пен адамгершілік қажет. Құқықтық нигилизм, адамның қадір-қасиетін жоғалту және өмірдің маңыздылығы, мемлекеттің қылмысқа қарсы күрестегі проблемалары жағдайында адамдарды құқық үшін күресте біріктіру туралы айту қиын. Бірақ бұл жұмысты, оның ішінде Конституция мен заңнаманы насихаттау арқылы жүргізу қажет. Халықтың құқықтық санасын тәрбиелеу-халықтың рухани денсаулығын, оның әділеттілік пен заңға деген сенімін қалпына келтірудің қажетті алғышарты.

Қорытынды. Қазақстанның болашағы-еркін, демократиялық, азаматтық қоғам және ол сапалы жаңартылған құқықты талап етеді. Алайда, заңдардың өзі, олардың демократиялық әлеуеті қанша болса да, қаншалықты маңызды болса да, қолданыстағы, әлі де мемлекеттік құқықтық жүйедегі жағдайды өзгертпейді. Демократиялық Конституцияны қабылдаудың барлық маңыздылығымен және оның өзі заңды болмыстың жалпы жағдайына жан-жақты, түбегейлі әсер ете алмайды. Стратегиялық мақсат-құқықтық қоғамға, құқық Қоғамына қарай жылжу. Дәл осы құқық Қоғамы Қазақстанды реформалаудың аса маңызды мақсаты мен көрсеткіші болуға тиіс, сондай-ақ оны жай ғана құқықтық мемлекет, жалпыадамзаттық құндылық ретінде сипаттайтын осындай мақсат пен көрсеткіш болуы тиіс.

Әрине, құқықтық мемлекет құру жолы өте ұзақ. Осыған қарамастан, мұндай жағдайларда (әкімшілік-командалық билікті сақтай отырып, онда құқықтық мемлекет негізінен мүмкін емес) құқықтық қоғам – құқық қоғамы туралы айтуға негіз бар. Өмір сүру мен жұмыс істеудің орталығында дамыған және күшті құқық, оның үстемдігі болатын қоғам.

Құқықтың бүкіл өмірі, тұтастай алғанда, біздің алдымызда бүкіл ұлттың тынымсыз шиеленісі мен еңбегінің көрінісі болып табылады, бұл экономикалық және рухани өндіріс саласындағы соңғы қызметті білдіреді. Өз құқығын қорғауға мұқтаж кез-келген жеке тұлғаның осы ұлттық жұмысқа қатысу үлесі бар, өз күшіне қарай жер бетінде құқық идеясын жүзеге асыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Послание Главы государства К.К. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2022 года «справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» - Казахстанская правда, 2 сентября 2022, №167 (29794)
2. Конституция Республики Казахстан. Алматы, 2022. [Конституция Республики Казахстан. Алматы] 2022. стр. 5.
3. Марахов В.Г. Правовое понимание конкурентных агентств// Научные труды ИПС «Адилет». 2000. №1. стр. 116-122.
4. Баймаханов М.Т. О некоторых подходах к решению проблем правоприменения // Научные труды ИПС «Адилет». 2000. №1. стр. 93-98.
5. Ударцев С.Ф. Метаправо и правопонимание (о трансформации правопонимания на новом уровне правового развития) // Научные труды ИПС «Адилет». 2000. №1.
6. Бэкон Ф. Соч. в 2-х тт. Москва, «Мысль», 1972, с. 548-549.
7. Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. München ; Leipzig, 1913. 409 S.
8. Пралиева Г.К. Проблемы формирования правосознания казахстанского общества: учебное пособие / Г.К.Пралиева. Алматы. 2010. стр. 309.
9. Матюхин А.А. Государство в сфере права: институциональный подход. Алматы, ИПС «Адилет». 2000.

Referens list:

1. Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana ot 1 sentyabrya 2022 goda «Sicut status. Una gens. Felix societas» - Kazakhstanskaya Pravda. 2022. 2 sentyabrya. №167 (29794)
2. Konstytuciya Respubliki Kazaxstan. Almaty, 2022. [The Constitution of the Republic of Kazakhstan. - Almaty,] 2022. P.5.
3. MARACHAE V.G. Legal intellectus in Competitiva Institutionum // Nauchnyye trudy VPSH. Adilet. 2000. №1.S.116-122
4. Baymakhanov M.T. O nekotorykh podkhodakh k resheniyu problem pravoponimaniya // Nauchnyye trudy VPSH - Adilet – 2000. №1.S.93-98
5. Udartsev S.F. Metapravo i pravoponimanie (o transformatsii pravoponimania na novom urovne pravovovo razvitiya) // Nauchnyye trudy VPSH. Adilet. 2000. №1.
6. Bekon F. Soch. V 2-kh tt. Moskva, «Mysl'». 1972. S.548-549.
7. Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. Munchem; Leipzig, 1913.
8. Praliev G.K. Problemy formirovaniya pravosoznaniya kazakhstanskogo obshchestva: uchebnoye posobiye / G.K.Praliyeva. Almaty. 2010. 309 S.
9. Matyukhin A.A. Gosudarstvo v sfere prava: institutsional'nyy podkhod. Almaty. VPSH. Adilet. 2000.

Аннотация: История цивилизации знает сотни правовых теорий. Правовые теории являлись завоеванием человеческой культуры, разгадкой феномена права. Учения о праве демонстрируют огромное разнообразие подходов, оценок, результатов. Все представления о праве опираются на общую основу: право для людей всегда выступало как определенный порядок в обществе. Под содержанием права понимается его социальное качество, его служение тем или иным общественным слоям. Право обеспечивает порядок в обществе путем снятия противоречий, достижения социальных компромиссов. В функционировании права выражаются общие скоординированные интересы различных групп общества; суть права составляют общественное согласие, компромисс. Право существует и функционирует в трех ипостасях: правовые идеи (правовое сознание), правовые нормы и общественные отношения, регулируемые правом. Все эти характеристики непосредственно влияют на проблему разработки концепции «слышащего государства», построения справедливого государства в Казахстане.

Ключевые слова: право; государство; норма; закон; правопонимание; верховенство; права человека; правотворчество; кодекс.

Abstract. Legal theories were the conquest of human culture, the solution of the phenomenon of

law. Doctrines of law demonstrate a huge variety of approaches, assessments, results. All ideas of law are based on a common basis: the right for people has always acted as a certain order in society. The content of law is understood as its social quality, its service to certain social strata. Law provides order in society by removing contradictions, achieving social compromises. The functioning of the law expresses the common coordinated interests of different groups of society; the essence of the law is public consent, compromise. Law exists and functions in three guises: legal ideas (legal consciousness), legal norms and social relations regulated by law. All these characteristics directly affect the problem of conceptualization of law in Kazakhstan.

Key words: right, definitions, problems, state, norm, law making, legal understanding, code, supremacy

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS

УДК: 371

<https://orcid.org/0000-0001-7374-5677>

Алметов Н.Ш.*

д.педагог. н., профессор ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ВОСПИТАНИЕ ЦИФРОВОГО ПОКОЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ:
ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

*Автор-корреспондент: n_almetov@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена проблеме воспитания цифрового поколения на основе этнопедагогического подхода. Отмечается, что цифровизация расширила круг факторов и средств воспитания современной молодежи, в том числе детей школьного возраста. Все усиливается влияние средств массовой коммуникации на сознание и поведение современных школьников. Возникают немало новых проблем воспитания детей, связанных с массовым приобщением школьников к цифровым средствам. Сегодня реально действующие системы воспитательной работы в общеобразовательных школах встречаются с трудностями воспитательного взаимодействия со школьниками. Противоречие между нарастающим потреблением детей и молодежи цифровой информации и задачами воспитания и обучения в школе усугубляется. Решение педагогических проблем воспитания цифрового поколения имеющимися в потенциале школ педагогическими ресурсами и средствами порой оказывается невозможным. Проанализированы подходы к решению проблем воспитания цифрового поколения школьников. Этнопедагогический подход рассматривается как один из эффективных решений проблем воспитания цифрового поколения школьников. Показывается преимущества этнопедагогического подхода к воспитательной работе в цифровой образовательно-воспитательной среде школы. Рассмотрены психолого-педагогические условия и методика воспитания цифрового поколения школьников средствами народной педагогики.

Ключевые слова: воспитание, цифровое поколение, цифровизация образования, этнопедагогика, народная педагогика, этнопедагогический подход.

Введение. Жизнь современных школьников невозможно представить без средств цифровизации. Практически все школьники основной и старшей ступени имеют персональные средства цифровизации (смартфоны, айфоны и др.). Период распространения COVID -19 и перехода на дистанционное обучение существенно усилил фактор цифровизации в повседневной жизни современного школьника. О преимуществах цифровизации образовании писалось многое, и мы не будем повторить мнения авторов. В то же время, широкая педагогическая общественность, педагоги-практики особо озабочены влиянием тенденций цифровизации на воспитание подрастающего поколения. Цифровые средства все интенсивнее входит в жизнь современного школьника, а коммуникация с цифровыми средствами все шире занимает место во взаимодействии с окружающим миром. Дети все больше получают информацию с Интернет сайтов, все меньше читают книги, больше общаются через цифровые средства, ищут и находят ответы

на многие жизненно важные вопросы именно в них.

За последние годы в педагогической литературе мало затрагивается проблема формирования мировоззрения школьников. Некоторая часть школьников и молодёжи (а их куда становится больше) как бы живут в виртуальном мире. Их взгляд, убеждения формируются под влиянием информации, полученной путем общения со средствами массовой коммуникации. Если учесть, что современный Интернет заполнен «информационным мусором», в котором можно находить всё и вся, знания на любой вкус, а «авторы» пишут «от кекса до секса», причем информация «не фильтрованная» в педагогическом плане, то можно легко догадаться, с какой проблемой воспитания цифрового поколения мы сталкиваемся и будем сталкиваться в недалеком будущем.

Ученые предлагают свои варианты решения проблем: решение проблем воспитания цифрового поколения самими цифровыми средствами, возврат к классическим подходам. Органы управления образованием издают различные нормативные документы, приказы и распоряжения, регламентирующие использование несовершеннолетними средствами массовой коммуникации. Школы то ли запретят детям принести смартфоны в школу, то ли вносят ограничения на их применение в учебное время. Растет число интернет-преступлений в обществе, которыми, увы, не могут справиться даже компетентные органы. В детской среде все чаще происходят случаи называемые кибербуллингами.

Таким образом, современная школьная практика сопряжена с трудностями, вызванными цифровизацией общества, существования, жизнедеятельности детей в современной информационно-коммуникативной среде. Наука предлагает свое, но подходы так и не срабатывают. Проблема требует комплексного изучения и практического решения. В настоящей статье мы предлагаем один из подходов к решению проблем воспитания цифрового поколения школьников - этнопедагогический.

Народная педагогика, которая сохранилась в родном языке, традициях и обычаях, народном искусстве, в национальных видах игр и спорта, в народной религии, в литературном наследии выдающихся представителей народа, в хозяйственно-культурных традициях обладает качеством живучести. Народная педагогика выдержала испытания общественных изменений и реформ образования многих веков, сохранилась и действует и в наши дни. Мы исходим из того, что в век цифровизации народная педагогика также может явиться действенным средством воспитания подрастающего поколения, взаимодействуя с воспитательными механизмами цифровизации.

Теоретический анализ. «Цифровое поколение – это дети, которые родились после 2004 года. Они быстрее взрослеют и легко ориентируются в глобальной сети. Это опытные потребители, которые знают, чего хотят и каким образом его получить. Представители цифрового поколения ценят свое время, стараясь тратить его максимально эффективно. До этого воспитание поколений происходило с помощью книг, а дети из поколения Z максимум способны прочитать короткую статью или мини-новость. Они предпочитают формат коротких видео и статусов в социальных сетях. Все это приводит к появлению фрагментарного мышления» [1].

«Для детей этого поколения характерно то, что они не всегда отличают виртуальную жизнь от реальной. Помимо этого, они могут отказаться от привычного получения образования, не видя в нем смысла и объясняя это отсутствием практического применения знаний, которые они получают в школе и институте. Тем не менее, многие занимаются самообразованием, изучая например, иностранные языки, не выходя из дома» [1].

Что касается отличия цифрового поколения от других детей, «дети поколения Z полностью погружены в интересующиеся их темы, используя при этом информацию из Сети... Многие из них еще в ходе обучения в школе начинают зарабатывать больше, чем их родители. Это связано с тем, что возможности относительно легкого заработка зачастую появляются в интернете» [1].

Интересные выводы относительно воспитания цифрового поколения приведены в статье Т.Ф.Шайдуровой [2]. Согласно автора «Цифровое поколение» – это дети, родившиеся с 2002-2003 года и по настоящее время, дети, выросшие в эпоху бурного развития цифровых технологий, окруженные различными техническими средствами, вошедшими в обыденную жизнь каждого человека» [2, с.83].

Ссылаясь на других авторов, она отмечает, что «исследователи цифрового поколения (Мирошкина М.Р., Голубинская А.В., Солдатова Г.У. и др.) описывают главные особенности их развития, формирования ключевых качеств и компетенций, которые заключаются в следующем:

- дети практически с рождения знакомятся с окружающим миром при помощи технических средств, через экраны сотовых телефонов, планшетов, ноутбуков;

- этим детям очень легко завести новое знакомство, но только в виртуальной среде, а вот в реальной жизни с этим они испытывают сильные затруднения, реальных друзей у них практически нет;

- при общении в электронной среде обычной текст сообщения заменяется визуальной информацией (смайлики, рисунки, гифки...);

- данных детей называют 8-мисекундниками, так как они с трудом могут удерживать внимание на каком-то одном предмете, за день они просматривают очень много экранов, при этом увеличивается скорость восприятия информации, но страдает внимание;

- дети чаще читают маленькие, короткие сообщения, чем длинные статьи, поэтому мыслят фрагментарно и поверхностно;

- увеличивается авторитет Интернета, который все знает и все может, при этом авторитет родителей и педагогов снижается; дети страдают недостатком эмоциональных позитивных контактов, что в свою очередь приводит к возбудимости, впечатлительности, непоседливости и не послушанию;

- дети хорошо ориентируются в цифровой информации, но испытывают затруднения с ориентацией на местности;

- меняется отношение к понятиям семьи и брака, возникают проблемы с идентификацией личности, так как размываются социальные и гендерные ориентации;

- решать реальные проблемы данное поколение не привыкло, у них минимальный реальный жизненный опыт, поэтому не спешат проявлять самостоятельность и независимость;

- воспитываются в среде «навязчивой массовой культуры», хорошо развита фантазия, но оторваны от реальности;

- присуща уверенность в своих взглядах, так как практически всю информацию берут из сети Интернет, но не всегда эти взгляды верны;

- дети проявляют большую индивидуальность, ориентированы на потребление, менее амбициозны и сосредоточены на кратковременных целях» [3].

Можно согласиться с автором по поводу того, что «Школьным педагогам пришлось пересматривать подходы к обучению и воспитанию, когда цифровое поколение пришло в школу, сейчас это же ждет с высшую школу и колледжи. Ключевые особенности поколения определяют не только специфику их обучения, но и воспитания» [2, с.85].

Т.Ф.Шайдурова рассматривает процессы воспитания цифрового поколения в ракурсе профессионального воспитания. В частности, она выделяет такие аспекты профессионального воспитания поколения Z:

- «- активное использование ресурсов цифровой образовательной среды;

- педагогическое сопровождение процесса сетевой социализации обучающихся;

- привлечение предприятий-работодателей к созданию цифровой образовательной среды;

- разработка сетевых моделей образовательного процесса, индивидуальных траекторий обучения, базы онлайн-курсов по профессиональной подготовке;

- использование в процессе профессиональной подготовки образовательных технологий на основе Agele-методологии (развитие личностных, скрытых ресурсов обучающихся) (Сумина Т.Г.[4]);

- разработка системы диагностико-формирующего оценивания образовательных результатов;

- создание адаптивной и гибкой системы дополнительного профессионального образования[2, с.85-86].

С.П.Лепчикова, М.И.Андросова, Л.И.Афанасьева выделяют характерные особенности поколения Z, которое влияет на воспитание:

1. Более технологичный подход в обучении.
2. Онлайн общение в обучении.
3. Привычные к многозадачности.
4. Ориентация к независимости [5, с.188-189].

Авторы убеждены в том, что «воспитание поколения Z является новой волной, которая является необходимым условием в результате промышленной революции». Авторы выделяют некоторые особенности воспитания, характерные для данного поколения: «поощрять взаимодействие и деятельность в реальном мире; вовлечение в семейные мероприятия; интеграция времени экранного времяпровождения с событиями» [5,189].

В. Д. Нечаев, Е. Е. Дурнева справедливо замечают, что «следование положениям культурно-исторической теории развития высших психических функций человека позволяет предположить, что феномен цифрового поколения действительно может иметь место, и этот концепт может оказаться эвристически полезным для понимания закономерностей личностного развития современного ребенка и, соответственно, для развития психолого-педагогической и педагогической науки и практики, в том числе в области методик обучения и воспитания» [6]. Авторы убеждены в том, что «целесообразно сосредоточиться на нескольких задачах: 1) осуществить разработку методологии исследований «цифрового поколения» через призму культурно-исторической теории развития высших психических функций ребенка; 2) провести теоретический и эмпирический (эмпирических исследований сегодня особенно не хватает) анализ влияния интенсивного вовлечения детей и молодежи в цифровую среду и цифровое общение на развитие у них высших психических функций, ценностей, мотивации, механизмов эмоционально-волевой регуляции поведения и деятельности; 3) на основе указанной методологии и более глубокого понимания особенностей цифрового поколения сформулировать перспективные направления развития содержания, методики, технологии и организации процессов образования» [6].

Таким образом, *широкое распространение цифровых технологий вызывает ряд проблем воспитания современных школьников*, как:

- формирование мировоззрения преимущественно (даже в основном) под влиянием цифровых средств;

- слабое развитие навыков общения, социализации в реальную жизнь;

- открытое сопротивление к нравственным нормам и устоям школы, трудное восприятие «отфильтрованных», педагогические переработанных, поданных традиционными формами учебных информационных (материалов);

- ослабление силы педагогического воздействия и результативности педагогического взаимодействия;

- ориентация школьников на достижение кратковременных учебных и воспитательных целей;

- слабый уровень самостоятельности в решении проблем;

- индивидуализм в развитии, отчуждение от реалий коллективной жизни.

Можно сделать вывод о том, что воспитательная практика современных

общеобразовательных школ отстает от требований жизни по воспитанию совершенно нового поколения. Большая часть педагогов школы – это люди предыдущих поколений, обученные и воспитанные в других реалиях и моделях воспитания. Да и новая формация выпускников педагогических колледжей и вузов недостаточно подготовлены к воспитательной работе с «поколением Z».

Мы полагаем, что одним из перспективных направлений развития воспитания и обучения цифрового поколения учащихся является этнопедагогический подход.

Этнопедагогический подход в педагогике понимается как методологический подход «основанный на суверенизации воспитания и обучения ребенка, связанной с национальной государственностью» [7].

Такой методологический подход предусматривает:

«1. Развитие у детей разных национальностей, а особенно малочисленных народов уверенности к себе, гордости за принадлежность к национальному этносу.

2. Ознакомление детей с историей и традициями своего народа.

3. Воспитание чувства уважения к другим этносам, толерантного отношения к ним» [7].

Р.М.Садыков и Г.М.Садыкова пишут, что «Этнопедагогическое обоснование воспитания - сложнейший процесс, и одним из его механизмов является внедрение в систему воспитания накопленных народом приемов и методов воспитания достойного члена общества, передаваемых из поколения в поколение и усваиваемых в конкретной жизненной действительности. Это не что иное, как передача социального опыта, норм индивидуального и общественного поведения, традиционного образа жизни и этнической идеологии» [8].

Мы солидарны с авторами в том плане, что «Национальная система воспитания - это не только совокупность методов воспитания детей, применявшаяся столетия назад нашими предками. Она необходима нам сегодня и для подготовки современной молодежи к семейной жизни, для ознакомления с национальными традициями воспитания детей, традициями взаимоотношений между родителями и детьми» [8].

Согласно мнению Р.М.Садыкова, Г.М.Садыковой «в современных условиях комбинированная этнопедагогическая работа оказывается эффективной и осуществляется в связке «ученики-учителя-родители». Авторы также отмечают: «В современном полиэтническом мире и многонациональной стране педагогика может эффективно функционировать преимущественно в качестве этнопедагогики. Как показывают современные исследования, учащиеся слабо знают культуру, историю, традиции и обычаи народов своего региона. Такие знания, наряду с материалами по культуре межнационального взаимодействия, описанием психологических особенностей различных наций и народностей - основное условие и основа развития культуры межнационального взаимодействия учащихся» [8].

В целом, этнопедагогический подход может и должна использоваться как одно из эффективных решений проблем воспитания цифрового поколения учащихся, привнося коррективы в систему воспитательной работы современной школы, работающей с поколением родившимся и растущим в среде информационных технологий и пространства.

Методы исследования. Изучение влияния этнопедагогического подхода к воспитанию школьников в цифровой образовательно-воспитательной среде современной школы нами осуществлялось с использованием методов анкетирования руководителей и педагогов школ, родителей, анкетирования и беседы со школьниками, интервью у специалистов разного профиля, педагогического наблюдения, контент-анализа, опытно-педагогической работы на базе общеобразовательных школ г.Шымкент.

Экспериментальная часть. Педагогический эксперимент проводился с целью

определения эффективности этнопедагогического подхода к воспитанию школьников в цифровой образовательно-воспитательной среде школы на базе школы-лицея №107 г. Шымкент. На различных этапах эксперимента участвовали 42 учителей и классных руководителей, более 150 учащихся 8,9,10 - классов и их родители.

Методика разработана с учетом влияния цифровизации на когнитивную сферу школьников, многозадачности в цифровой образовательной среде, индивидуально-личностных и социально-психологических особенностей цифрового поколения учащихся.

Нами предложена *методика этнопедагогического подхода к воспитанию школьников в цифровой образовательно-воспитательной среде, компонентами которой являются:*

- усиление этнопедагогического содержания учебных предметов, включение вопросов и практических заданий, направленных на освоение этнокультуры;
- организация дополнительных видов учебной работы по родному языку, литературе, рисованию и художественному труду с материалами из источников народной педагогики;
- коллективные воспитательные дела этнокультурного содержания, организуемые самими учащимися при направляющей, консультативной роли классных руководителей («Почему не исчезают народные обычаи и традиции?», «Народные промыслы, их роль в XXI веке», «Каким хозяйством занимались наши предки? Как их осовременить?»);
- организация народных праздников в школе, тематических вечеров, охватывающих различные направления народных жизненных реалий (устного народного творчества, народных традиций и обычаев и др.);
- ученические проекты, направленные на изучение и использование произведений фольклора, произведений местных поэтов и писателей, истории родного края традиционными и информационно-коммуникативными средствами;
- разработка и представление учащимся интересных электронных этнокультурных контентов, с предоставлением возможностей обратной связи с учителем;
- выполнение заданий на сбор материала и подготовку полезной информации по этнографии родного края, сакральной географии Шымкента и Туркестанской области;
- дебаты на тему «Какое общение лучше: живое или через Интернет?»;
- общественный смотр народных знаний (народная физика, народная астрология, народная астрономия, народная метрология и др.).

Оценку эффективности этнопедагогического подхода к воспитанию школьников в цифровой образовательно-воспитательной среде мы произвели по критерию стремление, активная индивидуальная и коллективная деятельность по освоению этнокультурного наследия интегративными средствами информатизации и реальной жизни.

Нами изучена динамика роста показателей учащихся по данному критерию, для которой выделены три возможных уровня развития исследуемых показателей у учащихся: «высокий», «средний» и «низкий».

Стремление, активная индивидуальная и коллективная деятельность по освоению этнокультурного наследия интегративными средствами информатизации и реальной жизни нами определено методом экспертных оценок. В качестве экспертов выступали опытные учителя и классные руководители, а также члены родительского комитета школы. Результаты экспертной оценки данного критерия представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Результаты экспертной оценки критерия «Стремление, активная индивидуальная и коллективная деятельность по освоению этнокультурного наследия интегративными средствами информатизации и реальной жизни» (в процентном соотношении)*.

Показатели	Уровни		
	«Высокий»	«Средний»	«Низкий»
Интерес к этнокультурному наследию и его изучению	<u>34,2</u> 17,3	<u>48,4</u> 30,1	<u>17,4</u> 52,6
Осваивают этнокультурные компетенции при помощи технических средств и активного участия в воспитательных делах и мероприятиях	<u>33,1</u> 9,7	<u>55,9</u> 28,8	<u>11,0</u> 61,5
Общение в виртуальной среде уступает общению в реальной среде	<u>31,2</u> 11,9	<u>58,4</u> 30,2	<u>10,4</u> 57,9
Усиление качеств внимания на уроке и в других видах деятельности	<u>33,8</u> 25,2	<u>57,9</u> 65,3	<u>8,3</u> 9,5
Эмоционально позитивные контакты с одноклассниками и взрослыми	<u>35,6</u> 23,8	<u>44,8</u> 38,5	<u>19,6</u> 37,7
Отношение к учителю/родителям	<u>52,5</u> 24,4	<u>39,4</u> 55,8	<u>8,1</u> 19,8
Ориентация как в цифровой информации, так и в реальной практике	<u>38,4</u> 20,4	<u>54,9</u> 50,1	<u>6,7</u> 29,5
Проявление самостоятельности при принятии решений и в различных видах деятельности	<u>29,3</u> 7,3	<u>41,5</u> 47,3	<u>29,2</u> 45,4
Взгляды основаны на навыках критического мышления, информации из надежных источников (учебников, слов педагогов и др.).	<u>21,3</u> 20,8	<u>59,4</u> 58,5	<u>19,3</u> 29,7
Концентрация внимания как на близких, так и в далеких целях	<u>30,2</u> 27,2	<u>53,3</u> 51,5	<u>16,5</u> 21,3
Проявление качеств индивидуальности и коллективизма	<u>34,8</u> 16,2	<u>46,2</u> 29,0	<u>19,0</u> 54,8

*Примечание – в знаменателе количественные данные в начале эксперимента, в числителе данные конце эксперимента.

Как видно из таблицы 1, использование методики этнопедагогического подхода к воспитанию школьников в цифровой образовательно-воспитательной среде оказывало положительное влияние на критерий «Стремление, активная индивидуальная и коллективная деятельность по освоению этнокультурного наследия интегративными средствами информатизации и реальной жизни». Практически по всем показателям наблюдается положительная динамика уровней воспитанности учащихся. Это, прежде всего касается показателей, отражающих интерес к этнокультурному наследию, интеграцию получения информации из виртуальной и реальной среды, включения реальным видам и формам общения и деятельности.

Между тем, не произошли существенные изменения некоторых показателей, как

«Взгляды основаны на навыках критического мышления, информации из надежных источников (учебников, слов педагогов и др.)», «концентрация внимания как на близких, так и в далеких целях». Развитие этих показателей воспитанности цифрового поколения школьников требует использования этнопедагогического подхода с другими методологическими подходами (например, компетентностного, когнитивного, ценностного, акмеологического и др.).

Нужно отметить, что этнопедагогический подход к организации воспитательного процесса учащихся с учетом психолого-педагогических особенностей поколения Z требует комплексного подхода к воспитательной деятельности. То есть нужна системная работа по развитию выделенных показателей как на уроке, так и в процессе внеклассной воспитательной деятельности.

Результаты и их обсуждение. Использование этнопедагогического материала в практике воспитательной работы со школьниками показал, что истоки народной культуры наиболее доступны и близки к детям. Материалы народной педагогики эффективно влияют на самосознание, мировоззрение школьников, так как прагматичны, практичны, вызывают гамму положительных чувств и эмоций у школьников. Высокая эмоциональная окрашенность, тесная связь с жизнью не просто отвлекает детей, оказавшихся в виртуальном мире от этой реальности, а как бы интегрирует их потребности с потребностями реальной жизни. Народные пословицы, поговорки, сказки и другие средства этнопедагогики оказывают сильное воспитательное воздействие на детей, формируя у них привычки социально-ценного поведения и деятельности.

Выводы. Таким образом, этнопедагогический подход к воспитанию цифрового поколения школьников предполагает использование многовекового народного культурно-исторического наследия в организации жизни и деятельности детей, которые больше склонны познать мир современными средствами информации, оказались под влиянием массовой культуры, не воспринимающих нравственные ценности школьного образования. Притягательная сила этнокультуры, основы которые будут заложены в семье, могут в известной мере «оторвать» детей от виртуального мира, направляя их в русло реальной межличностной коммуникации и практической деятельности. Этнопедагогические средства входят в жизненное пространство современного школьника, интегрируются с новейшими средствами воздействия на сознание и поведение детей, усиливая их положительное влияние и уменьшая отрицательное воздействие на становление личности ребенка. Этнопедагогический подход к воспитательной работе с учащимися на основе учета психолого-педагогических особенностей цифрового поколения в реальной педагогической практике требует интеграции данного подхода с другими методологическими инструментариями.

Список литературы:

1. Цифровое поколение: психологические особенности современных детей // https://spravochnick.ru/psihologiya/cifrovoe_pokolenie_psihologicheskie_osobennosti_sovremennyh_detej/.
2. Шайдурова Т.Ф. Особенности воспитания цифрового поколения // https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/32454/1/978-5-8295-0741-1_019.pdf.
3. Психологические особенности поколения Z // URL: http://mansauroki.blogspot.com/2016/04/z_12.html.
4. Сумина Т.Г. Технологии развития личности в цифровой образовательной среде / Т.Г. Сумина / Текст: непосредственный // Непрерывное образование: теория и практика реализации: материалы III Международной научно-практической конференции № Екатеринбург, Екатеринбург, 2020. - С. 202-207.
5. Лепчикова С.П., Андросова М.И., Афанасьева Л.И. Воспитание цифрового поколения в эпоху информационного общества // <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-tsifrovogo-pokoleniya-v-epohu-informatsionnogo-obschestva> 2017.12.2022).

6. Нечаев В. Д., Дурнева Е. Е. "Цифровое поколение": психолого-педагогическое исследование проблемы // <http://sevcbs.ru/main/wp-content/uploads/2016/05/Statya-k-zhurnal-u-Pedagogika-2016--1.pdf>.

7. Этнопедагогический подход в педагогике // https://spravochnick.ru/pedagogika/etnopedagogicheskiy_podhod_v_pedagogike/.

8. Садыков Р. М., Садыкова Г.М. Этнопедагогические подходы в образовательном пространстве // Молодой ученый, 2017. - № 13. - С. 599-601. - URL: <https://moluch.ru/archive/147/41213/> (дата обращения: 17.12.2022).

Referens liste:

1. Tsifrovoye pokoleniye: psikhologicheskiye osobennosti sovremennykh detey // https://spravochnick.ru/psihologiya/cifrovoe_pokolenie_psihologicheskie_osobennosti_sovremennykh_detey/.

2. Shaydurova T.F. Osobennosti vospitaniya tsifrovogo pokoleniya // https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/32454/1/978-5-8295-0741-1_019.pdf.

3. Psikhologicheskiye osobennosti pokoleniya Z // URL: http://mansauroki.blogspot.com/2016/04/z_12.html.

4. Sumina T.G. Tekhnologii razvitiya lichnosti v tsifrovoy obrazovatel'noy srede / T.G. Sumina / Tekst: neposredstvennyy // Nepreryvnoye obrazovaniye: teoriya i praktika realizatsii: materialy III Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii № Yekaterinburg, Yekaterinburg, 2020. S. 202-207.

5. Lepchikova S.P., Androsova M.I., Afanas'yeva L.I. Vospitaniye tsifrovogo pokoleniya v epokhu informatsionnogo obshchestva // <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-tsifrovogo-pokoleniya-v-epokhu-informatsionnogo-obshchestva-2017.12.2022>).

6. Nechayev V. D., Durneva E. Ye. "Tsifrovoye pokoleniye": psikhologo-pedagogicheskoye issledovaniye problemy // <http://sevcbs.ru/main/wp-content/uploads/2016/05/Statya-k-zhurnal-u-Pedagogika-2016.1.pdf>.

7. Etnopedagogicheskiy podkhod v pedagogike // https://spravochnick.ru/pedagogika/etnopedagogicheskiy_podhod_v_pedagogike/

8. Sadykov R. M., Sadykova G.M. Etnopedagogicheskiye podkhody v obrazovatel'nom prostranstve // Molodoy uchenyy, 2017. - № 13. - S. 599-601. - URL: <https://moluch.ru/archive/147/41213/> (data obrashcheniya: 17.12.2022).

Түйін: Мақалада этнопедагогикалық тәсіл негізінде цифрлы ұрпақты тәрбиелеу мәселесіне арналған. Цифрландыру заманауи жастарды, оның ішінде мектеп жасындағы балаларды тәрбиелеудің факторлары мен құралдарының аясын кеңейткені атап өтіледі. Қазіргі мектеп оқушыларының санасы мен мінез-құлқына бұқаралық цифрлық құралдардың әсері артып келеді. Мектеп оқушыларын цифрлық құралдарды жаппай тұтынуына байланысты балаларды тәрбиелеудің көптеген жаңа мәселелері пайда болды. Бүгінгі таңда жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие жұмысының әрекеттегі жүйелері мектеп оқушыларымен тәрбиелік өзара әрекеттесу қиындықтарымен кездеседі. Балалар мен жастардың цифрлық ақпаратты тұтынуының өсуі мен мектептегі тәрбие мен оқыту міндеттері арасындағы қайшылық ушыға түсуде. Мектеп әлеуетінде бар педагогикалық ресурстар мен құралдармен цифрлық ұрпақты тәрбиелеудің педагогикалық міндеттерін шешу кейде мүмкін емес. Мектеп оқушыларының цифрлық ұрпағын тәрбиелеу мәселелерін шешу тәсілдері талданды. Этнопедагогикалық тәсіл мектеп оқушыларының цифрлық ұрпағын тәрбиелеу мәселелерін шешудің тиімді жолдарының бірі ретінде қарастырылады. Мектептің цифрлық білім беру ортасындағы тәрбие жұмысына этнопедагогикалық тәсілдің тиімді жақтары көрсетілген. Мектеп оқушыларының цифрлық ұрпағын халық педагогикасы арқылы тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық шарттары мен әдістемелері қарастырылады.

Кілт сөздер: тәрбие, цифрлы ұрпақ, білім беруді цифрландыру, этнопедагогика, халықтық педагогика, этнопедагогикалық тәсіл.

Abstract: The article is devoted to the problem of educating digital generation based on

ethnopedagogic approach. It is noted that digitalization has expanded the range of factors and means of educating modern youth, including school-age children. The influence of mass media on the consciousness and behavior of modern schoolchildren is increasing. There are many new problems of raising children associated with massive inclusion of schoolchildren in digital media. Today, real educational work systems in secondary schools are faced with difficulties in educational interaction with schoolchildren. The contradiction between the increasing consumption of digital information by children and young people and the tasks of educating and teaching at school is aggravated. Solving the pedagogical problems of educating digital generation with the pedagogical resources and means available in the potential of schools is sometimes impossible. Approaches to solving problems of educating digital generation of schoolchildren have been analyzed. The ethnopedagogic approach is seen as one of the effective solutions to the problems of educating digital generation of schoolchildren. The advantages of an ethnopedagogic approach to educational work in the digital educational and educational environment of the school are shown.

Key words: education, digital generation, digitalization of education, ethnopedagogy, folk pedagogy, ethnopedagogic approach.

ӘОЖ: 159.60

<https://orcid.org/0000-0001-5847-7447>

<https://orcid.org/0000-0002-4282-9541>

<https://orcid.org/0000-0002-8372-7007>

¹Асетова Г.А. *, Южель Гелишли, Айменова Ж.А.

магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

педагог.ғ.д., профессор Гази университеті. Анкара қаласы,Туркия

магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ЖЕТКІНШЕКТІК ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДА ШЕТ ТІЛДЕ СӨЙЛЕУДІ МЕҢГЕРУ ҮДЕРІСІН АНЫҚТАЙТЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

*Автор корреспондент: aset_banu@mail.ru

Аннотация: Новые социально-экономические условия современного общества и постепенная интеграция Казахстана в европейское и мировое сообщество предъявляют более высокие требования к обучению иностранным языкам. Овладение указанным умением является актуальным в современном обществе, а его отсутствие сдерживает удовлетворение потребности личности в новой информации.

Анализ научной литературы показывает, что в отечественной психологии отсутствует четкое определение барьеров, возникающих у учащихся при освоении иностранного языка, и стратегий их преодоления в учебной деятельности; не структурированы стратегии, условия и факторы, обеспечивающие преодоление или компенсацию психологических барьеров. Востребованными являются адресные программы, направленные на актуализацию внутреннего потенциала и развитие скрытых резервов детей по преодолению и компенсации психологических барьеров в изучении иностранного языка.

Ключевые слова: иностранный язык, речь, восприятие, темперамент, фонетизм, руссецизм

Кіріспе. «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз - белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс. Оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс» атап өткен болатын Қазақстан Республикасының бірінші президенті Н.Ә.Назарбаев.

Қоғамның қазіргі жаңа әлеуметтік-экономикалық шарттары және Қазақстанның сатылы деңгейде Еуропалық және әлемдік қоғамдармен бірігуі шет тілдерін меңгеруде жоғары дейгейдегі талаптарды қойып жатыр.

Егер бұрын белгілі бір лексикалық - грамматикалық дағдыларды білу керек болса, қазір шет елдік ауызша және жазбаша оқулықтардан ақпаратты талдау, білім алушылардан талап етіледі. Өзге тілді меңгеру қазіргі қоғамның өзекті мәселесінің біріне айналды, ал оның жоқтығы тұлғаның ақпараттардан қажеттіліктерін тежейді.

Күнделікті өмірде және мектепте оқу үдерісінде шетел тілдерін меңгеру нәтижелігі, белгілі деңгейде оқушының психологиялық дайындығына, ұғынуына шет тілінде сөйлеуді қолдануына және өзінің қалыптасқан мүмкіндіктеріне сеніп, қиындықтарды жеңіп шыға алуына байланысты. Өзінің қабілеттеріне сенбейтін, сәтсіздіктерді күтетін, жоғары деңгейдегі қобалжитын, қысылатын, қателесуден қорқатын балалар соңында шынымен сәтсіздікке жолығады. Басты себебі, өздерінің күшіне деген сенімділікті сезінбейді, алдындағы психологиялық кедергілерді жеңіп шыға алмайды. Шетелдік психологиялық тұжырымдамаларда тұлғаның дамуындағы психологиялық кедергілердің түйінінің негізгі теориялары кең көлемде келтірілген. Бұл мәселені зерттеуге З.Фрейд, К.Г.Юнг, Адлер, Роджерс, Берн мойын бұрған. Берілген жұмыстарда психологиялық кедергі мән мәтінде әр түрлі мектептердің негізгі бағыттары ретінде қарастырылады.(тұлға дамуының

психоаналитикалық теориялары, когнитивті, гуманистикалық психология және т.б)

Кеңес және кеңестен кейінгі психология бұл мәселені В.С. Выготскийдің, С.В. Рубинштейннің, А.Н. Леонтьевтің, Б.Ф. Ломовтың, Б.Д. Парыгиннің, Р.Х. Шакуровтың іскерлік тәсілдеме, мән мәтін негізінде құрастырған. Әр түрлі психологиялық кедергілерге, мағыналы (Л.И. Божович, М.С. Неймарк), көңіл-күй, тактикалық (Л.Б. Филонов), қарым-қатынастағы кедергілер (В.А. Кан-Калик, Н.Н. Обозов, Б.Д. Парыгин), педагогикалық іс - әрекеттегі кедергілер (А.К. Маркова, Н.А. Подымов), инновациялық кедергілер (А.М. Хон, А.И. Пригожин) ерекше зейін бөлінеді. Сондай ақ психологиялық кедергі жан жақты позицияда оның табиғатын түсіну мәнін және талдау түрлеріне дейін қарастырылады.

Қазақстанның психология ғылымында бұл мәселені мына ғалымдар Джакупов С.М., Ким. А.М., Каримова А.К., Оспанова К.Т., Искакова М.С. және т.б. қарастырған.

Қазіргі заманғы психологияда шет тілінің психологиялық ерекшеліктерін меңгеру оқу пәні ретінде мына авторлардың (И.А. Зимняя, Б.В. Беляев, В.А. Артемов, Е.И. Пассов, Г.А. Китай городская) оқулықтарынан өз бейнесін тапты. Сонымен қатар жеткіншектердің шет тілін табысты меңгеруі алдын ала көре салу диагностика жасап және оқудағы кездесетін ең психологиялық кедергілерді жеңіп шығу үшін эффективті стратегиясымен анықталады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесі төмендегідей; отандық психологияда шет тілін оқу барысында кездесетін, кедергілердің нақты анықтамасы жоқ, оқу іс-әрекетінде қиындықтарды жеңіп шығу үшін пайдаланатын стратегиялар жоқ, фактор, шарттар стратегиялар құрастырылмаған. Қажетті болып балалардың шет тілін үйренуге психологиялық кедергілердің өтемі мен жеңіп шығуға көрінбес резервтерінің дамуы, ішкі потенциалына өзекті сипат беруге бағытталған адресі бағдарламалар саналады. Мектеп жасындағы балалардың шет тілін ұғынуға қамтамасыз ететін, техника мен технологиялар, стратегиялар ізденісі, әр түрлі деңгейдегі психологиялық кедергілердің профилактикасы мен түзетуі, болжаулар қазіргі педагогикалық психологияның диагностика сұрақтары аз игерілген.

Жеткіншек жастағы балалардың шет тілін оқудағы психологиялық кедергілерді жеңуінің оңтайлы стратегияларын іздестіру мәселесінің жеткіліксіз зерттелгендігі, өзектілігі, теоретикалық және практикалық мәнділігі зерттеу тақырыбын таңдауға анықтама берді.

Шет тілін үйренудегі қиыншылықтарды ескергенде, ол тілдің түсінігі жайлы қарастырмауға болмайды. И.А. Зимняя тілдің кезекті анықтамаларын ұсынады: тіл - бұл «адамзатының қарым - қатынас жасаудағы негізгі құралы, ойлаудың вербальды түсінігін қалыптастырушы, адамның жоғары психикалық қызметінің дамуындағы білімнің жоғары сатыдағы деңгейі»[1,2].

«Ана тілі мен шеттілін меңгеру жолдарын Л.С. Выготский былай сипаттайды, «төменнен- жоғарыға» бұл жол ана тіліне тән болса, «жоғарыдан - төменге» бұл меңгеру жолы шет тіліне тән. Мұнымен айтқымыз келгені, шет тілін меңгеру ана тілінің дамуына қарағанда қарама-қарсы жүреді. Бала бойына ана тілін өзі аңғармай байқалмайтын деңгейде сіңіреді, ал шет тілін- ұғына бастап әдейі үйренеді».[3,12].

- Шет тілін меңгеру бағыттарының өзгеруімен қарым-қатынас тығыздығы да өзгереді. Сонымен қатар мектеп қабырғасында білім алушы баланың оны қоршаған балалармен және үлкендермен ана тілінде сөйлеу мүмкіндігі, шет тіліне қарағанда жоғары.

- Шет тілін меңгеру мен игерудің өзгешелігі оның үйлесімділікке бір жақты «қосылуы» болады. Мектепте бала тілдің көмегімен қарым қатынас жасайды, оның санасында пәндік белсенділік қатынасы болмайды. Мысалы: шет тілі сөзі баланың өзінің санасында абстракты-логикалық, түсінігімен жүреді. Ана тіліндегі сөздер баланың санасында иіс, түс, формаларымен күнделікті өмірдегі қолданыстағы заттармен

сипатталады, оның шет тілінен айырмашылығы осы, шет тіліндегі сөздердің біздің есімізде сақталу беріктігінің төмендігіне себепкер болады. [4].

А.Н. Леонтьев балалық кезеңде жадының екі негізгі түрінің - тікелей және жанама жадының қалай дамытылатындығын зерттеді және мектептегі жоғары сыныптарда олардың қайта түзілу ерекшеліктерін айқындады. Ол жас кезеңі ұлғаюымен бірге тікелей есте сақтаудың жанама есте сақтауға қарағанда шапшаңырақ және бірте - бірте дамуы мен жақсаруы жүретіндігін көрсетеді [5,68]. Сонымен қатар мектеп жасына дейінгі кезеңнен бастап кіші мектеп жасына дейінгі кезеңде тікелей және жанама есте сақтау өнімділігі арасындағы айырма ұлғая түседі. Одан кейін - жеткіншектік және жасөспірімдік кезеңде – тікелей есте сақтау өнімділігінің артуы баяулайды және сонымен қатар жанама есте сақтау өнімділігі ұлғая түседі.

Шет тілі бойынша оқушылардың жазба жұмыстарындағы қателерді топтастыру.

1. Фонетизмдер - сөзді бұл сөзге енетін дыбыстарды әріптермен белгілеудің сәйкес ережелерін ескерусіз, есту арқылы қабылдау негізінде жазу. Мысалы: ағылшын тілінде «sound» орнына «saund» қолдану. Мұндай қателер диктантта бірнеше рет қайталанады және оларды әр ретте қате деп санауға болмайды. [6]

Мұндай қателіктер, біріншіден оқушылар бұл сөздің мағынасы мен дыбысталуын білген жағдайларда, дегенмен оны жазу ережелерін қарастырмаған кезде орын алады. Екіншіден, оқушылар бұл сөздің немесе осы дыбыстардың жазылу ережелерін қарастырып, дегенмен осы сөздің дыбысталуы мен оның жазылуы арасындағы байланыс мүлдем түзілмеген, немесе шапшаң ұмытылған, немесе дыбыс пен әріп арасындағы қате байланыс құрылған жағдайларда жасалады. Егер де оқушылардың жазуы дер кезінде қадағаланбаса, онда бұл ақиқат жағдайларға сәйкес емес байланыс нығайтылуы мүмкін.

Фонетизмдермен күрес жүргізу құралы сөзді дыбыстау мен оны дұрыс жазу арасындағы байланыстарды нығайту, осы дыбыстың жазудағы бейнесіне қатысты жаттығулар санын ұлғайту болып табылады. Мұндай қателіктерді түзету кезінде оқушыларға оның бұл сөзді пайдалануында қате бар екендігін көрсету және ол қатені оқушының өзі тауып түзетуіне қол жеткізу қажет.

2. Руссицизмдер - туған орыс тілінің жекелеген құбылыстарын үйретілуші шет тілге еріксіз ауыстыру қателіктері. Біздің әрқайсысымыз үшін туған тіліміз бала кезімізден бастап біздің ойлауымыздың негізі және басқа адамдармен қарым-қатынас құралы болып табылады. Сондықтан оқушылардың мұндай қателерді жіберуі шынайы. Бұл жағдайда біз тілдік әдет салдары болып табылатын руссицизмдерді бақылай аламыз. Мәселен, оқушылар былай деп жазады: «in 1945 lived in Leningrad» (ағылшынша «г» орнына оқушы орысша «р» жазады). Дегенмен мұндай қателіктер салыстырмалы түрде аз, олар көп жағдайда орыс тіліне оқытудың бастапқы баспалдақтарында өте жиі ұшырасады, және олармен күресу салыстырмалы түрде оңай. Руссицизм қателерінің негізгі себептері туған тіл құбылыстарын үйретілуші шет тілге саналы көшіру болып табылады.

Оқу әрекетінің сипаты адамның дербес психологиялық қасиеттерімен анықталады. Дербес психологиялық ерекшеліктердің басты көрсеткіштерінің бірі темперамент болып табылады. Алдыңғы тарауда берілген анықтамаға сәйкестікте, темперамент - адамның психикалық әрекетінің динамикасын анықтайтын өзіндік үлгідегі дербес психикалық қасиеттерінің жиынтығы [7].

Темпераменттің ерекшеліктерін қарастыру мақсатында келесі әдістемелер пайдаланылған болатын: Ганс Айзенк әдістемесі - экстраверсия және невротизм дәрежесін анықтау көмегімен темперамент типін анықтауға бағытталған. Осы әдістеме бойынша темпераменттік төрт типі анықталады: сангвиник-экстраверт, холерик-экстраверт, флегматик-интроверт, меланхолик-интроверт. Алынған ақпаратты нығайту үшін Смирнов сауалнамасы жүргізілген болатын. Осы сауалнама көмегімен тұлға темпераментінің мынадай: экстраверсия, ригидтілік, эмоциональды қозушылық, реакция қарқыны, белсенділік сияқты жеке қасиеттері нақтыланады.

Зерттеу 2020-2021ж. Шымкент қаласындағы М.Х. Дулати атындағы 3 тілде оқытатын дарынды балаларға арналған №8 мамандандырылған гимназияда жүргізілді.

Зерттеуге 7 сыныптың 20 оқушысы қатысты. Зерттеу нәтижелері кестеде келтірілген: Кестеде келтірілген мағлұматтарға сай, 20 оқушы арасынан холериктік темпераменттегі 9 адам, флегматик 9 адам, сангвиник 1 адам және меланхолик 1 адам айқындалды.(кесте 1)

**Кесте - 1. Ганс Айзенк методикасы бойынша
 әр оқушыға темпераменттің психологиялық сипаттамасы**

№	Аты-жөні	Экстраверсия	Невротизм	Темперамент типі
1	Канат Б.	8	7	флегматик
2	Юля Б.	15	22	холерик
3	Женя В.	10	6	флегматик
4	Сауле Ж.	17	14	холерик
5	Света Г.	16	14	холерик
6	Арина И.	18	22	холерик
7	Никита К.	16	9	сангвиник

1-ші кестенің жалғасы

8	Наташа К.	18	23	холерик
9	Кристина К.	19	21	холерик
10	Юля К.	15	15	холерик
11	Лиза К.	9	8	флегматик
12	Кайрат М..	4	10	флегматик
13	Маша М.	7	9	флегматик
14	Саша М.	19	21	холерик
15	Аня Н.	8	7	флегматик
16	Павел П.	13	15	холерик
17	Оля Р.	9	13	меланхолик
18	Фариза К.	9	6	флегматик
19	Кирилл Ф.	9	5	флегматик
20	Юля Ш.	7	10	флегматик

Ұсынылған нәтижелер темпераменттің алынған топтастырылымын дәлелдейді, осы мәліметтерге сай холерик темпераментіне ие оқушылар жоғары экстраверсияға, эмоционалды козуға, және флегматик темпераментіне ие оқушылармен салыстырғанда реакция қарқынына ие. (кесте 2).

**Кесте - 2. Смирнов методикасы бойынша әр оқушыға
 темпераменттің психологиялық сипаттамасы**

№	Аты-жөні	Экст ра верс ия	Эмоцио налдық әсерлен у	Реакция ныңшапша н дығы	Белсе н ділік	Регид тілік	Темперамент типі
1	Канат Б.	8	5	10	11	8	Флегматик
2	Юля Б.	14	20	10	15	22	Холерик
3	Женя В.	10	2	11	11	8	Флегматик

4	Сауле Ж..	17	14	7	9	14	Холерик
5	Света Г.	25	5	21	28	11	Холерик
6	Арина И.	20	18	17	19	10	Холерик
7	Никита К.	18	7	18	23	11	Сангвиник
8	Наташа К.	24	18	19	20	10	Холерик
9	Кристина К.	20	17	17	20	11	Холерик
10	Юля К.	25	15	16	16	11	Холерик
11	Лиза К.	9	3	13	10	8	Флегматик
12	Кайрат М.	9	10	9	4	10	Флегматик
13	Маша М.	7	5	15	5	11	Флегматик
14	Саша М.	20	17	17	20	11	Холерик

2-ші кестенің жалғасы

15	Аня Н.	8	2	13	11	7	Флегматик
16	Павел П.	22	11	18	3	8	Холерик
17	Оля Р.	2	3	6	5	8	Меланхоли
18	Фариза К.	9	17	11	6	10	Флегматик
19	Кирилл Ф.	9	17	15	5	10	Флегматик
20	Юля Ш.	7	19	12	10	13	флегматик

Зерттеудің екінші кезеңінде біз алынған нәтижелерді оқушылардың үлгерімімен салыстырамыз. (кесте 3)

Кесте - 3. Оқушылардың шет тілі бойынша үлгерімдері және темперамент типтерін салыстыру
Кестеде келтірілген нәтижелерді талдай отырып мынадай тұжырымға келуге болады: холерик және сангвиник

Темперамент типтері	Аты-жөні	Шет тілі бойынша үлгерімдер
Т	Холериктер	Юля Б. 4
		Сауле Ж.. 5
		Света Г. 5
		Арина И. 4
		Наташа К. 5
		Кристина К. 5
		Юля К. 4
		Саша М. 4
		Паша П. 5
Сангвиниктер	Никита К. 5	
Флегматиктер	Канат Б. 3	
	Женя В. 4	
	Лиза К. 4	
	Кайрат М. 3	
	Маша М. 4	
	Аня Н. 4	
	Фариза К.. 3	
	Кирилл Ф. 3	
Юля Ш. 3		
Меланхоликтер	Оля Р. 4	

темпераментіндегі оқушылар оқуда барынша табысты, флегматик және меланхолик темпераментіндегі оқушылармен салыстырған көбірек үздік бағалары бар.

Жұмыс тақырыбы ортаңғы кезеңде шет тілін оқыту кезінде туындайтын қиындықтардың психологиялық сипаттамасына арналған.

Әдебиеттерді теоретикалық талдау (Артемов В.А., Беляев Б.В., Зимняя И.А., Клычникова З.И., Бим И.Л., Гез Н.И., Ляховицкий М.В.) сөйлеу әрекетінің әрбір түрі бойынша қиындықтарды топтастыруды қадағалауға мүмкіндік береді.

Тыңдауда қиындықтардың үш тобы айқындалады: тыңдаушының сөйлеу әрекеті мен тыңдау кезеңі ерекшеліктерімен байланысты қиындықтар; тіл иесінің сөйлеу ерекшеліктерімен байланысты қиындықтар; оқытылатын тіл елінің өркениет ерекшеліктерімен және қатысымдық құзыреттіліктердің социолингвистикалық және социомәдени компоненттерін игерумен байланысты қиындықтар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар

2. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. Москва. 1992.

3. Выготский Н.В. Психологические особенности обучения письму детей младшего школьного возраста. Вопросы психологии, 1998, №6.

4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы (баптары бойынша түсіндірмелерімен) және оны жүзеге асыру жөніндегі құжаттар. Алматы. «Дастан» баспасы, 2000, 336 бет.

5. Леонтьев А.А. Речевые ошибки как проблема психологии; в сб. Материалы 3 Всесоюзного съезда общества психологов СССР, т.1, Общая психология и психофизиология. Москва. 1997.

6. Ананьев Б.Г. Анализ трудностей в процессе овладения детьми чтением и письмом. //Известия Академии пед.наук РСФСР, вып. 70,2005.

7. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранному языку. Москва. Просвещение, 2008

Referens list:

1. Kazakstan zholy - 2050: Bir maksat, bir mudde, bir bolashak. Kazakstan Respublikasının Prezidenti N.A.Nazarbaevtin Kazakstan halqına Joldauı. 2014 jılgı 17 qantar

2. Zimnyaya I.A. Psikhologicheskiye aspekty obucheniya inostrannomu yazyku. Moskva. 1992.

3. Vygotskiy N.V. Psikhologicheskiye osobennosti obucheniya pis'mu detey mladshego shkol'nogo vozrasta. Voprosy psikhologii, 1998, № 6.

4. Kazakstan Respublikasınıń Bilim turalı zańı (baptarı boyınsha tusindirmelerimen) zhane onı zhuzge asıru zhonindegi quzhattar. Almatı. Dastan baspası, 2000, 336 bas

5. Leont'yev A.A. Rechevyeye oshibki kak psikhologicheskaya problema; v sb. Materialy 3-go Vsesoyuznogo syezda Assotsiatsii psikhologov SSSR, T.1, Obshchaya psikhologiya i psikhofiziologiya. Moskva. 1997.

6. Anan'yev B.G. Analiz trudnostey v protsesse ovladeniya det'mi chteniyem i pis'mom. //Izvestiya APN RSFSR, vyp. 70, 2005.

7. Belyayev B.V. Ocherki psikhologii izucheniya inostrannykh yazykov. Moskva. Obrazovaniye, 2008

Түйін: қазіргі қоғамның жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайлары және Қазақстанның еуропалық және әлемдік қоғамдастыққа біртіндеп кірігуі шет тілдерін оқытуға жоғары талаптар

қояды. Бұл шеберлікті игеру қазіргі қоғамда өзекті болып табылады, ал оның болмауы адамның жаңа ақпаратқа деген қажеттілігін қанағаттандыруды тежейді.

Ғылыми әдебиеттерді талдау отандық психологияда оқушылардың шет тілін меңгеру кезінде туындайтын кедергілерді және оларды оқу қызметінде еңсеру стратегияларын нақты айқындаудың жоқтығын көрсетеді; психологиялық кедергілерді еңсеруді немесе өтеуді қамтамасыз ететін стратегиялар, жағдайлар мен факторлар құрылымдалмаған. Шет тілін үйренудегі психологиялық кедергілерді еңсеру және өтеу бойынша балалардың ішкі әлеуетін өзектендіруге және жасырын резервтерін дамытуға бағытталған атаулы бағдарламалар сұранысқа ие болып табылады.

Кілт сөздер: шет тілі, сөйлеу, қабылдау, темперамент, фонетизм, руссецизм

Abstract: The new socio-economic conditions of modern society and the gradual integration of Kazakhstan into the European and world community impose higher requirements for teaching foreign languages. Mastering this skill is relevant in modern society, and its absence hinders the satisfaction of the individual's need for new information.

The analysis of scientific literature shows that in Russian psychology there is no clear definition of barriers that arise in students when learning a foreign language, and strategies for overcoming them in educational activities; strategies, conditions and factors that ensure overcoming or compensation of psychological barriers are not structured. Targeted programs aimed at actualizing the internal potential and developing hidden reserves of children to overcome and compensate for psychological barriers in learning a foreign language are in demand.

Keywords: foreign language, speech, perception, temperament, phonetism, russecism

ӘОЖ: 373 (072)

<https://orcid.org/0000-0003-2783-3910>

<https://orcid.org/0000-0001-6746-8685>

Бекжан Г.С.,* Таутаева Г.Б.

«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі педагогін даярлау мамандығының
II курс магистранты, ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., «Тарих және педагогика» факультетінің деканы. ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан
**КІШІ ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ҮРДІСІНДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ
ҚЫЗМЕТІ ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

***Автор - корреспондент: bekzhanguli@mail.ru**

Түйін: мақалада қоғамның креативті, өзіндік ойлау қабілеті бар жеке тұлғаларға деген тұрақты қажеттілігіне байланысты білім беру процесінде кіші жастағы оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту мәселесі ашылады, өйткені олардың күн сайын қарыштап дамып келе жатқан жаңа заманға бейімделу және әлеуметтену деңгейі жоғары, тұрақты дамуға көбірек сәйкес келеді. Оқушылардың танымдық белсенділігін тәрбиелеу, олардың бірлескен шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру құралдарының оқу-тәрбие үрдісінде кіші мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігін дамытуда қандай рөл атқаратыны көрсетілген. Балалардың шығармашылық іс-әрекетін дамытуға бағытталған тиімді әдіс-тәсілдер көрсетілген. Кіші мектеп оқушыларының шығармашылық дамуына баланың психикалық, физикалық дұрыс дамуының әсері қарастырылады. Балалардың даму процесіндегі шығармашылықтың рөлі. Сондай-ақ, мақалада «шығармашылық», «шығармашылық іс-әрекет» ұғымдарына анықтама берілген. Шығармашылық іс-әрекет оқушылардың оқуға деген мотивациясын арттыруға көмектеседі

Кілт сөздер: шығармашылық іс - әрекет, шығармашылық ойлау, шығармашылық, бастауыш мектеп, оқу процесі, дамыту, қалыптастыру, белсенділік.

Кіріспе. Көптеген ондаған жылдар бойы оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту мәселесі ғылымның әртүрлі салаларының философия, педагогика, психология, филология және т.б. өкілдерінің ерекше назарын аударды. Бұл қазіргі қоғамның белсенді тұлғаларға деген жоғары қажеттіліктерімен түсіндіріледі, олар өздеріне жаңа мақсаттарды анықтай алады, тіпті белгісіздік жағдайында да жауап таба алады.

Өздеріңіз білетіндей, білім берудің басты мақсаты-жас ұрпақты болашаққа дайындау [1, 51-58]. Шығармашылық-бұл мақсатқа толық жетуге көмектесетін тура жол. Шығармашылық тұлғаны дамытудағы көп қырлы көзқарас эстетикалық-адамгершілік тәрбие мәселелеріне қатысты мәселелердің кең ауқымын қамтиды. Рухани-адамгершілік және көркемдік тәрбиенің бірлігінде ғана жеке тұлғаның үйлесімді дамуын орнатуға болады [2, 66-71].

Қоғамға креативті, шығармашыл ойлайтын тұлғалар қажет, өйткені олардың қоғамда бейімделу деңгейі айтарлықтай жоғары, сондықтан олар үнемі өзгеріп отыратын қоғамға көбірек сәйкес келеді. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық белсенділігін дамыту мәселесіне ғалымдар мен мұғалімдердің жіті назар аударуы орынды.

Теориялық талдау. Шығармашылық-бұл әрқашан жаңалық тудыратын және өзіндік ерекшелігімен, шығармашылықпен және әлеуметтік маңыздылығымен ерекшеленетін әрекет. Шығармашылық тек адамға ғана тән, өйткені ол әрқашан шығармашылық әрекет субъектісін қамтиды. Бұдан шығатыны, энергияның шығармашылық үшін маңызы зор, адамның шығармашылық әлеуетін ашуға және адамгершілік-рухани қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етеді [3, 55-56].

Шығармашылық іс-әрекет дегеніміз-тұлғаның әр түрлі салада өз бетінше міндеттер

қоюы, жаңа білім алуы, дағдылар мен дағдыларды меңгеруі, ал шығармашылық белсенділік мұғалімнің көмегінсіз бір кезеңнен екінші кезеңге көшу әрекетінің кең ауқымында көрінеді; шығармашылық есептерді шешудің конструктивті әдістерін іздеуді меңгеру; шығармашылық көзқарасы мен ойлауын дамыту.

Шығармашылық білім берудің іргелі факторларының бірі – кіші жастағы оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамытуға қолайлы жағдай жасау [4, 55]. Шығармашылық белсенділікті табысты қалыптастырудың бірінші маңызды шарты баланың ерте физикалық (жорғалау немесе жүру) және интеллектуалдық (санау дағдылары, оқу, әртүрлі материалдармен және формалармен сабақтар) дамуы болып табылады.

Екінші маңызды шарт - түрлі шығармашылық жұмыстар ынталандырылатын орта құру. Мысалы, оқу дағдыларын ерте меңгеру үшін бір жасар баланы ойын барысында белгілі бір жаттығуларды орындай отырып, әріптермен біртіндеп таныстыру ұсынылады [5, 51-54].

Үшінші шарт шығармашылық процестен тікелей туындайды және үнемі ақыл-ой күш-жігерін талап етеді. Ол адам жеткенде ғана пайда болады шығармашылық әлеуеттің одан әрі қалыптасуын, жаңа биіктерді бағындыруды ұсына отырып, өз мүмкіндіктерінің «шектері» [6, 47-51]. Егер бала қазірдің өзінде жорғалауды білсе, бірақ әлі сөйлемесе, онда бұл жағдайға оңайырақ, тезірек қол жеткізіледі, өйткені дәл осы жаста қоршаған әлемді танып-білудің белсенді процесі жүзеге асырылады.

Төртінші шарт-балаға жұмысты, іс-әрекет түрін таңдау, бір іспен айналысу тұрғысынан толық шығармашылық еркіндік беру [7, 43].

Кіші жастағы оқушылардың шығармашылық қызметімен бір мезгілде қабылдау мен есте сақтаудың дамуына әсер ететін, оларды басқарылатын және саналы процестерге айналдыратын шығармашылық ойлаудың үйлесімді қалыптасуы жүреді. Ассоциативтілікті, шығармашылықты және жүйелі ойлауды дамыту шығармашылық ойлауды қалыптастырудағы ең маңызды педагогикалық міндет болып табылады. Ассоциативтілік - бір қарағанда салыстыруға келмейтін құбылыстар мен заттардағы байланыстар мен ұқсас белгілерді көре білу. Ассоциативтіліктің көмегімен ойлау икемді және ерекше болады. Диалектика-ойлаудың белгілі бір жүйедегі оның дамуына кедергі келтіретін қарама-қайшылықтарды табу қабілеті, сондай-ақ осы қайшылықтарды анықтау және болдырмау үшін қажетті шешімдерді таба білу [8, 58-61].

Психологиялық-педагогикалық дереккөздерді зерделеу жеке тұлғаны қалыптастыруда тұлғаны қалыптастыруда осы жастағы балалардың шығармашылық іс-әрекетінің дамуына айтарлықтай әсер ететін белгілі бір психологиялық ерекшеліктерін ажырататынын көрсетті. Кіші мектеп жасында балаларда сарқылмайтын даму ресурстары болады. Оларды дер кезінде анықтап, тиімді қолдану педагогикалық психологияның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады [9, 46]. Бала мектепке барған кезде оқу әсерінен оның абсолютті барлық танымдық процестерінің өзгеруі басталады, олар ересек адамға тән қасиеттерге ие болады, өйткені оқушылар жаңа іс-әрекет түрлеріне және тұлғааралық қарым-қатынастар жүйесіне тартылады [10, 32].

Тәжірибелік бөлім. Балалармен жұмыс істегенде, психикалық процестердің оларда неғұрлым дамыған аспектілеріне сүйену керек, бірақ басқалардың қатар қалыптасуының маңыздылығын ұмытпаңыз. Бастауыш мектепке бару кезінде баланың зейіні ерікті, белгілі бір көлемді, тұрақты және жылдам ауысуы керек.

Мектептің төртіншісыныбында оқушылардың ерікті зейіннің көлемі, тұрақтылығы және ауыспалылығы ересек адаммен бірдей дерлік. Кіші жастағы оқушылар әрекеттің бір түрінен екінші түріне көп қиындықсыз және күш-жігерсіз ауыса алады [11, 40-42]. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың есте сақтау қабілеті айтарлықтай жақсы, ол бірте-бірте ерікті сипатқа ие болады, мнемотехника игеріледі. 7 жастан 15 жасқа дейін оқушылар механикалық есте сақтау қабілетін белсенді түрде жақсартады.

Кіші оқушының оқу қабілеті үшін ойлаудың маңызы зор. Мектеп табалдырығын аттаған кезде ол үш негізгі формада әзірленіп, ұсынылуы керек: көрнекі-эффективті, бейнелі және сөздік-логикалық. Осыған қарамастан, көптеген мұғалімдердің тәжірибесінде көрнекі-тиімді жоспардағы есептерді шешу қабілеті бар бала оларды жеңе алмайтын, бірақ сөздік-логикалық түрде ұсынылған жағдайлар туралы айтады [12,63-64]. Бұл сондай-ақ болады: кіші мектеп оқушысы дамыған қиялға ие, бірақ қозғалыс дағдылары мен дағдылары жеткіліксіз дамығандықтан практикалық мәселелерді шеше алмайды.

Мектепте оқудың алғашқы үш жылында мектеп оқушыларының психикалық дамуындағы ілгерілеушілік айтарлықтай байқалады [13,57-58]. Сол кезеңде балалардың жалпы және арнайы қабілеттері ашылып, олардың дарындылығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Бірінші және екінші сынып балаларында көрнекі-эффективті және көрнекі-бейнелі ойлау басым болса, үшінші және төртінші сынып оқушыларында бейнелі және сөздік-логикалық ойлау көбірек дамыған.

Жеті жасқа дейін тек репродуктивті бейнелер-белгілі заттар мен құбылыстардың белгілі бір уақыт аралығында қабылданбайтын бейнелері ғана кіші мектеп оқушыларында кездеседі және бұл бейнелер негізінен статикалық болады [14,62]. Өнімді бейнелер-белгілі бір құрамдас бөліктердің жаңа комбинацияларының көріністері кіші жастағы оқушыларда арнайы шығармашылық тапсырмаларды орындау барысында пайда болады.

Бұл жастағы баланың мектепте және үйде негізінен айналысатын негізгі әрекеттері - оқу, қарым-қатынас, ойын және еңбек. Демек, әрекеттің осы төрт түрінің қай-қайсысы да баланы дамытуда және оның шығармашылық әрекетін қалыптастыруда ерекше қызмет атқарады [15, 66-71].

Зерттеу әдістері. Қазіргі заманғы бастауыш мектептің маңызды міндеттерінің бірі- мектеп оқушыларының жеке мүмкіндіктерін толық іске асыруға, бастамашылдықты, шығармашылықты дамытуға көмектесу. Бұл міндеттің нәтижелі орындалуы көбіне оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырудың әртүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдануға байланысты болады. Олар өте алуан түрлі және мұғалімдер оқу-тәрбие процесінде кеңінен пайдаланады.

Оқыту әдістері мұғалім мен оқушылардың оқу-тәрбие процесіндегі жұмыс формасын анықтайтын әдіс-тәсілдер кешенінің бір түрі екені белгілі [16, 15-16]. Қазіргі ұғымда оқыту процесі оқушыларды қажетті білім, білік, дағдыға баулу мақсатында мұғалім мен оқушылардың (сабақтағы) өзара әрекеттесу процесі ретінде де қарастырылады. Мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесуінің үш формасы бар- пассивті, белсенді және интерактивті.

Пассивті әдіс мұғалім мен студенттер арасындағы мұндай әрекеттестікте қолданылады, бұл жағдайда мұғалім сабақтың барысын бақылайтын басты кейіпкер, ал оқушылар енжар тыңдаушылар болып табылады. Пассивті әдістерді қолдану кезіндегі кері байланыс сауалнама, өздік жұмыс, тестілеу және т.б. түрінде көрінеді.

Белсенді әдіс - бұл екі жақтың оқу процесінде бір-бірімен белсенді түрде әрекеттесетін, жаңа біліммен алмасып, бірін-бірі толықтыратын мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттестігінің түрі [17,78].

Интерактивті әдіс әңгімелесу түрінде жүзеге асырылады. Интерактивті әдістерді қолдана отырып сабақ өткізуде мұғалімнің рөлі оқушылардың белсенділігін арттыру. Сонымен қатар, мұғалім әр түрлі интерактивті жаттығуларды қамтитын жоспар жасайды, оның барысында оқушылар жаңа материалды меңгереді.

Шығармашылық белсенділікті дамыту үшін практикалық, көрнекі және сөздік әдістер де қолданылады. Практикалық әдістерге жаттығулар, ойындар, тапсырмалар және модельдеу жатады [18,83]. Көрнекі әдістерге әртүрлі өнер объектілерін қарауға, бейнефильмдерді көруге негізделген бақылау жатады. Сөздік әдістерге қайталау, әңгімелесу, оқу, әңгімелеу жатады.

Нәтижелер мен талқылау. Кіші жастағы оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту әдістерінің ішінде ең тиімдісі ойын әдісі болып табылады. Ол басқа әдістермен өзара әрекеттесу кезінде ойын әрекетінің әртүрлі компоненттерін пайдалануды қамтамасыз етеді және кейбір мүмкіндіктерге ие:

- 1) кез келген ойында тапсырмалар жиынтығы болуы керек;
- 2) тапсырмалар оқушыға әртүрлі формада ұсынылуы керек, осылайша оны ақпаратты алудың әртүрлі тәсілдеріне дайындайды;
- 3) тапсырмалар әрқашан оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал ететін күрделілігінің артуы ретімен реттелуі керек.

Кіші жастағы оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін жан-жақты үйлесімді жүзеге асыру үшін мұғалім келесі әдістемелік әдістерді қолдана алады: шығармашылық есептерді шешу; мәселенің стандартты емес шешімін іздеу; тапсырмалар кешенін орындау; көру мүмкіндігін пайдалану; мәселенің сұрағын дұрыс құрастыру және сабақта жауабын бірлесіп табу [19, 47]. Мұғалім миға шабуыл сияқты қосымша әдістемелік әдістерді де пайдалана алады; негізгі сұрақтар; шатастырылған логикалық тізбектер; кіші топтарға бөлу; белгілі бір тақырып бойынша төрттік құрастыру; тест сұрақтары.

Жоғарыда аталған оқыту әдістері мен тәсілдері оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға ықпал етеді, яғни олар әрбір кіші мектеп оқушысының тұлғасы мен даралығын үйлесімді дамытады.

Жоғарыда айтылғандардан кіші жастағы оқушыларда шығармашылық белсенділікті дамытуға негіз болатын білімді меңгеру процесінде дербестік пен бастаманың көрінуінен тұратын оқуға жеке мотивацияны қалыптастыру керек деген қорытынды жасауға болады [4, 128].

Қорытынды. Осылайша, шығармашылық белсенділіктің ең қолайлы және үйлесімді дамуы үшін бірнеше маңызды шарттарды ескеру қажет. Оларға: ерте физикалық және психикалық даму, шығармашылыққа бейімдейтін жағдайлар жасау, мотивация және белсенділік еркіндігін қамтамасыз ету жатады. Сондай-ақ, бала тұлғасының даму үрдісі бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетінің қалыптасуына үлкен әсер етеді. Балалармен жұмыс істеу кезінде танымдық және психикалық процестердің неғұрлым дамыған аспектілерін ескеру маңызды, соның негізінде кейіннен шығармашылық әрекет үшін қолайлы орта жасалады. Тиісінше, өнімділікті атап өту маңызды білім беру мекемесін келесі критерий бойынша анықтауға болады - оқу үдерісін жүзеге асыру кіші жастағы оқушылардың шығармашылық ойлауының даму деңгейіне қаншалықты сәйкес келеді, сондай-ақ олардың қоғамға енуіне дайындалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Долян Е.И. Исследовательская деятельность младших школьников как средство их интеллектуально-творческого развития. Наука и современность. 2014. № 31. С. 51-58.
2. Константинова Л.Б. Развитие творческих способностей младших школьников. Начальная школа. 2000. № 7. С. 66-71.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Москва. Академия, 2011. 256 с.
4. Козырева А.Ю. Лекции по педагогике и психологии творчества. Пенза. Научно-методический центр Пензенского городского отдела образования, 2012. 344 с.
5. Малихина А. Особенности мотивации учения детей младшего школьного возраста. Начальная школа. 2010. № 7. С. 51-54.
6. Никитина Л.В. Развитие творческих способностей учащихся. Начальная школа. 2012. № 7. С. 47-51.
7. Григорьев Д.В. Внеурочная деятельность школьников. Методический конструктор: пособие для учителя. Москва. Просвещение, 2011. 224 с.

8. Кураев Г.А. Пожарская Е.Н. Возрастная психология. Курс лекций. Ростов на Дону, 2012. С. 58-61.
9. Ушакова Д.В. Психология творчества. Москва. Институт психологии РАН, 2011. 631 с.
10. Опфер С.В. Развитие способностей в деятельности человека. Москва. Лаборатория Книги, 2011. 121 с.
11. Зebbеева В.А. Теория решения изобретательских задач: методы активизации детей дошкольного возраста. Современные тенденции развития науки и технологий: IV междунар. научно-практич. конференция (31 июля 2015 г.) Часть VI. Белгород: ИП Ткачева Е.П., 2015. С. 40-42.
12. Сущенко Н.А. Сказкотерапия как метод развития творческих способностей в дошкольном возрасте: учебное пособие. Симферополь: ДиАйПи, 2011. 308 с.
13. Кашаева В.В. Формирование у школьников умений и навыков творческой исследовательской деятельности на уроках и во внеурочной деятельности. Муниципальное образование: инновации и эксперимент. 2014. Т. 5. С. 57-58.
14. Скворцова В.О. Интеллект + креатив. Развитие творческих способностей дошкольников. Москва. Феникс, 2009. 224 с.
15. Ермолаева М.В. Практическая психология детского творчества. М.В.Ермолаева. Москва. Московский психолого-социальный институт, 2011. 120с.
16. Евладова Е.Б. Внеурочная деятельность: взгляд сквозь призму ФГОС. Воспитание школьников: теоретический и научно-методический журнал. 2012. № 3. С. 15-16.
17. Возрастная и педагогическая психология: хрестоматия : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / сост. И.В. Дубровина, А.М. Прихожан, В.В. Зацепин. 5-е изд., стер. Москва: Издательский центр «Академия», 2012. 368 с.
18. Зак А.З. Методы развития способностей у детей. Москва. Педагогика, 2010. 98 с.
19. Дубровина И.В. Практическая психология образования. учебное пособие. 4-е изд. СПб., 2004. 592 с.

Referens list:

1. Dolyan Ye.I. Issledovatel'skaya deyatel'nost' mladshikh shkol'nikov kak sredstvo ikh intellektual'no-tvorcheskogo razvitiya. Nauka i sovremennost'. 2014. № 31. S. 51-58.
2. Konstantinova L.B. Razvitiye tvorcheskikh sposobnostey mladshikh shkol'nikov. Nachal'naya shkola. 2000. № 7. S. 66-71.
3. Vygotskiy L.S. Voobrazheniye i tvorchestvo v detskom vozraste. Moskva. Akademiya, 2011. 256 s.
4. Kozyreva A.YU. Lektsii po pedagogike i psikhologii tvorchestva. Penza. Nauchno-metodicheskiy tsentr Penzenskogo gorodskogo otdela obrazovaniya, 2012. 344 s.
5. Malikhina A. Osobennosti motivatsii ucheniya detey mladshogo shkol'nogo vozrasta. Nachal'naya shkola. 2010. № 7. S. 51-54.
6. Nikitina L.V. Razvitiye tvorcheskikh sposobnostey uchaschikhsya. Nachal'naya shkola. 2012. № 7. S. 47-51.
7. Grigor'yev D.V. Vneurochnaya deyatel'nost' shkol'nikov. Metodicheskiy konstruktor: posobiye dlya uchitelya. Moskva. Prosveshcheniye, 2011. 224 s.
8. Kurayev G.A. Pozharskaya Ye.N. Vozrastnaya psikhologiya. Kurs lektsiy. Rostov na Donu, 2012. S. 58-61.
9. Ushakova D.V. Psikhologiya tvorchestva. Moskva. Institut psikhologii RAN, 2011. 631 s.
10. Opfer S.V. Razvitiye sposobnostey v deyatel'nosti cheloveka. Moskva. Laboratoriya Knigi, 2011. 121 s.
11. Zebbeyeva V.A. Teoriya resheniya izobretatel'skikh zadach: metody aktivizatsii detey doshkol'nogo vozrasta. Sovremennyye tendentsii razvitiya nauki i tekhnologii: IV mezhdunar. nauchno-praktich. konferentsiya (31 iyulya 2015 g.) Chast' VI. Belgorod: IP Tkacheva Ye.P.,

2015. S. 40-42.

12. Sushchenko N.A. Skazkoterapiya kak metod razvitiya tvorcheskikh sposobnostey v doshkol'nom vozraste: uchebnoye posobiye. Simferopol': DiAyPi, 2011. 308 s.

13. Kashayeva V.V. Formirovaniye u shkol'nikov umeniy i navykov tvorcheskoy issledovatel'skoy deyatel'nosti na urokakh i vo vneurochnoy deyatel'nosti. Munitsipal'noye obrazovaniye: innovatsii i eksperiment. 2014. T. 5. S. 57-58.

14. Skvortsova V.O. Intellect + kreativ. Razvitiye tvorcheskikh sposobnostey doshkol'nikov. Moskva. Feniks, 2009. 224 c.

15. Yermolayeva M.V. Prakticheskaya psikhologiya detskogo tvorchestva. M.V.Yeromolayeva. Moskva. Moskovskiy psikhologo-sotsial'nyy institut, 2011. 120s.

16. Yevladova Ye.B. Vneurochnaya deyatel'nost': vzglyad skvoz' prizmu FGOS. Vospitaniye shkol'nikov: teoreticheskiy i nauchno-metodicheskiy zhurnal. 2012. № 3. S. 15-16.

17. Vozrastnaya i pedagogicheskaya psikhologiya: khrestomatiya : ucheb. posobiye dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy / sost. I.V. Dubrovina, A.M. Prikhozhan, V.V. Zatsepin. 5-ye izd., ster. Moskva: Izdatel'skiy tsentr «Akademiya», 2012. 368 s.

18. Zak A.Z. Metody razvitiya sposobnostey u detey. Moskva. Pedagogika, 2010. 98 s. 19. Dubrovina I.V. Prakticheskaya psikhologiya obrazovaniya. uchebnoye posobiye. 4-ye izd. SPb., 2004. 592 s.

Аннотация: В статье раскрывается проблема развития творческой активности младших школьников в учебно-воспитательном процессе, обусловленная постоянной потребностью общества в креативных, оригинально мыслящих личностях, так как они обеспечивают более высоким уровнем адаптации и социализации, в большей мере соответствуют постоянно изменяющемуся и обновляющемуся миру. Показано, какую роль в развитии творческой активности младших школьников в учебно-воспитательном процессе играют средства воспитания познавательной деятельности учащихся, организация их совместной творческой деятельности. Показаны эффективные методы, направленные на развитие творческой деятельности детей. Рассмотрено влияние стабильного психического и физического развития ребенка на творческое развитие младших школьников. Роль хозяйки детей в процессе творчества. Также в статье упоминаются понятия «творчество» и «творческая деятельность». Творческая деятельность мотивирует студентов к учебе сын арттыруга комектэседі

Ключевые слова: творческая деятельность - действие, творческое мышление, творчество, начальная школа, процесс обучения, развитие, формирование, деятельность.

Abstract: The article deals with the problem of development of creative activity of younger students in the educational process, due to the constant need of society in creative, original-minded individuals, as they have a higher level of adaptation and socialization, more consistent with the ever-changing and changing world. It is shown what role in the development of creative activity of younger students in the educational process is played by means of education of cognitive activity of students, the organization of their joint creative activity. Showing effective methods aimed at developing the creative activity of children. The influence of a stable mental and physical development of a child on the creative development of younger schoolchildren is considered. The role of the mistress of children in the process of creativity. The article also mentions the concepts of «creativity» and «creative activity». Creative activity motivates students to study son arttyruga komektesedi

Keywords: creative activity - action, creative thinking, creativity, elementary school, learning process, development, formation, activity

ӘОЖ: 372.2:008

<https://orcid.org/0000-0001-9422-2509>

<https://orcid.org/0000-0002-6706-6667>

<https://orcid.org/0000-0001-6345-5211>

¹Кемельбекова Ж.С. *, ¹Айхынбай К.Т., ²Жукабаева Т.К.

¹техн.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ доцент. Шымкент, Қазақстан

¹магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ оқытушысы. Шымкент, Қазақстан

²PhD доктор, Л.Гумелев атындағы ЕҰУ профессоры. Астана, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУДІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Автор-корреспондент: kemel_zhan@mail.ru

Түйін. Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті маман дайындау. Сол себепті жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет деп, президентіміз атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор. Білім беру жағдайында қоғамның дамуы ақпараттық технологиялардың адам қызметінің барлық салаларына енуімен сипатталады. Ақпараттық ағындарды басқару қабілеті, ақпараттық технологиялармен жұмыс істеу қабілеті, тез өзгеретін жағдайларға бейімделу қабілеті және операциялық ақпаратпен байланысты басқа да көптеген жеке қасиеттер кез келген кәсіби қызметтегі маманның біліктілігін анықтаушы факторға айналады. Бүкіл білім беру жүйесі, барлық оқу пәндері қандай да бір жолмен ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға бағытталған, бірақ бұл ретте шешуші рөл информатика курсына тиесілі.

Кілт сөздер: ақпараттық коммуникациялық технологиялар, білім беру жүйесі, білім сапасы, модульдік технология.

Кіріспе. Қазіргі заманның білім беру жүйесіндегі заман талабына сай қажеттіліктер мен тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану қажет. Ақпараттық және ғылыми білімдер қоғамды жетілдіру құралы ретінде емес, оның экономикалық қызметінің негізгі өнімі болып қалыптасып келеді. Экономикалық әл-ауқат пен экономикалық дамуға тікелей байланысы бар білім - ақпараттық қоғамның негізгі ресурсы мен өнімі болып табылады. Қазіргі қоғамның дамуындағы маңызды ерекшелігі АКТ-ны қолдану. АКТ және жалпы ақпараттық қоғамды дамытудың мақсаты - білімді құру, алу, тарату, тарату және бағалау[1, 156.]. АКТ білім беру жүйесіндегі негізгі құрал және оның үздіксіз жаңаруы мен пайдалануын қамтамасыз ету тәсілі ретінде қызмет етеді. Ал бұл өз кезегінде халықтың барлық топтарын ақпараттық қоғамға табысты тарту үшін қажет.

Ақпараттық сауаттылық пен мәдениет адамның табысты кәсіби қызметінің кілтіне айналды. Білім алушылар АКТ-ның күшін неғұрлым тез түсінсе, соғұрлым олар ақпаратты алудың және оны білімге айналдырудың соңғы әдістерін пайдалана алады.

21 ғасырда білім берудің жетекші ролін айқындайтын негізгі үдерістердің бірі: ғылыми-техникалық прогресс, ол әлемнің ең дамыған елдерінде өңделген технологиялардың әлем деңгейінде таралуы болып табылады. Қазіргі кездегі технологиялық даму деңгейі деп саяси интеграцияны, яғни белгілі бір елдің экономикалық әлеуеті мен халықтың өмір сүру деңгейінің көрсеткіші мен сол елдің әлемдік қауымдастықтағы орны мен рөлінің, оның әлемдік экономикасының ауқымы мен болашағының көрсеткішін айтамыз. Әрбір елдердегі заманауи ақпараттық коммуникациялық технологиялардың дамуы мен қолдану деңгейі олардың білімді өндіру және қолдану қабілетімен анықталады. Ал бұл білім беру жүйесінің даму деңгейімен

тығыз байланысты. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар көп дәрежеде бұл процестерді қозғайтынын атап өту маңызды, соның арқасында ғылыми білім мен ақпарат әл-ауқатты арттырудың және кедейлікті тиімдірек жоюдың жаңа жолдарын іздеуде шешуші рөл атқара бастайды [2, 31-35 б.].

Теориялық талдау. Жалпы білім беру жүйесі деп әр түрлі деңгейдегі қажетті білім мен тәжірибені беру процесін білдіреді, яғни оларға орта, кәсіптік оқыту, жоғарғы оқу орындарындағы, жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің оқу процесін айтады. Дегенмен, біз бұл процестің әртүрлі деңгейлерінде АКТ қолдану ерекшеліктеріне қарастырамыз. Оның қатысушылары, инфрақұрылымы мен құрамдас бөліктері, мысалы, білімді бағалау және сертификаттау, көп жағдайда елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайына байланысты. Бұл негізінен әр түрлі білім деңгейіндегі АКТ-ны пайдалану айырмашылықтарының контекстіне қатысты [3, 176.].

Соңғы екі ғасырда білім беру жүйесі орасан зор өзгерістерге ұшырады. Қоғамның табысты дамуы үшін білім беру жүйесін әлеуметтік ұтқырлықты өсуі қажет екені белгілі болды. 20-шы ғасырдың екінші жартысында білім алу әр түрлі әлеуметтік топтардың өкілдеріне қол жетімді болған кезде, білім алушылардың санасында ата-аналардың талап етуімен емес, олар жалғастыруға тырысқан қосымша білім алу қажеттілігі туралы пікір қалыптаса бастады және мұғалімдер өз еркімен емес.

Білім беру жүйесінде жаңа технологияларды тек бітіру емтихандарын сәтті тапсыруға қажетті ақпарат көзі ретінде қарастыруға болмайды. Білім алушыларды сапалы білім алуға дайындаудың жаңа формалары мен әдістерін құру үшін АКТ-ны қолдану барысында үлкен мүмкіндіктер ашылатыны айқындалды [4, 95-98б.]. Алайда, қазіргі уақытта бұл мүмкіндіктер кейбір білім беру ұйымдарында білімді бағалау әдістері мен критерийлері қазіргі заман экономикасының өндірістік даму деңгейі мен жылдамдығына сәйкес келмеуімен бәсеңдеп отыр. Дегенмен, соңғы жылдардағы білім жүйесі мен жоғары білім мен ғылым жүйесі бөлінуіне байланысты, жоғары білім беру жүйесі тәуелсіз, икемді және соңғы технологияларға сәйкес даму мүмкіндігіне ие [5, 137-138б.].

Сонымен бірге, бірыңғай бітіру емтиханын енгізу АКТ-ны орта білім беру жүйесін дамытудың тірек тетігі ретінде пайдаланған жағдайда елеулі өзгерістердің қажеттігін білдіретіні анық. 11-16 жас - қажетті дағдылар мен білімдерді алуға және игеруге ең қолайлы уақыт. Орта білім беру жүйесін дамытудың жаңа парадигмасы даму психологиясы мен дидактикасының осы деректеріне негізделген [6,73б.]. Бұл парадигманың принципі Білім алушы өзінің білімі мен дағдыларын қызығушылық пен ішкі мотивацияның әсерінен дамытуы керек және бітіру емтихандарын тапсыру қысымымен әртүрлі ақпараттардың үлкен көлемін қабылдамауы керек деген тұжырым.

Дәстүрлі түрде орта білім беру жүйесі қатаң белгіленген оқу жоспары мен біртұтас қорытынды емтихан жүйесінің болуын болжаса да, қазіргі уақытта дәстүрлі, пәндік тәсілден білім алушылардың өз бетінше, өз бетінше әрекет етуінің әртүрлі түрлеріне көшудің айтарлықтай тенденциялары байқалады. Бұл тенденцияларды дамыту үшін оқу процесінде АКТ-ны қолдану қажет.

Оқыту процесін ұйымдастыруда мұғалім шешуші рөл атқарады. Мұғалімнің біліктілігін арттыру мектептегі үздіксіз білім беруді табысты ұйымдастыру үшін қажет, оның алғы шарты мұғалімдердің өмір бойы білім алуы болып табылады. Оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру мен білім беру мазмұнын жетілдірудің жолы - мұғалімдердің біліктілігін арттыруда. АКТ педагогикалық шығармашылықты жұмылдырып, педагогикалық жаңашылдыққа жол ашады.

Мұғалімдер жұмысының сапасын бағалауға келетін болсақ, мұнда да білім беру іс-әрекетінде жаңа технологияларды пайдалануды ынталандыратын дәстүрлі әдістермен салыстырғанда заманауи, баламалы әдістер маңызды рөл атқара бастады [7, 55-58б.]. Желілік педагогикалық қауымдастықтарды құру тәжірибе алмасуға және мұғалімдердің біліктілігін арттыру мен оқыту мәселелерін талқылауға мүмкіндіктер ашады. АКТ қажетті

ақпаратты алу үшін ғана емес, оқу процесінің өзін жаңарту үшін де қолданылады. Яғни АКТ-ны қолдану барысында оқу процесінде тек пайдалану ғана емес, оқу үдерісін басқару жүйелерін талқылауға көңіл бөлінетінінде ескеруіміз қажет. Мұндай жүйелердің басты ерекшелігі - қажетті ақпаратты жылдам алу және білім алушылар арасында қашықтан байланыс орнату. Бүгінгі таңда жоғары білім беру жүйесіндегі бұл мүмкіндіктер орта білім беру жүйесіне қарағанда кеңінен қолданылуда.

Орта білім беру жүйесін дамыту үшін мұғалім мен Білім алушының өзара әрекетін қамтамасыз ететін және білім алушылардың танымдық белсенділігін ынталандыратын мамандандырылған оқу құралдарының маңызы ерекше.

Білім алушы тұлғасын жан-жақты дамыту үшін қазіргі педагогика оқу ойындары, оқу эксперименті, пікірталас, рефлексия және дағдарыс жағдайларын модельдеу сияқты әдістерді қолдану қажет деп санайды[8-9].

Қазір АКТ тек оқу үдерісін қолдау құралы ғана емес. Олар дербес танымдық белсенділікті қамтамасыз етудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Осыған байланысты мұғалімнің рөлі де заман талабына сәйкес өзгерді: ол оқу-тәрбие үдерісінің кеңесшісі, үйлестірушісі, бақылаушысы және бағыттаушысы бола алады. Оның міндеті – білім алушыларға шешім қабылдауды, өз беттерінше зерттеу жүргізу барысында құбылыстардың мәнін түсінуді, пайымдауды, есте сақтау мен даму қабілеттерін ашу. Бұл өте күрделі педагогикалық міндеттер – олардың маңыздылығын бағалау керек.

АКТ мұндай үдерісте катализатор рөлін атқарады, олар білім алушылардың қызығушылығын арттыруға, жаңа білімге деген құштарлығын оятуға көмектеседі. Білім алушыға кейде белгілі бір тақырып мазмұны түсінікті болса да, мынадай сұрақ туындауы мүмкін: жалпы нені және нақты нені оқыту керек және оның қажеттілігі қандай? Қызығу сезімі өмірлік қызығушылыққа негізделген: мен үшін қандай білім маңызды, бұл білімді қандай әдістермен алуға болады? Осылайша, АКТ білімге ұмтылу мен басқа да өмірлік маңызды міндеттерді шешу арасындағы дәнекерге айналады. Білім алушы білім берудің өз өміріндегі рөлін түсінгеннен кейін оның оқуды жалғастыруға деген үлкен ынтасы пайда болады. Адамның элеуметтік маңыздылығы оның қолында бар білім көлемімен және оларды дұрыс қолдана білуімен анықталады. Білімнің қалай берілетіні маңызды емес[10, 23-25 б.]. Білім алушы ақпаратты қабылдауды ғана емес, сыни тұрғыдан ойлауды, құбылыстарды бағалауды және проблемалардың шешімін табуды үйренетін қоғамдастықта болуы әлдеқайда маңызды.

Тәжірибелік бөлім. Қазіргі уақытта оқу процесінде АКТ-ны қолдану туралы мұғалімдердің пікірлері екіге жарылған. Олардың кейбіреулері сабақта соңғы технологиялар мен Интернетті белсенді түрде пайдаланады, басқалары оларға сақтықпен қарайды, ал басқалары оларды пайдалану мүмкіндігін мүлдем жоққа шығарады. Дәстүрлі компьютерлік оқыту жүйесінде АКТ-ны пайдаланудағы жағымсыз тәжірибеге байланысты, кейде АКТ-ны пайдалану күман тудыруы мүмкін.

Орта білім беру жүйесінде АКТ-ны пайдалану тәжірибесінде мынадай негізгі себептерге байланысты мұғалімнің рөлі өзгереді [11-13]:

- Білім алушыларға мұғалім тек ақпаратты жеткізумен шектелмейді, ол білім алушыларға: сыни және шығармашылық ойлау қабілетін дамыту, ынталандыру, қолдау, компьютерлік сауаттылықты дамытуға ықпал ету, әр түрлі деігейдегі бірлескен іс-әрекеттер дағдыларын дамыту, оларды білім алу, жетілдіру барысында тиімді пайдалана алу және әртүрлі жағдайларда дұрыс әрекет етуге үйретуі керек. Интернет оқу қауымдастықтарының желісі ретінде мұғалімдер де, білім алушылар да ең бай ақпарат көздеріне қол жеткізуді қамтамасыз ете отырып, зерттеу арқылы білім алу мүмкіндігін ашады[14, 111-115б.].

- Мұғалімдер білім алушылардың танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оқыту әдістерін, сонымен қатар оқу бағдарламаларының мазмұнын олардың қазіргі заман талабына сәйкестігін қайта қарауы қажет.

- АКТ қолдану кейбір білім алушыларды бағалау жүйелерін қажетсіз етеді. On-line тест жүйесі мұғалімге білім алушылардың білім деңгейін барабар бағалауға көмектеседі.
- Білім беру процесіне АКТ тартылған кезде дәстүрлі білім беру ресурстарының бір бөлігі таусылып, айналымнан шығады.

Зерттеу әдістері. АКТ-ның білім берудегі рөлін талқылағанда, АКТ-ны толық пайдалану үшін Білім алушыда алдын ала белгілі бір білім мен дағдылардың болуы қажет екендігі жиі айтылады. 1990 жылдары Оқу бағдарламаларын құруда компьютерлік сауаттылыққа үйрету мәселелеріне жиі көңіл бөлінді. АКТ функционалдық мүмкіндіктерінің дамуымен және сараптамалық жүйелердің, компьютерлік модельдеу мен симуляцияның, мультимедиялық бағдарламалардың және виртуалды шындықтың пайда болуымен сұрақ туындады: бұл жаңа мүмкіндіктерді дәстүрлі білім беруді жақсарту үшін қалай пайдалануға болады? Осы уақытқа дейін білім беру саласын негізінен тек мәтіндік редактор, динамикалық кестелер мен мәліметтер базасы пайдаланды. Оқытуда конструктивизм парадигмасын қолдану Білім алушылардың өз бетінше танымдық белсенділігін ынталандыруға, олардың ішкі ынтасын және әртүрлі мәселелерді талдау және шешу қабілетін арттыруға мүмкіндік берді [15, 135-141 б.].

Ең жаңа технологияларды қажет ететін салалардың бірі білім объектілері мен олардың арасындағы байланыстарды графикалық түрде бейнелейтін концептуалды схемаларды, когнитивтік диаграммаларды құру әдістерін қолдану арқылы білімді бейнелеу саласы болып табылады.

Мұндағы негізгі принцип: табысты оқу Білім алушының адекватты, көрнекі көріністер мен жасырын білімді дамытуға байланысты. Бұрын интуитивті білім білімнің қарабайыр түрі болып табылады және оны оқу процесінде қолдануға болмайды деп есептелді [16]. Конструктивизм интуитивті білімді одан әрі білім мен дағдыларды алу үшін қажетті негіз ретінде бағалайды (сур.1).

Сурет 1. АКТ қолдану бағыттары

Ақпараттық қоғамның пайда болуы мен табысты дамуы осы қоғам азаматтарының, демек, жалпы білім беру жүйесінің білім сапасын арттырмайынша мүмкін емес екені анық. «Білім сапасы» ұғымының жалпы қабылданған анықтамасы болмағандықтан, бұл ұғымға тұлғаның келесідей қабілеттерін қосуға болатын сияқты [17-20]:

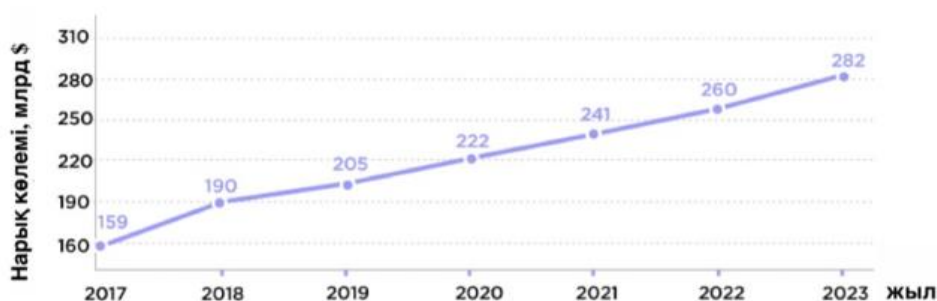
- ғылым мен техника саласындағы заманауи идеялар мен жаңалықтардан хабардар болу;
- жаңа технологиялармен жұмыс істеу және еңбек нарығының сұраныстарын қанағаттандыру үшін қажетті дағдыларды меңгеру;
- өзін-өзі тәрбиелеу арқылы үнемі жетілдіріп отыру.

Нәтижелер мен талқылау. Олай болса, ғылыми-техникалық білім, кәсіби біліктілігін өз бетінше жетілдіре білу, сапалы білімнің нәтижесі бола отырып, әрбір адамның жаңа, қалыптасып келе жатқан қоғамның дамуына табысты қатысуын қамтамасыз етуі тиіс.

Білім беру сапасын арттыру процесінің өзінде, біздің ойымызша, білім берудің осы түпкі және ең маңызды мақсатына жету үшін қажетті және жеткілікті жағдайларды бөліп көрсетуге болады. Қажетті шарттарға мыналар жатады:

- жақсы жабдықталған аудиториялар мен аудиториялар;
- оқу орындарының кәсіби әкімшілері;
- жоғары білікті оқытушылар мен қызметшілер;
- Білім алушылар мен оқытушылардың жоғары сапалы оқулықтар мен кәсіби әдебиеттерге, заманауи оқу материалдарына және қосымша ақпараттарға тегін қол жеткізуі.

Жеткілікті шарттарға адамның алған білімі мен дағдыларын білімге айналдыру қабілеті, яғни этикалық, мәдени және кәсіби құндылықтардың біртұтас жүйесі, сондай-ақ бұл жүйені интеллектуалдық және практикалық қызметтің әртүрлі салаларында пайдалана білуі жатады. Білім сапасының жеткілікті шарттары адамның қазіргі қоғам талаптарына сай болуымен анықталады [21, 77-81 б.]. Сонымен қатар диаграммада көрсетілгендей 2019-жылдан бастап, АКТ қолдану барысындағы өсім және қолдану аясындағы нарықтық табыс көрсетілген (сур.2).

2019-дан 2023 жылға дейінгі аралықта есептелген мән бойынша орташа жылдық өсім 8,2% құрайды

Сурет 2. АКТ қолдану өсімі

Қорытынды. АКТ-ның білім сапасын арттырудағы бірегей рөлі олардың білім сапасын қамтамасыз ету үшін қажетті және жеткілікті жағдайларды орындауға тиімді ықпал ету қабілетіне негізделген. АКТ-ны дамытудың қазіргі деңгейі Білім алушылар мен мұғалімдердің білім беру және кәсіби ресурстарға қолжетімділігін айтарлықтай кеңейтеді, жекелеген мекемелерді де, жалпы білім беру жүйесін де басқару қабілеті мен тиімділігін арттырады, ұлттық білім беру жүйесінің жаһандық білім беру жүйесіне интеграциялануына ықпал етеді. желі, білім, ғылым және мәдениет саласындағы халықаралық ресурстарға қол жеткізуді айтарлықтай жеңілдетеді.

Сонымен бірге, АКТ-ны дамытудың қазіргі деңгейі бұл технологияларды білім беруде табысты пайдалануға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн. Білім алушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін жүзеге асыруда компьютерді пайдалану өте маңызды рөл атқарады. Бейімделетін оқу бағдарламалары негізінде сынып жұмысын жекелендіруде тиімдірек болуы мүмкін. АКТ білім алу технологияларын, бұл білімді білімге айналдыру процесін және оны тәжірибеде қолдануды түбегейлі өзгертті.

Әдебиеттер тізімі

1. Бидайбеков Е.Ы., Лапчик М.П., Беркімбаев К.М., Сағымбаева А.Е. Информатиканы оқыту теориясы мен әдістемесіне кіріспе. Оқу құралы. Алматы, 2008, 280 б.

2. Байжұманов М. Қ., Жапсарбаева Л. Қ. Информатика. Оқу құралы, Астана, 2004, 232б.
3. Байжұманов М.Н. Информатика, оқу құралы. Астана. Эверо, 2004, 232 б.
4. Жапарова Г.Ә. Информатика негіздері, Алматы, 2006, 232 б.
5. Ермеков Н.Т. Есептеуіш техника негіздері Астана. Фолиант, 2007, 198 б.
6. Қойбағарова Т.Қ., Ельтинова Р.А. Информатиканы оқыту әдістемесі. Оқу құралы. I-II-бөлім. I-бөлім. Павлодар, 2013, 195 б.
7. Қойбағарова Т.Қ. Информатика, Оқу-әдістемелік құрал. Павлодар, 2010, 324 б.
8. Малева А.А., Малев В.В. Практикум по методике преподавания информатики. Воронеж, 2006, 148 б.
9. Софронова Н.В. Теория и методика обучения информатике. Москва, 2004, 223 б.
10. Лапчик М.П., Семакин И.Г. Методика преподавания информатики. Москва. Academia, 2005, 172 б.
11. Бидайбеков Е. Ы. және т. б. Алматы. Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2014, 588 б.
12. Шевчук Е. В. Методика преподавания информатики. Учебно-методическое пособие. Алматы. Эверо, 2014, 186 б.
13. Қойбағарова Т. Информатиканы оқыту әдістемесі, оқулық. Алматы. Эверо, 2014, 142 б.
14. Щенников С.А. Инновационные технологии обучения в Вузе. Учебное пособие. Алматы. 2014, 232 б.
15. Омарова В. К. Инновационные подходы в образовании. Учебное пособие. Алматы. 2014, 248 б.
16. Завалко Н.А. Современные педагогические технологии. Алматы, 2015, 304 б.
17. Беляев М.И., Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Демкин В.П., Краснова Г.А., Макаров С.И., Роберт И.В., Щенников С.А. и др. Теория и практика создания образовательных электронных изданий. Москва, 2003, 241 б.
18. Моисеева М.В., Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Нежурина М.И. Интернет обучение: технологии педагогического дизайна. Москва, 2004, 406 б.
19. Мясникова Т.С., Мясников С.А. Система дистанционного обучения MOODLE. Харьков, 2008, 232б.
20. Анисимов А.М. Работа в системе дистанционного обучения Moodle. Учебное пособие. 2 изд. испр. и дополн. Харьков, 2009, 292 б.
21. Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В., Бостанов Б.Ф. Электрондық оқыту құралдарын жасау мен пайдалану. Оқу әдістемелік құрал. Алматы, 2009, 123 б.

Referens list:

1. Bidajbekov E.Y., Lapchik M.P., Berkimbaev K.M., Sagymbaeva A.E. Informatikany oqytu teoriyası men adistemesine kirispe. Oqu quraly. Almaty, 2008, 280 b.
2. Bajzhumanov M. K., Zhapsarbaeva L.K. Informatik. Oqu quraly, Astana, 2004, 232b.
3. Bajzhumanov M.N. Informatika, oqu quraly. Astana. Evero, 2004, 232 b.
4. Zhaparova G.A. Informatika negizderi. Almaty, 2006, 232 b.
5. Ermekov N.T. Esepteuish tekhnika negizder. Astana. Foliant, 2007, 198 b.
6. Qojbagarova T.Q., Eltinova R.A. Informatikany oqytu әdistemesi. Oqu quraly. I-II-belim. I-belim. Pavlodar, 2013, 195 b.
7. Qojbagarova T.Q. Informatika, Oqu-әdistemelik qyral. Pavlodar, 2010, 324 b.
8. Maleva A.A., Malev V.V. Praktikum po metodike prepodavaniya informatiki. Voronezh, 2006, 148 b.
9. Sofronova N.V. Teoriya i metodika obucheniya informatike. Moskva, 2004, 223 b.
10. Lapchik M.P., Semakin I.G. Metodika prepodavaniya informatiki. Moskva. Academia, 2005, 172 b.

11. Bidajbekov E. Y. zhәне t. b. Almaty, Zhogary oqu oryndarynyn qauymdastygy, 2014, 588 b.
12. Shevchuk E. V. Metodika prepodavaniya informatiki. Uchebno-metodicheskoe posobie. Almaty. Evero, 2014, 186 b.
13. Kozhbaғarova T. Informatikany okitu adistemesi, oqulyq. Almaty. Evero, 2014, 142 b.
14. Shennikov S.A. Innovacionnyye tekhnologii obucheniya v Vuze. Uchebnoe posobie. Almaty. 2014, 232 b.
15. Omarova V.K. Innovacionnyye podhody v obrazovanii. Uchebnoe posobie. Almaty, 2014, 248 b.
16. Zavalko N.A. Sovremennyye pedagogicheskie tekhnologii. Almaty. Evero, 2015, 304 b.
17. Belyaev M.I., Grigorev S.G., Grinshkun V.V., Demkin V.P., Krasnova G.A., Makarov S.I., Robert I.V., Shennikov S.A. i dr. Teoriya i praktika sozdaniya obrazovatelnyh elektronnyh izdaniy. Moskva, 2003, 241 b.
18. Moiseeva M.V., Polat E.S., Buharkina M.YU., Nezhurina M.I. Internet obuchenie: tekhnologii pedagogicheskogo dizajna. Moskva, 2004, 406 b.
19. Myasnikova T.S., Myasnikov S.A. Sistema distancionnogo obucheniya MOODLE. Harkov, 2008, 232b.
20. Anisimov A.M. Rabota v sisteme distancionnogo obucheniya Moodle. Uchebnoe posobie. 2 izd. ispr. i dopoln. Harkov, 2009, 292 b.
21. Bidajbekov E.Y., Grinshkun V.V., Bostanov B.G. Elektronnyy oqytu quraldaryn zhasau men pajdalanu. Oqu adistemelik qural. Almaty, 2009, 123 b.

Аннотация. Цель современной системы образования – подготовить конкурентоспособного специалиста. Вот почему очень важно обеспечить молодёжь актуальным новым образованием, связанным с информационными технологиями, по мировым стандартам, как подчеркнул наш президент, очень важно оптимизировать и повысить эффективность использования информационных технологий в образовательном процессе подрастающего поколения. В контексте образования развитие общества характеризуется проникновением информационных технологий во все сферы деятельности человека. Способность управлять информационными потоками, умение работать с информационными технологиями, умение адаптироваться к быстро меняющимся ситуациям и многие другие личностные качества, связанные с оперативной информацией, становятся определяющим фактором квалификации специалиста любой профессиональной деятельности. Вся образовательная система, все учебные предметы так или иначе направлены на развитие навыков работы с информацией, но решающая роль в этом принадлежит курсу информатики.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, система образования, качество образования, модульная технология.

Abstract. The goal of the modern education system is to prepare a competitive specialist. That is why it is very important to provide young people with relevant new education related to information technology, according to world standards, as our president emphasized, it is very important to optimize and increase the efficiency of using information technology in the educational process of the younger generation. In the context of education, the development of society is characterized by the penetration of information technologies into all spheres of human activity. The ability to manage information flows, the ability to work with information technology, the ability to adapt to rapidly changing situations and many other personal qualities associated with operational information become the determining factor in the qualification of a specialist in any professional activity. The entire educational system, all subjects in one way or another are aimed at developing skills in working with information, but the decisive role in this belongs to the course of informatics.

Key words: information and communication technologies, education system, quality of education, modular technology.

ӘОЖ: 004.94

<https://orcid.org/0000-0002-4465-4140>

<https://orcid.org/0000-0001-5006-0683>

Мырзалиев Д.С., Сейдуллаева О.Б.* , Рахымтай Н.Н.
техн.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
3D МОДЕЛЬДЕУ - 3D БАСЫП ШЫҒАРУ ҚОНДЫРҒЫСЫ
ЗАМАНАУИ ТЕХНИКАНЫҢ БОЛАШАҒЫ

*автор - корреспондент: orynkul_s@mail.ru

Түйін: Мақалада 3D басып шығару қондырғысында 3D модельдер жасау салалары және «Механика және машинжасау» кафедрасындағы 3D басып шығару құралында 3D модельдер жасау жұмыс барысы сипатталған. 3D басып шығару құралы - бұл тек аддитивті операцияларды жүзеге асыратын, яғни дайындамаға материалдың бөліктерін қосатын сандық басқарылатын машина. 3D басып шығару аддитивті технологиялар класына жатады және әдетте жылдам прототиптеу тапсырмалары үшін қолданылады, бірақ сирек жағдайларда соңғы өнімді шағын сериялы өндіру үшін қолданылуы мүмкін.

3D басып шығаруды әртүрлі тәсілдермен және әртүрлі материалдарды қолдану арқылы жасауға болады, бірақ олардың кез-келгені қатты затты қабатты құру принципіне негізделген. 3D моделін жасағаннан кейін 3D басып шығаруды басқаруды қолдайтын АЖЖ жүйелері қолданылады.

Кілт сөздер. машинажасау, 3D модельдеу, 3D басып шығару қондырғысы, аддитивті технология, модель, операциялар.

Кіріспе. Машина жасау - еліміздің индустриялық-инновациялық дамуының басым саласы. Индустрияландыру бағдарламасын іске асырған жылдары машина жасау ең серпінді дамыған салалардың біріне айналды: ондағы өндіріс көлемі 3 есеге жуық өсті және 2018 жылы 1 трлн теңгеден асты. 2019 жылы жоғарғы өсу қарқыны сақталып қалды.

3D модельдеу - бұл үш өлшемді кеңістіктегі объект моделін құру. Нысандарды ұсынудың бұл әдісі 1960 жылдары компьютерлік инженерия мамандары айналысқан кезде қолданыла бастады. 3D модельдеудің заманауи технологиялары күрделі және көлемді модельдерді құруға, тестілеуге және оларға әртүрлі деңгейлерде өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді.

3D модельдеу бағдарламалық құралы күрделі математикалық есептеулерге негізделгенімен, барлық есептеулер пайдаланушыға ыңғайлы интерфейсті қамтамасыз ете отырып, автоматты түрде орындалады. Үш өлшемді модель жасау өте қиын және өнердің бір түрі. Шынайылыққа жету үшін модельдеудің ерекшеліктерін түсініп, бүкіл модельдеу процесінде есептеулерді дұрыс жүргізу қажет.

Биопринтерлер-болашақ объектінің (трансплантациялау органының) 3D құрылымын басып шығару тірі жасушалары бар тамшылармен жасалатын эксперименттік қондырғылар [6]. Әрі қарай жасушалардың бөлінуі, өсуі және модификациясы объектінің түпкілікті қалыптасуын қамтамасыз етеді. 2013 жылы қытай ғалымдары тірі ұлпадан құлақ, бауыр және бүйрек басып шығара бастады. Ханчжоу дианзи университетінің зерттеушілері «Regenovo» деп аталатын 3D биопринтерін жасады. Regenovo әзірлеушісі Сю мин, содан кейін толық жұмыс істейтін баспа органдары алдағы он-жиырма жыл ішінде құрылуы мүмкін деп болжады [7-8]. Сол жылы Бельгиядағы Хассельт университетінің зерттеушілері 83 жастағы бельгиялық әйелге жаңа иегін сәтті басып

шығарды [9]. 2016 жылдың басында "Сколково" орталығының вице-президенті Кирилл Кайем: «Ресейдің... 3D принтерінде басылған қалқанша безі имплантацияланған және зертханалық тінтуірдің денесінде сәтті жұмыс істейді... олар басқа мүшелерді басып шығарғалы жатыр, біз бүйрек, бауыр туралы айтып отырмыз. Әзірге мұның бәрі зертханалық деңгей, бірақ бұл машинаның өзін дамытуға мүмкіндік береді» [4].

Теориялық талдау. 3D басып шығаруды әртүрлі тәсілдермен және әртүрлі материалдарды қолдану арқылы жасауға болады, бірақ олардың кез-келгені қатты затты қабатты құру принципіне негізделген.

Кесте – 1. Қабаттарды құру үшін қолданылатын технология түрлері

Түрі	Технологиясы	Бір уақытта бірнеше материалмен басып шығару	Түсті басып шығару	Сипаттамасы
1	2	3	4	5
Экструзия	Балқыту әдісімен модельдеу (ағыл. fused deposition modeling, FDM)	мүмкін	мүмкін	Салқындату кезінде материалды қатайту-баспа басы платформаға(әдетте қыздыру функциясы бар) балқытылған термопластиканы сығып алады. Материал тез қатып, алдыңғы қабаттармен біріктіріліп, болашақ объектіні құрайды.
	Робокастинг (Robocasting или direct ink writing, DIW)	мүмкін	мүмкін	«Сия» (әдетте керамикалық шлам) саптамадан сұйық күйде шығады, бірақ псевдопластиканың арқасында бірден қажетті пішінді алады
Фотополимерлеу	Лазерлік стереолитография (laser stereolithography, SLA)	Мүмкін емес	Мүмкін емес	Ультракүлгін лазер сұйық фотополимерді жарықтандырады (Фото шаблон арқылы немесе біртіндеп пикселден пиксельге дейін)
	SLA-DLP	Мүмкін емес	Мүмкін емес	Ультракүлгін DLP фотополимерді жарықтандырады
Тегістелген ұнтақ қабатын	3D Printing, 3DP	Мүмкін емес	Мүмкін	сұйық желімді сиялы басып шығару арқылы қолдану арқылы ұнтақты желімдеу

да қабат қалып тастыру	Электронды сәулелік балқыту (electron-beam melting, EBM)	Мүмкін емес	Мүмкін емес	металл ұнтағын вакуумда электронды сәулемен балқыту
------------------------	--	-------------	-------------	---

кесте жалғасы

1	2	3	4	5
	Селективті лазерлік агломерация(selective laser sintering, SLS)	Мүмкін емес	Мүмкін емес	лазерлік сәулеленудің әсерінен ұнтақты балқыту
	Тікелей лазерлік металл агломерациясы (direct metal laser sintering, DMLS)	Мүмкін емес	Мүмкін емес	лазерлік сәулеленудің әсерінен металл ұнтағын балқыту
	Таңдамалы жылу агломерациясы (selective heat sintering, SHS)	Мүмкін емес	Мүмкін емес	ұнтақты жылыту басымен балқыту
Сым материалын беру	Еркін нысандағы бұйымдарды электронды-сәулелік өндіру (electron beam freeform fabrication, EBF), катодты сәулелік аддитивті өндіріс (Electron-beam additive manufacturing, EBAM)	мүмкін	мүмкін	электрондық сәулеленудің әсерінен берілетін сым материалын балқыту
Ламинаттау	Ламинаттауды пайдалана отырып объектілерді дайындау (laminated object manufacturing, LOM)	мүмкін	мүмкін	бөлік жұмыс материалының көптеген қабаттарынан жасалады, олар біртіндеп қабаттасып, бір-біріне жабыстырылады, лазер (немесе кескіш құрал) болашақ бөліктің әр қимасының контурында кесіледі
Ұнтақты нүктелік беру	Тікелей лазерлік беткі қабат, тікелей электронды беткі қабат (Directed Energy Deposition)	мүмкін	мүмкін	берілген ұнтақ лазер немесе электронды сәуленің әсерінен ериді
Сиялы басып шығару	Көп реактивті модельдеу әдісі(Multi Jet modeling, MJM)	мүмкін	мүмкін	жұмыс материалы сиялы басып шығару арқылы қолданылады

Басып шығару механизмін орналастырудың әртүрлі технологиялары да қолданылады:

Декарттық, конструкцияда үш өзара перпендикуляр бағыттаушы қолданылған кезде, олардың әрқайсысы бойымен басып шығару механизмі немесе модель негізі қозғалады.

Үш параллелограмм көмегімен, үш радиалды симметриялы орналасқан қозғалтқыш баспа басына бекітілген үш параллелограммның негіздерін дәйекті түрде ауыстырған кезде (мақаланы қараңыз) Дельта роботы).

Басып шығару механизмі өз шассиіне орналастырылған кезде автономды және бұл дизайн шассиді қозғалысқа келтіретін қандай да бір қозғалтқыштың арқасында толығымен қозғалады[11].

3D айналмалы үстел принтері — сызықтық қозғалыстың орнына бір (немесе бірнеше) айналу осьтерінде қолдану.

Тәжірибелік бөлім. 3D модельдеу жүйелері сынақ үлгілерін жасамас бұрын да объектінің моделін алуға мүмкіндік береді, сондықтан жобаның әлсіз жақтарын анықтап, оның бастапқы идеяға сәйкестігін анықтайды. Бұл үшін негізгі қажеттілік техникалық салалардың мамандары - инженерлер, электриктер, құрылысшылар және т.б. олар қатты күйдегі немесе қуыс нысандармен жұмыс істейді, олардың сипаттамалары қатаң белгіленген мәнге ие.

Тиісінше, пайдаланушылардың осы тобы үшін ең алдымен модельді бейнелемеу керек, бірақ формулаларды қолдана отырып бәрін мұқият есептеу, сызбаларды әзірлеу және бүкіл дизайн барысында бақылауды жүзеге асыру қажет. Басқаша айтқанда, олардың негізгі мақсаты объектіні көрнекі түрде көрсету емес, ол туралы нақты ақпарат алу.

Автоматтандырылған жобалау жүйелерінде (АЖЖ) жұмыс істеу үшін арнайы білім қажет. Мұндағы нәтижеге қол жеткізу тек кескінді ұсынумен ғана емес, сонымен қатар өнімді жасауға арналған материал, оны қолдану аясы сияқты көптеген бөлшектерді білумен байланысты.

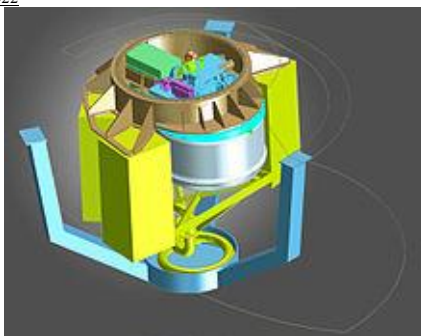
Сондықтан, кең функционалдығы бар және көптеген құралдар жиынтығы бар қажетті бағдарламалық жасақтаманы компаниялар бүкіл бөлімге сәйкес сатып алады. Сондай-ақ, ол техникалық және сәулет университеттерінде студенттердің ыңғайлы ортада дизайн дағдыларын дамыту үшін қолданылады.

АЖЖ-де жұмыс Электронды-геометриялық модельмен жүргізіледі. 3D модельдеудің осы тұжырымдамасы туралы идеяны онымен жасауға болатын әрекеттер тізімінен алуға болады: Кез-келген қиманың сызбаларын, кез-келген кескінге қажетті бұрышпен салыңыз. Осының арқасында көптеген диаграммалар бір орналасумен ауыстырылады. Сондықтан әр түрлі қабаттарды қолданатын бір файлды бір уақытта әр түрлі қызметкерлер, тіпті бөлімшелер өңдей алады. Белгілі бір шаманың мәнін өзгерту арқылы бүкіл өнімнің параметрлерін реттеңіз.

Ағымдағы сәтте де, болжамды нұсқада да кез-келген көрсеткіштің мәнін анықтаңыз. СББ машинасын немесе басқа жабдықты бағдарламалық басқаруды жүзеге асырыңыз.

3D принтерді пайдаланып презентация үшін көлемді модель жасаңыз.

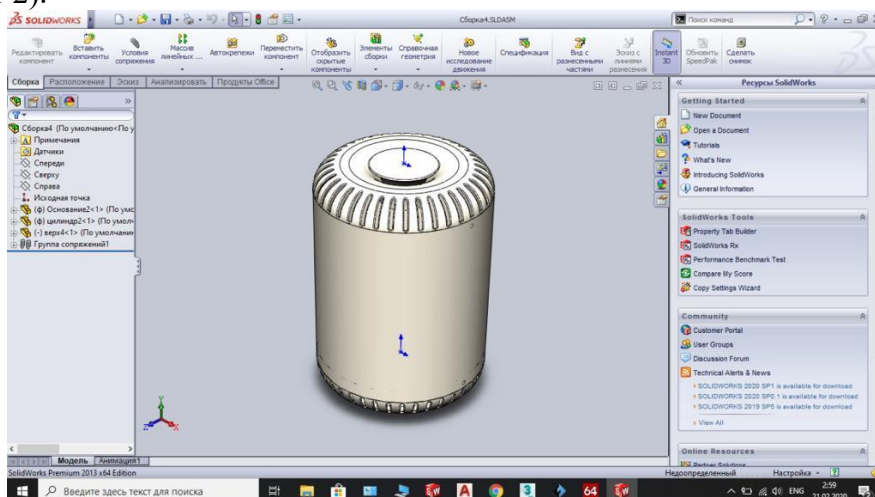
Орналасуды көрсету арқылы елестетіңіз, яғни соңғы көріністі көрсету үшін текстураларды қабаттастыру.Компьютерлік графикада 3D модельдеу-бұл модельденген 3D кеңістігінде жиектерді, шыңдарды және көпбұрыштарды манипуляциялау арқылы мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз ету арқылы үш өлшемде объектінің кез келген бетінің (жансыз немесе тірі) координаттарына негізделген математикалық көріністі әзірлеу процесі [1][2][3].

Сурет 1. 3D модельдеу

Үш өлшемді (3D) модельдер үшбұрыштар, сызықтар, қисық беттер және т.б. сияқты әртүрлі геометриялық объектілермен байланысқан үш өлшемді кеңістіктегі нүктелер жиынтығын қолдана отырып, физикалық денені білдіреді. [4] деректер жиынтығы (нүктелер және басқа ақпарат) бола отырып, 3D модельдерін қолмен, алгоритмдік (процедуралық модельдеу) немесе сканерлеу арқылы жасауға болады. [5] [6] олардың беттерін текстураны көрсету арқылы одан әрі анықтауға болады.

«Механика және машинжасау» кафедрасындағы зертханасындағы 3D басып шығару құралында жасалынған ыстық және суық ауа ылғалдандыру шағын кондиционер моделі (сурет 2).

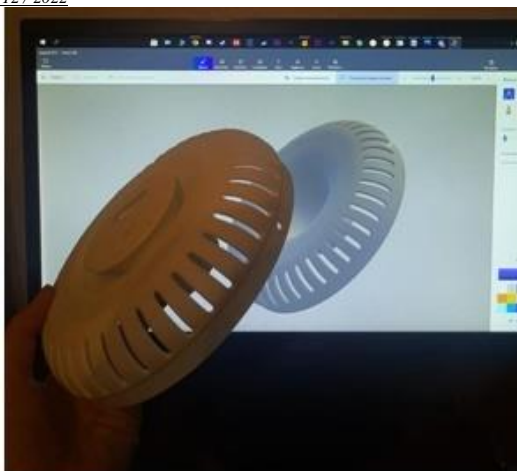

Сурет 2. Шағын кондиционер

Жаңа өнім түрлері пайда болды: локомотивтер, трансформаторлар, коммуникациялық жабдықтар, оптикалық приборлар, электронды детальдар өндірісі, электр жарықтандыру жабдықтары және т.б.

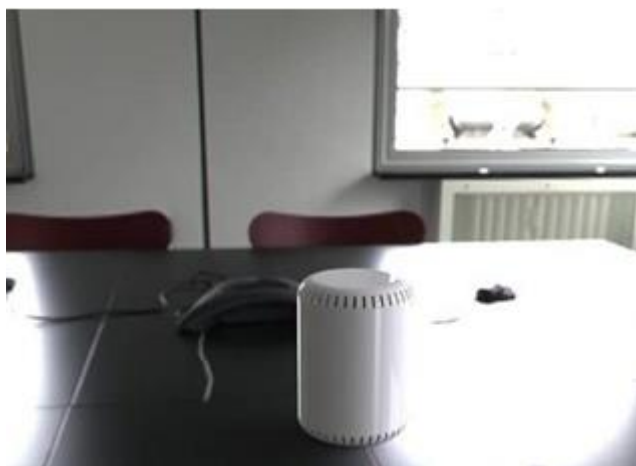
Автоөнеркәсіп пен теміржол машина жасау белсенді дамыды, ауыл шаруашылығы, электр техникасы, тау-кен және мұнай-газ машина жасау салалары едәуір жаңартылып, күшейтілді.

3D принтер-бұл тек аддитивті операцияларды жүзеге асыратын, яғни дайындамаға материалдың бөліктерін қосатын сандық басқарылатын машина. Әдетте материалды қабаттастыру әдісін қолданады, бірақ сұйық фотополимер көлемінде бөлікті үздіксіз қалыптастыру әдістері де бар, онда бөлік қабаттарға бөлінбейді, бірақ тұтастай қалыптасады [1].

Сурет 3. Шағын кондиционер бөлшегі

3D басып шығару аддитивті технологиялар класына жатады және әдетте жылдам прототиптеу тапсырмалары үшін қолданылады, бірақ сирек жағдайларда соңғы өнімді шағын сериялы өндіру үшін қолданылуы мүмкін.

Сурет 4. Шағын кондиционер дайын өнім

3D модельдеудің 2 принципі:

Үш өлшемді модельдерді құру екі негізгі принципке негізделген:

- Көрнекілік.
- Ақпараттылық.

Көрнекілік-бұл имитацияланған объектінің дұрыс және нақты көрінісінен тұратын кескін қасиеті. Көрнекілікке үш өлшемді модельдің сыртқы дизайны арқылы қол жеткізіледі, ол түстерді, белгілерді, элементтердің пішіні мен өлшемін, құрылымын қамтиды, яғни көрнекілік көрерменнің үш өлшемді модельдің пішіндерін, өлшемдерін және мазмұнын қабылдау мүмкіндігін болжайды.

Модель неғұрлым егжей-тегжейлі болса, соғұрлым ол егжей-тегжейлі элементтерді қамтиды. Бұл жағдайда кескіннің көрнекілігі деректерді оңтайландыру, яғни маңызды емес объектілерді жасыру арқылы артады.

Ақпараттылық-бұл, ең алдымен, олардағы әртүрлі кеңістіктік сипаттамалардың санына байланысты үш өлшемді кескіндердің қасиеті. Үш өлшемді кескіннің ең үлкен ақпараттылығына модельдің барлық маңызды элементтерінің сыртқы түрін, кеңістіктегі орнын, өлшемдері мен формаларын жан-жақты бейнелеу арқылы қол жеткізіледі.

Мақсатқа жетудің таңдалған нұсқасын бағалау үшін объектілердің жоспарлы жағдайы мен биіктігі туралы ғана емес, сонымен қатар осы деректердің дұрыстығы туралы ақпарат алу керек. Бастапқы материалдың ең сенімді көздерінің бірі-аэротүсірілім, соның арқасында өлшеу мүмкіндігі бар жоғары дәлдіктегі үш өлшемді модель жасауға болады. Қолмен, басып шығару механизмі қалам / қарындаш түрінде жасалған кезде және пайдаланушының өзі оны ұшынан бөлінген тез қататын материалды қосу қажет деп санайтын кеңістікке апарды. Мұндай құрылғы «3D тұтқасы» деп аталады және оны белгілі кернеумен 3D принтерлерге жатқызуға болады. Салқындату кезінде қатып қалатын термополимерді және ультракүлгін сәулемен қатайтылған фотополимерді қолданудың нұсқалары бар

Жылдам прототиптеу үшін, яғни одан әрі жетілдіру үшін модельдер мен объектілердің прототиптерін тез жасау. Жобалау кезеңінде сіз түйіннің немесе тұтастай объектінің дизайнын түбегейлі өзгерте аласыз. Инженерияда бұл тәсіл жаңа өнімді өндіру мен игеру шығындарын едәуір төмендетуге қабілетті.

Жылдам өндіріс үшін-3D принтерлер қолдайтын материалдардан дайын бөлшектерді жасау. Құю өндірісі үшін модельдер мен қалыптар жасау. Мөлдір материалдың дизайны механизмнің жұмысын «іштен» көруге мүмкіндік береді, оны Porsche инженерлері автомобильдің беріліс қорабындағы май ағынын зерттеу кезінде қолданған.

Күрделі, массивті, берік және арзан жүйелерді өндіру. Мысалы, Lockheed компаниясының rolocat[en] ұшқышсыз ұшағы, оның көп бөлігі жоғары жылдамдықты үш өлшемді басып шығару әдісімен жасалған.

2012 жылы Defence Distributed желілік ұйымы «кез келген адам 3D басып шығарып, басып шығара алатын жұмыс істейтін пластик тапаншаны әзірлеу» жоспарларын жариялады [8, 9]. 2013 жылдың мамырында олар өздерінің алғашқы ату үлгісін — Коди Уилсон жасаған Liberator тапаншасын көрсету арқылы дамуды аяқтады, бірақ көп ұзамай АҚШ Мемлекеттік департаменті нұсқауларды веб-сайттан алып тастауды талап етті [2]. Ұзақ сот процестерінен кейін Defence Distributed өз құқығын қорғай алды және АҚШ билігімен 3D қару үлгілерін таратуға мүмкіндік беретін келісімге келді [2].

2013 жылдың 21 қарашасында Филадельфияда (АҚШ) 3D принтерлермен атыс қаруын жасауға тыйым салатын заң қабылданды [2].

Ұлыбританияда 3D басып шығарылған қаруды өндіру, сату, сатып алу және иелену заңсыз болып табылады [23].

Ғимараттар салу. 2014 жылы бетонмен 3D басып шығаруды қолдана отырып, ғимараттар салуда серпіліс басталды.

2014 жылы Шанхайдағы WinSun компаниясы алдымен 24 сағат ішінде салынған он 3D баспа үйінің құрылысын жариялады, содан кейін бес қабатты үй мен зәулім үйді басып шығарды [4].

Оңтүстік Калифорния университетінде тәулігіне жалпы ауданы 250 м² болатын үйді басып шығаруға қабілетті алып 3D принтердің алғашқы сынақтары өтті [5].

2015 жылдың қазан айында «Жабдық жасау» (Крокус-Экспо) көрмесі аясында ресейлік әзірлемелер мен құрылыс 3d-принтерлерінің өнеркәсіптік үлгілері ұсынылды [6].

2016 жылдың мамыр айында Dubai Future Foundation кеңсесінің 3D басып шығарылған әлемдегі алғашқы ғимараты ашылды [7].

2017 жылдың ақпанында Ресейде, Мәскеу түбінде 3D басып шығарылған алғашқы үй құрылды. Ол зауытта жасалған бөлшектерден емес, құрылыс алаңында толығымен басылды [6].

Американдық APIs соғ компаниясы 3D принтерімен үй сала алды. Ауданы-38 м² және үй бір тәулік ішінде салынды. Компанияның айтуынша, құрылыста пайдаланылған материал кем дегенде 175 жыл тұра алады. Үй барлық коммуникациялармен жабдықталған, дәлізі, қонақ бөлмесі, жуынатын бөлмесі және ас үйі бар. Мұндай үйдің бағасы 10 134 долларды құрады. Бұл принтер кез келген өлшемдегі және пішіндегі

ғимаратты салуға қабілетті. Жалғыз шектеу-физика заңдары, дейді компания өкілдері [3].

Риом-Парсонц Швейцария коммунасында әрқайсысының биіктігі 2,7 м болатын жеке жобаланған 9 бетон бағанадан тұратын қондырғы орнатылды[4] (3D басып шығару негізінде 2,5 сағат ішінде толық биіктікте қалыптарсыз жасалған) [3].

Құрылыстағы автоматтандыру үлкен шығындарды үнемдейді. 3D басып шығару және автоматтандыру арқылы экологиялық таза, жоғары сапалы үйлер салатын компания Mighty Buildings басып шығару процесінің 80% компьютерлендіру фирмаға бұрын жұмыс істейтін жұмыс күшінің тек 5% қажет екенін білдіреді дейді. Бұл сонымен қатар өндіріс қарқынын екі есе арттырады.

Медицинада 3D басып шығару. Американдық азық - түлік және дәрі-дәрмек басқармасы (Food and Drug Administration-FDA) 2015 жылы әлемде алғаш рет 3D басып шығару арқылы таблетка өндірісін мақұлдады. Spritam препаратын Aprecia Pharmaceuticals әзірлеген және эпилепсиядағы ұстамаларды бақылауға арналған [3].

Протездеу. 3D басып шығару әдісімен протездер [1] және имплантаттар[3] жасалады.

Трансплантациялауға арналған органдар. 2018 жылы 3D принтерде адам жасушаларынан кішірейтілген жүректер басып шығарылды, бұл әдісті жануарларға осындай жүректерді жануарларға трансплантациялау арқылы тексеру мақсатында [4-5].

2019 жылы көздің қабығын сәтті жасау туралы есеп жарияланды [3-7] адамдарға 3D басып шығарылған жүрекшелер мен қуықтарды трансплантациялаудан сәтті өтті [8].

Нәтижелер мен талқылаулар. Қорыта келе кез-келген өнеркәсіпке қажетті құрал-жабдықтардың, дәрі дәрмектердің, көрнекілік құралдардың 3D моделін 3D принтерде басып шығару өте қолайлы және аз уақытты талап етеді.

3D моделін жасағаннан кейін 3D басып шығаруды басқаруды қолдайтын АЖЖ жүйелері қолданылады. Көп жағдайда басып шығару үшін STL файл пішімі, сондай-ақ кейбір жағдайларда XYZ қолданылады. Іс жүзінде барлық принтерлерде басып шығаруды басқаруға арналған жеке бағдарламалық жасақтама бар, олардың кейбіреулері коммерциялық, ашық бастапқы бөлігі. Мысалы, PICASO 3D принтерлері - Polygon 3D бағдарламасы, 3DTouch - Axon 2, MakerBot - MakerWare, Ultimaker-Cura. Prusa - Prusa Slicer. Алайда, жоғарыда аталған Cura және Prusa Slicer, сондай-ақ Slic3r басқа компаниялардың әртүрлі принтерлерімен жұмыс істей алады/өздігінен жиналады.

3D басып шығаруда қолданылатын ең көп таралған файл кеңейтімдері [9]:

- OBJ - 3D модельдеу бағдарламалары мен 3D басып шығару принтерлерінің көпшілігі қолдайтын ашық файл пішімі;

- STL-түссіз және бір түсті басып шығару үшін қолданылады[3];

- VRML (немесе WRL) - түрлі-түсті 3D басып шығару үшін қолданылады, текстураны қолдануды қолдайды, Windows 10 бағдарламалық жасақтамасының құрамына кіретін 3D Builder және Print 3D бағдарламаларымен үйлесімді;

- X3g-MakerBot 3D принтерлеріне арналған файл түрі;

- PLY-3D сканерлеуде қолданылатын файл пішімі;

- Autodesk әзірлеген FBX файл пішімі 3ds Max, Autodesk Maya және осы компанияның басқа бағдарламалық өнімдері арасында деректер алмасу үшін қолданылады;

- GCODE-басып шығару процесін басқару үшін көптеген 3D принтерлер қолданатын файл пішімі. GCODE файлдарын simplify3d, GCode Viewer сияқты әртүрлі 3D басып шығару бағдарламалары арқылы, сондай-ақ мәтіндік редактор арқылы ашуға болады, өйткені олардың мазмұны қарапайым мәтін болып табылады.

Ұнтақты металдарды қолданатын көміртекті нанобөлшектердің шығарындылары мен процесері жоғары жанғыш және шаңның жарылу қаупін арттырады.

Балқытылған жіппен басып шығару үшін қолданылатын металл ұнтақтарымен байланысты жарылысқа байланысты кем дегенде бір ауыр жарақат оқиғасы байқалды.

Денсаулық пен қауіпсіздіктің басқа жалпы мәселелеріне ультракүлгін шамдар мен

баспа бастиектерінің ыстық беті, Жоғары кернеу, ультракүлгін шамдардан ультракүлгін сәулелену және механикалық қозғалатын бөліктердің зақымдану мүмкіндігі жатады.

NIOSH есебінде көрсетілген мәселелер тиісті желдетуді қолдана отырып, өндірушімен жабылған қақпақтар мен толық корпусстарды пайдалану, жұмысшыларды принтерден аулақ ұстау, респираторларды пайдалану, егер ол кептеліп қалса, принтерді өшіру және арзан эмиссиялық принтерлер мен жіптерді пайдалану арқылы азайтылды. Балқытылған жіп үшін қолданылатын металл ұнтақтарымен байланысты жарылыстың салдарынан ауыр жарақаттың кем дегенде бір жағдайы тіркелді. Жеке қорғаныс жабдықтары бақылаудың ең аз қалаулы әдісі болып табылды, оны тек қосымша қорғаныс үшін, бекітілген шығарындылардан қорғаумен бірге қолдану ұсынылды.

Қорытынды. Кейбір арзан 3D принтерлер өздерінің кейбір бөліктерін басып шығара алады. Осындай алғашқы жобалардың бірі-RepRap (бат университетінің ағылшын дизайнерлері жүзеге асырады), ол өз бөлшектерінің жартысынан көбін шығарады. Жоба-бұл жалпыға қол жетімді әзірлемелер және дизайн туралы барлық ақпарат GNU General Public License лицензиясының шарттары бойынша таратылады. 3D басып шығару қозғалысының және осы қауымдастықтың жарқын белсендісі Чехиядан келген жас өнертапқыш Йосеф Пруши деп санауға болады, оның құрметіне тіпті үш өлшемді принтердің ең танымал модельдерінің бірі - «Мендель Пруза» аталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Меженин А.В. Технологии разработки 3D-моделей. Учебное пособие. СПб: Университет ИТМО, 2018. 100 с.
2. Шоқаев Д.Н. Компьютермен модельдеу негіздері: Оқулық. Алматы: ҚазҰТУ, 2012. 211 б.
3. Технологии и материалы 3D-печати [Электронный ресурс]: учеб. пособие / А.Е. Шкуро, П.С. Кривоногов. Екатеринбург: Урал. гос. лесотехн. ун-т, 2017. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). Мин. системные требования: IBM IntelCeleron 1,3 ГГц; Microsoft Windows XP SP3; Видеосистема Intel HD Graphics; дисковод, мышь. Загл. с экрана.
4. Все о 3D-печати. URL: <http://www.itemprint.ru>.
5. Доступная 3D-печать для науки, образования и устойчивого развития / Э. Канесса, К. Фонда, М. Зеннаро. Международный центр теоретической физики Абдус Салам. 2013. 191 с.
6. Зленко М.А. Нагайцев М.В., Довбыш В.М. Аддитивные технологии в машиностроении // пособие для инженеров. М. ГНЦ РФ ФГУП «НАМИ» 2015. 220 с.
7. История и технологии трехмерной печати / Н.В. Кушнир, А.В. Кушнир, А.М. Геращенко, А.В. Тыртышный // Научные труды КубГТУ. Краснодар: №5. 2015.
8. Новости 3D-печати и 3D-сканирования. URL: <http://3ddaily.ru>
9. Применение 3D-принтеров в машиностроении. URL: <http://www.printcad.ru/primeneniya-3d-printerov/mashinostroenie.html>.
8. Санкт-Петербургский институт информатики и автоматизации Российской академии наук. URL: <http://www.proceedings.spiiras.nw.ru/data/src/2010/15/00/spy>.
10. Технологии 3D-печати. Принципы, возможности, расходные материалы, цены // URL: http://www.ixbt.com/printer/3d/3d_tech.shtml.
11. Энциклопедия 3D-печати. URL: <http://3dtoday.ru/wiki>.

Referens list:

1. Mezhenin A.V. Tekhnologii razrabotki 3D-modeley. Uchebnoye posobiye. SPb: Universitet ITMO, 2018. 100 s.
2. Shokayev D.N. Osnovy komp'yuternogo modelirovaniya: Uchebnik. Almaty: KazNTU, 2012. 211 s.
3. Tekhnologii i materialy 3D-pechati [Elektronnyy resurs]: ucheb. posobiye / A.Ye.

Shkuro, P.S. Krivonogov. Yekaterinburg: Ural. gos. lesotekhn. un-t, 2017. 1 elektron. opt. disk (CD-ROM). Min. sistemnyye trebovaniya: IBM IntelCeleron 1,3 GGts; Microsoft Windows

4. Vse o 3D-pechati. URL: <http://www.itemprint.ru>.

5. Dostupnaya 3D-pechat' dlya nauki, obrazovaniya i ustoychivogo razvitiya / E. Kanessa, K. Fonda, M. Zennaro. Mezhdunarodnyy tsentr teoreticheskoy fiziki Abdus Salam. 2013. 191

6. Zlenko M.A. Nagaytsev M.V., Dovbysh V.M. Additivnyye tekhnologii v mashinostroyeniі // posobiye dlya inzhenerov. M. GNTS RF FGUP «NAMI» 2015. 220 s.

7. Istoriya i tekhnologii trekhmernoy pechati / N.V. Kushnir, A.V. Kushnir, A.M. Gerashchenko, A.V. Tyrtysnyy // Nauchnyye trudy KubGTU. Krasnodar: №5. 2015.

8. Novosti 3D-pechati i 3D-skanirovaniya. URL: <http://3ddaily.ru>

9. Tekhnologii 3D-pechati. Printsipy, vozmozhnosti, raskhodnyye materialy, tseny // URL: http://www.ixbt.com/printer/3d/3d_tech.shtml.

10. Tekhnologii 3D-pechati. Printsipy, vozmozhnosti, raskhodnyye materialy, tseny // URL: http://www.ixbt.com/printer/3d/3d_tech.shtml.

11. Entsiklopediya 3D-pechati. URL: <http://3dtoday.ru/wiki>

Аннотация: В статье описаны области создания 3D-моделей на установке 3D-печати и ход работ по созданию 3D-моделей на средстве 3D-печати на кафедре «Механика и машиностроение». Инструмент 3D-печати-это машина с цифровым управлением, которая выполняет только аддитивные операции, то есть добавляет кусочки материала к заготовке. 3D-печать относится к классу аддитивных технологий и обычно используется для задач быстрого прототипирования, но в редких случаях может использоваться для мелкосерийного производства конечного продукта.

3D-печать может выполняться по-разному и с использованием разных материалов, но любой из них основан на принципе создания слоя твердого вещества.

После создания 3D-модели используются САПР-системы, поддерживающие управление 3D-печатью.

Ключевые слова: машиностроение, 3D моделирование, 3D принтер, аддитивная технология, модель, операции.

Abstract: The article describes the areas of creating 3D models on a 3D printing installation and the progress of work on creating 3D models on a 3D printing tool at the Department of Mechanics and Mechanical Engineering. The 3D printing tool is a digitally controlled machine that performs only additive operations, that is, adds pieces of material to the workpiece. 3D printing belongs to the class of additive technologies and is usually used for rapid prototyping tasks, but in rare cases it can be used for small-scale production of the final product.

3D printing can be done in different ways and using different materials, but any of them is based on the principle of creating a solid layer.

After creating a 3D model, CAD systems are used that support 3D printing management.

Keywords: mechanical engineering, 3D modeling, 3D printer, additive technology, model, operations.

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

ӘОЖ: 82-12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

¹Қысмуратова Ж.Т., ²Раимов А.Б., ¹Исабаева Г.Н.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.к., доцент, М.Сапарбаев атындағы ОАИУ, Шымкент, Қазақстан

¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ УАҚЫТ ПЕН
КЕҢІСТІК САНАТТАРЫ

*Автор-корреспондент: Jumagul.74@mail.ru

Түйін: Уақыт пен кеңістік шығарма сюжетінің басталуы, байланысы, дамуы, шарықтау шегі мен шешімінің барлығында бірге жүреді. Уақыт пен кеңістік болмаса, онда шығарманың композициясы да болмайды. Шығарма тікелей мекеншәкпен байланысты. Зерттеуші Ермек Ханкей жазушының «Жетім әңгімесіндегі» мекеншәк өзгеше реңкте сипатталған дейді. Оқырманның баршасына белгілі «Жетім» әңгімесі 10-11 жасында әке-шешесінен айырылған бала Қасымның аянышты өмірі жайында. Әңгімеде уақыт бірден концептуалды уақыттан басталады. Ортасынан қашып шыққан жетімнің күйі автордың баяндау уақыты мен сол кездегі табиғаттың тылсым құбылысымен айқын жеткізілген. «Жаз ортасының қоңыр кеші. Сол алыста күн күркіреп жатты. Анда - санда көкжиектің тұсында күн жарқылдап тұр». Әңгіме осылай басталып, кезек жетім баланың жағдайына келгенде, жаңағы аауа-райы бірден қатал, суық кейіпке еніп, қарауытқан көлеңкелі сайлар қара түннің қараңғы сырын шертеді. Уақыт кештен түнге ауысып, мекен тау бөктерінен қара тауға айналады. Әңгіменің орта тұсына келгенде Қасымның бұл кезге дейінгі өмірі лирикалық шегініс жасап айтылады да, ол қазіргі қара түн мен таудағы уақиғаға жалғасып кетеді.

Кілт сөздер: форма, реал, норматив, дигрессия, сюжет, функция, интроспектив

Кіріспе. Көркем шығармалардағы темпоралдылықты анықтап, талдау үшін көркем әдебиеттегі, мәтіндегі уақыттың мәні мен мағынасын түсініп алу шарт. Етістік уақыттың өту мезгілін білдірумен бірге кеңістікке тікелей қатысты болады. Өмірде адамның санасында уақыт пен кеңістік тұрақты жағдай деп қарастырылады. Олар жер бетіндегі материя жоғалған уақытта да ары қарай сақталып қалады.

Кеңістік пен уақыт - ғаламның өмір сүруінің басты формалары. Өмірдегі заттардың барлығы кеңістікте орналасқан және олар үнемі қозғалыста болады, қозғалыс бар жерде олардың белгілі бір өту уақыты да болатындығы белгілі.

Уақыт ұғымы кеңістікпен тығыз байланысты және онымен бірге айтылады. Уақыт белгілі бір кеңістікте орын алса, кеңістіктегі оқиғалар белгілі уақыт аралығында өтеді. Уақыт пен кеңістіксіз көркем шығарманың мәні мен мазмұны болмайды. Оларды әдебиет теориясында «хронотоп» немесе «мекеншәк» деп атайды. М.Бахтиннің пікірінше:

«Көркем шығармалардағы хронотоп деп - уақыт пен кеңістік нышандарының нақтылы бір тұтастың табиғатына шақ бірлікте көрініс табуы. Онда уақыт сығылысып, қоюланып барып тығыздалады. Содан соң көркемдігімен ерекше көрінетіндей дәрежеге көтеріледі. Кеңістік үнемі шоғырланып, өткен күндегі тарихтың, шығармадағы оқиғалар желісінің, ондағы уақыттың қозғалысында басқарылады. Мезгілдің белгісі кеңістікте таңбаланып көрінеді, кеңістік уақытпен танылып, сол арқылы өлшенеді. Көркем мекеншақ сан қатпарлармен қиылысып, таңбалардың қосылуымен, олардың тұтастануымен анықталады» [1,235].

Мекеншақ туралы ғалым З.Қабдолов, З.Ахметов, Ш.Елеукепов, Б.Майтанов, А.Ж.Жақсылықов, А.Темірболаттар өз еңбектерінде сөз етеді. Әдебиеттанушы Б.Майтанов уақыт пен кеңістік ұғымын алғаш рет мекеншақ санаты деп атап, оларды Сиамның егізіндей бір-бірінен ажырамайтын мәндер деп атаған. Көркем әдебиет - мекеншақтың моделі. Шығарманы дүниеге алып келу үшін де уақыт пен кеңістіктің өлшемі керек. Шығарманың кезеңдері де мекеншақпен сабақтасып жатады. Кеңістік пен уақыттың жанама бейнесін әдебиеттегі көркем шығармалар мекеншақты тірегі етіп сомдайды [2, 15].

Уақыт пен кеңістік әдебиет пен өнерге байланысты үшке бөлінеді. Олар: реалды уақыт, концептуалдық уақыт, перцептуалдық уақыт [3, 11]. Бұлар тура уақыттың түрлеріне жатады. Реалды уақытта бізден тыс, бөлек орын алып жатқан құбылыстар және олардың орын ауыстыруы орын алады. Бұл уақыт жайлы ұғым біздің санамызда болуы да, болмауы да мүмкін. Адамзаттың санасында уақыт пен кеңістік қалай бейнеленсе де, олардың ерекшеліктері, көлемі мен пішіні т.б. уақыт пен кеңістікке қарай анықталады, бүкілі содан туады. Мекеншақ санаты жазушының таным көкжиегін, қоршаған ортаны қабылдауын, жазушының өзіндік стилін қалыптастыруында үлкен маңызға ие. Соның арқасында дүниенің жеке-авторлық бейнесін құрау ерекшелігін, шығарманың ішкі ережелерін анықтайды, композицияның тірегі болады және шығармада жаңа образдардың дүниеге келуінің ұйымдастырушысы ретінде танылады. Көркем шығармадағы уақыт пен кеңістікті зерттеуде оның құрылу жүйесін, жазушының әлем туралы тұжырымын анықтауға болады. Автор туындысында оқиға бастан аяқ өтетін кеңістікті құрады. Оқиға барысында кеңістіктің ауқымы үлкейіп, оқырман күткеннен де көп дүниені қамтуы әбден мүмкін. Ғажайыпқа толы, шытырман оқиғаға құрылған шығармаларда кеңістік жердің асты, тіпті аспан, о дүние де болуы мүмкін. Сонымен қоса шығарманың тек бір бөлменің ішінде, бір-екі сағаттың немесе күннің ішінде өтіне де болады. Уақытпен қоса кеңістіктің де реалды түрі болады. Ол нақты «географиялық аймаққа», мысалы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңістік, ашаршылық заманы суреттелген шығармалардағы кеңістіктер де шын өмірде болған мекендер. Кейде жазушы реалды кеңістіктің өзін ойдан шығаруы мүмкін, тіпті олардың мифтік түрлері де бар.

Теориялық талдау. Көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік жаңа айтып кеткеніміздей, шығарманың желісіне, ондағы әрекеттерге қарай өзгеріп отырады. Шығарманың барысында олардың өзгеруіне элеуметтік жағдайлар себеп болады. Мәтінде негізгі кейіпкердің дүние есігін ашқан уақытынан бастап, кемеліне жеткен кезеңіне дейінгі уақытты тезірек баяндап өткізу, уақытты сығу я оны созу, уақыттың соның маңына жинақтап, әрі қарай дамыту және өзге де мекеншақ категорияларына әсерін тигізеді.

Реалды уақыт біздің қабылдауымыз бойынша бірде ақырын, бірде кте жылдам өтеді. Алайда оның барлығы өзіміздің санамызда ғана, ал негізінде күнделікті уақыт бірдей жылжып отырады. Шығармадағы уақыт болса оқиғаның суреттелуіне қарай кейде жылдам, кейде үзіліп, кейде тым баяу өтеді. Мысалы, батырлар жырында сәбидің, болашақ батырдың, өсу кезеңі өте жылдам өтеді. Жиырма шақты жыл бірнеше күнге тең болып қалады. Ал шындыққа құрылған повесть, романдарда мысалы, «Абай жолында» жарты ғасырға жуық мерзім баяндалады. Оқырман жас Абаймен алғаш кездескенде ол он үш жасар бала болса, шығарманың соңында алпысқа таянған шақта хакім Абай дүниеден

озады. Осы аралықтағы мерзім романда үздіксіз суреттелмей, бірде араға біршене жылдар салып оқиғалар жалғасып отырады.

Ал концептуалдық уақыт пен кеңістікте қоршаған орта, аспан денелерінің қозғалу уақыты мен олардың орналасуы көрінеді. Концептуалдық уақыт біздің ұғымымыздағы уақыт пен кеңістіктің үлгісі. Оған әр ұлттың өз танымдарына сай қолданатын ай, күн, жыл, ғасыр күнтізбелері, мүшел жас, жыл санау т.б. жатқызуымызға болады. Ал перцептуалдық адамзаттың психологиялық суреттерінің, сезімі мен түйсіктерінің орын алмасып отыруын сипаттайды. Бұл уақыт көбіне көркем шығармалардағы кейіпкерлердің көңіл-күйлерінің өзгеріп отыруын мысал ретінде келтіре аламыз. Мәселен, М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі Ғазизаның Ақан болысқа жем болған кездегі көңіл толқынысы перцептуалдық уақыттың нақты үлгісі. Сол уақытқа дейін өмірдің қаншама қиындығын, әкесі мен бауырының өлімін, жоқшылық пен туыстарының қайырымсыздығын көріп келе жатқан Ғазиза үшін бұл жолғы соққы тым ауыр болды. Үйінде ер азаматының болмағандығын пайдаланғандардың қорлығына шыдамаған қыз перцептуалдық уақытқа түсіп кетті де, яғни психологиялық соққы алып, өзін өлімге қиды. «Кім кінәлі?» әңгімесіндегі Ғазиза да Жақыптың таяғын жеп, сол күйінше жұмбақ болған өліммен сүйгеніне қосылмай дүниеден өтеді. Мұндағы қазақ қызының басынан кешіріп отырған оқиғалары да перцептуалдық уақыттың, психологиялық ахуалдың көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау. Реалды уақыт - біздің өмірімізбен бірге келе жатқан уақыт. Ол тек қана алға жылжиды, бір орында тоқтап қалмайды, өткенге қайта бармайды, келешекке сапар шектірмейді. Бұл уақытта біздің күнделікті өмірімізде орын алып жатқан оқиғалар тізбектеледі, көрініс табады. Филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Ыбыраев шығармадағы уақыттың жайы үш түрлі болып келеді.

Олар: 1.Тарихи дәуір мен шығарманың арасындағы уақыттың алшақтығы едәуір дәрежеде ұзақ. 2.Тарихи дәуір мен көркем шығарманың арасындағы кеңістіктің сәйкессіздігі үлкен: нысан етіп алып отырған тарихи дәуірге шығарма авторының еш қатысы жоқ, өскен ортасы мен эпикалық тегі де бөлек. 3.Тарихи дәуір мен шығарма авторы бір-біріне мекендік және мезгілдік жақтарынан сәйкес келеді, демек жазушы өз ортасы мен өз заманын шығарманың желісіне арқау етіп алған [4,94].

Міне, осы жіктеліс бойынша да шығармалардағы уақыт пен кеңістіктің автордың өмір кезеңіне сәйкестігін айтуымызға болады. М.Әуезовтің мақалалары мен очерктері, «Абай жолы» романы да жоғарыда айтылған уақыт және кеңістік санаттарының үшіншісіне жақын. Мақалалары мен очерктері өзінің айналасында болып жатқан оқиғаларды сипаттаса, ал жазушы «Абай жолы» романындағы уақытта өмір сүрмесе де, Абай заманын жанымен де, тәнімен де сензініп жазған. Оның себебі, Әуезовтің бала кезі Абай елінде, оның өсіп-өнген ортасында өткен. Сонымен қоса Ұлы ақынның көзін көрген адамдардың өз ауыздарынан да жазып алынған естеліктер мен ұзақ зерттеулердің арқасында ғажап туынды дүниеге келген.

Мәтінде уақыттың алға жылжуымен қоса артқа жылжуы да әбден мүмкін. Оны әдебиет теориясында лирикалық шегініс деп атайды. Лирикалық шегініс дегеніміз – әдеби шығармада (мысалы, поэмада, романда) уақиға желісін кенет үзіп, өзі жайлы немесе өзінің көңіліндегі басқа бір нәрсені айтып беру [5, 219]. Лирикалық шегіністің оқиғаға тікелей қатысы болмауы мүмкін. Бірақ көркем шығармада өткенді еске түсіру, шығарманың ары қарай өрбуіне үлес қосу үшін пайдаланады.

Мысалы, Абай Құнанбаевтың «Масғұт» поэмасында Бағдатта ертеде орын алған бірнеше аңыздарды баяндай келе, оның арасында:

Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда,
Өлген молда, туған жер жібермейді.

Әйтпесе, тұрмас едім осы маңда [6, 379], деп көңіл-күйі мен өскен ортасын сөз етеді.

Лирикалық шегініс бірнеше жағдайда көп қолданылады.

Мысалы, -кейде жазушы шығармадағы адамдардың, кейіпкерлердің іс-қимылындағы өте маңызды деген тұстарына оқырман қауымның назарын аударып, оның әсерлі болуын арттыруға ұмтылыс жасайды; -бірде бірінші кейіпкерге бағдарланған лирикалық шегініс екінші бір кейіпкердің санасымен, сезімімен астарласып жатуы әбден мүмкін. Алайда оқырман қауым осы үлгідегі лирикалық шегіністі авторлық ой мен сезімінің көрінісі деп қабылдауы мүмкін; -кейде шығарманың авторы лирикалық шегіністі көркем шығарманың сипаты мен мақсат-міндетін хабарлау үшін пайдалануы мүмкін [7, 115].

Қорытынды. М.Әуезовтің «Абай жолының» төртінші кітабында Дәркембайдың өмірден өтуінен бұрын « -Абай сенің... қарызыңнан... құтылды! -деген сөздерді бөліп-бөліп ақырын айтты. Ербол, Абай, Дәрмен үшеуінің де есіне ерте кезде өткен, Дәркембай өзі араласқан бір шақ түскен еді. Ол – Құнанбайдың Меккеге жүргелі жатқан сағатында Тінібай қорасында, Семейде болған уақиға. Сол кезде көзіне көз ауру тиіп, кір орамалмен басы, бетін қиғаштай таңып алған он-он бір жасар бала Дәрменді Дәркембай Құнанбайдың алдына әкелген. Жетімнің Құнанбайда қарызы барын айтқан. Сонда Абай аузынан шыққан бір сөз бар еді. Жас бала Дәрменге қарап: «Әкем үшін мен қарыздармын» деген. Сондағы әділ адамның, адамшылығы зор адамның аузымен айтылған ер серті есепті екен [8,141]» - деп Дәрменнің бала кезіндегі осы бір оқиғаға лирикалық шегініс жасап, оқырманның назарын сонда аударады. Бұл сөйлеу сәтінен бұрын болған оқиғаны еске алып, мәтінде лирикалық шегініс жасап тұр.

Бұл мақала «XX ғасыр әдебиеті» және «Когнитивті лингвистика» пәндерінде білім алушыларға дәріс ретінде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Москва., 1975. 235 с.
2. Б. Майтанов. Абай және уақыт тұғырнамасы. Абай институтының хабаршысы. 2010. №1
3. Зобов А., Мостепаненко А.О. Типологии пространственно-временных отношений в сфере искусства // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. Ленинград. Наука, 1974. 11 с.
4. Ш. Ыбыраев. М.Әуезов және қазіргі әдебиеттану ғылымының мәселелері. Москва. Әуезов - XX ғасырдың ұлы жазушысы және гуманисті. Алматы, Ғылым. 1997. 163 б.
5. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. (құрастырушылар: Ахметов З., Шанбаев Т.) Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.
6. Құнанбаев А. шығармаларының толық жинағы. Алматы: Қазақтың біріккен мемлекет баспасы, 1945. 554.
7. Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы. Қарағанды: «Арқо» ЖШС, 2004. 332 бет.
8. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 3-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921-1929. 424 бет.

Referens list:

1. Bahtin M. Voprosi literaturi i estetiki. Moskva., 1975. 235 с.
2. B. Maytanov. Abai zhane uaqit tugirnamasi. Abai institutinin habarshisi. 2010. №1
3. Zobov A., Mostepanenko A.O. Tipologi prostranstvenno-vremennih otnosheniy v sfere iskustva // Ritm, prostranstvo i vremia v literature i iskustve. Nauka, 1974. 11 s.
4. Sh. Ibiraev. M.Auezov jane kazirgi adebiettanu giliminin maseleleri. M. Auezov XX gasirdin uli jazushisi zhane gumanisi. Almati, Gilim. 1997. 163 b.
5. Adebiettanu. Terminder sozdigi. (kurastirushilar: Ahmetov Z., Shanbaev T.) Almati: Ana tili, 1998. 384 b.
6. Kunanbaev A. shigarmalarinin tolil jinagi. Almati: Kazaktin birikken memleket baspasi,

1945. 554.

7. Ahmetov K. Adebiettanuga kirispe. Oku kurali. Karagandi: «Arko» JShS, 2004. 332 bet.

8. Arezov M. Shigarmalarinin elu tomdik jinagi. Almati: «Dauir», «Jibek joli», 2014. 3 tom: Makalalar, angimeler, audarmalar, pesalar. 1921-1929. 424 bet.

Аннотация: Время и пространство идут рука об руку с началом, связью, развитием, кульминацией и решением сюжета произведения. Без времени и пространства нет и компазии произведения. Произведение напрямую связано с мекеншем. Исследователь мекек Ханкей говорит, что обитель в «истории сироты» писателя описана в другом тоне. Известный всем читатель рассказ «Сирота» повествует о жалкой жизни мальчика Касима, потерявшего родителей в 10-11 лет. В разговоре время сразу начинается с концептуального времени. Состояние сироты, сбежавшей из середины, отчетливо передано повествовательным временем автора и загадочным явлением природы того времени. «Коричневая вечеринка середины лета. В том же отдалении гремел гром. Время от времени солнце светит у горизонта». Так начинается разговор, и когда очередь доходит до состояния сироты, новые ААА немедленно оживают в суровом, холодном облике, а заросшие тенью овраги раскрывают мрачную тайну черной ночи. Время меняется с вечера на ночь, и адрес превращается из предгорья в Черную гору. В середине рассказа жизнь Касыма до этого времени была лирическим отступлением, которое продолжалось до современной черной ночи и горного события.

Ключевые слова: форма, реал, норматив, дигрессия, сюжет, функция, интроспектив

Abstract: Time and space go hand in hand with the beginning, connection, development, culmination and solution of the plot of the work. Without time and space, there is no compasia of the work. The work is directly related to mekensh. Researcher Hankey says that the monastery in the writer's "orphan story" is described in a different tone. The story "Orphan", known to all readers, tells about the miserable life of the boy Kasim, who lost his parents at the age of 10-11. In conversation, time immediately begins with conceptual time. The condition of an orphan who escaped from the middle is clearly conveyed by the author's narrative time and the mysterious phenomenon of nature of that time. «A brown midsummer party. Thunder rumbled in the same distance. From time to time the sun shines at the horizon». So the conversation begins, and when the turn comes to the orphan state, new ААА immediately come to life in a harsh, cold appearance, and overgrown with shadow ravines reveal the dark secret of the black night. The time changes from evening to night, and the address turns from a foothill into a Black Mountain. In the middle of the story, Kasym's life up to that time was a lyrical digression that lasted until the modern black night and the mountain event.

Key words: form, real, norm, digression, plot, function, introspective

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТИДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ –
МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ –
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT –
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

ӘОЖ: 81-46

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-1444>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8272>

¹Пиримкулова А.А., ¹Акилбаева Г.И., ²Мамырбаева Б.С.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

² филолог.ғ.к., аға оқытушы, ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан

³к.педагог.н., аға оқытушы,

А.Қуатбеков атындағы Достық университеті. Шымкент, Қазақстан

ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТЕМПОРАЛДЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ

*Автор-корреспондент: aigul.pirimkulova@aezov.edu.kz

Түйін: Лингвист Э.И.Шенделстың пікірінше, шығармадағы уақыт физикалық уақыттың барлық ерекшелігін тіл арқылы жеткізе алады. «Тек мәтінде ғана қарым-қатынастың кнімі ретінде уақыттың толық тілдік категориясы ашыла алады. Оның өзегі - грамматикалық уақыт. Бір грамматика уақыттық қатынастардың барлығын дерлік жеткізе алмайды, ол көркем шығармада ғана өзің көпқырлылығын танытады». Темпоралдылық категориясы өзге категориялар секілді тіл жүйесіндегі грамматикалық категорияны өзіне арқау етеді. Сондықтан шақ категориясы мен темпоралдылық бір-бірімен тығыз байланысты. Мысалы, шақ формалары өздері жалғанып тұрған етістіктерге грамматикалық мағына үстеп, тілдің статикалық күйін танытып тұрса, онда құрылымдық-семантикалық темпоралдылық категориясы сөйлеу үстіндегі толық берілетін сөйленім мазмұнын құрайды. Семантикалық категориялар сөйлеудің нәтижесінде туындайды және ол тілдің динамикалық күйінде көрінеді

Кілт сөздер: образ, мораль, интеллект, депрессия, сюжет, функция, эпизод

Кіріспе. Тіл білімі соңғы жылдары грамматикадан өзге тілдің басқа салаларын қоса қамтып, тілді талдаудың құрылымдық-жүйелік аспектілері мен коммуникативті-функционалды аспектілерін біргезерттей бастады. Әсіресе функционалды грамматика мен оның категорияларына деген қызығушылық ерекше. ФГ-ның негізгі ұғымдары ақыл-ойдың танымы нәтижесінде орын алатын болмысты қабылдау мен түйсіну процестерімен айқындалады. Бұл «болмыс - ұғым - тіл» үштігін құрайды. Ал ФГ-ның басты зерттеу нысанасы «мазмұннан тұлғаға қарай, тұлғадан мазмұнға қарай» екендігі оны дәстүрлі грамматикадан ерекшелеп тұрады.

Орыс тіл білімінде функционалды семантикалық грамматиканың зерттелуі А.А.Потебня, К.С.Аксаков, И.А.Бодуэн де Куртуне, А.М.Пешковский, А.А.Шахматовтардың еңбектерінде қарастырылған. Ал ұғымдық категория жайында алғашқы болып ғалым О.Есперсен мен И.И. Мещанинов түсінік берген. Ол функционалды грамматиканы «Ұғымдық категория» деп қарастырған. Дат ғалымы О.Есперсен «Философия грамматикасы» атты еңбегінде лексика мен грамматиканың арасын бқліп көрсетпейді. Мысалы, шақ категориясын сипаттағанда грамматикалық формаларды ғана қолданбай, мезгіл үстеулерге де назар аударады.

Семантикалық категориялар барлық халыққа түсінікті ұғымдарды ортақ тілдік категорияларға біріктіре отырып, ұғымның сөйлеудегі көрінісін анықтайды [1, 27]. Функционалды-мағыналық теорияны алғашқылардың бірі болып орыс тіл білімінің өкілі А.В.Бондарконың басшылығымен құрылған тілшілер тобы зерттеп, нәтижесінде субъектілік, объектілік, сандық, сапалық, таксис, белгілік, белгісіздік және т.б. семантикалық категорияларға қатысты жеке ғылыми монографиялар мен оқулықтар басылып шыққан.

Функционалды-семантикалық категорияны анықтауда А.В.Бондарко оған тірек ретінде грамматикалық категорияның мағынасын, яғни семантикасын қоса қарастырған. Ғалым функционалды-семантикалық категорияны тілдегі категориялардың ерекше бір түрі ретінде атап көрсете отырып, оның қағидалары мен берілу жолдарын, «мазмұннан – тұлғаға қарай, яғни мағынаны білдіретін бірнеше деңгейдегі құралдарды анықтады» [2, 30]. Бұл ұстаным қазақ тіл біліміндегі функционалды зерттеулерге негіз болып, функционалды-мағыналық бағыттың қалыптасуына ықпал етті.

Функционалды грамматика дегеніміз - тіл біліміндегі грамматиканың әртүрлі тілдік құралдарын семантикалық қызметі мен семантикалық категориясы негізінде қарастыратын кешенді жүйе. Функционалды грамматика тіл деңгейлерін құраушы бірліктерді дараламай, мағыналық тұрғыдан біртұтас түрде алып талдайды. Бұл саланың негізгі нысаны да сол - тіл бірліктерінің қызметі, мазмұндық қырын сөйлеумен байланысты алып зерттеу.

Теориялық талдау. Ғалым А.В.Бондарко жоғарыда айтып өткеніміздей, ФГ-ның жүйесін тану мен зерттеу барысында семантикалық категориялар мен олардың тілдегі көрінісін нысанаға алады. «Семантикалық категория, категориялық жағдаят (КЖ), функционалды-семантикалық өрісті (ФСӨ)» грамматиканың концептуалды негіздері деп қарайды [3, 11]. Соның ішінде категориялық жағдаятқа сөйлеу кезінде тілдік бірліктердің басты ақпараттық мазмұнын беретін бөлігін жатқызады. Олар өз кезегінде «жалпы» және «жекелеген» жағдаят деп екіге бөлінеді. «Жалпы» жағдаятқа: іс-әрекеттің айқындылығы (модальдылық), бір мезгілде бірінен соң бір өтетін екі қимыл (таксистік) темпоралдылық, жақтылық, аспектуалдылық. Ал «жекелеген» жағдаятқа: нақты сөйлеу сәтіне байланысты сигникативті мағынаның бір аспектісі, семантикалық (мағыналық) категорияны білдіретін факторлар, құрылымында етістік болатын жағдайлар, оқиғаға қатысты сөйлеуші әртүрлі тілдің деңгейлеріне иек артады [4,18].

Қазақ тіл білімінде бұл саланың алғашқы белгілері А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Қ.Кемеңгерұлы т.б. ғалымдардың еңбектерінде сипатталады. Функционалды грамматиканың теориялық негізі одан әрі З.Қ.Ахметжанованың еңбектерінен бастау алып, соңғы жылдары тіл білімінде мәтін лингвистикасы бойынша С.Құнанбаеваның көркем мәтіндегі темпоралдылық қатынастар жайында, Б.Қапалбековтің таксис категориясы, А.Жаңабекованың темпоралдылық категориясы, О.Жұбаеваның персоналдылық категориясы, Ә.Солтанбекованың шақтық локалдылық, бейлокалдылық категориялары туралы зерттеулерінде жалғасып келеді.

Шамамен XX ғасырдың ортасынан бастап уақыттың бірнеше типтері туралы пікірлер айтыла бастаған. Оларға әлеуметтік, тарихи, жеке, психологиялық т.б. жатқызды. Дәл сол уақыттан бастап кеңістік және уақыт құбылыстарының көп өлшемділігін ғалымдар ашуға тырыса бастайды. XX ғасырға дейін уақытты физикалық тұрғыдан қарастырса, енді ол тек философиялық мәселе екендігі түсініле бастады. Ең алғаш болып Дж.Ф.Аскин «Уақыт мәселесі. Оның философиялық интерпретациясы» (1996 жыл) еңбегінде уақыт мәселесін кеңістіктен алғаш болып бөліп, уақытты тек қана физикалық құбылыс деп түсіндіру қате екендігін айтты. Содан соң уақыттың бірнеше - тарихи, әлеуметтік, адамның жеке өміріне қатысты уақыт деп бөле бастады. Ал темпоралдылық пен уақытты көп ғалымдар бір нәрсе деп түсіндіріп келді. Алайда неміс тілінен темпоралдылық сөзін аударатын болсақ, онда «сапа» деген мағынаны білдіреді де, одан

мынандай анықтама туады: темпоралдылық дегеніміз – жалпы болмыстың сапалық санасы. Темпоралдылық терминін қолдану М. Хайдеггердің дәрістерінде дамыса, Э.Гуссерльдің экзистенциалдық философиясынан туындады. Философиядағы уақыт категориясы барлық заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі байланыстырушысы болып анықталады, құбылыстардың жүзеге асырылуы, сабақтастығы, абсолюттілігі, салыстырмалылығы, шексіздігі уақытты сипаттайды және оның қозғалысы мен өзгеруін нақтылайды.

Темпоралдылық категориясы - жалпы категориялық жағдаятқа жататын функционалды-семантикалық өрістердің бастапқыларының бірі. Ол көбінесе сөйлеушінің сөйлеу сәтіне қатысты қызмет ететін мағыналық категория.

Темпоралдылықтың тілдегі басты көрінісі – шақ категориясы. Сондықтан қазақ тіл білімінде темпоралдылық етістіктің шақ категориясының ғылыми тұрғыда зерттелу кезеңінен бастау алады.

Тіл білімінің атасы, қазақ терминологиясының негізін қалаған ғалым А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» еңбегінде етістікті «заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер» деп атап [5, 53], етістіктің райларын жақпен талдағанда үш шақты қоса мысалға келтірген және олардың жасалу жолдарын көрсеткен [5, 55].

Нәтижелер мен талқылау. Ғалым Қ.Жұбанаов «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты еңбегінде етістіктің шағына «етістіктің шағын түрлеуші айтып тұрса да, жіктеліп, көптелгенде бірқатар өзгеретіні және бір мезгілдің өзінде болатын істің түрлі өңін көрсететін бір нәрсе шағы болатыны (етістіктің шағы мен өңін айырмай, бәрін шақ қатарында көрсетеміз)», деп етістіктің шағын 1. Өткен шақ деп, оның тоғыз түрін, 2. Келер шақтың төрт түрін, 3. Осы шақтың төрт түрін жіктеп көрсеткен [6, 388-390].

1950 жылдан бастап етістікке арналған мақалалар мен ғылыми зерттеулердің саны артып, Ы.Маманов, А.Қалыбаев, И.Ұйықбаев т.б. ғалымдар етістік пен оның категорияларына толығырақ тоқталған.

Ғалым Ы.Мамановтың еңбегінде темпоралдылық деген термин аталмаса да, мынандай тұжырым жасалады: «Қалып етістігінде шақ мағынасын беретін тұлға жоқ, одан тек шақ мағынасын көруге болады» [7, 95]. Ғалымның пайымдауынша, қалып етістіктерінде шақтық мазмұннан басқа етістіктің қимылды және қимылдың өтуін сипаттап білдіру тәрізді аспектуалдық мағыналар да болады.

Ал «темпоралды категория» ұғымы қазақ тіл біліміндегі зерттеулердің ішінде З.С.Күзекованың еңбегінде кездеседі [8, 256]. Дәстүрлі құрылымдық грамматикада уақыт етістіктің белгілі формаларымен ғана берілетін жалпы мағынамен қоса ішкі мағынамен де көрінеді.

Сөйлемдегі етістіктің қимылды білдіруі жеткіліксіз. Себебі өмірде қимыл әртүрлі жолдармен жүзеге асады. Қимылдың жасалуындағы әр алуан ерекшеліктерді білдіретін әдістер мен тәсілдер, сан алуан көрсеткіштер бар. Тілде бұл ерекшеліктерді білдіретін функционалды грамматиканың бір саласы кездеседі. Ол категория – іс-әрекеттің қандай да бір уақыт аралығындағы өту сипатын танытып тұратын темпоралдылық категориясы [9, 125].

Шақ (ағылшын тіліндегі tense, француз тіліндегі temps, неміс тіліндегі tempus, испан тілінде tiempo) - сөйлеу сәтіне қатысты іс-әрекеттің өту мерзімін білдіретін етістіктің грамматикалық категориясы. Оны қазақ тілінің функционалды грамматикасында «шақтылық» я болмаса орыс тіліндегі терминге ұқсатып «темпоралдылық» деп атаймыз. Темпоралдылық – сөйлеушінің сөйлеу сәтіне немесе өзге екінші бір бастау нүктеге қатысты қимылдың өту мерзімін білдіретін семантикалық категория [10, 103].

Темпоралдылық категориясын түсінудің ең бірінші жолы көркем мәтіндегі оқиғалардың өту уақытын, оның суреттелуін, оқырманның қабылдаудағы зейінге алу ерекшеліктерін түсіну керек. Кез келген шығарманың желісінде уақыттың өту сипаты әр

түрлі жүреді. Бірде реалды уақыт, шығарма басталған сәттен бастап тек қана алға, болашаққа жүреді. Мұнда кейде оқырманның назарын бір жағдайға баса назар аударту үшін уақытты ақырын ғана жүргізсе, кейде тартысқа толы сәттерді жылдам жүргізіп, оқырманға эмоционалдық тұрғыдан әсер етіп отырады. Жазушы шығарманың тақырыбына сәйкес, уақытты бірде тездетіп, бірде ақырын, бірде үзіп, ал бірде тіпті бірнеше жылдарды артқы тастап кету де әбден мүмкін. Осындай сәттерге қарап шығармадағы уақыттың шын өмірдегі уақытқа, физикалық уақытқа қарағанда әлдеқайда көп, кең, шексіз

Қорытынды. «Темпоралдылық» термині жаратылыстану ғылымымен қатар гуманитарлық ғылымдарда да қолданылады. «Темпоралдылық» ұғымында «уақыт» түсінігі бар. Уақыт - әлемде болып жатқан оқиғалардың ұзақтығы мен тізбектілігін сипаттап түсіндіретін ұғым. Ол - адамзат танымының кейінгі даму сатысында қалыптасқан концептілердің бірі. Уақыттық қатынастар тіл білімінде темпоралдылық категориясымен анықталады. Бұл категория логика-семантикалық категориямен сәйкес келетін морфо-синтаксистік қатынас ретінде ерекшеленеді. Ғылыми тұжырымдарға жүгінсек, темпоралдылық мәтінді қатысымдық-мағыналық бірлік ретінде анықтайтын объективті-субъективтік синтаксистік категорияға жатады. Бұл жағдайда сөйлеуші заттар әлемі мен олардың уақыт кеңістігіндегі орнын сипаттай отырып, әлемнің темпоралдылық бейнесін санасында қалыптастырады және өзінің белгілі бір уақыт кезеңіндегі көзқарасын білдіреді [11,19]. Темпоралдылық категориясы аспектуалдылық категориясымен тығыз байланысты. Темпоралдылық қимылдың өту мезгілін білдірсе, аспектуалдылық категориясы қимылдың қалай өткендігін сипаттайды, яғни темпоралдылық қимылдың сыртқы уақытын білдірсе, аспектуалдылық ішкі уақытын көрсетеді.

Бұл мақала «Функционалды грамматика» және «Стилистика» пәндерінде білім алушыларға дәріс ретінде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Есенова Қ.Ө., Қосымова Г.С., Жаңабекова А.Ә., Маркова Е.М., Григорянова Т., Әмірбекова А. Функционалды грамматика: ұғымдары мен категориялары. Алматы. Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2016. 222 б. Қазақша, орысша.
2. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Ленинград. Наука, 1984. 135 с.
3. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Москва, 2001. 208 с.
4. Қазақ тілінің функционалды грамматикасының өзекті мәселелері. Алматы. Қазақ университеті, 2013. 137 б.
5. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Т. III. Алматы. «Ел-шежіре», 2013. 384 бет.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. өнд., 3-бас. Алматы. Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. 608 бет.
7. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. Алматы. Мектеп, 1966. 156 б.
8. Күзекова З.С. Қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. Алматы. ЛЭМ, 2005. 392 бет.
9. Жүнісова А. Функционалды грамматикалық категория ұғымдары туралы кейбір мәселелер//ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2013. №1-2 (141-142). 235 б.
10. Қосымова Г.С., Есенова Қ.Ө., Жаңабекова А.Ә., Әмірбекова А. Функционалды грамматика: оқу құралы. Қарағанды. АҚНҰР, 2016. 280 б.
11. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексическое поле в современном немецком языке. Москва. 1969. 184 с.

Referens list:

1. Esenova Q.O., Kosimova G.S., Janabekova A.A., Markova E.M., Grigorianova T., Amirbekova A. Funkcionaldi grammatika: ugimdari men kategoriyalari. Almati. Abai atindagi

KazUPW: «Ulagat» baspasi, 2016. 222 b. Kazaqsha, orisha.

2. Bondarko A.V. Funkcionalnaia grammatika. Nauka, 1984. 135 s.
3. Bondarko A.V. Principi funkcionalnoi grammatiki i voprosi aspektologi. Moskva. 2001. 208 s.
4. Kazak tilinin funkcionaldi grammatikasinin ozekti maseleleri. Almati. Kazak universiteti, 2013. – 137 b.
5. Baitursinuli A. Alti tomdik shigarmalar jinagi. Til kural (kazak tili men oku-agartuga katisti enbekteri). Almati. «El-shejire», 2013. 384 bet.
6. Jubanov K. Kazak tili jonindegi zertteuler. Almati. Memlekettik tildi damitu instituti, 2010. 608 bet.
7. Mamanov I. Kazirgi kazak tili. Etistik. Almati. Mektep, 1966. 156 b.
8. Kuzekova Z.S. Kazak tili okuligi teoriyasinin lingvistikalik negizderi. Almati. LÉM, 2005. 392 bet.
9. Junisova A. Funkcionaldi grammatikalik kategoriya ugimdari turali keybir maseleler//KazUW habarshisi. Filologiya seriyasi. 2013. №1-2 (141-142). 235 b.
10. Kosimova G.S., Esenova K., Janabekova A.A., Amirbekova A. Funkcionaldi grammatika: okw kurali. Karagandi. AKNUR, 2016. 280 b.
11. Guliga E.V., Shendels E.I. Grammatiko-leksisheskoe pole v sovremennom nemeckom yazike. Moskva. 1969. 184 s.

Аннотация: По мнению лингвиста Э. И. Шендельса, время в произведении может передать через язык всю специфику физического времени. "Только в тексте может быть раскрыта полная языковая категория времени как способ общения. Его ядро-грамматическое время. Одна грамматика не может передать почти все временные отношения, она проявляется только в художественном произведении"» Категория темпоральности, как и другие категории, включает в себя грамматическую категорию в системе языка. Следовательно, категория времени и темпоральность тесно связаны. Например, если формы времени выражают статическое состояние языка, придавая грамматическое значение глаголам, к которым они присоединяются, то категория структурно-семантической темпоральности формирует содержание речи, которое передается в полной мере. Семантические категории возникают в результате речи и проявляются в динамическом состоянии языка.

Ключевые слова: образ, мораль, интеллект, дигрессия, сюжет, функция, эпизод

Abstract: According to linguist E. I. Shendels, time in a work can convey through language all the specifics of physical time. "Only in the text can the full language category of time be revealed as a way of communication. Its core is grammatical tense. Grammar alone cannot convey almost all temporal relations, it manifests itself only in a work of fiction" The category of temporality, like other categories, includes a grammatical category in the language system. Consequently, the category of time and temporality are closely related. For example, if the forms of time express the static state of the language, giving grammatical meaning to the verbs to which they are attached, then the category of structural-semantic temporality forms the content of speech, which is fully transmitted. Semantic categories arise as a result of speech and manifest themselves in the dynamic state of language.

Key words: image, morality, intelligence, digression, plot, function, episode

UDC: 801.8

<https://orcid.org/0000-0002-4120-446X>

<https://orcid.org/0000-0002-3353-9681>

<https://orcid.org/0000-0001-9920-4676>

¹**Shintayeva B.S.,** * ¹**Baikadamova S.I.,** ²**Laiskhanov Sh.U**

¹master teacher, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.

¹master teacher, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.

²Candidate of geography, senior teacher, Nukus SPI, Uzbekistan

THEORY AND METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES AND CULTURES

***Correspondent - author:** akbota_0485@mail.ru

Abstract: The problem of the formation of skills; foreign-language intercultural communication on the basis of texts, culture, was considered in; this work study from interdisciplinary positions: theoretical, method data; teaching foreign languages, pedagogy,, text linguistics, psychology; semiotics, cultural studies and other sciences. As a result of a theoretical study; it was established that the inclusion of cultural texts in the content of education and their use at the senior stage: in a language university: allows you to form linguistic and artistic paintings of the world and linguistic and socio-cultural competence, which is included in the personal qualities of a multicultural language personality. An analysis of the literature on the topic of the study showed that teaching a foreign language is carried out in parallel with teaching a foreign-language culture. Foreign-language culture refers to the sphere of cognitive, educational, spiritual and moral development by means of the studied foreign language

Key words: foreign language, development, intercultural communication communication, literature ability, intercultural .

Intraduction. Practical proficiency in a foreign language becomes a necessary part of a person's personal and professional life in modern society, which causes a need "for specialists in various fields of knowledge who practically speak one or more foreign languages: Proficiency in a foreign language is the goal and condition of not only language, but also any education, since this is due to the needs of the modern world. The main goal of teaching a foreign language at a language university is the formation of a linguistic personality that is ready for real, productive communication with representatives of other cultures (intercultural communication) at various levels and in various spheres of life of a particular linguo-ethnic social society (DB Gudkov, G.V. Elizarova, V.V. Safonova, S.G. Ter-Minasova, V.P. Furmanova, L.P. Khalyapina and others), i.e. the formation of a polycultural language personality, the structure of which includes conceptspheres: universal, ethnocultural, sociocultural and individual-cultural types, which ensures the development of the readiness and ability of students to actively positive interaction with representatives of the multicultural world.

An analysis of the literature on the topic of the study showed that teaching a foreign language is carried out in parallel with teaching a foreign-language culture. Foreign-language culture is understood as the sphere of cognitive, educational, spiritual and moral development by the means of the studied foreign language.

The material embodiment of culture is the text. According to U. M. Lotman, culture as a whole is "a collection of texts or a complex text that breaks up into a hierarchy of" texts in texts. " In this case, any text written in any language (verbal or non-verbal) is a complex sign.

One of the important and necessary components of the content of training in foreign-language intercultural communication in a language university is text material, on the basis of which sociocultural knowledge, lexical and grammatical skills, skills in various types of speech activities are formed.

Main part. Traditionally, the content of teaching a foreign language includes verbal texts (texts in a narrow sense), and non-verbal (texts in a broad sense), such as, for example, architectural ensembles, sculpture, musical, picturesque texts, etc., are not given due attention, but they accumulate and express the national and linguocultural originality of the country and the people of the language being studied. From the point of view of the semiotic approach, the texts of culture are a landmark system representing the cultural specifics of the country of the language being studied (U.M. Lotman). These texts are also the basis for practical mastery of the foreign language as a means of foreign-language intercultural communication, especially at the senior stage.

Training in a foreign language and foreign language culture in a language university should be carried out subject to the inclusion of cultural texts in the content of the training, since they provide a cultural component of the content of the training. In this regard, special attention is paid to the selection of the content of training and its components.

The importance of including cultural texts in the content of education at the senior stage of a language university is due to the fact that teaching foreign-language intercultural communication involves not only the transfer of knowledge, but also the education of the student's personality, the formation of his language and artistic paintings of the world, as well as the introduction to the culture of the country of the language studied, recorded in the texts. From a methodological point of view, the use of cultural texts in the process of teaching a foreign language at a language university contributes to the formation of linguistic and cultural knowledge, speech lexical and grammatical skills, skills and linguosociocultural competence, taking into account three aspects of communication: communicative, interactive and perceptual, which indicates the multi-purpose and multi-functional use of cultural texts. In addition, the use of works of art - both verbal and non-verbal - allows you to overcome barriers in intercultural communication. Overcoming intercultural barriers is connected, first of all, with the study of verbal and pictorial codes that allow you to learn foreign-language culture. In this regard, the possession of these codes allows you to read, understand the meanings and meanings in the texts of culture, comment, analyze and interpret their content in the process of teaching foreign-language intercultural communication.

Results and discussions. An analysis of the literature on the methodology of teaching foreign languages showed that a number of issues related to the problem of using cultural texts in teaching a foreign language as a complex means of forming a multicultural language personality have not yet been sufficiently studied. Consequently, a number of significant contradictions arise between:

- the high level of programmatic requirements for the formation of skills of foreign-language intercultural communication at the senior stage of a language university and the lack of such a level of training among a number of students;

An analysis of the literature on the methodology of teaching foreign languages showed that a number of issues related to the problem of using cultural texts in teaching a foreign language as a complex means of forming a multicultural language personality have not yet been sufficiently studied. Consequently, a number of significant contradictions arise between:

- the high level of programmatic requirements for the formation of skills of foreign-language intercultural communication at the senior stage of a language university and the lack of such a level of training among a number of students;

- The availability of textbooks and teaching aids on foreign language for senior students and the absence of a special manual on working with non-verbal texts, in particular with photography;

- availability of developed methods and reception of work and absence of special methods of working with cultural texts.

An analysis of the literature on the methodology of teaching foreign languages showed that a number of issues related to the problem of using cultural texts in teaching a foreign

language as a complex means of forming a multicultural language personality have not yet been sufficiently studied. Consequently, a number of significant contradictions arise between:

- the high level of programmatic requirements for the formation of skills of foreign-language intercultural communication at the senior stage of a language university and the lack of such a level of training among a number of students;
- The availability of textbooks and teaching aids on foreign language for senior students and the absence of a special manual on working with non-verbal texts, in particular with photography;
- availability of developed methods and reception of work and absence of special methods of working with cultural texts.

The theoretical significance of the study is:

1)determination of theoretical provisions; on the basis of which the content of training in foreign-language intercultural communication at the senior courses of a language university is selected;2)determining the theoretical foundations for the formation of language and artistic paintings of the world using the texts of culture of senior students of a language university; 3)describing the theoretical basis for developing an exercise system for teaching foreign-language intercultural communication based on cultural texts.

The practical value is:1)the possibility of using the theoretical provisions of the study to create teaching aids in teaching foreign-language intercultural communication at a language university; 2)use, study materials at courses and seminars on professional development? qualifications of teachers; a foreign language; 3)the development of a special course "Methodology for the use of texts," culture in: training foreign-language intercultural communication of students of "senior, language university courses" as additions; a basic course on intercultural communication;4)creating a tutorial on how to: use! texts! cultures in teaching foreign-language intercultural communication at senior courses at a language university; 5)development of a methodological recommendation for teaching foreign language communication based on cultural texts.

All these types of intercultural communications are closely connected with each other and from this investigation we see the importance of foreign language teaching.To determine the majority of the work it is seen that all teachers and students should keep strong relationship between them,also linking students of other countries are based on the studying on it.

There are several concepts of learning and training in foreign-language intercultural communication;clarified, the concept of "text of culture" in relation to the learning process - foreign-language intercultural communication of students/senior courses of a language university;characterization of cultural texts as a component of the content of training in foreign-language intercultural communication; theoretically justified criteria for the selection of cultural texts for the formation of language and artistic, pictures of the world of a multicultural language personality at the senior stage of training and its ability to foreign-language intercultural communication; developed, special methods of work, with cultural texts at the senior stage of the language university; a system of exercises has been developed for the formation of skills of foreign-language intercultural communication based on cultural texts.

In connection with the main hypothesis of the study, the following provisions are put forward for protection: Texts of culture as a component of the content of teaching foreign-language intercultural communication have all the signs of the text in general (integrity, connectivity, informativity, perceptibility) and signs of belonging to the sign system (multilingualism, intertextuality, artistic value, individual-author origin, meaningful-semantic content). These properties make it possible to effectively form components of linguosociocultural competence (language and speech skills, speech skills, linguostranology knowledge corresponding to the qualities of a multicultural language personality).The methodological typology of cultural texts, developed on the basis of meaningful, linguistic and speech criteria, allows you to classify them into:

- pictorial texts;
- phototexts;
- architectural texts;
- sculptural texts;
- dance lyrics.

Cultural texts typologized according to these criteria contribute to:

- training and assimilation of speech lexical and grammatical material;
- formation and development of monological and dialogic skills;
- the formation of linguistic and scientific knowledge; motivations in the study

Conclusion. The purpose of the study: theoretical justification, development and experimental verification of the methodology for teaching students of a language university to foreign-language intercultural communication based on the material of cultural texts.

Research object: the process of teaching foreign-language intercultural communication of senior students of a language university based on cultural texts.

The subject of the study: the methodology for teaching students of a language university to foreign-language intercultural communication using cultural texts.

Based on the theoretical data of the sciences, which were the methodological basis of the study, the present study characterized the corresponding techniques for working with cultural texts, which were implemented in a specially created exercise system aimed at forming the skills of foreign-language intercultural communication using cultural texts.

Experimental testing of this system of exercises for working with cultural texts has proven that it contributes to effective training in foreign-language intercultural communication in general.

The study highlights methodological criteria for creating a typology of non-verbal texts of culture: meaningful criteria include types of communication (verbal, non-verbal and verbal-non-verbal), a criterion for belonging to types of artistic creativity (spatial, temporal and spatially temporal), a criterion of cultural and informative significance, a thematic criterion; language criteria cover the criterion of belonging to sign systems, the code criterion; speech criteria include a criterion of belonging to monological and dialogic speech, which allows selecting text material for teaching foreign-language intercultural communication at the senior stage, taking into account not only the theme, language content, but also the degree of saturation of the text with historical, linguistic and cultural information, as well as the specifics of cultural codes expressed in various sign systems.

References:

1. G. Ageev. Moscow Publishing house. «The Whole World», 2002. 256 p. (Г.Агеев. Москва. Издательство. «Весь Мир», 2002. 256 с.)
2. A.G Allahverdyan, Psychology of science. Textbook Text . Moscow. Psychological and Social Institute: Flint, 1998.312 (Аллахвердян, А.Г. Психология науки. Учебное пособие Текст. / Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1998.312 с.)
3. N.I Almazova, Cognitive aspects - the formation of intercultural competence in teaching a foreign language at a non-linguistic university: Moscow. Psychological and Social Institute: Flint, 1998.-312 p.(Аллахвердян, А.Г. Психология науки. Учебное пособие Текст. Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1998. 312 с.)
4. G.M. Andreeva, Social psychology: Textbook for higher educational institutions. Aspect Press, 2006. 363p (Андреева, Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений Текст. /Аспект Пресс, 2006. - 363 с.)
5. N.M. Andronkina. Cognitively active approach in teaching a foreign language as a specialty: Monograph. RIO GAGU, 2007. 210p (Н.М. Андронкина, Когнитивно деятельностный подход в обучении иностранному языку как специальности: Монография Текст.РИО ГАГУ, 2007. - 210 с.)

6. I.E. Bagdasaryan. Cultural Studies./High school, 2001. 511p.7. (Багдасарьян, И.Е. Культурология» Текст. Москва. Высш. шк., 2001. 511с.)
7. D.B. Gudkov, Intercultural Communication: Learning Issues Text. M.: Publishing House of Moscow State University, 2000. 120 p.(Гудков, Д.Б. Межкультурная коммуникация: Проблемы обучения Текст. М.: Изд-во МГУ, 2000. 120 с.)
8. G.V.Elizarova, Culture and training in foreign languages: Publishing House «Soyuz», 2003. 291p (Г.В.Елизарова, Культура и обучение иностранным языкам: Изд-во «Союз», 2003. 291 с.)
9. V.V.Safonova, Communicative competence: modern approaches to multi-level description for methodological purposes: Euroshkola, 2004.236p. (В.В. Сафонова, Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях: Еврошкола, 2004. 236 с.)
10. G.V. Elizarova, Culture and education in foreign languages. Publishing House Soyuz, 2003. 291 p. (Елизарова, Г. В. Культура и обучение иностранным языкам. Изд-во «Союз», 2003. 291 с.)
11. Linguistic Encyclopedic Dictionary. Council of Engineers, 1990. 682 p. (Лингвистический энциклопедический словарь. Сов.энцикл., 1990. 682 с.)

Аннотация: Проблема формирования умений; иноязычного межкультурного общения на основе текстов, культуры, рассматривалась в; данной работе исследовании с междисциплинарных позиций: теоретических, данных методики; преподавания иностранных языков, педагогики, лингвистики текста, психологии; семиотики, культурологии и других наук. В результате проведенного теоретического исследования было; установлено, что включение текстов культуры, в содержание обучения и их использование на старшем этапе: в языковом вузе: позволяет формировать, языковую и художественную картины мира и лингвосоциокультурную компетентность, входящую в личностные качества поликультурной языковой личности. В результате описания характеристик и функций текстов культуры определено, что данные тексты позволяют формировать и развивать лингвострановедческие, социокультурные, историко-культурологические знания, речевые лексические и грамматические навыки, коммуникативные, интерактивные, перцептивные умения. Анализ литературы по теме исследования показал, что обучение иностранному языку осуществляется параллельно с обучением иноязычной культуре. Под иноязычной культурой понимается сфера познавательного, воспитательного, духовно-нравственного развития средствами изучаемого иностранного языка.

Ключевые слова: иностранный язык, развитие, межкультурная коммуникация, литературные возможности, межкультурный

Түйін: Іскерлікті қалыптастыру проблемасы; мәтіндердің, мәдениеттің негізінде өзге тілде мәдениетаралық қарым-қатынас жасау; әдістемелік теориялық, деректері; шет тілдерін оқыту, педагогика, мәтін лингвистикасы, психология; семиотиктер, мәдениеттану және басқа ғылымдар. Жүргізілген теориялық зерттеу нәтижесінде; мәдениет мәтіндерін оқу мазмұнына енгізу және оларды жоғары оқу орнында пайдалану: әлемнің тілдік және көркемдік суреттерін және көпмәдениетті тіл тұлғасының тұлғалық қасиеттеріне кіретін лингвосоциологиялық құзыреттілікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мәдениет мәтіндерінің сипаттамалары мен функцияларын сипаттау нәтижесінде осы мәтіндер лингвордандырушылық, әлеуметтік-мәдени, тарихи-мәдени білімдерді, сөйлеу лексикалық және грамматикалық дағдыларды, коммуникативтік, интерактивті, перцептивтік іскерліктерді қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік беретіні айқындалған. Зерттеу тақырыбы бойынша әдебиетті талдау шет тілін оқыту шет тілді мәдениетке үйретумен қатар жүзеге асырылатынын көрсетті. Шет тілінің танымдық, тәрбиелік, рухани-адамгершілік даму саласы оқытылатын шет тілінің құралдарымен танылады.

Кілт сөздер: шет тілі, даму, мәдениетаралық коммуникация, әдеби мүмкіндіктер, мәдениетаралық

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- 1 **Тилеукулов Г.С.***, **Тилеукулова Г.С.** 5
к.ист.н., доцент ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
магистр истории, университет КАЗГЮУ им.М.С.Нарикбаева. Астана,
Қазақстан
**ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КАЗАХСКИХ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КУРСОВ И КАЗАХСКОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УЧИЛИЩА В ТАШКЕНТЕ**
- 2 **Торгаутова Ш.А.***, **Боранбаев С.Р.** 11
магистр, начальник научного центра «История и этнология»
ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
д.филолог.н., доцент, директор Научно-исследовательского института
«Социально-гуманитарные науки». ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент,
Қазақстан
**ИЗ ИСТОРИИ ПОЯВЛЕНИЯ БАДАМСКОГО «МРСХО»
В ПОСЕЛКЕ «ЗАБАДАМСКИЙ» В ЧИМКЕНТСКОМ И
САЙРАМСКОМ РАЙОНЕ и НА ТЕРИТОРИИ НЫНЕШНЕГО
Г.ШЫМКЕНТ И ВКЛАД В РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
КАЗССР**
- 3 **Балыкова А.М.***, **Тапалова А.А.** 24
тарих ғ.к., қауымдастырылған профессор, БҚИТУ. Орал, Қазақстан
ізденуші, Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы, Қазақстан
**ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ
ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІ**

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН АҚТАУ
РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
REHABILITATION OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION**

- 4 **Асылбеков Е.С.*** 34
тарих магистрі, тарих пәні мұғалімі. А.П.Чехов атындағы № 21 ЖОББМ.
Шымкент, Қазақстан
**«АЛЖИР» ЛАГЕРІ МЕН ОНДАҒЫ АЗАП ШЕККЕН ӘЙЕЛДЕРДІҢ
ӨМІР ТАРИХЫНАН ДЕРЕКТЕР**

**ТҰЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY**

- 5 **Өмірзақов С.Д., Бибулова М.*** 42
филолог.ғ.д., доцент. «Абайтану» ғылыми орталығының басшысы.
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, «Абайтану» ғылыми орталығының қызметкері.
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ИКРАМ ИШАННЫҢ ӨМІРБАЯНЫ, ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ
- 6 **Уразбаев Қ.М.*** 50
филолог.ғ.к., доцент «Тарих және педагогика» факультетінің деканы,
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
БАЙЗАҚ БИ ЖӘНЕ ҚОҚАН ДӘУІРІ
- 7 **Жусупова М.М.*** 56
к.ист.н., доцент ТалГУ. Талас, Кыргызстан
**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ТОРЕКУЛА АЙТМАТОВА - СОВРЕМЕННОКА ЮСУПА
АБДРАХМАНОВА**
- 8 **Нарзуллаева С.Б.*** 60
магистр, оқытушы, Ә.Мусин атындағы Балқаш гуманитарлы-техникалық
колледжі.
Балқаш, Қазақстан
АФРАСИАБ - ТҰРАН ЕЛІ ПАТШАСЫ

**КІТАПХАНА ІСІ
БИБЛИОТЕЧНОЕ ДЕЛО
LIBRARIANSHIP POLITICAL SCIENCE**

- 9 **Мынбаева Г.К.*** 67
«Ақпараттық білім беру орталығы» директордың орынбасары
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**УНИВЕРСИТЕТТІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ
ЭЛЕКТРОНДЫҚ КІТАПХАНА РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ
ЖҮЙЕЛЕРІ**

**МӘДЕНИЕТТАНУ
КУЛЬТУРОЛОГИЯ
CULTURAL STUDIES**

- 10 **¹Арымбаева К.М., ¹Жиенбекова А.А.*, ²Байниязов А.** 73
¹ педагог. ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹философ. ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
² филолог. ғ.к., профессор, Ардахан университеті. Ардахан, Турция
**ҚАЗАҚТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТІНІҢ
ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
INTERNATIONAL WEARING**

- 11 **Ахметова А.Г.*** 81
магистр истории, Колледж «МИРАС» Шымкент, Казахстан
**МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ
ДЛЯ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА
И ИХ ВЛИЯНИЕ НА МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ**
- ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**
- 12 **¹Aidarova A.B. *, ¹Farkhatuly Y.** 88
¹ candidate of Economics Sciences, Associate Professor,
M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
¹graduate student, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
**LABOR RESOURCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND
THE EFFECTIVENESS OF THEIR USE**
- 13 ***Seisenbayeva Zh.M., Aidarova A.B.** 94
doctoral student, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
candidate of Economics, Associate Professor (Associate Professor),
M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
**DEVELOPMENT OF THE DOMESTIC INDUSTRY –
BRAND «MADE IN KAZAKHSTAN»**
- 14 **Атенова К.А., Ахметова С.С. *, Ускенов М.** 103
қаржы магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент,
Қазақстан
экономика ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**БЕНЧМАРКИНГ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ДАМЫТУ
ӘДІСНАМАСЫ РЕТІНДЕ**
- 15 **¹Абишова А.У., ¹Уразбаева Г.Ж., ²Азимова Д.М.** 110
¹экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²PhD, доцент м.а. Ташкент мемлекеттік заң университеті. Ташкент, Өзбекстан
**ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ
ДАМЫТУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН
ТАЛДАМАЛЫҚ БАҒАЛАУ**

**ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE**

- 16 **¹Қызылов М.А., ¹Сарықұлов Қ.Р.*, ²Суюнова Д.Ж.** 119
¹заң ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹заң ғ.к., доцент, «Заңтану» факультетінің деканы,
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²заң ғ.д., профессор, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Өзбекстан
**ЗАҢДАР МЕН ЗАҢҒА ТӘУЕЛДІ АҚТІЛЕР АРАСЫНДАҒЫ
ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ БІРКЕЛІЛІК ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛІ
БАЙЛАНЫС**
- 17 **¹Бекмуратов Е.П., ²Кукеев А.К.** 124
¹к.юрид.н., ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
²юрист, ТОО «ДСК». Шымкент, Казахстан
**ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ НА
АДМИНИСТРАТИВНУЮ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В СФЕРЕ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И
ОХРАНЫ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ**
- 18 **¹Еркебаева Н.А., ²Хидояттов Б.Б.** 135
аға оқытушы, з.ғ.м. М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
профессор, з.ғ.к. Ташкент мемлекеттік заң университеті, Ташкент, Өзбекстан
**КОМПЬЮТЕРЛІК АҚПАРАТ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ
ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ**
- 19 **¹Болатбекова Л.А.*, ¹Жаксыбаева А.Е., ²Суюнова Д.Ж.** 141
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²з.ғ.д., профессор, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Өзбекстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ
ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ ПРОБАЦИЯНЫ ДАМУ**
- 20 **¹Кудайбергенов Б.Т., ²Н.Е.Каипжанова, ³Гафурова Н.Э.** 147
¹директор орынбасары, Е.Сарманов атындағы гуманитарлық агроэкономикалық
колледж, Ақсуқент, Қазақстан
²М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
³PhD, доцент, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Өзбекстан
**МЕДИЦИНА ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ КӘСІПТІК ҚЫЗМЕТІН
ТИІСІНШЕ ОРЫНДАМАУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАЙТЫН
ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ**
- 21 **¹Нуртазин Е.К., ¹Абутаева С.Б., ²Муратаев С.А.** 160
¹заң ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²заң ғ.к., доцент, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Ташкент,
Өзбекстан
**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҮСІНУ КОНТЕКСТІНДЕГІ
ЗАҢНЫҢ ҮСТЕМДІГІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

- 22 **Алметов Н.Ш.*** 160
д.педагог. н., профессор ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
**ВОСПИТАНИЕ ЦИФРОВОГО ПОКОЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ:
ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД**
- 23 **¹Асетова Г.А. *, Южель Гелишли, Айменова Ж.А.** 180
магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.д., профессор Гази университеті. Анкара қаласы,Туркия
магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ЖЕТКІНШЕКТІК ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДА ШЕТ ТІЛДЕ
СӨЙЛЕУДІ МЕНГЕРУ ҮДЕРІСІН АНЫҚТАЙТЫН
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР**
- 24 **Бекжан Г.С.,* Таутаева Г.Б.** 187
«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі педагогін даярлау мамандығының
II курс магистранты, ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., «Тарих және педагогика» факультетінің деканы. ОҚМПУ, Шымкент,
Қазақстан
**КІШІ ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ҮРДІСІНДЕГІ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ
НЕГІЗДЕРІ**
- 25 **¹Кемельбекова Ж.С. *, ¹Айхынбай К.Т., ²Жукабаева Т.К.** 193
¹техн.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ доцент. Шымкент, Қазақстан
¹магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ оқытушысы. Шымкент, Қазақстан
²PhD доктор, Л.Гумелев атындағы ЕҰУ профессоры. Астана, Қазақстан
**БІЛІМ
БЕРУДІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ**
- 26 **Мырзалиев Д.С., Сейдуллаева О.Б. *, Рахымтай Н.Н.** 200
техн.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**3D МОДЕЛЬДЕУ - 3D БАСЫП ШЫҒАРУ ҚОНДЫРҒЫСЫ
ЗАМАНАУИ ТЕХНИКАНЫҢ БОЛАШАҒЫ**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

**тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings
ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 27 ¹Кысмуратова Ж.Т., ²Раимов А.Б., ¹Исабаева Г.Н. 210
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, М.Сапарбаев атындағы ОАИУ, Шымкент, Қазақстан
¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК
САНАТТАРЫ**
- КОГНИТИВТІ АСПЕКТИДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ –
МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ –
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT –
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**
- 28 ¹Пиримкулова А.А., ¹Акилбаева Г.И., ²Мамырбаева Б.С. 215
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
² филолог.ғ.к., аға оқытушы, ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан
³к.педагог.н., аға оқытушы,
А.Қуатбеков атындағы Достық университеті. Шымкент, Қазақстан
ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТЕМПОРАЛДЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ
*Автор-корреспондент: aigul.pirimkulova@ueezov.edu.kz
- 29 ¹Shintayeva B.S., * ¹Baikadamova S.I., ²Laiskhanov Sh.U 220
¹master teacher, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.
¹master teacher, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.
²Candidate of geography, senior teacher, Nukus SPI, Uzbekistan
**THEORY AND METHODOLOGY
OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES AND CULTURES**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИМ.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal

4 (16) 12 / 2022

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунисбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - Председатель правления-ректор ЮКУ имени М.Ауэзова. доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунисбаев С.М. - кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана». Старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Қ.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 15.12.2022, Формат 60x80 ^{1/8} Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3797, 15.12.2022
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2022© М.Әуезов атындағы ОҚУ